AQUAE CALIDAE







1

AQUAE CALIDAE

1

БУРГАС
2021



ОБЩИНА БУРГАС



РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ
МУЗЕЙ БУРГАС

Настоящият сборник се издава с финансовата подкрепа на Община Бургас

Издава:
Регионален исторически музей Бургас

Редакционна колегия:
Доц. д.н.а. Димчо МОМЧИЛОВ – главен редактор
Албена НАКЕВА – научен редактор

Превод на английски език на резюметата:
Мила МИДЕЛИЕВА

Предпечатна подготовка:
Нели НИКИФОРОВА-ХРИСТОВА
Цветана ИЛЕВА

Снимки на корицата:
1. Археологическите разкрития 2015-2017 г. – Сектор „Изток“ подмузейно пространство
2. Сграфито керамика
3. Монета на Константин I Велики

Бургас, 2021
ISBN: 978-619-91678-4-7

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР **7**

Димчо МОМЧИЛОВ, Мирослав КЛАСНАКОВ
Бургаските минерални бани (Акве калиде – Терма, Термополис) – пресечна точка на епохи, народи, култури **9**

Атанас ОРАЧЕВ
Aquae calidae, Thermopolis, Thermae, τὰ Θέρμα и Лъджа в античната и средновековната картография **211**

Мария МАНОЛОВА-ВОЙКОВА
Средновековната керамика на Терма **262**

Стела ДОНЧЕВА
Предмети на християнския култ от проучванията на Акве калиде, Бургаски минерални бани **306**

Мирослава ДОТКОВА
Нумизматичният комплекс открит по време на разкопките на Aquae Calidae през 2013-2015 г. **316**

Стоянка ДИМОВА
Монети от Акве калиде в колекцията на Музей „Старинен Несебър“ **372**

Иван ЙОРДАНОВ
Печатите от Акве калиде – разкопки 2015-2016 г. **384**

Милен НИКОЛОВ
Аподитериуми или кули? Резултати от археологическо проучване в Акве калиде през 2015 г. **398**

Васил ДОНЧЕВ
Архитектурен облик, функционално решение, периодизация на разкритите структури от банския комплекс Акве калиде, Бургаски минерални бани **409**

Владислав ТОДОРОВ
Керамичните лули от Акве калиде в контекста на общото разпространение и употреба на лули в българските земи през периода XVII – XIX в. **423**

Димитър КОСТОВ
Изследване и видово диференциране на археологически костен материал от обект Акве калиде – Бургаски минерални бани (сезон 2008-2012 и 2013 г.) **445**

УЧАСТНИЦИ В ТОМА **452**

CONTENTS

Dimcho MOMCHILOV, Miroslav KLASNAKOV
Burgas Mineral Baths (Aquae Calidae - Thermae - Thermopolis), Intersection of Epochs, Peoples, Cultures **9**

Atanas ORACHEV
Aquae Calidae, Thermopolis, Thermae, τὰ Θέρμα and Ladja in Ancient and Medieval Cartography **211**

Maria MANOLOVA-VOYKOVA
The Medieval Pottery of Thermae **262**

Stella DONCHEVA
Finds of Christianity from Aquae Calidae, Burgas Mineral Baths **306**

Miroslava DOTKOVA
The Numismatic Complex Discovered During the Excavations at Aquae Calidae in 2013-2015 ..... **316**

Stoyanka DIMOVA
Coins from Aquae Calidae in the collection of the Museum of Ancient Nessebar **372**

Ivan YORDANOV
The seals from Aquae Calidae, 2015-2016 excavations **384**

Milen NIKOLOV
Apodyteriums or towers? Results of archeological investigation in Aquae Calidae in 2015 ..... **398**

Vasil DONCHEV
Architectural Aspect, Functional Solution, Periodization of the Discovered Structures of the Bathing Complex Aquae Calidae, Burgas Mineral Baths **409**

Vladislav TODOROV
The Ceramic Pipes from Aquae Calidae in the Context of General Circulation and Use of Pipes in Bulgarian Lands in the Period of 17th – 19th C. **423**

Dimitar KOSTOV
Research and Species Differentiation of Archaeological Bone Material from Aquae Calidae Site, Burgas Mineral Baths (season 2008-2012 and 2013) **445**



Изминаха тринадесет години от първите археологически проучвания на прочутия древен град Акве калиде. Той беше забравен от десетилетия; последните проучвания тук са се извършили през далечната 1910 г. През годините тук е създаден парк, и бургазлии едва ли са подозирали колко стара история се крие под нозете им. Едва през 2009 г. тук започнаха археологически разкопки, финансирани ежегодно от Община Бургас и изпълнявани от Регионален исторически музей Бургас. Постепенно се разкриха монументалните останки от светилища, терми, крепостни стени, кули… Изпълнявайки своята стратегия, Община Бургас започна паралелно с разкопките и консервационно-реставрационни работи; банята на Сюлейман Великолепни се превърна в атракция, древните градежи се социализираха, а теренът – облагороден. В резултат на тези действия Акве калиде се превърна в любим туристически обект на всички ценители на културно-историческото наследство от България и чужбина.

Но освен тези успехи, Община Бургас е ангажирана да публикува и популяризира и научните достижения от археологическите проучвания. В резултат любезните читатели държат в ръцете си том 1 от поредицата „Акве калиде“. Тук са събрали място изследванията на археолози, сигилографи, нумизмати и историци, добити в резултат от проведените до настоящият момент археологически разкопки.

Сигурен съм, че по този начин трябва да продължи работата и в бъдеще – проучвания, социализация и научна публикация на получените резултати. Опитът е показал, че при това русло на работа успехите са неизменни. Затова и в този дух продължаваме напред!

Димитър НИКОЛОВ
Кмет на Община Бургас

ПРЕДГОВОР

Началото на археологическите проучвания на Акве калиде постави Цоня Дражева през лятото на 2008 г. Дори и в обсега на град Бургас, с изключение на епизодично проявяван интерес до този момент, той, най-значимият античен и средновековен град на територията на съвременната Бургаска община, не е бил обект на цялостен научен интерес. Оттогава изминаха тринадесет археологически сезона. Проучванията са в напреднала фаза. Те са съпътствани с последваща консервационно-реставрационна и социализираща дейност. Значителни са и вече обнародваните изследвания както по отделни проблеми, така и с опити за обобщаващи изследвания.

Настоящият том 1 от замислената поредица Aquae calidae представя част от постигнатото до момента – и от ръководените в периода 2008-2012 г. от Цоня Дражева археологически проучвания, така и от тези, ръководени от мен за времето 2013-2019 г. Част от авторите са преки участници в проучванията (Димчо Момчилов, Мирослав Класнаков, Милен Николов), други са обработвали археологически материали и резултати – някои на място (Владислав Тодоров, Мария Манолова-Войкова, Стела Дончева, Стоянка Димова), други в лаборатория или кабинети (Атанас Орачев, Васил Дончев, Димитър Костов, Иван Йорданов, Мирослава Доткова).

Изданието бе замислено за изпълнение преди четири години и трябваше да се появи на бял свят малко по-рано. Планирано бе да бъдат включени и материали от предварителни археологически изследвания в района. Забавянето се дължи на колеги, поели ангажимент за участие, обработвали материали, дълго време гарантирали участие, но така и не предали свои разработки. Именно поради това предадените навреме материали имат горна граница, обхващаща по-ранни моменти от археологическите изследвания.

На участниците в Aquae calidae – 1, направили възможно появата му сред научните издания, изказвам сърдечната си благодарност.

Надявам се, че Aquae calidae – 1 ще бъде само началото за цялостното научно интерпретиране на този крайно интересен обект от културно-историческото ни наследство.

БУРГАСКИТЕ МИНЕРАЛНИ БАНИ (АКВЕ КАЛИДЕ – ТЕРМА, ТЕРМОПОЛИС) – ПРЕСЕЧНА ТОЧКА НА ЕПОХИ, НАРОДИ, КУЛТУРИ

Димчо МОМЧИЛОВ, Мирослав КЛАСНАКОВ

В памет на Цоня Дражева

В последните няколко години – от 2008 г. насам, благодарение на дейността на Цоня Дражева, на археологическата карта трайно значително пространство започна да заема един от най-интересните археологически обекти в България – Бургаските минерални бани (Акве калиде – Терма)[1]. Същевременно той е и измежду най-атрактивните по Българското Черноморие.

Известни със свойствата на своята лековита вода баните още от дълбока древност са били притегателен център. Акве калиде – Терма е такъв през Античността, Средновековието, османската епоха и до най-ново време. Благодарствените дарове към лечебните свойства на извора, регистрирани чрез многобройните археологически находки, показват отношението на излекуваните поне от около V в. пр. Хр. Така непрекъснато от тогава и до неотдавна баните са едни от най-посещаваните. Интересът към минералната вода не намалява дори и в момента, независимо от настъпилите промени след консервационно-реставрационните дейности по османския хамам.

Част I. ИЗВОРИ

Димчо Момчилов, Мирослав Класнаков

Значението на лековитата минерална вода и на изгражданите през вековете бани тук може да бъде илюстрирано чрез отношението на наративните източници. Яркото им присъствие в пътеводителите, хрониките, историите, бележките на пътешествениците показва необичаен интерес. Именно поради вярата в лечебните свойства на това място минералната вода и по-късно баните са намерили широко отразяване през вековете.

Лековитата вода и баните, а покрай тях и издигнатият там град са един от най-често споменаваните обекти през Античността и Средновековието. Бегло те са отразени и в писмените извори от Късното средновековие и Възраждането.

Многообразни и различни по своята същност са античните, средновековните, късносредновековните и възрожденските източници. Предложеният тук изворов преглед откроява различни детайли от богата история, култура, градоустройство, разкрива отношение – положително, с благодарност, или варварско (на готи, западноевропейски рицари кръстоносци), предоставяйки възможността да се проследят вековният интерес към мястото и приемствеността в неговото използване.

Условно наративните източници биха могли да бъдат разделени на:

I. Латински

1. Обектът намира своето първо отразяване от новата ера в римските пътеводители (*Itineraria Romana*) и по-конкретно в Певтингеровата карта (Tabula Peutingeriana, 27; Miller 1916, 590).

[1] *В текста ще бъде използвано наименованието „Акве калиде – Терма“.*

В Певтингеровата карта (между втората половина на II – началото на III в., чрез копие на римската карта, правено през XII-XIII в., носещо името на неговия притежател Konrad Peutinger, до постъпването му във Виенската библиотека) в представения път Ancialis – Ranilum (Анхиало – Оризово) е посочена станцията Aquis calidis (Акве калиде) между Анхиало и Кабиле, на разстояние 12 мили (разб. римски – б. а., Д. М.)[2] от Анхиало и 50 мили до Кабиле (Tabula Peutingeriana, 27).

В последните десетилетия с определен принос в античната картография са проучванията на К. Господинов върху Певтингеровата карта и Равенския космограф в този регион (Господинов 1981, 3-21; 1984; 1985а, 83-91; 1985б; 1995, 39-52; 1999, 10-12; 2000, 163-176; 2014, 71-87). Изследването му „Древната картография" е част от общия труд „Бургас. Вечното пристанище" (Карайотов, Кияшкина, Господинов 2000, 62-75). Именно същото име *Акве калиде* се среща и в Равенския аноним за селище, разположено между Карсалеон (с. Порой, Поморийско) и Берзамис (Карайотов, Кияшкина, Господинов 2000, 26).

2. Акве калиде е едно от местата, където готите се установяват при своите действия в Тракия. Готският историк Йорданес пише, че когато готите през 253-254 г. превзели града Анхиало в Тракия, те „…останали много дни и се наслаждавали на баните с топли води, които се намирали при дванадесетия милиарен стълб от град Анхиало и избликват от дълбочината на огнения си извор" (Iordan. 108, 430; срв. ЛИБИ 1, 343). По-нататък той определя: „В сравнение с останалите многобройни топли бани по целия свят те са във всяко отношение отлични и най-годни да лекуват слаби люде" (Iordan. 109, 430; срв. ЛИБИ 1, 343). По-нагоре в текста си обаче историкът отбелязва, че след опустошенията в Азия Тракия също почувствала жестокостта на нападателите (Iordan. 108, 430; ЛИБИ 1, 343).

3. Друг източник на информация е Неизвестният автор от Равена – Равенска космография (*Ravennatis Anonymi Cosmographia*). Неговото „Земеописание" е имало за основа световна карта от V-VI в., където към градовете на Долна Мизия е посочен и Акве калиде в препис от VII в., достигнал до нас чрез по-късни средновековни копия (Raven. Anon. Cosmogr. IV.7, 394).

4. При наказателната експедиция на император Анри (Хенрих) Фландърски (1205-1216) срещу българския владетел Калоян и българската държава през ранната есен на 1206 г. (септември – октомври) латинците достигат до земята на българите и извършват завоевания на цветущи градове, ограбват районите, опожаряват и разрушават. От Жофроа дьо Вилардуен знаем, че кръстоносната войска при похода си през октомври 1206 г. е до „…земята на Йоанис, краля на Влахия и България. И те достигнаха до един град, който се наричаше Ферме; и го овладяха и влязоха в него, и взеха твърде голяма плячка. И те пребиваваха там в продължение на три дни, пребродиха цялата околност и взеха голяма плячка и разрушиха един град, който се наричаше Акило" (Вилардуен 1985, 452). Името е предадено с променена форма – от *Терме (Терми)* на *Ферме*. Последвалите действия на западноевропейските рицари ги поставят в графата на най-големите варвари, прочули се със своите характерни първични изстъпления. Латинският маршал, оцелял при разгрома край Адрианопол (14 април 1205 г.), гордо се хвали с разсипването на града, нещо, което нито един от по-рано пребивавалите тук готи и авари не се е осмелил да направи: „На четвъртия ден те потеглиха от Ферме, който беше красив и добре разположен: там извираха топли води – най-хубавите в целия свят; и императорът заповяда да го разрушат и изгорят, и взе със себе си голяма плячка от животни и други богатства" (Вилардуен 1985, 453).

II. Византийски

5. Пояснение за значението на топлата вода и баните внася и Прокопий Кесарийски в труда си „За строежите" (*De aedificiis*): „Там, не много далеч от града (разб. Анхиало), бликат извори от естествено топла вода, които образуват от само себе си бани за тамошните люде" (Proc. Caes. III.7, 154). Особено внима-

[2] *Една римска миля е равна на 1481,5 м.*

ние на лековития район отделя византийският император Юстиниан I Велики (527-565), чиято строителна политика контрастира с пренебрежението на по-ранните императори, за която Прокопий пише: „Обаче на това място, останало от старо време неукрепено, пораншните императори гледали с пренебрежение, ако и в съседство с него да се поселили много варварски племена и да го посещавали болни, които с риск (на живота си) получавали (там) облекчение (на болките си). Сега обаче император Юстиниан го е оградил със стени и е направил лекуването им безопасно“ (Proc. Caes. III.7, 154). Възможно е – но засега не се потвърждава – в списъка на Прокопий Кесарийски, визиращ укрепленията покрай Евксинския понт и реката Истър, посочената там Терма (Proc. Caes. IV.11, 178) да се отнася за античния Акве калиде.

6. В своята „История“ (*Historiae*) живелият по времето на управлението на император Ираклий (610-641) Теофилакт Симоката описва нахлуванията на варвари (разб. авари, славяни и отчасти прабългари) през VI в. в земите отсам Дунав. При нашествия на хан (хаган) Баян (562-602) през 584 г. аварите измъчвали жителите на Скития и Мизия и превзели много градове, между които и Акве. Тук градът е посочен под името „Акис“ в Горна Мизия (Theoph. Simocat. I.8, 299). При по-нататъшните военни действия на новия главнокомандващ Петър (назначен на мястото на уволнения Приск) негов отряд нападнал отряд от 600 славяни, носещи със себе си голяма плячка, заграбена от Залдапа, Акве и Скопис – тези славяни отново нападнали жителите и натоварили плячката върху голям брой коли и взели пленници (Theoph. Simocat. VII.1, 332). Най-важно от сведенията на Теофилакт Симоката е онова, директно свързано с баните. При своето настъпление Баян „веднага се отправил в поход, опустошил Анхиало и разорил околните села. Казват обаче, че не разрушил сградите на топлите води. До нас достигна слух, че жените на хагана се били изкъпали тук и като награда за удоволствието си били го помолили да не събаря банските постройки“ (Theoph. Simocat. I.3, 293-294). По-надолу византийският хронист хвали лечебните свойства на водата: „Казват, че тези води били полезни за тия, които се къпят, и спомагали за здравето им“ (Theoph. Simocat. I.3, 294). По-нататък в историята си Теофилакт Симоката проследява бойни действия между аварите и византийски военни отряди, командвани от Коментиол и неговия пълководец Каст (Theoph. Simocat. II.10, 299-304).

7. За опустошителните действия на аварите в Тракия съобщава и Теофан Изповедник. Най-използваният в българската медиевистика хронист пише, че през 584 г. „…хаганът на аварите, като нарушил договора, нападнал Скития и Мизия и страшно разрушил Рациария, Бонония, Акис, Доростол, Залдапа и Марцианопол“ (Theoph. Conf., 242). Тук под Ἄκυς се разбира градът Aquae (= Бургаски минерални бани). За база на византийската войска, изпратена да воюва срещу аварите, Коменциол (Коментиол) използва Анхиало. Ако действително Ἄκυς е тъждествен с Бургаските минерални бани, от сведението на Теофан става ясно, че в района му са нанесени сериозни опустошения с изключение на сградите на баните.

8. В „Алексиада“ (*Alexias*) на Ана Комнина някои от драматичните събития от XI в. се развиват около и в средновековния град Терми. При активните военни стълкновения между нахлуващите от север кумани и византийските войски на император Алексий I Комнин или негови пълководци, като Кантакузин, Татикий и др., много от действията в края на XI в. се ситуират в района около Анхиало и Атанасовското езеро. Не остава изолиран и град Терми. Терми е средновековният град, продължил съществуването си върху античния Акве калиде. Именно при едно от поредните нахлувания на куманите отсам Дунава Ана Комнина в своята „Алексиада“ обяснява, че при проведения военен съвет императорът „веднага изпратил в така наречените Терми Кантакузин и Татикий с някои наемници, а също така Скалиарий, Елхан и други първенци, за да пазят тамошните земи“, докато самият той се отправил към Анхиало (Anna Comn. X.2.61, 105).

9. В по-късната (от втората половина на XII в.) компилативна хроника Михаил Си-

рийски отбелязва разрушенията и опустошенията на авари и славяни в района на Анхиало, като в конкретен епизод са споменати и „Термите“. Якобитският (монофизитски) патриарх (1166-1199) на Антиохия Михаил Сирийски, засягайки конфликта между анти и славини и аварските нападения срещу Империята, пише: славините „…се събраха хиляди и започнаха да опустошават безпощадно. Отправиха се към град Анхиало и към Термите в този край. Множество от тях бяха посечени от армията, която се намираше там. Накрая те срутиха стените на града и намериха там пурпурните одежди на Анастасия, жената на Тиберий, която ги бе дала на черквата като дар, когато се връщала от Термите. Каганът ги облече, казвайки: „Нека императорът на ромеите, желае или не, но ето че империята ми е дадена“ (Гюзелев 1978, 24). Този епизод е включен и в изследването на И. Венедиков (Венедиков 2002, 119-120). Събитията край и в Анхиало, включително посещението на баните на Акве калиде от императрица Анастасия (Ино, или Елиа Анастасия), трябва да се вместят във времето на едноличното управление на император Тиберий II (578-582).

Отбелязаният омоним „Терми“ в Тракия от Стефан Византийски (Гагова 1995, 254) не следва да се обвързва със средновековното Θερμά = Aquae calidae.

Също така абсолютно неточно е идентифицирането на Акве калиде – Терма със средновековния Термопол край Катасирти, известен от войните на Симеон по сведенията на Продължителя на Теофан, Лъв Граматик и Псевдо-Симеон (Theoph. Contin. VI.5, 130; Leon. Gramm., 162; Pseud.-Symeon. 11, 178).

Крайно неубедително е предложеното мнение, че в известието на Теодор Скутариот (Theod. Scut., 246) за похода на Исак Ангел под споменатия Агатопол като средищно място за събиране на ромейските войски трябва да се разбира Термопол, който е добре познатият ни средновековен град.

III. Арабски

10. В „Географията“ на Ал-Идриси от 1153 г. намира място средновековният град Терме (Терма), продължил културната и градската приемственост на античния Акве калиде. Тук обаче авторът го отбелязва под наименованието „Мигали Терме“, намиращ се на половин ден път в източна посока от Айту Кастру – съвременния Айтос (Недков 1960, 141), измежду „градовете на Румания“ (Недков 1960, 69). За града арабският географ и пътешественик пише следното: „От Русукастру до град Мигали Терме има половин ден път. Мигали Терме е малък град с хубави местности, широки квартали, с много насаждения и зеленчуци. Той има стени (градски) и пазари; има добитък и средства за препитание“ (Недков 1960, 85). Така представен, Мигали Терме е идилична стопанска картина, отговаряща на икономическото състояние на Империята през този период.

IV. Турски

11. Хаджи Калфа, живял и творил през първата половина на XVII в. в своето описание „Румелия и Босна. Географски описал Мустафа бен Абдуллах Хаджи Калфа“ за втората четвърт на XVI в. лаконично представя сведение, че върху близкия до Айдос (Айтос) „топъл извор султан Сюлейман издигнал голямо кубе“ (Аргиров 1938, 80).

12. Големият турски пътешественик Евлия Челеби дава пространни данни за лековитите свойства на минералните води, банята и лечението на султан Сюлейман. По неговото описание банята се е намирала в Айтоско землище и „…се състои от едно високо кубе, издигнато от Махалоглу“ (Гаджанов 1909, 717). По-нататък в своето изложение със суперлативи я характеризира така: „В османските, арабските, персийските, шведските, австрийските, чешките, полските и германските земи аз не съм срещнал друга по-лековита баня“ (Гаджанов 1909, 718). Следват подробности около заболяването и излекуването на Сюлейман от ставен ревматизъм. След оздравяването му той „…разпратил по целия вилает фермани, с които заповядал всяка година през м. юлия да става тук в банята панаир. Още същия месец се събрало многохилядно множество и се образувал голям пазар…“ (Гаджанов 1909, 718).

Много важна част от текста на Челеби е

онази, показваща, че султанът се лекува във вече построена банска постройка, както и че никъде не се посочва негово разпореждане за строеж на баня: „Един ден Сюлейман Хан се качва на частната си яхта и придружен от придворния лекар Късони-заде, отива по море в тази баня, дето се установява под императорската си шатра“ (Гаджанов 1909, 718).

V. Руски

13. Руският полковник Георг Енехолм в своите „Бележки върху градовете оттатък Балкана“ в 1829 г., описвайки Айтос, отбелязва, че на „пътя от Айтос за Анхиало, близу до село Лъджа (Lydja) се намират серни минерални води, гдето щедростта на Селим II е построила великолепна баня“ (Бояджиев 1938, 125).

VI. Френски

14. Френският пътешественик Сент Сейже не е много прецизен. При придвижването си от Карнобат (Карнабад) през Айтос към Бургас в 1829 г. се връща назад в историята – говори за два стълба, издигнати във връзка с похода на Дарий, от които са останали само каменни купища. Нов момент в сведенията за минералния извор и баните е, че при земетресение изворът е престанал да тече (дори е посочена датата – 14 ноември) и водите се появяват едва привечер на следващия ден. По-надолу той посочва султан Селим II Хан (1566-1574) като строителя на турската баня (Френски пътеписи за Балканите 1981, 186).

15. По-скоро като допълнителни могат да се приемат сведенията за баните на френския учен Ами Буе от 1837 г. при пътуването му в периода 1836-1838 г. При него по-важно е сведението не толкова за разстоянията между Айтос, баните и близостта на Бургаския залив, а фонът, който представя. Независимо от твърде общата природна картина, която описва край баните, той отбелязва и наличието на няколко къщи, в които живеят петима турци и двама българи – т.е. семействата на хора, свързани с баните (Френски пътеписи за Балканите 1981, 318).

Част II. ПИСАНОТО ЗА АКВЕ КАЛИДЕ – ТЕРМОПОЛИС

Димчо Момчилов, Мирослав Класнаков

В археологически план няколко са публикациите, предшестващи същинското археологическо проучване. Условно историографският преглед би могъл да бъде разделен на два периода – първи, включващ предварителните историографски сведения, към които могат да бъдат причислени и недотам убедително и пълно представените резултати от проучванията на Манастир тепе, и втори – от 2008 г. насам, т.е. времето на системните археологически изследвания.

1. Предварителни историографски сведения

Бургаските минерални бани (в някои ранни и предварителни публикации, определяни и неправилно посочвани като Анхиалски или Айтоски, въпрос, прецизиран от Павел Делирадев (Делирадев 1953, 77-78) влизат в научно обращение с археологическа информация още в края на XIX в. с наблюденията на Константин Иречек, отразени в забележителните му „Пътувания по България“. По-обширно той описва разположението на т.нар. Айтоска лъджа на около 5 км от Атанасовското езеро и на 15 км от Бургас, лежаща в последните склонове на Айтоския балкан, като най-източна в дългата редица тракийски бани. Съвсем накратко се спира на турската четириъгълна банска сграда. Той сочи, че северно от турската баня, издигната през средата на XVI в. върху античната и средновековната, има развалини на стара римска баня. От нея констатира останки от: четириъгълен и кръгъл басейн (тогава вече сериозно разрушени), тухли и късове от дялан камък. В пространството на римската баня, както К. Иречек я определя, се намира горещият извор. Отбелязва също така, че има явни следи от стени с форма на четириъгълник, обграждащ баните, с дължина около 500 м. По неговата информация няма надписи, но често се намират монети. Важно е сведението, което К. Иречек дава за изворите: „Температурата на всички извори е еднаква…“. На-

татък той се спира по-подробно на тяхната „славна история“, но също така отбелязва и съвременното им състояние: „жалка баня с два басейна, без отделение за гостите, които чакат своето изцеление в мизерни бараки“ и че в положението, в което ги заварва, „те са скъпоценен камък, хвърлен в калта“ (Иречек 1974, 818-820).

Описание на тогавашното състояние на баните дава Х. В. Шкорпил (Шкорпил 1884, 25-26). Като известни от Tabula Peutingeriana, но във връзка с Кабиле, първоначално бегло ги отбелязват В. и К. Шкорпил: на пътя от „Веррея (Стара Загора) за бургаските бани, познати в старо време под име „Aquae calidae“ (Шкорпил 1885, 37-38). По-късно обаче се спират по-подробно. Приемат, че разстоянието, посочено в Tabula Peutingeriana от 12 римски мили, т.е. от 17,75 км, отговаря на разположението „на развалините на Айтошките лъджи (бани), които са отдалечени от стария град Анхиало (Палео-Кастро) 18,00 км.“ (Бр. Шкорпил 1891, 132-133). Говорят за останки от стара станция при северната страна на самите бани във вид на четириъгълен насип. Установяват размери запад – изток около 200 крачки, север – юг около 400, а баните са вътре в укрепения насип. От старите паметници са забелязали само един пречупен античен стълб. Пак оттук в близкото село Урум-Иеникьой (дн. Българово) е занесен надгробен камък с латински надпис от Фравия на нейния съпруг, по-късно зазидан над чешма в селото. В следващата част от текста, посветен на Акве калиде, братя Шкорпил правят преглед на изворите от ранновизантийската и средновековната епоха (Бр. Шкорпил 1891, 133).

Следващите публикации, свързани със сведения за наличната богата култура тук, са от началото на XX в. За масов археологически материал – архитектура, монети, печат, каменна пластика, основи на голяма сграда от римската епоха, изградена от зелен андезитен туф, съобщава Богдан Филов. Бележките му са свързани с началното каптиране на минералния извор, започнало през 1910 г. (по Ангелов 1939, 4). Б. Филов отчита, че най-старите монети са от Филип II Македонски (359-336 г. пр. Хр.) и Александър Велики (336-323 г. пр. Хр.), „многочислени са автономните монети от градовете Tomi (Кюстенджа), Mesembria, Apolonia, Byzantium, Perinthus (Хераклия), Thessalonike и др.“. Многобройни са и римските монети от първата половина на I в. сл. Хр., докато тези от по-късно време са рядкост, намерени са също турски и по-късни. Откривани са още и гравирани изображения, фибули, кръстове, глинени съдове, дървени гребени, фрагменти от мраморни оброчни плочки и статуйка на трите нимфи. Последното дава основание на Б. Филов да заключи, че изворът на лековитите Айтоски бани – както тогава са известни – в старо време е бил посветен на Трите нимфи (Филов 1910а, 216; Филов 1911, 283). Продължавайки със заключенията си, Б. Филов определя, че към средата на I в. сл. Хр., тогава, когато Тракия вече е била римска провинция, е била построена римската баня, от която са запазени басейните. Тя по-късно е била разрушена и върху нейните останки е била изградена втората постройка (Филов 1910а, 216; Филов 1911, 283; Filov 1911, 575-576). Пак през 1910 г. Б. Филов описва своите впечатления и във в. „Пряпорец“. Статията е научнопопулярна, като преповтаря вече известните негови обнародвани данни. Интерес в нея освен вече известните археологически сведения представлява презрителното му отношение към мизерния вид на баните и мнението, че банята е построена „в днешния си вид, но пò на юг от старите основи“ от Сюлейман II (Филов 1910б). В публикация през следващата 1911 година Б. Филов отбелязва посочените находки от предходните години – кратък списък на намерените в басейна 3000 монети. Отчита, че постоянно продължават да излизат находки, някои от които са още от предната година, но са били укривани известно време – въпреки това много от тях постъпват в сбирките на Народния музей. Повечето от тези находки са монети, но има римски пръстени от злато, сребро и бронз, такива с геми, с гравирани изображения, има отделни геми, бронзови фибули и др. (Филов 1911, 283-284). По-редки са предметите от по-късно време – византийски моливдовули, пръстени, глинени съдове.

Интересен е масивен златен пръстен (13,67 г) с камея. На камеята е изобразен женски бюст, отгоре украсен с гравировка, който по прическата на косите може да бъде датиран в III в. (Филов 1911, 284). Все от публикациите на Б. Филов са крайно интересни снимки на басейни от баните, използвани и в по-ново време от няколко по-късни изследователи.

Сериозно внимание в научната литература е отделено на една значима находка от 1910 г. – няколко пръстена, заслужаващи пособено отношение, между които и златен пръстен с печат на Петър – братовчед царев и епикерний. Първоначално на този въпрос основно се спира Йордан Иванов. В едно въвеждащо експозе, посветено на улавянето на изворите и тяхното почистване в топлите Айтоски бани, той отбелязва, че са открити много антични и средновековни дребни предмети и около 3000 монети, повечето от които са били хвърлени в басейните за здраве. Тогава в сбирката на Народния музей постъпват три от намерените там пръстени: един златен български, един златен византийски и друг, сребърен. Й. Иванов ги описва като намерени в басейна на Айтоските бани (разбирай днешните Бургаски минерални бани). Единият, Варварин, пръстен е намерен в басейна на Айтоските бани. Името на пръстена Й. Иванов развързва като женско име Варвара. Пръстенът тежи 2,58 грама, вътрешният му диаметър е 13 мм, външният – 24 мм и е с монограм от гръцки букви, характерни за VI-X в. (Иванов 1911, 11). В последните години т. нар. Варварин пръстен е коментиран от Цоня Дражева и Иван Йорданов. Те го предатират и изтеглят в VI-VII в. Ц. Дражева и Ив. Йорданов приемат, че е хвърлен в басейна за здраве от някоя си Варвара, посетила баните (Дражева, Йорданов 2015, 277). Последно върху този пръстен, солидаризирайки се с датировката на Ц. Дражева и Ив. Йорданов се спира и Д. Момчилов (Момчилов 2020, 50). По-надолу Й. Иванов разглежда друг пръстен печат – Никифоров пръстен печат. Той е от чисто злато, тежи 30,25 г и е с диаметри: външен – 25 мм, вътрешен – 19 мм. Монограмът е с името Никифор, а подобен вариант се открива в монетите на император Никифор II (Фока). Всичко това дава основание на Й. Иванов да търси близост и хронологически в управлението на император Никифор Фока по времето на цар Петър, като хипотетично допуска, че може и да е царски пръстен, но не отива по-далеч, защото пръстенът печат е възможно да е принадлежал и на някой висш византийски сановник (Иванов 1911, 12-13). В по-ново време на него се спират Маргарита Ваклинова и Иван Йорданов. Определен е като печат на частното лице Никифор от XI в. (Ваклинова 1980, 142-146; Jordanov 2009, no 2304). Така е разглеждан и в публикуването му от Ц. Дражева и Ив. Йорданов (Дражева, Йорданов 2015, 277). Константин Тотев предатира този пръстен в XIV в. (Тотев 2015, 206-208). Последно на т. нар. Никифоров пръстен се спира и Д. Момчилов. Без да бъдат пренебрегвани аргументите на по-ранните автори, но с оглед на наличните археолотически материали от Акве калиде – т. е. поради липсата на археологически данни от XIV в. (керамика и монети) следва датирането на този пръстен да бъде изтеглено не по-късно от третата четвърт на XIII в. (Момчилов 2019, 51). Й. Иванов е и първият, спрял се на златния пръстен печат на Петър – братовчед царев и епикерний. Пръстенът печат е във фонда на НАИМ при БАН – тогава Народен музей (АМ-София, инв. № 886). Този безспорен български средновековен паметник е изработен от масивно 23-каратово злато – тежи 27,72 г, и е с диаметър на плочката от 1,9 см. Й. Иванов не е убедителен в свързването му с историческа личност – а именно севастократор Петър като зет на Михаил Асен II (Иванов 1911, 2-4, кат. № 1, табл. I.1). По-нататък той обяснява защо има материали – т.е. не е чудно намирането на вещи, принадлежали на видни лица, и прави един бегъл преглед на извори и описание на Акве калиде – Терми (Иванов 1911, 2-4). На този пръстен печат покъсно се спират Константин Тотев и Иван Чокоев (Тотев, Чокоев 1993, 385-398, табл. IV_2); Иван Йорданов (Йорданов 2001, кат. № IV_5, 140, табл. XIII, 179). В по-ново време пръстенът печат е отново разглеждан в обобщаващо изследване на К. Тотев (Тотев 2010, 127-128), където е включен под № 14. За К. Тотев об-

щата форма и пластичната украса са по-характерни за пръстени от началото на XIV в. и вече конкретно го определя като служебен пръстен (Тотев 2010, 127-128). Последно на пръстена печат на Петър в обща публикация за печатите отново се спират Ц. Дражева и Ив. Йорданов (Дражева, Йорданов 2015, 276). Значим е и фактът, че царският братовчед епикерний Петър е посещавал баните и се е лекувал. Върху идентификацията му в по-ново време мнения изказват и Иван Билярски (Билярски 1998, 174) и Иван Божилов (Божилов 1985, 98-99). Върху тази интересна находка (златния пръстен печат на царевия батовчед и епикерний Петър) се спира и Д. Момчилов. Както и при по-предния печат на частното лице Никифор, и тук датировката трябва да се съобрази с откривания археологически материал – т.е. независимо от някои различаващи се мнения, то пръстенът печат на Петър също трябва да се изтегли по-рано от XIV в. и да се датира не по-късно от третата четвърт на XIII в. (Момчилов 2019, 50).

Гаврил Кацаров обнародва мраморен фрагмент от релеф, посветен на анхиалските нимфи. Представено е описание на нимфите – пози, прически, дрехи. Авторът прави паралел в засвидетелстването на култа: 1) чрез монета на Максимин, на която са изобразени Трите нимфи, облечени с дълги хитони и държащи в ръце по една делвичка; 2) празнуваните игри СЕВНРІА NYMФІА в чест на нимфите (Кацаров 1913, 196-197).

Васил Н. Златарски, разглеждайки обекта, търси връзка със събитията по времето на войната на император Алексий I Комнин с куманите. Приема, че Атанасовското езеро се е наричало Свещеното езеро. Свързва староримските терми Aquae calidae при с. Лъджакьой с днешните Айтоски бани в близост до Анхиало (Златарски 1972, 213). По-надолу се спира на междуособиците Асеневци – Исак II Ангел, когато българите и куманите се нахвърлили върху околностите на Агатопол и силно ги опустошавали, интерпретирайки сведенията на Никита Хониат. Под Агатопол (турския Ахтобол) той разбира Акве калиде – Терме. Нов момент е походът на император Хенрих през есента на 1206 г. Тогава кръстоносците достигат до La Ferme – те останали там три дни, оплячкосали околната страна и разрушили един град, който носел името L Aquili. Този град В. Златарски отъждествява с ’Αετός, идентифицирайки Aquili с ’Αετός, а Aquila тълкува като орел (Златарски 1972, 524-525). В по-нататъшните си бележки В. Златарски обвързва Агатополис на Никита Хониат с La Ferme на Ж. Вилардуен (Златарски 1972, 525).

През 20-те години на XX в. личащите стени, издигнати от ломен камък и хоросан, и намираното голямо количество керамика отбелязва и Атанас Игнатиев Караиванов (Игнатиев 1928-1929, 362).

Почти три десетилетия по-късно много важна публикация с наблюдения от съоръжения, които вече липсват (унищожени са) или са под извършени строителни преправки и съвременна инфраструктура, прави Б. Ангелов в изложението си „Топлият извор, Aquae-Calidae, Бургаските минерални бани“, част от по-обширната статия „Хидрологични и археологически бележки за околността на гр. Анхиало“ (Ангелов 1939, 4-8). Авторът потвърждава по-ранните бележки на К. Иречек за разположението на каптажния кладенец за горещата вода – отстоящ на около 15 м северно от тогавашната (разбирай турската) баня, но добавя важното сведение, че е с 9,00 м дълбочина и околни шпунтови стени 6,00 х 6,00 м. Оттук нататък авторът използва както своите преки впечатления от обекта, така и най-вече сведения от официалните рапорти и планове, предоставени от извършващия дейностите минен инженер Т. Михайловски, които са му били предадени от минен инженер Жечко Георгиев. При провежданите изкопни дейности са открити горели строителни останки – камъни, тухли, овъглени изгнили греди, купища керемиди. На 2,50 м дълбочина се установяват стените на баня, определена от него като римска, състояща се от два басейна – един кръгъл с диаметър 9,00 м, втори правоъгълен с дължина 10 м, ширина 6,50 м. Дълбочината и на двата басейна е 1,62 м. Стените на банята са изградени от недялани андезитни камъни и ред тухли с варов разтвор – т.е. градежът е осъ-

ществяван в opus mixtum. По-долу Б. Ангелов дава описание на кръглия басейн – пише, че е разположен в квадратна зала, чиито ъгли са иззидани с тухли, околовръст по басейна има каменни седалки от груби андезитни плочи (с каквито са покрити подът и дъното и на двата басейна), а обща стена, по която има отверстия за минаването на водата, дели двата басейна – кръглия от правоъгълния, като по дългите стени на последния има по четири стъпала. Изказва мнение за произхода на каменния материал – че е ваден от околните андезитни скали и е грубо обелван. Б. Ангелов обръща внимание, че при началното каптиране на минералните води (започнало през 1910 г.) провеждащият дейностите инженер Т. Михайловски отбелязва, че северно от турската баня „се намират един след друг два стари римски басейни съвършено засипани", от които над повърхността стърчат малки останки от зидове (Ангелов 1939, 4). По-нататък цитира К. Иречек, че цялата банска постройка е била оградена със стени, чиито основи личат и към края на 30-те години на XX в., и продължава по отношение на крепостната стена, която е имала форма на правоъгълник с размери 300 х 200 м и дълга страна север – юг. Б. Ангелов, ползвайки сведенията на Михайловски, сочи, че изкопът на каптажния кладенец е разположен на 2,5 м дълбочина под римската баня, а след срутване се е открила „друга художествено построена мраморна баня, с идентична форма на по-горната, но с по-големи размери". Тя също се е състояла от два басейна, разделени с общ улей помежду им, като единият (кръглият) е с диаметър 10,60 (10,80 м) и дълбочина 1,30 м, с околовръстно мраморно седалище, вторият – правоъгълен, е с пет реда мраморни стъпала и е с размери: дължина 12 м, ширина 7,80 м и дълбочина също 1,30 м. Кръглият басейн е с дъно от дялани андезитни плочи (за разлика от правоъгълния, чието дъно е дървено), с отвори, през които топлата вода е влизала в басейна. Продължава с обяснения за дървена скара от дъб. Интерпретира разкошната мраморна баня като „типичен стар елински строеж" и приема, че гръцката сграда дълго е стояла в разрушено положение, докато върху нейните развалини е положена римската баня, без да са подозирани остатъците от по-ранната баня. Каптажният кладенец открива до основи мраморната баня на дълбочина 5,60-6,00 м. Открит зид на дълбочина 7,28 м му дава основание да допусне, че под разкошната елинска баня е съществувала още по-стара постройка. Изворите са били съсредоточени върху пространство с размери 4,00 х 3,50 м и на дълбочина от 1,50 м в скалата. От максималната дълбочина 10,25 м, от която блика горещата вода, са открити четири каменни плочи, образуващи вертикален улей с размери 0,80 х 1,00 м и височина 1,00-1,20 м. Продължава с идеята за дървена примитивна баня, на която са се радвали траките. Допълва, че даденото обещание от инженер Михайловски за пълно описание на разкритото от него не е изпълнено и не вижда бял свят (Ангелов 1939, 5). Тук обезателно трябва да се има предвид и една от забележките на Б. Ангелов, че ситуационен план на баните с размерите не е намерен. Продължавайки своето изложение, той отбелязва, че при водочерпенето по смукателната решетка е имало златни, сребърни и най-вече бронзови монети, като, използвайки по-ранни данни, отбелязва, че общо намерените из тинята под баните монети възлизали до 3000-4000 екземпляра, като цитира Б. Филов (Филов 1910а, 216; Филов 1911, 283). Б. Ангелов подхожда резервирано към заключението на Б. Филов относно периодите на изграждането на античната баня (Ангелов 1939, 7). Така определената от Б. Филов като римска той приема за елинска, като счита, че върху нейните основи е изградена римската, която пък за Б. Филов е втората постройка (Филов 1910а, 216; Филов 1911, 283). Имайки поглед върху останките от разрушената ранна баня, Б. Ангелов прави извода, че вследствие натрупаните развалини върху мястото на старите бани топлата вода е избликнала на повърхността няколко десетки метра по-надолу, където е изградена новата банска сграда от султан Сюлейман. Публикуваният от Б. Ангелов материал е придружен с голяма безкрайно ценна (с оглед на безкрайните строителни интервенции) графична документация.

Следващият автор, който и внася малко нови сведения, и преповтаря по-ранни данни, но определено се спира както на ролята на пътната станция (първата от римския път Анхиало – Кабиле), така и на значимостта на баните, е Павел Делирадев. Важен момент в неговото изложение е сведението, че останките от укрепената станция личат при северната страна на баните – в местността Юртлука, във вид на четириъгълен насип с размери 400 х 200 крачки. П. Делирадев дообяснява, че баните са били вътре в крепостта. Освен предложения изворов преглед той отбелязва и някои от по-значимите археологически находки: пътна двуезична колона от 124 г. – времето на император Адриан (117-138), съхранявана в Националния археологически музей – София под инв. № 1436, както и златен пръстен от виночерпец Петър, братовчед на български цар от XIII-XIV в. с инв. № 886 (Делирадев 1953, 77-78). По-долу представя сведение от по-общ характер, че над баните се издига местността Ючкъзлар (Трите моми), вкаменени весталки, които служели при лековитите извори, но за земни прегрешения били вкаменени. Във времето на неговите наблюдения част от чистата минерална вода е отвеждана за водоснабдяване на Бургас (Делирадев 1953, 77-78).

Постъпващи новооткрити материали във фондовете на Археологическия музей – Бургас и в Националния археологически музей – София намират място в публикациите на изследователи като Иван Гълъбов (Гълъбов 1950, 241-250; Гълъбов 1958, 7-12).

Отделни паметници (монети, епиграфски надписи и др.) публикуват Тодор Герасимов (Герасимов 1946, 51-81) и Георги Михаилов (Mihailov 1970).

Нов момент са включените в обращение няколко амфорни печата от Манастир тепе. Авторката (Ана Алексиева), разглеждайки амфорни печати от Бургаския музей, на четвърто място в изложението си се спира на два от Манастир тепе. Те са силно повредени и тя отчита, че техният тасоски характер личи само по общата им форма – почти квадратно поле 3 х 2,5 и 3 х 2 см (Алексиева 1950, 46). По-долу (отбелязана под № 8) А. Алексиева представя дръжка с печат с правоъгълна форма, без емблема, с двуреден напълно запазен и четлив надпис. За нея е показана родоски тип амфора от един по-ранен тип от края на IV-II в. пр. Хр. (Алексиева 1950, 48).

Пак тогава (1950 г.) общи археологически сведения за района на баните (наличието и откриването на: множество фрагменти керамика, амфори, водопроводни тръби, тухли, големи глинени похлупаци на каменни гробове, римски лампички), както и за конкретни материали (римски и византийски монети) публикува и Георги п. Аянов. Авторът посочва наличието на няколко некропола, които обаче не обвързва с датировки – за него некрополът на стария град е бил в лозята на село Ветрен, южно от баните (за съжаление, върху посочените от Аянов площи по-късно са изградени монументални сгради), както и постъпления на монети в широк хронологически диапазон (Аянов 1950, 280).

В своето обобщаващо изследване „Археологическите разкопки и проучвания в Бургаски окръг. Резултати, проблеми, задачи“ Михаил Лазаров обръща внимание и на Бургаските минерални бани (римските Aquae calidae) с цял съд и фрагменти от енеолита (Лазаров 1969, 9), а по-нататък – на неизследвано селище при Манастир тепе до Бургаските минерални бани, където са събрани многобройни чернофирнисови фрагменти, фрагменти от обикновена керамика и амфорни печати, преимуществено отнасяни към V-III в. пр. Хр. (Лазаров 1969, 13). Авторът отчита, че след завладяването на крайбрежието от римляните през I в. пр. Хр. се стига до значителни промени – цветущите допреди това Аполония и Месемврия западнали, а се издигнали нови центрове Анхиало, Дебелт, „известност добили Темплиум Йовис при с. Обзор и Акве Калиде при Бургаските минерални бани“, но също така и че археологическите проучвания на последните селища значително изостават (Лазаров 1969, 15).

В изследването си за античния Анхиало обстойно място на Акве калиде отделя Михаил Лазаров. Авторът свързва названието ΝΥΜΦΙΑ с голямата почит към нимфите в Анхиало. Нимфите като женски божества

са персонификация на животворните сили на природата – на изворите, горите и планините, а в конкретния случай Трите нимфи следва да се разглеждат като покровителки на минералните извори. М. Лазаров проследява и изобразяването им върху емисия монети на града от времето на император Максимин (235-238). Отбелязва също, че в територията на Анхиало са и „прочутите в древна Тракия Акве Калиде" предполага, „че светилището на нимфите се е намирало при баните", и заключава: „Все с лечебните свойства на минералните бани трябва да се свърже и широкото разпространение на култа към здравоносните божества Асклепий и Хигия" (История на Поморие 2000, 36). По-долу се спира на нанесения готски удар на района и превземането на Анхиало вероятно към 270 г., както и на вниманието, което готите посвещават на баните с топла вода по сведенията на Йорданес (История на Поморие 2000, 36). Не пропуска и съобщението на Прокопий Кесарийски за извършеното укрепване на Акве калиде от император Юстиниан (История на Поморие 2000, 39-40). Отбелязва както съобщението на Теофилакт Симоката за разрушенията и оплячкосването на Анхиало и района, така и заповедта на аварския хан Баян да не се разрушават сградите на топлите и лековити Анхиалски бани (История на Поморие 2000, 40). Междуособните войни във Византийската империя в края на XI в. и замесването на Анхиалския район през 1094 г. в тях принуждава император Алексий I Комнин (1081-1118) да се насочи към Анхиало, както съобщава Ана Комнина, и за неутрализиране на куманите да постави третия, резервен отряд в крепостта Терми – античната Aquae calidae според Васил Гюзелев (История на Поморие 2000, 48-49). В проследената „История на Поморие" съществен е изводът на М. Лазаров, че Анхиало е обявен за град от Траян (История на Поморие 2000, 26).

Друг етап в публикуването на обекта е колективното издание на Иван Карайотов, Константин Господинов и Петя Кияшкина „Бургас. Вечното пристанище". В статията си „Изворите с много имена" П. Кияшкина заостря вниманието върху бликащия от дълбока древност минерален извор (Карайотов, Кияшкина, Господинов 2000, 26-37). Авторката прави успешен преглед на писмените извори от Античността до К. Иречек. Започва с Певтингеровата карта (където отбелязва означената пътна станция, отстояща на 12 мили от Анхиало и на 50 от Кабиле), проследява средновековните наративни източници, като посочва, че през Средните векове изворите се срещат с имената: Мегали терми, Термополис, Терми, Терма, за да завърши прегледа до сведението на Хаджи Калфа за построената от султан Сюлейман II (1520-1566) къпалня върху топлите извори. Спира се на сведенията на руски и западноевропейски пътешественици. Прави и стегнат библиографски преглед, като маркира авторите (К. Иречек, Шкорпил, Б. Филов, Т. Герасимов, Г. Михаилов, В. Бешевлиев, Г. п. Аянов, И. Гълъбов, А. Алексиева, М. Лазаров). В съществената част на изложението си П. Кияшкина разглежда конкретни археологически материали от фонда на Археологическия музей – Бургас. Най-ранните са праисторически – каменни теслички, следват материалите от бронзовата епоха – съд с врязан меандровиден орнамент, открит през 60-те години на XX в., и бронзова брадва (от типа кухи), характерна за края на бронзовата епоха, открита при последното почистване на каптажа на извора. Авторката продължава, като излага подробните сведения на инж. Б. Ангелов. Обръща внимание на заключенията в публикациите на Б. Филов, че когато в средата на I в. Тракия става римска провинция, е била построена римската баня (последната е наричана и определена от Б. Ангелов като „елинска"), от която са запазени басейните. Тази (първа – б. а., Д. М.) римска баня по-късно е била разрушена и върху нейните основи е била изградена втората постройка (Карайотов, Кияшкина, Господинов 2000, 30). П. Кияшкина отбелязва, че при анализирането на монетите обикновено се набляга на големия им хронологически диапазон – за долна граница се приемат монетите на Филип II Македонски, посочени като най-ранни от Б. Филов, а като горна – монетите на турските султани от XV в. Тя обръща внимание на факта, че някои от намерените моне-

ти от Аполония и Месамбрия са сечени през V-IV в. пр. Хр. и са по-ранни от Филиповите (Карайотов, Кияшкина, Господинов 2000, 30). Авторката изтъква, че сред откритите тогава в каптажа и басейните монети преобладават бронзовите и заключава, че Бургаските минерални бани са посещавани от хора от близки и далечни краища – Истрос, Томи, Одесос. Голям е броят на монетите от Месамбрия и Аполония, открити са и контрамарки и монети на Бизантион, Маронея, Абдера, Лизимахия, както и на други градове-държави, разположени по брега на Бяло и Мраморно море, също и монети на тракийските царе от I в. пр. Хр. – I в. сл. Хр. П. Кияшкина допълва, че при каптирането на извора и преустройствата северно от турската баня в началото на XX в. в археологическия отдел на Бургаския музей са постъпили римски бронзови монети на императорите Клавдий I, Гордиан III, Адриан, Тиберий, Антонин Пий, Галиен. Открити са и римски колониални монети, сечени в градовете Одесос и Деултум. Допълнителна информация е било възможно да бъде извлечена при пресъхването на извора, когато през зимата на 1994 г. е извършено почистване на каптажа – намерени са над 300 монети, а са откупени и още 54, но голяма част от тях са силно корозирали поради характеристиките на минералната вода. Измежду откритите и определени монети са: сребърна драхма на Аполония от типа „изправена котва – врязан пречупен кръст“, която може да бъде датирана в първата половина на V в. пр. Хр. Пак на границата между V и IV в. пр. Хр. е датирана монета, отсечена от солидно бронзово ядро, на тракийския цар Меток (с изображение на кон, препускащ надясно върху лицевата страна и двуостра брадва и надпис с името на владетеля на реверса). От монетите на Месамбрия най-ранни са от типа „глава на Атина – колело и надпис МЕТА“ (20 бр.), отсечени през първата половина на IV в. пр. Хр., а към втората половина на века се отнасят тези от типа „шлем насреща – колело“ (30 бр.) и от типа „Мелса – амазонски щит“ (9 бр.) (Карайотов, Кияшкина, Господинов 2000, 31). Многобройни са и монетите (бронзови) на Филип II (30 бр.), Александър III (11 бр.), Лизимах (16 бр.) и Касандър (1 бр.). В същото столетие се датират и бронзовите монети на Истрия, Енос, Абдера, о. Кос и Абидос, монетите на Севт III, както и няколко контрамаркирани от Кабиле. Авторката констатира, че от III в. броят на бронзовите монети от Аполония намалява, но съществено се увеличават месамбрийските. Сред монетните находки не се откроява II в., но тук се отнасят някои от месамбрийските монети. Сред новооткритите монети силно е представен краят на I в. предимно от царуването на Реметалк като васал на Октавиан Август – има и бронзови монети от времето на Август и на Агрипа, Реметалк II, Сабина и Клавдий. На базата на монетните находки П. Кияшкина извежда значението на Акве калиде – комплексът не е само огледало на циркулацията в тази част на Тракия, но и нагледно доказва, че е посещаван от жители на островна и континентална Гърция (V в. пр. Хр. – I в. сл. Хр.), на западноевропейските градове Истрия и Томи и на тракийските центрове Севтополис и Кабиле. От Акве калиде са известни и няколко епиграфски паметника, публикувани от Георги Михаилов (Mihailov 1970). В посочената разработка И. Карайотов отбелязва, че именно през царуването на Реметалк I (12 г. пр. Хр. – 12 г. сл. Хр.) Овидий преминава по пътя Темпира – Кабиле – Акве калиде – Анхиало през 9 г. сл. Хр. (Карайотов, Кияшкина, Господинов 2000, 41).

Недалеч от известните бани в местността Манастир тепе се намира укрепен тракийски обект. Последният е известен отдавна. Два печата – един тасоски и един родоски, са публикувани през 1950 г. (Алексиева 1950, 46-48), а малко по-късно Иван Гълъбов го нарежда сред най-значимите археологически обекти около Бургас, определяйки го като храмов комплекс (Гълъбов 1958, 7-12). П. Кияшкина го описва като ниско скалисто възвишение, част от Източна Стара планина – тук Айтоска, платото на което обхваща площ от около 2500 кв.м. Манастир тепе е по-достъпно от север, а по-трудно от запад, юг и изток (Карайотов, Кияшкина, Господинов 2000, 33). Отстои на около 500 м североизточно от минералния извор и баните и от него се открива

панорамна гледка в три посоки – север, изток и юг. Авторите на „Бургас. Вечното пристанище“ определят, че този тракийски култов комплекс е възникнал в естествена връзка с минералния извор и отиват още по-далеч – според тях археологическото му проучване е всъщност проучване на историята на Акве калиде през елинистическата епоха (Карайотов, Кияшкина, Господинов 2000, 33). Обнародваните резултати в „Бургас. Вечното пристанище“ са най-пълното известие за резултатите от разкопките, проведени между 1988 и 1995 г., тъй като цялостно или по-подробно публикуване и досега няма. Разкрит е масивен ограден зид от север с дължина 18 м, дебелина 1,70 м, развит върху скала, с оформено от големи камъни външно и вътрешно лице и пълнеж от ситни камъни и пръст. От североизток и северозапад са разкрити две симетрично разположени еднакви по форма и размер квадратни кули, изградени еднотипно като зида. Проучвателите датират този начин на градеж като типичен за тракийските обекти от края на IV – началото на III в. пр. Хр. Констатират помещения във вътрешността, които свързват със светилището. От последвалото описание се установява, че всъщност обектът не е цялостно изследван. Общият извод за градежите е, че над основите от средни по големина камъни са се издигали кирпичени стени, подът е бил с тънка глинена замазка, сградите са били покривани с керемиди, повечето от които плоски. Авторите пишат, че са били внасяни от съседни гръцки колонии и някои носят печати на работилници, но не посочват кои. Централно място в системата от сгради е заемало правоъгълно помещение с вход от юг, в чийто център е разчистена глинена замазка с кръгла форма и украса от радиално врязани линии с предположение, че това е есхара (глинен жертвеник). Две групи помещения, лежащи южно от източната и западната кула, са определени като жилищни. Те са във верижен план около централен двор. Разположението им дава основание те да бъдат свързани с пастадния тип жилища, характерни за елинистическата архитектура. В някои от тях са открити фрагменти от домашни съдове, прешлени от вретено, тежести за стан, в други пък са били складирани многобройни амфори (Карайотов, Кияшкина, Господинов 2000, 35). Друг масово откриван материал от светилището на Манастир тепе са теракотите, изработени напълно в стила на елинистическата епоха. По-подробно внимание е обърнато на една от тях с калатос на главата, идентифицирана като Деметра – тук в един екскурс гръцката богиня освен като Хтония (земна) е почитана като Термасия (топла), т.е. като покровителка на топлите извори. Проучвателите установяват пак чрез теракоти, че на Манастир тепе е засвидетелстван култ към Кибела (богинята майка, владетелката на планини, гори и зверове) – представена на една от теракотите седнала на трон с лъвче в скута. Пак оттам тя е известна и от друга, силно фрагментирана композиция с младия Атис (трако-фригийски бог баща, чиято любима била Кибела) и лъв. Открито е и релефно изображение на млада девойка, представена права, облечена в дълга дреха, която с дясната ръка държи стомна, а лявата е свила към гърдите – елемент от композиция, определена като „Трите нимфи“. По откритите амфори се установява, че населяващите разглежданото светилище са поддържали оживени търговски контакти с по-близки и по-далечни острови от Средиземноморието – Тасос, Родос, Кос и Книдос. Проучвателите на Манастир тепе по отделни находки и епиграфски паметници са категорични, че макар и възникнало като култово средище през елинистическата епоха, това светилище е продължавало да бъде култово място и през римската. Като доказателство е приведено фрагментирано мраморно торсо от мъжка статуетка, за което П. Кияшкина приема, че е на бог Аполон. Основания за това предположение тя намира в лечебните функции на божеството – лекар и защитник от зло и болести, както и в монетите от Аполония Понтика с иконографски типове на Аполон Иатрос (Карайотов, Кияшкина, Господинов 2000, 36). На Манастир тепе са открити две мраморни плочи, които са били прикрепвани към стена, с фрагментирани посветителни надписи на старогръцки език, и двата деветредови. Единият започва с обичайната формула „На до-

бър път“ и продължава с изброяването на четиричленна колегия, включваща жрец, съдия, гюмназиарх (ръководител на спортна школа) и граматеус (писар), чиито имена са посочени – Тавромелий Траян, Тит Флавий Трофим, Артемидор и Лонгейниус. По начина на изписване на буквите и по имената надписът се датира във II в. От сведенията на този надпис проучвателите стигат до извода за наличието в близост на гимназион. Във втория надпис също присъстват длъжностните лица „граматеус“ и „гюмназиарх“, като посвещението е направено от „хюпатойс“ (= пропретори). На 3 км от Манастир тепе е открит надпис билингва от 124 г. с упоменаване на длъжността „пропретор“ (като управители на провинция Тракия и Мизия – б. а., П. К.). Надписът билингва по палеографски особености е близък до втория от Манастир тепе. Последният факт дава основание на проучвателите да заключат: „Явно Акве калиде още в древността са били луксозен курорт и са привличали тогавашната аристокрация“ (Карайотов, Кияшкина, Господинов 2000, 37). По-надолу е отбелязано, че при прокопаване на трасето на нов водопровод за Бургас частично е бил засегнат старият път от Aquae calidae за Анхиало. За съжаление, в текста се дава обща информация за открити гробове в могила, за античен глинен водопровод, следващ пътя, но липсват каквито и да е данни за пътя (Карайотов, Кияшкина, Господинов 2000, 38).

Терма намира място в няколко изследвания от 90-те и началните години на новия век, посветени на историческата география на Тракия. Първоначално върху него се спира в един цялостен обзор на Тракия Peter Soustal (Soustal 1991, 477-478) с пълен преглед на изворите и част от литературата, посветена на този обект. В частта за Therma включва отделни известни аспекти (Soustal 1991, 477-478). Пак тогава се появява и първото обобщаващо изследване от българска страна за Тракия на Красимира Гагова. Авторката разглежда извори и литература, като отбелязва и откъслечни археологически сведения (Гагова 1995, 254-255). Няколко години по-късно (през 2002 г.) изданието на Кр. Гагова е преработено и там Терми отново заема своето място (Гагова 2002, 312-314). И в двете издания авторката коментира, че предположението на В. Златарски, че в края на XII в. Хониат отъждествява Терми с Термопол, е напълно неприемливо (Гагова 1995, 255; Гагова 2002, 313).

Във формирането на градския живот в областта между Странджа и Източна Стара планина Иван Венедиков на фона на Анхиало вижда мястото и на Акве калиде. За него минералният топъл извор, каптиран от римляните, е съществувал още през V в. пр. Хр., за което се съди по многото хвърлени в него дарове и открити в по-ново време. Разглеждайки многобройните пътища, събиращи се при Анхиало, той не пропуска и Акве калиде, местоположението му и отстоянията до други значими селищни структури (Венедиков 2002, 107-108). Авторът отбелязва наличието на няколко надписа от Акве калиде, от които единият, както е естествено при бани, е посветен на божествата на изворите „господарките нимфи“, а други – на Херакъл, както и един, посветен на Анхиалските нимфи (Венедиков 2002, 112, по Mihailov 1970, 380, 383, 381). Сравнявайки налричието на паметници от тази област (Странджа – Източна Стара планина) с други около Пловдив, Пазарджик, Асеновград или Стара Загора, се установява, че паметниците са много малко и че голяма част от тях произлизат от Анхиало и Акве калиде (Венедиков 2002, 113). За него Акве калиде е част от провинция Хемимонт в Източната Римска империя, където се явява и с гръцкото си име Терми (Венедиков 2002, 117). Акве калиде е и един от градовете, изложени на набези, когато нападателите са действали при Анхиало. По-надолу включва сведенията на Йорданес. Пак там Ив. Венедиков допуска грешка, посочвайки укрепяването на баните, известно ни от описанието на Прокопий Кесарийски, като го представя като сведение на Амиан Марцелин, и на тази база разглежда укрепяването на градове около Анхиало. Подробно се спира на епизода, посочен от Михаил Сирийски, за нападенията на варварите, включително и на славяни от 584 г.: „Славяните се събраха … хиляди и започнаха да опустошават безпощадно. Отправиха се към Анхиало и към Термите (Акве калиде)

в този край. Накрая те събориха стените на града и там намериха пурпурните одежди на Анастасия, жената на (император) Тиберий, която ги беше подарила на църквата, когато се върнала от Термите. Каганът (владетелят на аварите) ги облече…“ (Венедиков 2002, 118-120).

Значително място на Акве калиде е отредено в колективния труд на Иван Карайотов, Стоян Райчевски и Митко Иванов „История на Бургас. От древността до средата на XX век“. И тук, както и в колективния труд „Бургас. Вечното пристанище“, Бургаските минерални бани (наричани до неотдавна Айтоски или Анхиалски) са представени под заглавието на статия „Изворите с много имена“ (Карайотов, Райчевски, Иванов 2011, 34-41). Изложението започва с една указваща географска характеристика за отстоянието на баните от съвременния Бургас (на 15 км северозападно от града) и на 3-4 км от най-северозападната извивка на Атанасовското езеро. Авторът Иван Карайотов прави изводите, че благоприятните условия са привличали и задържали човека тук още от дълбока древност, но също така и че „Бургаските минерални бани са един от малкото обекти не само в района на Бургас, но и в България, около които за дълго време без прекъсване се е задържало поселение“ (Карайотов, Райчевски, Иванов 2011, 34). Следва преглед на изворовите данни – проследени са значителна част от авторите, спирали се по някакви обстоятелства и причини на Акве калиде, също така и на разнообразните форми на името (Акве калиде, Мегали Терми, Термополис, Терми, Терма, дори Ла Ферме според Ж. Вилардуен), а в по-ново (?) време (към средата на XVI в.) и на сведенията на турския историк Хаджи Калфа. По-нататък е предложен стегнат, но непълен преглед на извори и библиография, като много от тях повтарят посочените в публикацията „Бургас. Вечното пристанище“. В „История на Бургас“ е акцентирано на данните, представени от инженер Б. Ангелов, като тук нов качествен момент е включената снимка с кръглия басейн на римските бани. Авторът Ив. Карайотов обаче допуска грешка, посочвайки, че каптажният кладенец „и сега се намира на около 15 м северно от зданието на банята“ (Карайотов, Райчевски, Иванов 2011, 35), като всъщност отстоянието му е по-малко от 10 м. Към написаното дотук по отношение на твърдението, че проучвания в „кладенеца не са възможни“ (Карайотов, Райчевски, Иванов 2011, 35), трябва да се отбележи, че такива са били възможни в началото на 90-те години (през 1994 г.), когато каптажът е пресъхнал и е било извършено неговото почистване от работници. Странно е, че няма преки наблюдения и изследвания от страна на Археологическия музей – Бургас, а археолозите се задоволяват само със събиране на материали от изчерпваната тинеста маса от чашата на каптажа, дори без да я документират. В същото време има откупени монети от работник, почиствал каптажния кладенец. Странно звучи изразът: „Наистина бургазлии бяха лишени от минералната си вода за близо две години, но за сметка на това пък музеят на града им обогати колекцията си с около 400 много ценни монети“ (Карайотов, Райчевски, Иванов 2011, 37). Оттук нататък изложението се концентрира върху монетите, като съвсем бегло са представени оброчният релеф на Трите нимфи, статуетката на Венера, както и оброчната плочка на Хермес. Информацията за монетите изцяло следва дадената в „Бургас. Вечното пристанище“, но е разширена. Друг момент е подробното представяне на укрепения тракийски обект в местността Манастир тепе, разглеждан от И. Гълъбов като храмов комплекс (Гълъбов 1958, 7-12). И. Карайотов уточнява, че той е проучван по археологически път в периода 1988-1995 г. И тук съдържанието за Манастир тепе следва почти изцяло изложението от „Бургас. Вечното пристанище“, като само на отделни места информацията е допълнена и разширена. Направен е изводът, че „Явно Акве калиде още в древността са били луксозен курорт и са привличали тогавашната аристокрация“ (Карайотов, Райчевски, Иванов 2011, 38-41). Приносен момент към посочената история спрямо по-ранните публикации е снимковият материал.

В една наскоро излязла публикация, свързана с произхода на северите, Павел Георгиев

разглежда района на Анхиало, включително и на близко разположените бани Акве калиде, „където са се поселили много варварски племена“, а земите около Анхиало са споменати като административна единица (стратегия?), включвайки двата ската на Източна Стара планина (Георгиев 2009, 160). Развитието на Анхиало и директните грижи, положени за него от Септимий Север, синовете му, а по-късно и от Александър Север, някои от които са го и посещавали, води до сеченето на монети, издаването на надписи, издигането на статуи на Каракала и Александър Север. Императорският патронаж над Анхиало най-ярко се изразява в устройването на специални игри през 205 г. (император е Септимий Север), наречени ΣΕΒΗΡΙΑ ΝΥΜΦΙΑ, тъй като имат за център Акве калиде и трябва да са посветени на тукашните нимфи (Георгиев 2009, 166).

2. Публикации от 2008 г. насам

Качествено нов етап бележи обнародването на резултатите от започналите през 2008 г. археологически разкопки в поредицата „Археологически открития и разкопки“ за 2008-2017 г. (Дражева и др. 2009, 476-479; Дражева, Момчилов 2010, 291-293; Дражева, Момчилов 2011, 257-259; Дражева, Момчилов 2012а, 444-446; Дражева, Момчилов 2013, 424-426; Момчилов, Класнаков 2015а, 905-908; Момчилов, Класнаков 2015б, 333-336; Момчилов и др. 2016а, 771-774; Момчилов и др. 2016б, 774-778; Момчилов и др. 2017, 453-457; Момчилов и др. 2018, 399-401).-

В този кръг се включват:

1. Публикувани доклади от научни форуми от проучвателите (Дражева, Момчилов 2009, 48-50; Дражева, Момчилов 2012б, 159-166; Момчилов 2015, 327-340), както и един под печат (Iordanov, Momchilov, Dimova in print).

Няколко публикации, две от които в търсене на мястото на античния, късноантичния и средновековния град в българската и византийската история и свързани с важни събития в българската история: отпътуването на император Константин IV Погонат през 680 г. от Онгъла и походите на император Анри през 1206-1207 г. в Североизточна Тракия (Момчилов

2011, 333-342; Момчилов 2014б, 21-29), съществените етнически промени през VI-VII в. в региона (Момчилов, Димитрова 2014, 16-20); мнение относно датирането на печатите, открити в началото на XX в. (Момчилов 2019, 48-52) и върху готския некропол (Момчилов, Класнаков 2020 25-36); други, посветени на конкретни находки – на ампула (Николов 2016, 395-398) и на печати - Тодоров 2019, 458-464).

2. Така нареченият бум на публикувани материали от Акве калиде настъпва от 2015 г. насам.

На първо място са публикациите в сборника, посветен на Цоня Дражева. Той започва с изследването на типове провинциални бронзови монети на Анхиало от III в. на Стоянка Димова (Димова 2015, 43-47). Друг момент е съвместната публикация на Стела Дончева и Цоня Дражева върху два каменни калъпа за накити, датирани в XIII в. и с по-обща граница XII-XIV в. (Дончева, Дражева 2015, 140-144). Вече бе отбелязано, че за пореден път, но с нова датировка в XIV в. върху златния пръстен печат от Акве калиде се спира К. Тотев (Тотев 2015, 206-208). Антични монети от Акве калиде разработва Евгени Паунов, използвайки по-ранни планове на Б. Ангелов и снимки от Б. Филов и И. Карайотов на съоръжения от баните (Paunov 2015, 245-255). М. Класнаков разглежда колективната находка от византийски златни монети, открита през 2012 г. (Класнаков 2015, 271-273). В съвместна публикация на Ц. Дражева и И. Йорданов са включени известни (по-ранни) и открити включително до и през 2012 г. средновековни печати (Дражева, Йорданов 2015, 274-293).

Обезателно трябва да бъдат посочени и първите публикувани епиграфски надписи от проучванията след 2008 г., дело на Николай Шаранков (Шаранков 2015, 63-65; Шаранков 2016, 970-971).

Публикувано е и изследване на студентките от специалността „Български език и история“ на университет „Проф. д-р Асен Златаров“ – град Бургас Доротея Вълканова

и Румяна Димитрова (Вълканова, Димитрова 2017, 19-24).

В по-ново време се оформят две групи от обнародвани материали:

1) Първи опит за някакво по-сериозно обобщаване е книгата „Aquae calidae. Любимите бани на владетелите“ по трансграничния проект, изпълняван в периода 2017-2018 г., в която има единадесет научни изследвания върху обекта и едно, свързано с неговата съвременна туристическа дейност. Книгата е резултат от проведена на 26 и 27 април 2018 г. в град Бургас Първа научна конференция, посветена изцяло на проблематиката от археологическите проучвания на Акве калиде, което е изцяло нов момент. Разнообразно е съдържанието на докладваните и публикувани с малки изключения материали. Между тях са:

– обща характеристика от по-ранен период на Цоня Дражева (Дражева 2018, 9-22);

– направен е първи опит за цялостно осмисляне на археологическите резултати от страна на археологическия екип начело с Д. Момчилов (Момчилов 2018, 23-48);

– предложена е идея за архитектурния облик и строителните етапи от римския и ранновизантийския период от привлечения към колектива архитект Васил Дончев (Дончев 2018, 49-68);

– с опит за аргументация на идеята си за квадрибургий се включва Милен Николов (Николов 2018, 69-78);

– върху новооткрити изделия на средновековната металопластика се спира Стела Дончева (Дончева 2018, 79-88);

– Мирослава Доткова обнародва обработени от проучванията през последните години антични и средновековни монети (Доткова 2018, 89-108);

– на златните византийски монети от 2012 г. и тяхното значение се спира М. Класнаков (Класнаков 2018, 109-114);

– с обзор на средновековните печати и интерпретирането на новооткрити участва Ив. Йорданов (Йорданов 2018, 115-130);

– новооткрит оловен печат е представен от Йото Валериев (Валериев 2018, 131-134);

– Владислав Тодоров публикува част от голямата колекция от глинени лули (Тодоров 2018, 135-140);

– консервационно-реставрационните дейности и преобразуването на обекта в туристически комплекс е представено от проектанта архитект Константин Пеев (Пеев 2018, 141-154).

3) Най-компактното и масирано представяне на археологическите резултати е в настоящия том „Aquae calidae – 1“.

Част III. ИМЕТО

Димчо Момчилов, Мирослав Класнаков

Античният и средновековен град и баните са известни под няколко форми:

1. Aquis calidis

Най-рано името *Aquis calidis* (творителна форма за място на лат. *Aquae calidae*) е регистрирано в Певтингеровата карта (Miller 1916). Пак под същата форма то се среща и в Космографията на Неизвестния автор от Равена от VII в. (Raven. Anon. Cosmogr. IV.7, 394). Името е съставено от латинските думи в мн.ч.: 1) *aqua, ae f* – вода (Латинско-български речник 1980, 59), 2) *calidus 3* – топъл, горещ (Латинско-български речник 1980, 93), и в превод гласи *Топли води/Горещи извори*. То се обвързва и обяснява с характеристиките на бликащата гореща минерална вода на това място.

Днес формата *Акве калиде* се е утвърдила и е придобила обществена популярност (особено след започване на археологическите проучвания през 2008 г.).

2. Θερμά

Името е засвидетелствано у Ана Комнина от края на XI в. (Anna Comn. X.2.61, 105). Гръцкото съществително τὰ θερμά (от прилагателното θερμός – топъл, горещ) означава ‘топли извори или бани’ (Старогръцко-български речник 1939, 301).

3. Megali Thermi / Megale Therme

Това название употребява Ал-Идриси в географския си сборник от 1153 г. (Недков 1960, 69, 85, 105, 143). То отговаря на гръцкото на-

именование ἡ Μεγάλη Θέρμη – букв. Голямата топла баня.

4. Ферме

Така неправилно Жофроа дьо Вилардуен предава името „Терми“ в своята хроника от 1206 г. (Вилардуен 1985, 124).

Част IV. ИСТОРИЯ НА ПРОУЧВАНИЯТА НА АКВЕ КАЛИДЕ

Димчо Момчилов, Мирослав Класнаков

Условно историята на проучванията на Акве калиде (Aquae calidae) се разделя на два периода:

1. Първият трябва да се постави от последната четвърт на XIX в. и започва с обхожданията и бележките на К. Иречек и братя Шкорпил. Преминава през наблюденията на място от началото на XX в. на Б. Филов. Част от него са и важните разкрития при социализацията на минералните води през 30-те години от Б. Ангелов. Завършва с археологическите разкопки на Манастир тепе в края на 80-те и началото на 90-те години от Петя Кияшкина.

2. Вторият период са провежданите в самия бански комплекс и непосредствено край него археологически проучвания от 2008 г. насам.

I. Археологическите проучвания от 2008 до 2018 г.

1. Екипи

Археологическите проучвания 2008-2017 г. са същността в научните изследвания на Акве калиде. Началото на археологическите проучвания е поставено през 2008 г. от Цоня Дражева. Продължава без прекъсване и към момента – лятото на 2020 г. Между 2008 и 2020 г. екипът, проучващ най-значимия обект на територията на Бургаска община, е в състав:

2008 г. – научен ръководител Ц. Дражева (РИМ-Бургас), заместник научен ръководител Димчо Момчилов (ИМ-Карнобат), участват още стажантите Драгомир Гърбов, Георги Колев (НБУ-София);

2009 г. – научен ръководител Ц. Дражева, заместник научен ръководител Д. Момчилов, участва Г. Колев;

2010 г. – научен ръководител Ц. Дражева, заместник научен ръководител Д. Момчилов (Университет „Проф. д-р Асен Златаров“ – Бургас);

2011 г. – научен ръководител Ц. Дражева, заместник научен ръководител Д. Момчилов;

2012 г. – научни ръководители Ц. Дражева и Д. Момчилов, участват Стефан Бакърджиев и Явор Русев (РИМ-Ямбол);

2013 г. – научен ръководител Д. Момчилов, заместник научен ръководител Мирослав Класнаков (РИМ-Бургас), участват Стефан Бакърджиев, Я. Русев, Радостина Димитрова (студент стажант от Университет „Проф. д-р Асен Златаров“ – Бургас);

2014 г. – научен ръководител Д. Момчилов, заместник научен ръководител М. Класнаков, участват С. Бакърджиев, Я. Русев, Д. Гърбов (докторант в НБУ-София), Р. Димитрова (студент-стажант);

2015 г. – научен ръководител Д. Момчилов, заместник научен ръководител М. Класнаков, участват Я. Русев, Милен Николов, Константин Господинов (РИМ-Бургас), Р. Димитрова (студент ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“) и Мария Вичева (студент стажант – Университет „Проф. д-р Асен Златаров“ – Бургас);

2016 г. – научен ръководител Д. Момчилов, заместник научен ръководител М. Класнаков, участват Я. Русев, М. Вичева;

2017 г. – научен ръководител Д. Момчилов, заместник научен ръководител М. Класнаков, участват Я. Русев, М. Вичева.

2018 г. – с два подобекта:

– Север-Североизток (Бански комплекс) с колектив: научен ръководител Д. Момчилов, заместник научен ръководител М. Класнаков и с участието на: Я. Русев, М. Вичева, Росица Христова, Илиян Петракиев;

– Ел. трасе „Ветрен“ – „Банево“: научни ръководители Д. Момчилов и М. Класнаков и археолозите И. Петракиев и Р. Христова;

2019 г. – с два подобекта:

Север-Североизток (Бански комплекс) – научен ръководител Д. Момчилов и с участието на Мартин Гюзелев (Университет „Проф. д-р Асен Златаров“ – Бургас) и Силвия Бинева, Жорета Кирова, Татяна Бошнакова (сту-

денти-стажанти – Университет „Проф. д-р Асен Златаров“ – Бургас)

Ел. трасе „Ветрен“ – „Банево“ – научни ръководители Д. Момчилов и М. Класнаков и с участието на Силвия Бинева и Жорета Кирова.

2020 г. – научен ръководител Д. Момчилов, заместник научен ръководител М. Класнаков и студентите-стажанти Силвия Бинева и Жорета Кирова.

Консултант на провежданите археологически проучвания от 2014 г. насам е доц. д-р Людмил Вагалински (НАИМ при БАН – София). Като консултанти и за съдействие по отделни проблеми са привличани и археолозите: за керамиката XI-XIV в. – гл. ас д-р Мария Манолова-Войкова (РИМ-Варна); за османската керамика – докторант Владислав Тодоров (Институт за изследване на изкуствата – БАН); върху нумизматичния материал са работили Стоянка Димова (Музей „Старинен Несебър“), гл. ас. д-р Мирослава Доткова (НАИМ при БАН), доц. д-р Женя Жекова (РИМ-Шумен); сфрагистичният материал е обработван от проф. дин Иван Йорданов (НАИМ при БАН – филиал Шумен), ас. д-р Йото Йотов (Университет „Проф. д-р Асен Златаров“ – Бургас), доц. д-р Тодор Тодоров (ШУ „Епископ Константин Преславски“); петрографски анализи са правени от д-р Тодор Цонков (фирма „Андезит“ – Бургас и д-р Йордан Йорданов); остеологичният анализ е дело на д-р Стефан Костов (Тракийски университет – Стара Загора).

Геодезичните заснемания са изпълнявани от инж. Атанас Каменаров (2008-2011 г.) и от инж. Желязко Желязков и инж. Стоян Ненчев.

В различни години са включвани и архитектите: Венета Иванова, Николай Николов, д-р Филипа Гугучкова, Васил Дончев, Виктор Попов.

Почистването, консервацията и реставрацията на движимите ценности се извърши от Георги Илиев (РИМ-Ямбол), Стефан Стефанов (София), Руен Хаджиниколов (РИМ-Велико Търново), Силвия Борисова (РИМ-Бургас), Мария Тасева (НАИМ при БАН – София).

Строителните консервационно-реставрационни дейности през 2015 и съответно през 2017-2018 г. се изпълняват от Реставрация ЕАД – София.

2. Публикуваните археологически резултати по години

Представените тук резултати са по дневниците от разкопките и отчетите.

2008 г.

Първите вече извлечени по археологически път сведения за Акве калиде са от 2008 г., когато се поставя началото на първите системни археологически разкопки, започнали като сондажни (Дражева и др. 2009, 476-479). Заложени са два сондажа:

1) Сондаж „Изток“. Заложен е в близост до новия каптаж. Той е с размери дължина (С-Ю) 30 м и ширина (И-З) 10 м. По цялата му ширина е разкрита масивна стена с ширина 2 м и запазена височина до основите 2,50 м. Градежът е от добре обработени квадри от местен камък (пясъчници и андезити), нивелирани с широки хоросанови фуги с едро счукана тухла. Градежът е в *opus mixtum* с четири реда тухли. Разкрит е четириъгълен басейн за топла вода с размери 4,30 х 3,60 м. Подът и стените му са градени с хидрофобна мазилка, а в югоизточния ъгъл са запазени тръби от хипокаустната система на помещението. Частично са запазени и масивни каменни леко заоблени седалки. Екипът допуска, че това помещение може да се обвърже с калдариума на банята. Находките дават основание този разкрит елемент да бъде датиран в IV в. В средата помещението е разделено (прорязано) от напречен зид на калова спойка. Разширяването на сондажа разкрива два надлъжни канала (засега с неустановени начало и край) – те са с правоъгълно сечение, зидани с камък и бял хоросан, а дъната им са облицовани с квадратни тухли. Каналите са с лек наклон С-Ю, следвайки денивелацията на терена. Като сполии при градежа са преизползвани и декоративни елементи. Тук върху каменен блок е открит седемредов надпис. Това помещение е разглеждано като тепидариум. Преустройството тук се отнася след VI в. (Дражева и др. 2009, 478, обр. 2).

2) Сондаж „Запад“. Заложен е в най-западно-северозападната част на двора на целия комплекс (ограден и фиксиращ съответните граници на вододайната зона). Открити са масивни зидове с дебелина до 2 м и дължина 8 м при запазена височина до 1,20 м. По тухлено подово ниво от дебел пласт хоросан с едро счукана тухла, в което е намерена монета на император Юстиниан I, този западен край на банята се датира в VI в. Екипът е посочил и приблизителни първи размери на банята, съобразени с двата сондажа – И-З около 80 м, С-Ю – 56 м. Отчита се безразборното строителство на сгради (от XX в.), както и канали за електропроводи, ВиК и дори телефонизации, масово унищожавали културни пластове и структури от античния и средновековния комплекс.

Отделно са заложени и два сондажа в близкия горски парк – сондаж 1 и сондаж 2:

– в първия (сондаж 1), на 75 м североизточно от разкритата баня, на дълбочина от 1,20 м е открита част от масивна стена с ширина до 2,80 м. Запазеният градеж е до два реда от едри грубо обработени блокове, споявани с бял хоросан. И тук като сполии са използвани по-ранни материали, между които мраморен кьс с гръцки надпис, датиран в I в. Екипът допуска, че това е част от църква, изградена след XII в. върху разрушената стена. Разкритото помещение е с размери: дължина 6 м, ширина 2 м и дебелина на стените 0,72 м, и е определено като притвор. Проучени са останките от 6 гроба, датирани в по-широките граници XII-XIV в.

– във втория (сондаж 2) е установено сериозно разрушаване на стабилен зид (първоначално тази стена е определена от екипа като крепостна). Проследява се масивен горял пласт, наситен с въглени и пепел, и останки от стопанска сграда с двуделен план от каменен градеж на кал. Находките и стратиграфският анализ датират опожаряването след XII в., като последното е възможно да бъде свързано с наказателната операция на латинския император Анри Фландърски през 1206 г.

Общото заключение на този етап е, че се разкрива функциониране в периода средата на VI – XI в. (Дражева и др. 2009, 476-479).

2009 г.

В публиксуваните резултати от проучванията през 2009 г. (Дражева, Момчилов 2010, 291-293) е отбелязано, че е изследвана площ от 620 кв. м основно в източната част на баните, която обхваща две помещения – тепидариума и аподитериума. Тепидариумът е с ширина 8,20 м, разкрита дължина от 28 м и максимална височина на стените 4,30 м. В северния край на разкритията има басейн с правоъгълна форма с размери 7,70 х 4,00 м. Дъното е с дълбочина от 1 м и е облицовано с тухли и хидрофобна замазка. Изчерпваният строителен насип от тухли и хоросан дава възможност за обосновано предположение, че целият е бил покрит с тухлен свод.

Продължено е проучването на хипокаустната система под пода на тепидариума. Каналите под подовете и основата на хипокауста са градени с квадратни тухли със страна от 0,38 м. Запазени са осем тръби от хипокауста с цилиндрична форма и височина от 0,62 м. Над тях частично е запазена подова настилка от големи каменни плочи.

Продължено е и проучването на водното съоръжение, открито през 2008 г. Установява се, че е водонапорна шахта, свързана с водопроводната система. Екипът допуска, че тя е строена през III в., а е преправена през VI в. В нея се отличават няколко строителни периода: 1) най-ранен – в най-долната (най-ниската) част на шахтата, изграден от стандартни римски тухли със страна 0,38 м, споявани с хидрофобен хоросан, с дъно с неправилен полукръг, с дъга, развиваща се от север, запад и юг; 2) откритото отверстие на керамична тръба с диаметър 0,10 м, която първоначално не е била включена в общия план на съоръжението. Тази ситуация е последвана от демонтаж и преизграждане. Полукръглата тухлена конструкция (маркираща първия и втория строителен период на водното съоръжение) е запазена на дълбочина до 1,90 м; 3) при третата, последна, преправка в горната си част шахтата (тя е сериозно стеснена) преминава в квадрат със стени от по 0,70 м, изградени изцяло от преизползван строителен материал (камък), спояван с бял хоросан. Интересно обстоятелство е, че шахтата беше изцяло за-

пълнена с голямо количество фрагментирана керамика: амфорна тара, кухненска и трапезна керамика, стъклени и метални предмети, като всички те най-общо се датират в по-широките граници III-X в.

Разкрити са два канала – надлъжни, на разстояние 2 м един от друг, с правоъгълно сечение (имат ширина 0,62 м и височина 0,50 м). Стените им са зидани каменни блокчета и ломен камък, споявани с бял хоросан. Откриват се и няколко използвани като сполии фрагмента с надписи на гръцки и латински език от II-III в. Дъното на каналите е покрито с тухли, а отгоре са били запечатани с големи каменни плочи. Към момента на изследването екипът допуска, че изграждането на каналите е свързано с преустройството на банята през VI в.

Интересни находки са: керамични съдове, стъклени гривни, византийски монети, български и латински имитации, каменен двустранен калъп за отливане на накити и бронзов пръстен печат, характерен с изображението на лъв от XIII в. (Дражева, Момчилов 2010, 291-293).

Последвалите археологически изследвания от 2012 г. насам налагат опровергаване и коригиране на информацията от 2009 г. – помещението, първоначално определяно като тепидариум всъщност е калдариум.

2010 г.

През тази година е ограничено проучването на термите – целта е прецизиране на водопреносните съоръжения към тепидариума и аподитериума. Проучван е участък с дължина от 15 м. Установени са тежки нарушения при строителните дейности от началото на XX в. Проследява се добре структурата на изграждане на източната стена – изпълнена в смесена зидария (каменни квадри от местен пясъчник, споявани с бял хоросан с едро счукана тухла, и пояси от четири реда тухли). Така общо разкритата дължина на термите по оста север – юг вече достига 33 м. В посока на старата поликлиника са разкрити още 5 м от дължината на двата канала (№ 1 и № 2). Надлъжните канали са с правоъгълно сечение с ширина 0,62 м и височина 0,50 м. Стените им са зидани с преизползвани каменни блокчета и ломен камък, споявани с бял хоросан, а дъното им е покрито с квадратни тухли с размери 36 х 36 х 3 см. Открити са: останки от сребърно огледало с позлата (I-II в.), бронзови монети на Реметалк (11 г. пр. Хр. – 12 г. сл. Хр.), както и на императорите Клавдий I (41-54) и Константин I (306-337).

Продължени са проучванията в първоначално заложения сондаж № 2 от 2008 г. в гората – върху сградата, определена като църква (обр. 6). Разкрит е притворът (има размери дължина 12,60 м и ширина 3,00 м). Открояват се два хронологически периода в нейната структура: ранен от VI в. и късен от XI-XIII в. Ранният храм е бил с базиликален план с ширина на централния кораб 6,40 м, а на страничните – по 3,20 м. Запазената височина на стените на църквата достигат до 0,87 м.

Църквата е надграждана от средновековни зидове, голяма част от които са разрушени при прокарване на ел. и водопроводни съоръжения. Открити са част от бронзов кръст (енколпион), 4 броя фрагментирани керамични розети без глазурно покритие.

За изясняване на територията и обхвата на крепостта, за която има писмени сведения от Прокопий Кесарийски, отбелязал, че император Юстиниан I Велики (527-565) укрепил баните, са заложени сондажи в северната част на горския парк. Открит е участък от стена с дължина 4,20 м, изпълнена в смесен градеж от средно големи правоъгълни каменни блокчета, добре нивелирани, с външно обмазани фуги и тухлен пояс, запазен само в най-високата си част. Северно пред нея има инкорпорирано преустройство (споявано с бял хоросан). Разкриваната северна крепостна стена следва линия изток – запад. В обсега на стената са открити два оловни печата, датирани в XI в. Преустройството пред стената се датира към XI в. (вероятно просъществувало XI – началото на XV в.).

Събраната пръст с материали в нея през 1994 г. при пресъхването на минералния извор е преработена и като резултат са открити 86 монети (между V и I в. пр. Хр.), сребърна висулка – брадвичка, сребърни украшения, камея от пръстен (с изображение на орел в хералдична поза). Повечето от монетите са

сечени от Месамбрия и Аполония (края на V-III в. пр. Хр.) (Дражева, Момчилов 2011, 257-259).

2011 г.

Проучванията през 2011 г. са съсредоточени в два участъка – сондаж 2 и сондаж 3. Намиращи се в горската залесена зона, те са затруднени поради наложилото се изсичане и отстраняване на дървесна и храстова растителност.

1) Сондаж 2 – църква. Общо проучената площ достига 225 кв.м с дълбочина до 2,20 м. Разкривана е дясната половина на притвора от функционирането на църквата XI-XIII в. Размери – вътрешна ширина И-З 4,50 м, дължина С-Ю – 15,40 м, дебелина на зидовете 1 м. Градежът е изпълняван от каменни квадри, споявани с бял хоросан. Основата е вкопана на дълбочина 0,22 м. По източното лице на вътрешния зид с дължина 8,60 м частично е запазена хоросанова мазилка и в насипа са открити паднали миниатюрни стенописни фрагменти. Върху тези останки са открити тези от няколко помещения от периода XV-XVII в.

2) Сондаж 3 – северна крепостна стена. Нейното проучване показва следната картина. Разкрит е участък с дължина от 17,50 м, дебелина 2,40 м и запазена височина от 2 м. Тя е с лицев квадров градеж от добре обработени правоъгълни камъни, споявани с червен хоросан с добре обмазани фуги. Пълнежът е от ломени камъни, залети с червен хоросан. Основата е разширена и вкопана на дълбочина от 0,40 м. Екипът приема, че стената е престанала да съществува в началото на XIII в. – при разрушенията през 1206 г., нанесени от кръстоносците на Хенрих Фландърски. Имало е тухлен пояс, който е изцяло разрушен. От южната страна на крепостната стена – във вътрешността на укрепеното пространство – са засечени долепени малки постройки. Техният градеж е от ломен камък на кал и те вероятно са изпълнявали жилищно-стопански функции. Находките са амфори и битова керамика, старобългарска керамика, рисувана белоглинена и сграфито керамика, стъклени гривни, бронзови украшения, предмети и бронзови монети (Дражева, Момчилов 2012а, 444-446).

2012 г.

Проучванията през 2012 г. са най-продължителните и протекли в два времеви периода: май – август и октомври – ноември. Съборена е сградата на старата и отдавна недействаща поликлиника, което дава възможност за проникване в непосредствена близост до турската баня. Същевременно е установено масирано разрушаване на археологическите структури под поликлиниката. През 2012 г. общата проучена площ обхваща 2432 кв.м. Разкрита е дължината на банята по оста север – юг от 76 м и е засечена работна ширина в посока изток – запад от 32 м. Максимално достигнатата дълбочина със структури е 6,34 м. Разкрито е ъглово югоизточно четириъгълно помещение с размери 9,00 х 9,80 м. Стените му са изградени от големи добре обработени каменни блокове с дължина от 1,00 до 2,60 м, споявани с хидрофобен хоросан, запазени до три реда. Помещението има три входа. В центъра на основата на южната стена има три правоъгълни отвора за оттичане на водата. По вътрешната северна страна има частично запазени следи от отточна канализация от каменни дълги блокове с изсечени в тях полукръгли легла. Единият от входовете от западната страна – този на север, в по-късен период е бил запушен. При проучване от външната страна на помещението е открито златно съкровище от 7 византийски монети: 1 на император Константин IV Погонат (668-685) и 6 на император Юстиниан II Ринотмет (685-695, 705-711). Укриването му се свързва с битката при Анхиало през 708 г. между Юстиниан II и Тервел.

Продължено е проучването в целия източен сектор, където са регистрирани средновековни преправки след XI в.. Открити са части от глинени водопроводи от ранния строителен период.

В източния сектор са разкрити 9 погребения върху нивото на глинените водопроводи. Гробните ями са вкопани в опожарен културен пласт II-IV в. Ориентацията на гробовете е изток – запад, находките на монети са от времето на императорите Константин I и най-вече Констанций (337-361).

В северния сектор е разкрито правоъгълно помещение с размери 10,00 х 12,50 м. Стените му са от масивен градеж, с червен хоросан, подово ниво от хидрофобен хоросан, два входа с ширина 1,20-1,30 м, като този от запад по-късно е запечатан. От север помещението (част от сградата) има преддверие, добре съхранена каменна едроплочеста настилка. В този участък са открити множество монети от XI-XII в. и 17 броя печати от същия период, които датират и строителството тогава (Дражева, Момчилов 2013, 424-426).

2013 г.

До края на 2012 г. археологическите проучвания протичат съгласно вижданията на археологическия екип, а именно: установяването на структури от античните и средновековните бани, засичане на крепостната стена, отделни сондажи. От 2013 г. този ритъм е нарушен. Проучванията са поставени в зависимост от утвърдена (между есента на 2012 и пролетта на 2013 г.) концепция за социализация и реставрация с първи етап реставрацията на турската баня. На практика изпълнението на етапите от тази програма: 1) реставрация на турската баня; 2) социализация: приемен туристически център с кафене на запад и археологически музей на изток, предшества изцяло археологическите проучвания. Тази погрешна постановка поставя археологията в зависимост от предварително приетата и утвърдена концепция за строителство. Така от 2013 г. и до края на археологическите проучвания през 2017 г. последните изцяло са съобразени с и следващи протичащите реставрационни, строителни дейности и действия по социализацията на обекта и са ограничени пространствено, проблем, сериозно възпрепятстващ възможностите за по-цялостни изследвания. В същото време протичащите реставрационни и строителни дейности, предшестващи археологическите проучвания, довеждат до сериозно напрежение в работата на всички екипи на обекта.

През 2013 г. археологическите проучвания основно са съсредоточени в два сектора: Изток и Юг, от турската баня (Момчилов, Класнаков 2015а, 905-908).

Сектор Изток:

1) След поетапното отстраняване на мощен културен пласт с дебелина от над 4 м се потвърждава тезата, че при изграждането на турската баня (вероятно през средата на XVI в.) е било извършено пълно разчистване на останките от античната и средновековната баня. Археологическите данни в твърде ограничения проучван източен сектор дават основание на екипа да счита, че тук е било извършено пълно разчистване на останките от средновековната баня, опожарена през 1206 г. Върху подравняваната, буквално равномерно изсечена част от архитектурните останки на баните е развит плътен каменен блокаж. За него са използвани строителни остатъци от по-ранни градежи, но също така е включен и ломен необработен камък. Блокажът е неравномерно изпълнен, като е изнесен до 3-4 м източно от източната страна на турската баня и има дебелина до 1,00-1,50 м. Примесен е с песъчлива пръст. Запълването на пространството е извършено освен със строителни остатъци (камъни, строителна керамика, хоросанови ядки) от разрушените антична и средновековна баня, но също и с много битова керамика и други материали – монети, печати. Наличието на материали от Античността и Средновековието (римска, ранновизантийска керамика, монети и др.) в блокажа и източно от него над открития по-късно басейн може да бъде обяснено единствено чрез привличането през средата на XVI в. на насипи от околността – примерно потвърждение за това са откритите в насипа оловни печати от XI в. Също така крайно оскъдно е наличието на керамика и други материали след XV в. Между басейна и блокажа много добре се откроява плътен, на места стигащ дебелина до 0,40 м горял пласт.

2) Непосредствено източно покрай турската баня и продължаващ западно под източните ѝ основи (източния носещ зид) е засечен и частично разкрит (доколкото е възможно поради протичащата, но изпреварваща проучванията реставрация) надлъжен зид, ориентиран север – юг, изграден в система *opus mixtum* в четири реда тухли. Този градеж е успореден и абсолютно идентичен на източния корпус на античната баня. Той е офор-

мял централния корпус (източното му рамо) на ранновизантийската баня. Върху него се е развивал сводът. Има добре запазено рамо на пиластър. Отстои на 9-10 м от източния корпус. Върху него през блокажа лягат източните основи на турската баня. Последното обстоятелство потвърждава, че турската баня е изградена върху помещенията на по-ранните бани. Аналогията с градежа от източния корпус, останките от пиластри за засводяването на сградата я отнасят към IV в.

3) Извършено е разкриване на по-голямата част от басейн, чийто периферен източен край беше засечен през 2012 г. Изработен е от прецизно дялани андезитни каменни блокове, опасан с тухлен цокъл и мраморна облицовка по южната и източната страна. Установена е ширината на басейна – 6,20 м (И-З), както и част от дължината му – 6,40 м (С-Ю). Не е разкрит по цялата си дължина предвид ограниченията от сервитутния участък, защото северният му край попада под основните сондажи и съвременната помпа (Б-176 и Б-191). От източната страна е разкрит захранващ керамичен водопровод с течаща студена вода с немалък дебит, даваща основание басейнът да се приеме за фригидариум. От юг е открит отточен водопровод, преминаващ в голям канал. Разчистената на този етап дълбочина е между 0,40 и 0,60 м. На този етап е невъзможно проучването да бъде продължено в дълбочина поради постоянно бликащата вода. Басейнът е бил сериозно разрушен и разкъртен.

4) При подготовката за зазимяване източно от басейна във все още недостатъчно добре изследвана зона между басейна и източния корпус на банята е засечено прецизно изпълнено мраморно дъно на друго съоръжение.

5) Отводнителният канал (клоаката) е покрит с плътно затварящи го големи по размери плочи с размери: дължини между 0,52 и 82 м, ширини между 0,50 и 0,62 м. Каналът продължава в източна посока под вече частично изследван по-предната година напречен зид (ориентиран И-З).

Сектор Юг:

1) Внимателно е отстранен изцяло кръглият басейн от XX в. Проучването под и край него потвърждава очакванията от предната 2012 година. На кота между 29.50 и 30.20 са установени сериозни архитектурни структури: мощен зид от големи обработвани андезитни блокове в посока север – юг и прегражденията, наподобяващи малки басейни (горна кота над 30.20 м н.в.). Последните са разположени непосредствено южно пред (под) турската баня. Тяхното разчистване налага реставриращата фирма да пристъпи към опасване с бетонов пояс на турската баня от юг с цел укрепването ѝ. В по-долните пластове добре се проследява плътен слой от мощен пожар. Пожарът на места е пробит при извършването на по-късни строителни дейности – през XVI и XX в. Между откриваната керамика доминира ранновизантийската и тази от XI-XIII в., включително и много сграфито. Сравнително малко е римската и късната след XV в. В средновековните пластове, датирани с византийска керамика VII-X в. и керамика от XI-XIII в., сграфито и сребърен медальон от XI в., са открити голямо количество цели и фрагментирани дървени гребени – общо 20 бр. (Момчилов, Класнаков 2015а, 905-908).

2014 г.

Проучванията през 2014 г. протичат на три етапа (Момчилов, Класнаков 2015б, 333-336).

През първия етап (март – май) задачата е допроучването на югоизточния сектор и южно пред турската баня. Тук усилията са съсредоточени в два сектора:

1) Сектор Изток

Изцяло е завършен участък с дължина от 19 м източно пред Източния корпус на банята. Изчерпването на пластовете разкрива следната картина: в културен пласт с дебелина 0,50-0,60 м (лежащ върху стерилна почва) се откриват керамични материали от ранножелязната епоха (VIII-VII в. пр. Хр.), както и фирнисова керамика от IV в. пр. Хр. По-късно (през IV в.) върху тези пластове върху гъсто набити пилоти е изграден източният корпус на банята. Използването на голямото количество пилоти още в Античността показва нестабилността на терена и слабата основа, върху която е изградена тежката каменно-тухлена стена.

Проучени са етапите на изграждане на

субструкцията на корпуса, самият корпус, подпорният зид (контрафорс?).

Под субструкцията се разкрива запечатан и обилно обмазан с хоросан каменен кожух, ориентиран север – юг. Той почти винаги остава изцяло под вода (на кота около 31.00 м н.в., там, където е засечен открит в кв. В/6 и с понижение до кота 30.88 в кв. А/2). Начинът на изграждането на субструкцията на източния корпус, пълнежът в основата ѝ, пилотите показват, че целият по-късен градеж (източният корпус) е съобразен с тях и е целял запазването му.

Открит е и още един керамичен водопровод № 4 (кв. № С/5/6), идващ североизточно от източния корпус – той влиза в контрафорса и източния корпус. Водопроводът е предшествал ранновизантийския градеж. Цялата субструкция и подпорният (укрепващият) източен зид са съобразявани с разположението му. Той е добре обмазан в зида. Откриваният масов материал се свежда до ранновизантийска керамика и монети от същия период.

След извършен сондаж (кв. D/8; обр. 23, 121, 170) в източния профил е регистриран отчетлив пласт с материали от IV в. – основно монети и малко керамика. От общо 17 бр. монети от сондажа, една от които силно горяла, една е републикански денарий от 134 г., а останалите 15 са от IV в. (Константин I – 6 бр.; Елена – 1 бр.; Констанс – 1 бр.; Константин II Цезар – 3 бр.; Констанций II – 1 бр.; Константинова династия – 2 бр.; Валентиниан I – 1 бр.).

2) Сектор Юг

С цел подготвяне на условия за социализация са осъществени:

– премахване на: старата чешма, част от паркинга, както и проследяване на по-ранни напластявания под тях;

– археологическо проучване на целия югоизточен сектор. При дълбочина на около 4 м от съвременния терен (кота около 29,00 м н.в.) е достигната постоянно бликаща вода. Открити са: 1) югозападното продължение на внушителен отточен канал (клоака), чийто северен край е свързан с басейна фригидариум. Каналът е покрит с големи каменни плочи от андезитен туф; 2) стъпка № 2 – стъпка в кв. №№ -В/-1/1 (обр. 17, 31, 32, 124), аналогична на тази от аподитериума. Изградена е била от обработвани и необработвани камъни, споявани с бял хоросан, който на места е придобил жълтеникав оттенък от минералната вода. Размерите на стъпката са: 1,50 х 1,30 х 0,65/0,70 м. Посочените параметри на стъпката показват възможности за сериозно развитие във височина и разгъването на мощна покривна конструкция; 3) останки на паднала (изсипана) покривна конструкция в резултат от силен пожар. В културен пласт с дебелина от 0,40-0,50 м освен масирано овъгляване и голямо количество натрошени тегули се открива и масов археологически материал от IV в. – керамика и монети. През 2012 и 2013 г. източно от стъпка № 2 на 6-7 м на идентична дълбочина (около 4 м от тогавашното ниво на отстраняваната сграда на поликлиниката са откривани последователно няколко свободно стоящи в насипа части от мощни колони (диам. на едната от тях е 0,65 м); 4) югоизточно от стъпка № 2 и в непосредствена близост до нея в кв. -А/-1) е изследвано частично (северната му част, защото южната остава под непроучвания участък на паркинга) вкопано в римския пласт късноантично жилище. От него са запазени два до три реда градеж от северната и западната му стена и еднораменно каменно стълбище (Момчилов, Класнаков 2015б, 334-335). Намерените в него керамика и монети са от IV в.

През втория етап (август) проучването е съсредоточено в югозападния край на южния сектор. Изцяло е разкрит и от двете си страни носещ конструктивен зид от ранновизантийската баня от IV в., изпълнен в *opus mixtum*. Зидът е засечен при по-ранните проучвания (март – април) с частично разкрита страна от изток с дължина от 5,50 м. Източният корпус на ранновизантийската баня е изграден в система opus mixtum, състояща се от ред камъни и четири реда тухли. От западната му страна се стига до подово ниво от много добре обработени и издялани масивни каменни плочи от андезитен туф, завършващо с колектор в южния му край. Под подовото ниво е частично разкрит отводнителен канал

с ориентация север – юг (Момчилов, Класнаков 2015б, 335).

Местоположението и северната му ориентация дават основание да се допусне, че е свързан с басейни, разположени северно в обсега на стария каптаж.

През третия етап (октомври – ноември) проучването е съсредоточено в западния периферен за банята район (обр. 210). Върху площ от 300 кв.м, предвидена за изграждане на приемен туристически център и кафене, са заложени 10 сондажа. Установена е следната картина:

– в най-горните нива има широко развита мрежа от каменни основи на сгради, строени след 1910 г. На по-късен етап е последвало засипване в най-западната част покрай протичащата река;

– в южната част на проучвания сектор има зле запазени останки от ранновизантийски сгради (кв. № -К/1, -К/2, -L/1), като някои от тях са с двуредов градеж. Зидовете са били вкопани в глинеста или мергелна основа, някои от които достигат до нивото на подпочвените води. Градежът е от ломени камъни на калова спойка, а в кв. -К2 като сполия е включен фрагмент от колона с канелюри;

– открити са останки от две пещи (кв. -К1 и кв. -L2);

– в североизточния ъгъл (кв. № -К5 и -К6) е засечен и частично разкрит участък от средновековна клоака, изпълнен в двуредов градеж от ломени и от едностранно и двустранно обработвани камъни, с хоросанова спойка със съвсем ситни обилни примеси от чукана тухла;

– в целия културен пласт има голямо количество въглени;

– разнообразен е откритият археологически материал: от късове римска керамика (между II и IV в.) до преобладаваща ранновизантийска (V-VII в.), костен гребен, пръстени, голямо количество желязна шлака, както и 60 бр. монети от IV, VI и XI-XII в. (Момчилов, Класнаков 2015б, 335-336).

2015 г.

Проучванията през 2015 г. преминават в два цикъла: 1) спасително по „Интегриран проект за подобряване и развитие на инфраструктурата за питейни и отпадъчни води на кварталите „Банево“, „Ветрен“ и „Минерални бани“ (Момчилов и др. 2016а, 771-774) и 2) спасително на обект „Сектор Музейна сграда“ (Момчилов и др. 2016б, 774-778).

1. Археологическите проучвания по интегрирания воден проект са извършени във връзка със социализацията на обекта, като е проучено част от пространството, подготвяно за паркинг южно пред турската баня по трасето на клон К-19 б-МВ с ориентация северозапад – югоизток (обр. 204). Провеждат се от втората половина на февруари до началото на април. Общо проучената дължина е 83,50 м. Максималната дълбочина на траншейните изкопи е 2,40 м. От изходните коти (източна – 33,94 и най-южна – 33,07) е достигната максимална дълбочина до 3 м от основния терен (кота 30,20 м н.в.), при което ниво избива подпочвена вода. Общата изследвана площ е около 200 кв.м и обем от около 500 куб.м.

Разкрити и проучени са:

– крепостна стена и порта в кв. № -Н/4, -Н/5, -Н/6, -I/4, -I/5, -I/6. Засечен и частично разкрит (дотолкова, доколкото позволява сервитутната зона по проекта на водния цикъл) е участък от крепостна стена с дебелина от 3,30 м (обр. № 46; 128; 130; 131; 132; 133; 135; 136) и част от входа на порта. Ориентацията на разкритите крепостни отсеци е север – юг. Проучени са два „участъка“ – северен и южен, от двете страни на портата, през която преминава каналът за водния цикъл със съответни дължини: северен – 2,40 м и южен – 1,60 м на места със запазена височина до 1,50 м (вж. обр. № 130-133; 135-136). Ширината на портата (в посока север – юг) заедно с конструктивното издаване от 0,20 м е 3,00 м. Стената е била изграждана от добре обработвани квадри, споявани с бял хоросан с неголямо количество чукана тухла. Откриват се голямо количество ранновизантийски монети и керамика (вж. АОР и дневник). Намерен е оловен печат от средата на XI в. на императрица. На по-късен етап (?) след сериозни разрушения е оформен плочник от неправилно сечени каменни плочи с червеникав цвят, залепени с бяла фина хидрофобна

глина с размери: С-Ю 2,60 м и И-З – 2,10 м. При демонтирането на плочите между тях и субструкцията са открити голямо количество ранновизантийски монети. При прокарването на отводнителната тръба на турската баня в средата на XX в. е извършено сериозно унищожаване на останките от портата.

Регистрираната част от западната крепостна стена и останки от порта на Акве калиде, датирани в ранновизантийския период, са със строителна техника, аналогична на разкрития участък от северната крепостна стена. Установени са както плътни, така и силно смесени културни пластове, всички изпълнени с голямо количество въглени. Разнообразни са археологическите находки: ранновизантийска (V-VII в.), средновековна (XI-XIII в.) и много строителна керамика, монети и др.

Достигнатото ниво на подпочвената вода при кота 30,20 м н.в. прави невъзможно проучването в дълбочина. На кота 30,30 м н.в. през есента на 2014 г. в западния участък (на туристически център и кафене) на около 30 м СЗ от сегашните разкопки също е достигната подпочвена вода.

Измежду материалите преобладават монетите и керамиката от V-VII и XI-XIII в., като последната включва и сериозно количество сграфито. Двата оловни печата (императорски от средата и анонимен – от края на XI в.) допълват значението на града и ролята на баните през този период. Измежду останалите материали могат да бъдат посочени: пръстени, фрагменти от мраморна статуетка, бронзов боздуган. Частично е запазен надпис, открит в кв. -А-4 (кота 32,98 м н.в.), използван като сполия в средновековния пласт, на който се разчита името на управителя на провинция Тракия от 172 г. Пантулей Граптиак, насочващ или към някаква строителна дейност, или реконструкция в обсега на Акве калиде или по баните. Археологическите структури и откритите материали показват съществена наситеност в два периода от съществуването на Акве калиде – Терма: ранновизантийския V-VII и средновековния XI-XIII в. (Момчилов и др. 2016а, 771).

Други структури са:

– част от помещение в кв. А/-4 със запазена вътрешна ширина от 3,50 м и странични зидове с дебелина от по 0,40 м. Градежът е от ломени и недобре обработвани оформени камъни с размери от 0,30 х 0,20 м и от 0,15 х 0,10 м. На места зидовете са подравнявани с късове тухли с дебелина 4-5 см.

– канал в кв. В/-4 с посока северозапад – югоизток. От канала е проучен участък с дължина от 2 м (ширината на канала на водния цикъл). Дъното на канала е постлано със слабо извити керемиди с размери 0,50 х 0,35 м и дебелина от 2-3 см. От двете си страни чрез дребни ломени камъни каналът е оформен като улей с ширина от 0,22 м. Максимално запазената му височина варира между 0,15 и 0,22 м.

– два канала в кв. № -D-3/ и -D-4. Проучен е участък с дълж 2 м (ширината на канала от водния цикъл). Откритите материали в каналите са от XIX и началото на XX в. (Момчилов и др. 2016а, 771).

Съществуващите късноантични и средновековни структури, а и останките от османската епоха в разглеждания участък са нарушавани и унищожавани през всеки следващ исторически период, особено сериозно през XX в.

2. По време на втория етап от археологическите дейности през 2015 г. са извършени проучвания в „Сектор Музейна сграда“ в границите на късноантичната и средновековната крепост Акве калиде – Терма. Както и в при по-предните, и те се осъществяват съгласно утвърдената (през 2012 г.) концепция на Министерството на културата. Последна част от първоначалната стратегия е проучването и освобождаването на пространство, източно от досегашните разкрития, с цел пристъпване поетапно към техническо проектиране и изграждане на музейна сграда.

Разкопките протичат в два участъка (обр. 164; обр. 202):

– довършване на разкритията в югоизточния ъгъл на римската и ранновизантийската баня;

– в новоорганизирания сектор за музейно пространство с цел установяването на наличието или липсата на структури.

Разчистена е част от парковата растител-

ност и е извършено монтиране на помпи за отводняване от хидрогеоложка фирма. Между юни и август е извършвана и частична консервация и запечатка.

В сектор „Музейна сграда“ продължава разкриването на мощен зид с ориентация на изток в кв. № E/3, E/4, F/3, F/4, G/3, G/4, засечен през 2012 г. (Момчилов, Класнаков 2015а, 905-908; Момчилов, Класнаков 2015б, 333-336). Зидът е с дебелина от 2,50 м. Южно пред него частично е разчистено голямо петно от силно опожарена (горял пласт) покривна конструкция. В северна страна (обр. № 76-80; 96-99; 101-104; 150-152; 155-169; 185; 202; 205-206) сериозни разрушения са осъществени при прокарването на водопровода за снабдяването на Бургас с питейна минерална вода (обр. 99). В най-източната част е извършено частично понижаване на нивото при отстраняването на строителни останки от XX в. Културните пластове са силно размесени (в тях паралелно се откриват късноантична, средновековна и османска керамика, както и материали от XIX и XX в., а градежите от ранновизантийската и средновековната епоха във височина са почти изцяло унищожени. В такава среда е намерена изцяло запазена мраморна плоча с десетредов надпис в две редакции, на Аполоний, син на Епатайкент, датираща от 20-те години на I в., с посвещение на Реметалк II и Питодорида II в олтар на Деметра. Пак тогава при извършване на допълнителни почиствания за КРР в кв. B/3 е открит къс от дебела мраморна плоча, използвана като сполия, върху която от фрагментиран триредов надпис частично се разчита името Епатайкент. Последни публикации върху надписите обнародва Николай Шаранков (Шаранков 2015, 62-78; Шаранков 2016, 970-971). В кв. A/1 е намерена изцяло запазена мраморна плоча с изображение на тракийски конник. В кв. D/6 е засечено продължението на античен/късноантичен водопровод № 4 (обр. 217), частично прекъснат от водоснабдяването за Бургас (обр. 99; 185).

След максимално възможното понижаване нивото на приждащите води окончателно е завършено разчистването на засечения през 2012 г. и проучван, но не докрай, през 2013 г. басейн (обр. 50-51; 89-92; 110-115). Установена е окончателната му дълбочина от 1,30 м и мраморни стъпала 0,30 х 0,30 м. Дъното е било покрито с големи мраморни плочи (1,18 х 0,30 м, 1,30 х 0,70 м, 1,70 х 0,80 м с дебелина от 4 см). При поредна преправка плочите са били внимателно отлепени и извадени и вероятно преизползвани. Дъното е на кота 28.88 м н.в.

В кв. A/3 изцяло е разкрит малък басейн (обр. № 211; 52-53; 191-195), чието запечатване е датирано с керамика от VI в. и тремис на император Юстин II от третата четвърт на VI в. Има размери: дължина С-Ю 3,60 м, ширина И-З 1,20 м и дълбочина 0,54 м (от запад). В ЮЗ ъгъл има отточен керамичен водопровод. Водоснабдяването му се е осъществявало през открития обмазан северен улей.

В кв. B/3 (обр. 211) частично е разкрита източната страна на басейн изграден от полиран мраморизиран варовик (обр. № 44-45; 137; 149). С малки изключения от източния си край басейнът остава почти изцяло под турската баня. До ниво на приждащата вода (кота около 30.00 м н.в.) са разкрити 5 мраморни стъпала с височина от по 0,30 м. Проучвателският колектив допуска, че това е единият от коментираните от Б. Филов басейни (Филов 1910а; Филов 1911; Filov 1911). Археологическите изследвания към края на 2015 г. показват, че засега този басейн е най-ранното разкрито банско съоръжение от целия комплекс.

Фрагмент от строителен надпис (в кв. B3), открит над нивото на последния басейн, датиран между 60 и 68 г. (може би 61 г.), представя заповед за строеж на баня от името на император Нерон. В тази датировка според стратиграфията на обекта вече може да се вмести новоразкритият басейн от кв. B3. Това позволява изтеглянето на долната граница на застрояването на баните с около 50 години – от управлението на император Траян към това на Нерон.

Недопроучен поради високото водно ниво е културният пласт в сектор Юг – южно пред турската баня (обр. 27-29), в който се открива масов археологически материал (монети, печати, керамика, дървени гребени, метални

и каменни находки). Частичните разкопки тук (доколкото е възможно да се осъществят поради приждащата вода) разкриват, че насипът е допълнително привлечен от терена в близост до турската баня, а с него и материалите при поредно архитектурно преустройство.

И през 2015 г. проучванията показват неколкократни строителни преправки и промени в банския комплекс, осъществени за съвсем кратки срокове в ранновизантийския период (Момчилов и др. 2015б, 774-778).

Допълнение в археологическите проучвания на Акве калиде – Терма през 2015 г. е спасително археологическо проучване по трасетата на ВиК и ел. захранването на кафетерията (Николов 2016, 779-783). Проучени са общо 120 кв.м на дълбочина от 0,40 до 3,85 м от съвременния терен. От изкопите на ВиК интерес представлява южният, в който е разкрит югозападният ъгъл на сграда с монументален градеж. Сградата, чийто ъгъл е разкрит, е ориентирана по посоките на света с отклонение на СЗ. От западната стена е проучена дължина от 3,40 м, от южната – 3,25 м. Строена е от масивни каменни блокове, достигащи размери: 2,40 х 0,60 х 0,50 м, и са преизползвани строителни елементи от поранен монументален градеж – почти всички блокове имат гнезда за свързващи клинове. Вътрешните лица са запазени съответно: от юг – 4 реда, от запад – 3 реда каменни блокове. Запазените височини са: на южната стена – 1,80 м, на западната – 2,25 м. Стените са изграждани от по два реда в ширина, като общата дебелина е 1,10 м. В скритите части блоковете са споявани от здрав бял хоросан със ситен чакъл. Профилът с височина от 3,85 м на дълбочина 30,38 м достига до подпочвена вода. Установено е, че на горното ниво на строителната платформа съответства пласт, образуван от жълт пясък – подравняване на терена след полагането на платформата. Под този пласт има друг с дебелина до 0,45 м с няколко фрагмента керамика от VI в. и фолис на император Юстин II, отсечен в Никомедия в десетата година на неговото управление. Проучвателят приема, че тази постройка с монументален градеж е от средата на VI в. Над пясъчния пласт с дебелина от 1,20 м има друг с материали отново от VI в. и две монети също на Юстин II. Има запечатка от тънък горял пласт. Следват две нива, като в горното с дебелина от 0,20-0,25 м нарядко се открива керамика от края на X-XIII в. Последният пласт – най-горният насип е с материали от Античността до наши дни. М. Николов предлага известна реконструкция, базирайки се на откритите сгради с подобен градеж, тълкувани като аподитериуми в северния и южния край на източната стена и на останките от монументалната сграда на запад. Допуска също така, че е възможно банята да е правоъгълна по план, като в абсолютния център се намира изворът с минералната вода. Дължината според него следва да е 71 м, а ширината – 56,50 м, като тези мерки показват разстоянията между крайните съответстващи точки (ъглите) на т.нар. аподитериуми (Николов 2016, 779-792).

2016 г.

Археологическите резултати установяват следната картина:

I. Обект „Музейно пространство“

Сектор Запад:

1. Продължава разкриването в източна посока на засечения през 2012 г. мощен (крепостен) зид с дебелина от 2,50 м. Засега изцяло са проучени около 20 м, но частично е проследено неговото източно продължение и общо установената му дължина е около 45-50 м. Датирането му се отнася към VII или VIII в. и се свързва с предприети укрепителни дейности или при варварските нашествия, или с политиката на Константин VI и Ирина. Изграденият най-вероятно във втората половина на VIII в. крепостен зид засега е с все още неясни функции. Той обаче прерязва няколко стопански помещения, съществували между IV и VI в., унищожени след мощни пожари.

2. В кв. D/1/2/3; E/1/2/3/4/5/6; F/1/2/3/4/5/6 са изцяло проучени останките от няколко стопански помещения. Структурите разкриват четири преправки на предназначението им между IV и VI в. Чрез плътни горели слоеве са проследени два мощни масирани пожара, довели до изгарянето на големи покривни конструкции с обхват от около 80 кв.м.

Някои от помещенията са складове за храна (открити са два долиума), но друга част са използвани за производствена дейност. Производственият характер на част от сградите се потвърждава чрез останките от пещ, както и от голямото количество желязна шлака (от непроучените изцяло квадрати G1-2 и H1-2).

Открити са няколко гроба, намиращи се в кв. F/5/6 и G/6, датирани в IV в., които вероятно са източна и югоизточна част от открития през 2012 г. некропол. Стратиграфията и регистрираните находки (монети, керамика и отчасти запазени зидове) показват интензитет в два исторически периода – IV и VI в., съпътствани с последвали масирани пожари. Тази периодизация се свързва със засиленото присъствие на готи и извършеното от тях опожаряване на баните през IV в., както и с установяването на аварите в края на VI в. Последното заключение се подкрепя и от неотдавна открития надпис, свързан с военните действия на византийския военачалник Каст срещу аварите.

Наличието на немалкото стопански сгради в периода IV-VI в. източно от същинския бански комплекс с откритите складове и производствени помещения изцяло кореспондира с археологическите данни от проучването на западния сектор през есента на 2104 г. за приемен туристически център с кафене, където също бяха открити стопански помещения (включително и останки от две пещи) и желязна шлака. Общата датировка от VI в. по монети и керамика определя, че около баните са плътно разположени множество стопанско-производствени помещения, функционирали и обслужвали термалния комплекс. Обща е и горната граница на експлоатацията на тези помещения – и в западните, и в източните горната граница е VI в.

Проучената дебелина на културния пласт до материковото ниво е 7,60 м.

3. Започнатото ребро през 2015 г. за уточняването и прецизирането на стратиграфията на обекта с дебелина от 2 м е окончателно оформено и изследвано. То точно илюстрира напластяванията между IV и VI в., както и сериозните промени, настъпили тук през XI и след XI в., и на този етап е първата изцяло разработена стратиграфия на обекта от 2008 г. насам.

Сектор Изток:

4. Започнатите, но недовършени проучвания допълват общата представа.

През XI в. е извършено сериозно преправяне, регистрирано чрез монументална архитектура, чиито функции ще се установяват при следващите проучвания. Повърхностни структури от Второто българско царство са установени и в югоизточния край на сектора.

Горните пластове в квадратите по линиите G/H/I/J/K/L показват съществени промени в и след XI в., чието разкриване все още не е завършено. В същото време за първи път от началото на археологическите проучвания в кв. J/K/L на повърхността директно се попада на материали от периода на Второто българско царство. Там има и незасегнати чисти откъм археология участъци от Второто българско царство, но също така и немалко перфорации от строителни интервенции от втората половина на XX в. Налично е голямо количество монети след XI в., сграфито керамика и няколко печата, повечето от които от XI в.

Северозападен край:

5. Установени са южна и източна страна на постамент (кв. D/7 и E/6/7), южно пред който *in situ* са открити македонски монети от IV в. пр. Хр., както и фрагменти от мраморна статуетка. През 2009 г. над постамента са намерени фрагментирани колони и бази. Размерите на стените на постамента са: южна – 6,10 м дължина и 1,50 м височина; източна – 3,00 дължина и 1,50 м височина.

Сериозни разрушения в северната част на проучваната територия за музейно пространство са нанесени от канал с водопровод за снабдяването на Бургас с питейна вода през XX в.

Голямо е количеството на откритите монети – над 600 бр., измежду които преобладават ранновизантийските. Има и сериозно постъпление на печати – 8 бр. византийски. От откриваната керамика отново доминираща е ранновизантийската и тази от XI-XII в. Помалко по количество е римската. А в сектор Изток на проучваното пространство значи-

телно се увеличава сграфито керамиката.

2017 г.

Археологическите проучвания протичат в две посоки:

I. Довършване на Обект „Музейно пространство“

II. Изследване в северна посока кв. C/6/7/8 на пространството, затворено между Източния корпус на банята от запад и средновековния български зид от изток с цел монтиране на пасарелки във връзка с изпълнението на проект по трансгранично сътрудничество.

I. Обект „Музейно пространство“

Окончателното му допроучване е осъществено от края на март до 30 юни 2017 г.

Резултатите могат да бъдат систематизирани, както следва:

1. Продължено е разкриването на мощния крепостен зид в кв. с № G/3/4, H/3/4, I/3/4, J/3/4. Няма промяна спрямо 2016 г. На места той е по-обрушен. Ранният градеж, датиран или в VII в., или през втората половина на VIII в. в кв. № G/4, H/4, I/4, J/4, е укрепен и уширен от север и е част от бастион в F/G/H/I/J/4. На по-късен етап – през XI в., върху тази мощна фортификация е извършено прегражданe и преобразуване на функциите вероятно като подход към значима обществена сграда.

Функциите на този крепостен зид с оглед на неговия странен завършек на запад в кв. C4, както и поради невъзможността проучването да продължи на изток засега остават в рамките на няколко възможни интерпретации. Зидът е с дебелина от 2,50 м. Разкрита е в обща дължина от над 40 м в посока изток (обр. № 211; 59; 76-77; 95-96; 187).

2. Частично (в рамките на сервитута) G/3, H/3, I/3, J/3 е изследван зид от големи квадри с дебелина 1,00-1,10 м (обр. 77;102-103; 211) Той е унищожен в най-западното си продължение от поликлиниката, издигната тук в средата на XX в. Не може да бъде проучвана източната му част. Зидът лежи върху неособено стабилна основа – насип с малки хоросанови ядки и късове късноантична керамика, усилен с дребни камъни и фрагментирани тухли и керемиди. Пластовете под него са късноантични. Приемаме, че той е част от сграда, чиято западна стена е също така унищожена при изграждането на поликлиниката, а източната и южната няма как да бъдат засечени поради прекратяване на археологическите проучвания в тези посоки (Момчилов и др. 2018, 399-402).

3. Разкрита е и западната страна на постамента, която е със следните размери: 3,00 м дължина и височина от над 1,50 м (тя е повече вкопана в материка от южната).

2018 г.

През 2018 г. проучванията на Акве калиде преминаха на два етапа и в два различни сектора.

А. През първия етап (лятото на 2018 г.) е проведено спасително археологическо проучване на подобект „Север“, целящо разкриване на северните части от римската, ранновизантийската и средновековната баня. Като допълнение е включено довършването на кв. D/6/7 – южното пространство пред постамента във връзка с препроектиране на музей – баня.

Същинското проучване е осъществено през юни – юли след отстраняване на сериозна храстова и дървесна растителност и е развито източно и западно покрай източния корпус на ранновизантийската баня. Източно и западно има частични, но незавършени археологически изследвания от есента на 2012 г. Археологическите разкопки обхващат пространство от 200 кв.м. Поставено е началото и на проучване в обсега южно пред стария трафопост (обр. 211).

I. В източната част са осъществени:

– демонтиране на средновековния каменен зид в кв. C/6-13 – D/6-13;

– почистване на обрушванията по дължината на двата средновековни канала в кв. B/9-13 и кв. C/10-13;

– изцяло е завършено проучването южно пред постамента в кв. C/6/7, D/6/7 и E/6/7 (обр. № 9-10; 13; 153-154);

– поставя се началото на пълно изследване в обсега C/7-13 и D/8-14.

Разкрити са още:

1. Част от средновековен канал, югоизточно пред северния аподитериум от XI-XIII в. в кв. D/13 с ориентация северозапад – югоиз-

ток (обр. 219-220).

2. Останки от изсипана покривна конструкция в кв. D/11.

Установено е:

1) Нееднаква основа на демонтирания средновековен зид.

2) Останки от средновековен гроб в D/14.

3) Културният пласт с ниво 33,00 е границата между ранновизантийския и средновековния от XI в. С други думи, директно върху ранновизантийския пласт в северната част на проучвания комплекс е разположен средновековният пласт от XI и следващите векове – в тази зона, като се изключи наличието на оскъдни фрагменти керамика от Първото българско царство (IX-X в.), се регистрира хиатус между VII и началото на XI в.

II. В западната част започват проучвания в кв. -A/-10/-11 и –B/10/11. Подготвено е ново голямо депо.

Измежду откриваните археологически материали превес имат керамиката и монетите. От монетите преобладават тези от XI-XIII в., а от керамиката – ранновизантийската, като вече в по-голямо количество спрямо по-предните години е тази от XI-XIII в. (между която е и златиста ангоба и сграфито).

Откритите пет броя печати от XI в., както и масовият материал – монети с горна граница XIII в. и керамика също с горна граница в XIII в., за поредна година препотвърждават, че баните не функционират през XIV в.

Б. През втория етап се провежда спасително археологическо проучване на подобект „Ел. кабел Ветрен – Банево".

Археологическото проучване от есента на 2018 г. се налага след разкрити структури по прокопаване на трасе на електрически кабел по направлението кв. „Ветрен" – кв. „Банево" (град Бургас) във връзка с инвестиционно намерение на EVN.

Проучванията са съсредоточени в два сектора, в които са разкрити следните структури (обр. 211).

I. Сектор Изток – източно от пътя кв. „Ветрен" – кв. „Банево" (кв. № -D/37/38/39; -E/37/38/39; -H/29/30; -I/29; -I/30)

1. Водопровод в -H/29/30; -I/29;/30. Той е късен и се датира в XIX в. Аналогичен е открит през 2012 г., захранващ от североизток със студена вода южните преправени помещения на турската баня.

2. Стена (обр. 211; 214-217)

Нова, неизвестна досега част от укрепителна система. Участък от западното ѝ лице е разкрито при прокопаването на канала за електрически кабел. Каналът е унищожил част от стената.

Проучено е западното лице на участък от стена с ориентация северозапад – югоизток. Разчистена е структура с дължина от 14,00 м от теренно струпване, за което досега се предполага, че е свързано с ранновизантийската фортификация. Разкритият участък от новата фортификация в север-северозападния си край е унищожен от строителните дейности на пътя „Ветрен" – „Банево", докато южното продължение се проследява под насип около 50 м с височини съответно от запад около 2 м, а от изток – от 2,00 до 2,20 м с обща разлатост 12-13 м.

Стената е върху насипен банкет, който е на височина 0,50-0,90 м от съвременното ниво. Тя е изградена на калова спойка със запазена височина в проучения участък малко над 1,90 м от 6 реда каменни блокове. Най-долният (субструкцията) от тях е неравен, строен набързо. Под него се проследява сив пласт със съвсем бегли останки от натрошени тухли, много ситни въглени и няколко фрагмента късноантична (ранновизантийска) керамика. В градежа се редуват частично обработени (дялани) камъни (някои от които едно- и двулицево), като са включени и няколко квадри със средни размери 0,60 х 0,25 м. Между по-едрите камъни редовете са подравнявани с плоски плочести камъни (с дебелини между 4 и 6 см), а на места са използвани и тухли (с дебелини между 2,5 и 4,0 см). Пълнежът е от ломени и дялани камъни. В лицевия градеж са използвани и сполии от по-ранни градежи.

На този етап поради краткото проучване не е установена дебелината на стената.

Откриват се: монети от XI-XII в., метални върхове за стрели от XII-XIII в., битова керамика от XI-XII в. и сграфито от XI-XIII в., както и селадон. По южното продължение на вече установената нова фортификация са

намерени сериозно количество монети от XI-XII в.

II. Сектор Запад (обр. 211)

1. В кв. -F/43/44/45; -G/43/44/45 се проследяват останки от голяма археологическа структура, засечена през 2015 г. при ВиК проект. Съоръжението е изградено през късноантичния (ранновизантийския) период. Сондажът с размери: С-Ю дължина от 8,20 м и И-З ширина от 4 м, разкрива останки от ломени необработени камъни, обилно споявани с бял хоросан, оформящи съоръжение с кръгла или U-образна форма. Находките са основно строителна и битова керамика от VI-VII в., битова керамика от IX-X и XI-XII в. и сграфито от XI-XIII в. Също така оловен печат от XI в. и монети от XI-XII в.

Изводи:

1. В Сектор Изток е разкрита нова, неизвестна досега, набързо строена фортификация от XI в., която с оглед на изграждането, археологическите материали от и около нея и ролята на Акве калиде в събитията от XI в. екипът свързва с нахлуванията на печенеги и кумани.

2. В Сектор Запад разкритите останки съвпадат по хронология и местоположение със северозападната кула на ранновизантийската крепост (Дражева, Момчилов 2012а, 445).

2019 г.

И през 2019 г. археологическите проучвания преминаха в два различни пункта на два етапа:

I. Сектор СИ - баня (Момчилов, Класнаков 2020а, под печат)

Проучването бе осъществен през месец юни в север-североизточния край на банския комплекс („Археологически структури в северната част на банята и СИ пред тях – около североизточния аподитериум“).

Положено е началото на системно изследване на север-североизточната част на банския комплекс (обр. 211). Проучванията обхванаха обща площ от около 200 кв. м (- кв. с №№ от A/13-14-15 – B/14-17 – C/13-17 – D/10-17 до E/17).

Съгласно по-ранните предписания на комисии започна демонтиране на средновековния каменен зид на калова спойка, а така също и на отточните канали от XI-XIII в. в кв. с №№ C/D 10/12.

Особености, различни от частично проследените през 2018 г. (Момчилов, Класнаков 2019, 509-512), нямаше. И през 2019 г. продължи тенденцията на установяване на два основни културни пласта – върху късноантичния (ранновизантийски) е разположен средновековен с долна граница в XI в. и горна от 60-те г. на XIII в.

Разширена бе площта на разкриване в североизточна и северна посока и нови момент са:

1. Засичането на нов мощен зид (от добре обработени камъни, споявани с много здрав бял хоросан) в североизточния край.

2. Очертаването изцяло на силуета на североизточния аподитериум (обр. 2). В него се проследяват поне пет хронологически етапа на наслояване и промени, като част от тях са и останките от подово ниво с хидрофобна мазилка, съответстваща на използването на югоизточната клоака и останки от обмазване и на страничните стени.

3. Откриването на два надписа – съответно един на латински и един на гръцки език.

4. Преизползването на ари. Вградени са три ари като сполии. Закономерно е да се приеме, че те са от храма, от който през 2015 г. в югоизточния сектор на банския комплекс бяха открити два посветителски надписа на Аполоний, син на Ептайкент (Шаранков 2015, 62-78; 2016, 970-971).

Преобладаващият археологически материал отново е керамика и монети. По отношение на керамиката прави впечатление оскъдното наличие на керемиди, но преобладава късноантичната и ранновизантийска. Обособява се обаче и определено количество вносна художествена сграфито керамика от средата и началото на втората половина на XIII в., като за първи път е открит фрагмент от XIV в. Има монети от всички периоди, вече регистрирани в Акве калиде, но измежду тях най-голям интерес за 2019 г. представлява домонетна форма на стрела от VII-VI в. пр. н.е. и масов монетен материал от средата и началото на втората половина на XIII в., като за

първи път има монета от втората половина на XIV в. на Иван Шишман.

На този етап двете единични находки от XIV в. (фрагмент сграфито керамика и монета на Иван Шишман) са по-скоро случайни и все още не дават основание да се счита, че средновековната баня е съществувала през XIV в., докато масовият материал (и керамика, и монети) е с горна граница 60-те години на XIII в.

II. Сектор СЗ – археологически проучвания в северозападния край на ранновизантийската крепост – подобект „Трасе на ел кабел Ветрен – Банево" (Момчилов, Класнаков 200б, под печат).

Те са продължение на разкритията в северозападния край на ранновизантийската крепост (обр. 1), чието начало бе поставено през есента на 2018 г. (Момчилов, Класнаков 2019, 507-509), но през 2019 г. бе осъществено съгласно предписанието на Министерството на културата и обхвана площ от 250 кв. м.

1. Сектор Изток – крепостна стена (обр. 211; 214-217)

Стената следва ориентация СЗ-ЮИ. Проучванията са осъществени в обсега на кв. с №№ -D/35; -D/36; -E/35; -E/36; -F/34. Разкрити са:

- продължение на западното лице на стената в югоизточна посока;

- част от нейното вътрешно източно лице.

Установено бе, че стената е върху насипна основа в пласт (с антична, ранновизантийска и старобългарска керамика) с височина около 0,60-0,80 м от нивото на съвременното шосе. Дебелината на стената е 4 м. Тя е изградена изцяло от ломени камъни местен тип с включени квадри от андезитен туф, като всички те са преизползвани от по-ранните антични и ранновизантийски градежи. Градежът е на калова спойка. От източна страна вътрешното лице добре се проследява в няколко реда височина. Археологическият материал, открит около стената, по нея и вътре в нея, са предимно скифати и битова керамика между XI-XIII в., както и фрагмент от селадон. Масовият монетен материал (от над 60 бр. монети) е от XIII в. с горна граница 60-те години и утвърждава долната граница на изграждането на това фортификационно съоръжение.

2. Сектор Запад – северозападна кула (обр. 211-213; 218) на ранновизантийската крепост (Момчилов, Класнаков 2019) .

През 2019 г. е извършено цялостно разкриване на останките от този обект – кулата и част от западната крепостна стена попадат в обсега на кв. с №№ -E/42 - -E/43; - F/41 -F/42 -F/43 –F/44 (обр. 2). Резултатите:

- при прокарването на тръби по проект воден цикъл през 2015 г. между кварталите Банево-Ветрен средната част на кулата е изцяло унищожена от канал с ориентация юг-север. Вторично е сериозно засегната западната част на кулата при полагането на няколкото кабела през есента на 2018 г., свързани с ел. захранване на кв. Банево. Също така при изграждането на пътната връзка (шосето между) Ветрен и Банево през третата четвърт на XX в. е унищожена (подравнена) част от западната крепостна стена в нейния северозападен отсек, процес, който е продължен и при реализирането на последния проект за велоалея;

- кулата е фундирана в материкова, на места и глинеста здрава почва, като е вкопана на различни дълбочини – до кота 39.55 м н.в. На места субструкцията е издадена навън с до 10-15 см;

- кулата е кръгла с вътрешни диаметри Ю-С от 5,60 м и И-З – от 5,55 м. Дебелината на стените е до 2,10 м. Запазената вътрешна височина е до шест реда градеж в източната част, достигащ до 1,40 м височина. Изградена е от едри ломени и частично обработвани камъни, споявани с много здрав бял хоросан;

- кулата е силно разрушена – северозападният й край на места е почти изцяло обрушен;

- в рамките на 7-8 м добре на ЮИ се проследява рамото на западната крепостна стена – на места частично съхранено, на други сериозно разбито (обр. 5).

Дебелината на западната крепостна стена, която е с ориентация на ЮИ, е 2,40 м – идентична със северната крепостна стена, разкрита през 2011 г. (Дражева, Момчилов 2012, 444-446) и пасажите от западната крепостна стена около западната порта на града, разчистени през 2015 г. (Момчилов и др., 2016, 771-774).

Лицата (вътрешно и външно) са изграждани от добре оформени обработени каменни блокове (квадри) в прави редове, също споявани както при кулата с бял хоросан. Пълнежът е от ломени камъни, обилно поляти с бял хоросан. Северно над кулата бе открита част от хоросаново бъркало. Отстъпът на северозападното рамо на северната крепостна стена от субструкцията е 0,10 м. Доколкото е разкрито, рамото на западната крепостна стена (обр. 3) показва, че тя е фундирана в здрава материкова почва. На места съхранената височина на стената е над 1,50 м.

Както в кулата, така и във входа към нея бяха разчиствани останки от мощен пожар, на места с дебелина до 0,15-0,20 м.

Откриваните археологически материали са:

- от античната епоха – керамика и монети в малки количества;

- от късноантичната (ранновизантийска) епоха – керамика и монети в големи количества.

В ями, вкопани във вътрешността на кулата, се открива единствено ранновизантийска керамика, сред която преобладава тази с гребенчата украса.

Потвърждава се хронологията на вече проучените части от стената през 2011 и 2015 г. (Дражева, Момчилов 2011, 444-446; Момчилов и др. 2016а, 771-774).

ЧАСТ V. Стратиграфия, хронология, изводи и констатации към средата на 2019 г. върху античната и средновековната баня на Акве калиде

Димчо Момчилов

Известните по Б. Филов и Б. Ангелов данни са общи, разхвърляни, без проучване на културни пластове в конкретен пункт, като за пълна археологическа информация по стратиграфия изобщо не може да се говори. Всъщност тези нахвърляни бележки дават обща представа за участък основно северно от турската баня в обсега на античния и средновековен каптаж, сериозно преустроен след първото десетилетие на XX в. и може би (трябва да се установи след окончателно завършване на проучванията), съвсем бегла представа за ситуацията южно от турската баня.

Както вече беше посочено, редица са причините за недостатъчно убедителното представяне на цялостно виждане за стратиграфията на обекта:

1. Ограниченото археологическо проучване. Независимо че проучванията продължават повече от десет години, предвид на социализацията на терена те не се провеждат в сърцевината на банския комплекс, а покрай него заради турската баня, съвременните застроявания, както и инфраструктурата – помпа, водопроводи, елекропроводи и др. Така последователното застрояване през вековете и съвременната социализация и инфраструктура правят невъзможно осъществяването на систематично, цялостно и плътно изследване на най-важните части от археологическия комплекс. Археологическотго проучване на Акве калиде за периода 2008-2011 г. беше начално, доста хаотично и най-вече имаше за идея в този сложен комплекс от всевъзможни сгради – късносредновековна баня, множество постройки от почти целия XX век (допълнителна част от баня, помпена станция, серия от обслужващи и други стопански помещения, каптажи, поликлиника); безобразно прокарване на канализации, електропроводи, ВиК, телефонизации, многократно прокопаване на различни нива за водоснабдяване, терасиране, засаждане и изграждане на парк със съответната частична инфраструктура (алеи, пътища, паркинг и т.н.), да се открият свободни пространства за изследване, съобразени с действията и съответстващи на нормативните уредби по отношение на вододайните зони, парка, фунционирането на електроснабдяването , ВиК, както и запазването на сградния фонд и подстъпите за обслужване (примерно път за кран към помпата). Проучванията от 2012 г. насам преминават единствено през призмата на реализирането на общия проект по експонирането и социализацията на турската баня и района около нея – приемен център с кафене и предстоящото изграждане на музей. Разкопки, практически необреме-

нени, свободни и необходими за изясняване на същността на обекта на Акве калиде, не са провеждани.

2. Невъзможността на археологическия екип да проучи до стерилна почва дори и частичните зони на банския комплекс, в които се провеждат разкопките, поради високото ниво на подпочвени води. Последните се появяват на ниво около 30,00 м н.в., а при дъждове и в есенно-зимни и зимно-пролетни условия и доста над 30,00 м.

3. Съвсем фрагментарно е проучването на укрепителната система, върху която има сигурни археологически данни от северната крепостна стена и от западната крепостна стена и западната порта.

4. Липсата на изцяло проучени структури в крепостта с изключение на помещенията край баните.

5. Епизодичните резултати от некрополи.

Така изясняването на стратиграфията на обект Акве Калиде – Терма всъщност се оказва най-сложната и трудна задача. Първоначалните археологически проучвания (и тези от 2008 и последвалите ги през 2009-2011 г.) не дават възможност на екипа да установи точно културните пластове и поне в някои участъци да ги изчерпи. Това важи както за разкритията в същинския бански комплекс, така и извън него – и в близост около него и в горския парк, дори и при крепостната стена. През археологическия период 2008-2011 г. никъде (в нито един пункт) не е достигната стерилна почва. Проблясък по отношение на стратиграфията е поставен през лятото на 2012 г. Процесът на изясняване на стратиграфията на Акве Калиде – Терма продължава през лятото на 2013 г. Новите археологически проучвания през ранната пролет на 2014 г. вече позволяват коментар след сондаж, но извън баните. За все по-определяща яснота допринасят разкопките, проведени между 2014 и 2017 г. – с последвалите спасителни проучвания както върху същинския бански комплекс и терена край него, така и върху елементи от градската структура и укрепителната система.

Представеният стратиграфски вариант се базира единствено на конкретни археологически данни – находки и структури, получени в резултат от проучвания за периода 2008–2017 г. Друг много съществен факт е, че всички са от района на крепостта, част от която е и банският комплекс.

Първи опит за цялостно интерпретиране на стратиграфията на банския комплекс и отчасти на Акве калиде е предложен от Д. Момчилов през 2018 г. – първоначално на две научни конференции в град Бургас: на 26-27 април по Програма за трансгранично сътрудничество между Р България и Р Турция на тема „Общото културно наследство без граници“ и на 31 май на Националната археологическа конференция. Последва първична публикация в сборника „Aquae calidae. Любимите бани на императори, царе и султани“ (Момчилов 2018, 23-48).

I. Най-ранни културни пластове

Тъй като към настоящия момент на научно познание праисторическите находки от Акве калида са сравнително малко на брой, а проучването на предписмените епохи в района на гр. Бургас (и прилежащата му община) и съседните общини е все още на емпирично ниво, изложението ще започне с кратка предистория на наличната информация. Това е необходимо и от гледна точка на аргументираното изясняване на началните етапи от обитаване в района на Бургаските минерални бани. Постоянното покачване на подпочвените води не позволява по археологически път да се достигне до най-ранните културни пластове, което от своя страна ограничава историята на тази част от гр. Бургас само в рамките на малко повече от 2 хиляди години. Няколко отделни находки от археологическите проучвания след 2008 г. със сигурност сочат, че първите обитатели на този район са земеделско-скотовъдни племена, населявали територията на съвременна България още през късните праисторически епохи. Към тези находки може да се добавят и част от материалите от Бургаските минерални бани, съхранявани във фонда на РИМ-Бургас. Най-ранните от тях изтеглят първоначалното заселване на района около минералния извор към последните фази късния неолит – края

на VI хил. пр. Хр., или на около 7 хиляди години назад от нашето съвремие. А дали това обитаване е било инцидентно, или постоянно – този проблем ще решат идните поколения, когато климатичните фактори в тези географски ширини позволят това проучване.

Още през 1933 г. В. Миков отбелязва наличието на селищна могила в района на Бургаските минерални бани: „Лъжите (Айтоските бани, Айтоска ок.). В околността на селото има селищна могила. Глинени фрагменти от съдове с врязани орнаменти и каменни брадвички в Бург.м.сб." (Миков 1933, 80). Поради липсата на археологическа карта на община Бургас и отсъствието на целенасочени теренни издирвания днес тази могила остава нелокализирана[3]. В инвентарната книга на Отдел „Археология" на РИМ-Бургас са открити записки, които до голяма степен отговарят на публикуваната информация от В. Миков. Те дават и известна насока за местоположението на могилата[4]. От тях може приблизително да се определи, че въпросната могила е разположена в непосредствените северни покрайнини на кв. „Банево" (бившето с. Лъджите или с. Лъджа кьой). Дали наистина става въпрос за селищна могила като доминираща релефна форма (технически термин, с който днес обозначаваме тези специфични многопластови праисторически обекти), или доста по-трудно различимото на терен открито селище (било то еднопластово, или многопластово), е трудно да се прецени[5], но определено в случая не става въпрос за праисторически материали от Акве калиде, а за находки от друг обект, разположен в близост до Минералните бани.

През 1971 г. М. Лазаров също публикува информация за праисторически материали от Минералните бани: „...от Бургаските минерални бани (римските Aquae Calidae) – един цял съд и фрагменти от енеолита..." (Лазаров 1971, 9, 11, обр. 3). Посоченият съд се съхранява във фонда на Отдел „Археология" на РИМ-Бургас[6]. Същата находка, отново отнесена към бронзовата епоха, е отбелязана от П. Кияшкина (Карайотов, Кияшкина, Господинов 2000, 28) и Мартин Гюзелев (Гюзелев 2009, 183).

За праисторически материали, открити в каптажа (вече наричан Старият каптаж) на Бургаските минерални бани, пише през 2000 г. и И. Карайотов: „Дори в каптажа им през 1994 г., наред с многото монети, ние открихме една каменна и една бронзова брадва" (Карайотов, Кияшкина, Господинов 2000, 11; Карайотов, Райчевски, Иванов 2011, 8). Каменната брадва не е запазена в РИМ-Бургас[7], бронзовата брадва е публикувана през 2006 г. (Класнаков 2006, 120, обр. 4 *1*; 121-122).

През 2002 г. Ц. Дражева съобщава за използване на минералните извори още през

[3] Проведените от Мирослав Класнаков разговори на тази тема с дългогодишни служители в Отдел „Археология" на РИМ-Бургас и с местни жители на „Банево" и „Ветрен" (квартали на гр. Бургас, разположени около Минералните бани) и опитът да бъде получена някаква информация за локализацията на тази селищна могила засега нямат положителен резултат.

[4] Става въпрос за инв. № 12, 13 и 14 от инвентарната книга на Отдел „Археология" на РИМ-Бургас. Материалите са предадени от Боян Димитров, тогава ученик от VI клас в Бургаската мъжка гимназия, записани на 25.X.1925 г. За местоположение е посочено: „Северно от Бургаските бани, 3 км, в една селищна могила".

[5] Това уточнение е направено поради следното обстоятелство – при обработването на архивите на РИМ-Бургас и праисторическите находки от фонда (отнася се за информацията и находките, записвани преди 80-те години на XX в.) на няколко пъти Мирослав Класнаков попада на една интересна закономерност. Когато праисторически находки са предавани в музея и специалист от институцията не е посещавал района на тяхното местооткритие, често те са записвани като произхождащи от селищна могила. От гледна точка на съвременните разбирания за типология на обектите в няколко случая се оказа, че става въпрос за т.нар. открити селища (колкото и този термин да не характеризира в най-точна степен еднопластовите или многопластовите праисторически обекти, които все още не са прераснали в селищни могили).

[6] Находката е инвентирана под инв. № 2019, записана е на 1.III.1968 г. За местоположение е посочено: „Бургаски минерални бани, при копаене на кладенец 1967 год.".

[7] Поне предметът, който е бил показан в РИМ-Бургас на М. Класнаков, не носи видими следи от целенасочена обработка за оформянето му като сечиво – очукване, шлифоване, полиране и т.н.

късните праисторически епохи: *„Лечебните свойства на горещия извор ... били използвани още през* V *хилядолетие пр. Хр.“* (Дражева 2002а, 144).

В обща публикация през 2009 г. Ц. Дражева и Д. Момчилов отбелязват три селища от неолита, разположени около минералните извори: „Находките показват, че лечебните свойства на горещия извор били известни още в неолита, когато в близост до него са създадени три селища от VI-V хилядолетие пр. Хр.“ (Дражева, Момчилов 2009, 48). Ако приемем, че първият обект е разположен непосредствено около един от минералните извори (Стария каптаж), а вторият обект е идентичен с най-ранните културни пластове на Селищна могила Бургас, то третият обект все още остава нелокализиран.

В най-общи линии това е наличната информация за праисторически обекти и находки от Акве калиде и в близост до тях. На база на тези оскъдни данни и както се вижда, до настоящия момент са посочени три праисторически епохи – неолит, халколит и бронзова епоха, които са засвидетелствани около топлите минерални извори. С минимални корекции в датировката на някои находки тези хронологически граници се потвърждават и от емпиричния материал.

Началото на новия етап в археологическите проучвания на Акве калиде е поставено през 2008 г. със стартиране на ежегодни сондажни, редовни и спасителни разкопки. За изтеклите девет сезона е натрупан богат археологически материал, който е в процес на обработка и анализ. Наред с античните и средновековните находки през различните години са открити и няколко артефакта от керамика и камък, които със сигурност могат да се отнесат към предписмените епохи.

II. Предримска епоха

Към настоящия момент придобитите след археологически разкопки материали от I хил. пр. Хр. не дават цялостна представа за интензивните културни процеси около лековитата вода, предшестващи изграждането на античната баня и пътната станция.

През пролетта на 2014 г. по археологически път (Дневник на проучванията 2014 г.) е установен ясно изразен културен пласт с дебелина от 0,30 до 0,50-0,60 м с керамични материали от ранножелязната епоха VIII-VII в. пр. Хр. и фирнисова керамика от IV в. пр. Хр. в кв. № B/4/5 и C/4/5 (вж. обр. 211). Разположен е в близост (на около 30 м източно) от извора. Керамиката от ранножелязната епоха, откривана в него, е най-рано засвидетелстваната чрез системни проучвания. Материалът оттук е *in situ* за разлика от случайно намираните ранни керамични фрагменти в различни точки на обекта. Тези резултати дават възможност със сигурност да се определи поне засега долна граница на активно поселение около лековитите извори и тяхното използване в VIII в. пр. Хр.

Важен момент за проследяване на протеклите процеси на населяване на баните е и монетният материал. Има обаче една съществена подробност и тя е, че вече публикуваните обзорни сведения за налични монети от Акве калиде (Карайотов, Кияшкина, Господинов 2000, 31-32; Карайотов, Райчевски, Иванов 2011, 37; Димова 2015, 43-47; Paunov 2015, 245-255) нямат никаква стойност при проследяването на стратиграфията на обекта – те биха могли да представляват само обща илюстрация. Почти всички (както тези във фондовете на НАИМ при БАН, така и монетите от фондовете на РИМ-Бургас, ИМ-Поморие, ИМ-Несебър, както и в колекционери) или по-голямата част от тях (независимо от огромния им брой – става дума за няколко хиляди) са намерени в античния каптаж или при протичащите дейности по инфраструктура, или чрез иманярски посегателства, а останалите са случайни находки (обикновено откривани на повърхността) с неустановена локализация по място и в съответните културни пластове. Така в голяма степен (ако ли не и изцяло) се обезсмислят опитите за анализ на приноса им в културните процеси – като се започне с най-старата известна монета – сребърна драхма на Аполония от първа половина на V в. пр. Хр. (Карайотов, Кияшкина, Господинов 2000, 31-32; Карайотов, Райчевски, Иванов 2011, 37), и се обхванат всички познати монети, откривани

между 1910 и 2008 г. на случаен принцип.

Сравнително повече информация носи IV в. пр. Хр. Поселищният живот край лековития извор явно става много по-популярен, а изворът – по-използван, в резултат от което значително се увеличават и археологическите материали. На първо място трябва да се обособи постаментът в D/E 6/7 (обр. № 211; 153-154), лежащ върху сочения културен пласт от IV в. пр. Хр. на кота 31,11 м н.в. В южната му основа през 2016 и 2017 г. се открива масов монетен материал от македонските владетели от IV в. пр. Хр. и най-вече от Филип II и Александър III (Момчилов и др. 2017, 453-457; Момчилов и др. 2018, 399-402).

Темата за откритите при разкопките монети от Акве калиде е вече предмет на цялостен научен обзор от Мирослава Доткова. За нея най-ранните монети са от IV в. пр. Хр., а измежду тях са бронзовите емисии на Месамбрия (ΜΕΤΑ или ΜΕΣΑ). Също така според М. Доткова към най-ранните придобити чрез археологически проучвания монети са бронзовите емисии на Филип II (359-336) и Лизимах (323-281), които масово навлизат в Тракия през втората половина на IV в. пр. Хр. (Доткова 2018, 92).

Югоизточно до банския комплекс и в непосредствена близост до него през юни 2015 г. е разкрит десетредов посветителски надпис от Аполоний, син на Ептайкент (обр. 183) (Шаранков 2015, 65-66; Шаранков 2016, 970-971). Текстът показва наличието на храм на Деметра от първите десетилетия на I в. сл. Хр. Анализирането на възможното разположение на храма го определя югоизточно от ЮИ югоизточния аподитериум, в зона в съвременния парк, която остава в непосредствена близост до банския комплекс. За особеното почитане на Деметра като покровителка на топлите извори – Хтония (= земна) и Термасия (= топла) – има и по-ранни материали от проучванията на Петя Кияшкина и Иван Карайотов от Манастир тепе (Карайотов, Кияшкина, Господинов 2000, 35-36; Карайотов, Райчевски, Иванов 2011, 38-39). Сполия в стъпка № 1 на югоизточния аподитериум се оказва силно фрагментиран втори надпис, отново свързан с името на Аполоний Ептайкент (Шаранков 2015, 66; Шаранков 2016, 970-971). За разпространените посветителски надписи на Аполоний, син на Ептайкент, вече има немалко публикувани и интерпретирани такива (Карайотов, Кияшкина, Господинов 2000, 38-39; Карайотов, Райчевски, Иванов 2011, 42; Шаранков 2015, 62-78; Шаранков 2016, 970-971).

Надписите на Аполоний, син на Ептайкент, според Николай Шаранков (на когото са предоставени всички открити надписи от Акве калиде до 2017 г.) се вместват не по-рано от 26 г. сл. Хр. и не по-късно от 37 г. сл. Хр. в навечерието на окончателното завладяване на Тракия от римляните. Н. Шаранков датира първата редакция на надписа между 21 и 26 г. сл. Хр., а втората – от 26 г. сл. Хр. или по-късно, но преди 37 г. сл. Хр. Откритият в две редакции посветителски надпис на Ептайкент освен с четирите посочени имена в него (на Реметалк I, Реметалк II, Питодорида и Котис III) има значение в още две посоки: а) от една страна, това е поредният надпис с посвещение от страна на Аполоний, син на Ептайкент; б) от друга, е надпис, отнасящ се за храм на Деметра – идея, изказана от Иван Карайотов при проучването на Манастир тепе и материалите, постъпили оттам. Така тази идея вече може да се приеме за факт – на този етап съмненията на екипа за евентуалното разположение на храма на юг не могат да бъдат потвърдени, тъй като мястото поне засега остава завинаги извън евентуалните планирани терени за проучване.

III. Римска епоха

Провежданите от 2008 г. насам археологически проучвания са концентрирани почти изцяло около източния сектор на ранновизантийската баня и източно и отчасти южно пред него (т.е. източно, южно и югоизточно пред турската баня (обр. 211). Извън този терен са извършвани проучвания в горския парк: некропол, част от църква, пасаж от крепостна стена.

В разкопките от 2008 г. няма регистрирани други ранни пластове освен Рим, Византия и XI-XIII в. Откриват се много материали, но и досега не са проследени културни пластове.

Инцидентно се попада на керамика от халколита и бронзовата епоха, в значително по-голямо количество е тази от ранножелязната и особено от късножелязната епоха.

Предвид многобройните римски монети, откривани на Акве калиде (основно в античния каптаж), в предварителните публикации до началото на проучванията (между 1910 и 2008 г.) се налага изводът, че банята плътно функционира в периода I-III в.

Изграждането на обекти от римската епоха в Акве калиде трябва да се отнесе след 45 г. сл. Хр., т.е. когато тези земи са превърнати в римска провинция. Предварителните сведения за елементи от римската баня (басейни, както и други архитектурни останки), определяни като такива от Богдан Филов (Филов 1910а, 216-217; Филов 1910б; Филов 1911, 283-284; Filov 1911, 558-576; Filov 1913, 344-363) и от Б. Ангелов (Ангелов 1939, 2-11), не са прецизирани, а оттам и датирани хронологически.

Археологическите разкопки от 2014 г. насам вече внасят много по-голяма яснота. Долната хронологическа граница на римски обекти в Акве калиде категорично трябва да се отнесе към началото на втората половина на I в. сл. Хр. Тя се илюстрира чрез строителен надпис на император Нерон (заповед на Нерон) за построяване на баня. Надписът е открит в кв. -В/3 над мраморен басейн (датиран и определян като най-ранния римски) в началото на септември 2015 г. Този надпис следва да се приема като най-голямото епиграфско откритие в Акве калиде досега, защото при положение че в тази зона пластовете не могат да бъдат проучени до стерилна почва поради високото ниво на подпочвени води и евентуално течаща вода от компрометирани по-ранни водопроводни съоръжения, той се превръща в отправна точка за стратиграфска датировка. Публикуваният надписа Н. Шаранков го датира между 60 и 68 г. от I в. сл. Хр., като допуска, че е възможно банята да е изградена около 61 г., когато Нерон строи пътища и пътни станции в провинция Тракия (Шаранков 2016, 971).

Към началното изграждане на римската баня (т.е. към началото на втората половина на I в. сл. Хр.) се отнасят няколко структури. Между тях са:

1. Мраморен басейн

При последвалите проучвания (през 2015 и 2017 г.) в кв. –В/3 са разкрити 5 броя стъпала от източния край на мраморен басейн. Четири от тях са разкрити при провеждането на разкопките през 2015 г. – на 15 септември, вторник. Всяко от стъпалата е с височина от по 0,30 м. Две вертикални плочи затварят басейна от юг и север (обр. № 211; 44-45; 137; 149). Пълнежът от басейна е от сиво-черна пръст с изобилие от битова керамика от Средновековието (Полеви дневник 2015, с. 20). Само малка част от този мраморен басейн е достъпна от изток, тъй като той почти целият остава под турската баня. Провеждането на консервационно-реставрационни дейности по проект „Общото културно наследство без граници“ (Програма за трансгранично сътрудничество) през есента на 2017 г. налага повторно разчистване в този участък. Така се стига до разкриването на пето стъпало и представа за две странични рамена на басейна – северно и южно, като в строителния процес са регистрирани няколко преправки. Източната страна на басейна е разкрита в дължина малко над 3 м дълга (обр. 211; 44-45; 137; 149).

2. Зазидан в каменен кожух керамичен тръбопровод

Той е засечен през есента на 2012 г. в кв. № -А/11/12 и А/11/12. В началния вариант на разкриването му (към есента на 2012 г.) това съоръжение (чиято същност и функция още не беше изяснена) е определено от проучвателите като галерия само в участъка –А/А/11/12 (обр. № 211). Развръзката идва през 2014 г. Тогава при провеждането на археологическите проучвания в определяния като Сектор Изток в разрушения процеп на Източния корпус на ранновизантийската баня (където суб- и суперструкцията на автентичния градеж са пробити и изсечени за прокарването на водоснабдяването на град Бургас) е разкрит запечатан и обилно обмазан с хоросан каменен кожух, ориентиран север – юг в кв. В/6 (според денивелацията). В момента на разкриването той е изцяло във вода. На-

чинът, по който е иззиждана субструкцията, пълнежът в основата и върху този кожух, разкритите първоначално от източна страна пилоти (обр. 40) – по-късно след спадането на подпочвените води се установява, че пилотите са под цялата субструкция – показват, че целият по-късен строеж е съобразен с цел запазването на това съоръжение (Момчилов, Класнаков 2015б, 333). Съоръжението е зид с дебелина 0,80 м, изградено от ломен камък с бял хоросан (Полеви дневник, 4 април, петък, 2014 г.). В хода на проучването е допуснато, че това е водопровод, запечатан в канала, довеждащ студената вода за басейна, разчистен по-предната 2013 година. Продължението му се проследява добре в кв. № А/2 и -А/1. Извежда се в югозападна посока. Аргумент за неговата ранна датировка е и археологическият факт, че по-късният канал (клоаката) от IV в. сл. Хр. в кв. № А/3 до А/1 частично унищожава и застъпва в А/1 това съоръжение (явно доста по-ранно).

3. Керамичен водопровод

Пак при проучванията през 2014 г. в Сектор Изток, в първия им етап (март – април 2014 г.), на 0,60 м от горното проучвано ниво е открит нов керамичен водопровод (водопровод № 4), идващ от североизток в кв. В/С – 5/6 (**обр. 211**) на ниво 30,67 м. н.в. Водопроводът (кв. В/6) е успореден на по-рано открит и разположен под водопровод № 2 (водопроводът, който е разположен източно и е успореден на укрепващия зид на източния корпус). Той предшества ранновизантийския градеж – както укрепващият източен зид, така и субструкцията са съобразявани изцяло с разположението му (**обр. №** 22; 138-142; 146-147). Водопроводът е вкопан на 0,60 м от горния източен край на укрепващия източен зид (контрафорс?). Той е добре обмазан в зида (Момчилов, Класнаков 2015б, 334). Състои се от свързани помежду си по-малки тръби с дължини от по 0,50 м и диаметър 0,13 м (Полеви дневник 18 март, вторник, 2014 г.).

4. Канал (клоака)

Четвърто съоръжение, отнесено към най-ранната фаза на изграждането на баните в Акве калиде, е откритият през лятото на 2014 г. (втори етап на проучванията, проведени през август) канал. Той е разположен в кв. -D/-1/1/2, западно от носещ конструктивен ранновизантийски зид в *opus mixtum* под подово ниво, изпълнено от много добре обработени издялани масивни каменни плочи от андезитен туф с колектор в южния му край (обр. № 211; 35-39; 41-43). Подовото ниво е от положени масивни каменни плочи от андезитен туф с максимални размери: дължина 1,90-2,00 м, ширина от 0,90-1,00 до 1,30 м, дебелина 0,20-0,40 м. Липсата на част от тези големи каменни плочи, извадени за включването на съвременен отточен канал за банята, позволява да бъде проучен пластът в кв. -D/2 под тяхната основа (ниво на 30,25 м). Установява се, че плочите покриват канал, докато самите те лежат на основа от пръст, примесена с пясък, и са свързани, като монтирането им е съобразено с ранновизантийския зид. Първоначалните работни размери на канала под плочестия под са: ширина до 0,90 м, дълбочина около 1,50-1,60 м, но най-сигурна е ориентацията му север – юг (според денивелацията и посоката). Наблюденията върху този канал се осъществяват само в пробит върху него участък с размери: дължина около 1 м и ширина до 0,50-0,60 м. Каналът продължава на юг до колектора в кв. -D/1 (Полеви дневник 28 август, четвъртък, 2014 г.). Каналът има горно ниво 30,14 м. н.в., като максимално достигната му дълбочина е 28,79 м. н. в., т.е. дълбок е 1,35 м (Полеви дневник 29 август, петък, 2014 г.). Също така в кв. -D/1 добре се очертава горял пласт, лягащ върху хоросаново петно. Хоросанът запечатва опожарена паднала покривна конструкция върху посочените по-горе каменен под и клоака. Напълно възможно е пожарът да е свързан с ранното готско нашествие. Така местоположението и северната му ориентация на клоаката дават достатъчно основание да се приеме, че в северна посока тя е свързана с басейните (Момчилов, Класнаков 2015б, 355), известни по публикации от първата половина на XX в. – публикациите на Б. Филов и Б. Ангелов, преповторени в „История на Бургас“.

5. Югоизточен аподитериум

Познатият ни в сегашния си вид и разкрит по археологически път от 2012 г. югоизточен

аподитериум трябва да се разглежда като многопластов и функциониращ след сериозни промени в няколко исторически периода. Тезата, която предложи проучвателският екип през 2012 г., че откритият югоизточен аподитериум е изграждан в началото на II в. (Дражева, Момчилов 2013, 424) по времето на император Траян (98-117) в синхрон с неговите активни строителни действия по Анхиало, засега не се потвърждава от археологически структури в Акве калиде независимо от факта, че римският Анхиало при Траян е застроен по типа на римските градове (История на Поморие 2000, 26). Тук действително трябва да се има предвид политиката по отношение на Анхиало, провеждана от императорите Траян, Хадриан (117-138) и Антонин Пий (138-161), която неизбежно рефлектира и върху разширената територия на града след средата на II в. (История на Поморие 2000, 24). Независимо от наличието на немалко римски монети от I и II в. (по-подробно вж. Доткова 2018, 92-94) – дори монети още от II в. пр. Хр. за архитектурно-строителни промени можем да говорим след средата на II в. В I в. подходът към баните, т.е. наличието или не на главен вход и наличието на плана на югоизточния аподитериум с изключение от някои останки, е неясен. Частичните разкрития в този участък не позволяват обзор върху силуета на ранната римска баня от времето на император Нерон. В същото време една такава баня, която трябва да се приема като императорска, на каквото мнение са колеги археолози античници, би трябвало да е изпълнена съгласно римската строителна практика по отношение на термите. Видно е, че югоизточният аподитериум е претърпял няколко основни строителни преправки. Макар и много трудно, в аподитериума в сегашния му разкрит вид се установяват поне два ранни периода, които не могат да се датират конкретно, но предхождат IV в. (времето на изграждането на ранновизантийската баня), отбелязани по-горе като изключения. Първият от тях свързваме с най-ниското ниво – кота 30,17 м, ниво, съответстващо на оттичането на остатъчни води през отверстията на южната стена на аподитериума (обр. 74) най-вероятно чрез преливници покрай стените. През този период – I в. – в тази зона, т.е. през съоръжението в запад-югозападния му край, е бил разположен дъгообразният кожух с водопровод (тук вж. структура № 2). Входът към банските помещения става през посочения вход (запечатан по-късно и разположен в момента в северозападния ъгъл на аподитериума). Така входът може да осигури подход директно на запад по трасе, успоредно от север на басейна. Вторият период хронологически се отнася към коти между 30,49 и 30,58 м с остатък от по-ранен цокъл на източната стена и задигнато подово ниво в западната част, личащо днес като подложка под още по-късното ниво от IV в. Пак оттогава са северната основа, следите от градеж (хоросанови петна върху нея), показващи друг формат и дебелина на по-ранен спрямо сегашния зид (обр. 65-66; 69), оформеният северозападен ъгъл от големи квадри андезитен туф и вход (обр. 68; 89). В следващия строителен период входът към същинските бански помещения остава същият. Посочените по-горе възможни строителни промени в Акве калиде, когато селището е преобразувано в римска пътна станция, трябва да се свържат с две свидетелства: със строителния надпис на Гай Пантулей Граптиак, управител на провинция Тракия към 172 г., и Певтингеровата карта (Tabula Peutingeriana, 27; Miller 1916, 590). Надписът на Граптиак от Акве калиде (Шаранков 2016, 971) е третият известен за неговата строителна дейност в Тракия към момента на откриването му през февруари – март 2015 г. Надписът (фрагмент от мраморна плоча със запазени два реда от надпис) е намерен при спасително проучване във връзка с проекта за Воден цикъл (Интегриран проект за подобряване и развитие на инфраструктурата за питейна и отпадъчна вода на кварталите „Банево“, „Ветрен“ и „Минерални бани“ на територията на обект „Късноантична и средновековна крепост Акве калиде – Терма“) южно под банския комплекс в кв -А/-4 на ниво 32,98 м. Към строителната дейност на Гай Пантулей Граптиак по крепостната стена на Филипопол и открития през лятото на 2018 г. в Кабиле строителен надпис за из-

граждането на тамошните терми би могло да се причисли и строителството на Акве калиде през третата четвърт на II в. То би следвало да бъде свързано с изграждането на пътната станция. Такива активни строителни дейности неминуемо водят до промени и преустройства около и по банския комплекс. Като потвърждение от археологическа гледна точка този период поне засега трайно се обвързва с многобройни движими материали – керамика и монети.

Посочените по-горе строителен надпис от Кабиле за изграждането на тамошните терми, известията за строителната политика на Гай Пантулей Граптиак във Филипопол, както и надписът от Акве калиде показват цялостно провеждана строителна политика на Рим в Тракия.

Тази археологическа периодизация има своето потвърждение и в няколко писмени източника. Първото отразяване е в Римските пътеводители (*Itineraria Romana*) и по-конкретно в Певтингеровата карта (Tabula Peutingeriana, 27) (Miller 1916, 590) – между втора половина на II и началото на III в. Важни са сведенията за баните и на готския историк Йорданес при описанието на готското нашествие през 253-254 г. (Iordan. 108, 430; срв. ЛИБИ 1, 343).

В южния сектор пред римската, ранновизантийската и турската баня е проучен участък със сериозни опожарявания и изсипване на покривна конструкция и вкопана в този културен пласт през IV в. сграда. На сегашния етап от проучванията този югоизточен край на най-ранната баня – римската, завършваща тук с частично изпълнена дървена конструкция (основание за което дават няколкото открити части от колони), не е известно кога и как е опожарен и унищожен. Както не може да бъде обвързан пожарът с готите от III в., така е напълно възможно и това да е причината. Но между II и IV в. югоизточната част е била с масивна дървена конструкция, с която по археологически път се свързват две стъпки, няколко фрагментирани колони, плътен горял пласт (от масиран пожар), наситен с римски материали. Стъпките са разкрити в различни етапи на проучването на югоизточното пространство на ранновизантийската баня – в кв. В/3 (обр. 57; 69; 89-90; 93) и в кв. –А/-1 (обр. 17-18; 32; 124). Първата от тях (в кв. В/3) е разчистена при отварянето на югоизточния аподитериум през 2012 г., втората (в кв. –А/-1) – през пролетта на 2014 г. Като сполии в първата са открити силно фрагментиран надпис на Аполоний, син на Епгайкент (обр. 184) (Шаранков 2015, 62-78; Шаранков 2016, 970) и декоративен каменен релеф от андезитен туф. Втората (със със северна страна от 2 м) е вкопана в античен пласт и сред плътно количество въглени. Също така още от 2012 г. източно от стъпка № 2 започва разкриването на части от каменни колони, което продължава и през следващите 2013 и 2014 г. Колоните са от андезитен туф и имат следните максимални размери: диаметър до около 0,65 м и дължина до 0,90 м.

Останките от няколко колони и две мощни стъпки, разположени по диагонал, са от дървено покривно съоръжение в югоизточния комплекс на ранната баня в даден етап от нейното ранно развитие. Масиран пожар и много натрошени керемиди в горелия пласт потвърждават наличието на покривна конструкция. Биха могли да се предположат още две стъпки: третата, евентуално западна, стъпка би трябвало да се ситуира под югоизточния ъгъл на турската баня, южно от римския басейн, а четвъртата – югоизточната, засега остава извън пространствата за проучване. Източно от стъпка № 2 (към предполагаемата стъпка № 4) през 2012 и 2014 г. в профила на насипите са открити няколко големи части от колони с диаметър до 0,60 м.

6. Други археологически структури

Макар и с известен резерв, но към ранната римска баня трябва да бъдат отнесени още няколко разкрити архитектурни елемента – тези от Сектор Юг, т.е. разположените в кв.№ -C/D/2. Проучването им е започнато и извършено частично през 2014 г. и е направен втори опит за довършване през 2015 г., но предвид основния проблем – водата, засега тази част остава една от най-невралгичните по отношение на археологията (обр. 211; 25; 27-29; 108-109; 119; 201).

IV. Ранновизантийска епоха

Необходимо е да се направи уточнението, че периодизацията на дейността на банските съоръжения и останалите структури – части от крепостната стена, стопански и производствени помещения, канали и водопроводи, некропол, по данните от проучванията се вмества в границите IV-VI в.

През тази епоха настъпват сериозни строителни промени. Засега тя е най-добре изследваната. Тук се включват структури от: 1) банския комплекс, 2) крепостната система, 3) водоснабдяване, 4) стопански и занаятчийски помещения и сгради и 5) некропол.

1. Бански комплекс

Разкриването на ранновизантийската баня започва още през 2008 г., когато периферно е засечен мощен зид в *opus mixtum*, но едва на следващата 2009 година е установено, че всъщност това е източната част от банския комплекс. Проученият източен участък е основата, върху която могат да бъдат интерпретирани както по-ранните строителни процеси на развитие на баните в Акве калиде, така и последвалите промени през Средновековието, тъй като част от ранновизантийската архитектура продължава да бъде използвана. В разработения участък усилията на археологическия екип не може да се опре на стратиграфия по вече посочените причини.

През ранновизантийската епоха в банята функционират:

1.1. Източен корпус на банята (обр. 211)

След ограничен сондаж от 5-6 кв.м (сондаж „Изток“), вклинен между основния каптаж, стопански постройки, плътна паркова гориста растителност, през август 2008 г. (обр. 1) е открита масивна стена с работни параметри от около 2 м дебелина и 2,5 м височина (Дражева и др. 2009, 478). Така разкопките през последния етап на археологическия сезон 2008 са насочени към разширяване на сондажа до достигането на около 30 м по периферията на дължината на стената. Ограничената територия, на която през 2008 г. се провеждат археологическите проучвания – невъзможността те да бъдат разширени първоначално поради наличието на основен каптаж (вододайна зона А), наличието на стопански постройки и плътна гориста растителност (последната е част от парка) и вододайната зона, насочи екипа към мнението, че разкриваният мощен зид, изграждан в система *opus mixtum* (с четири реда тухли), в синхрон с наличието на много ранновизантийска керамика (включително и тип гребенчата) и откритата монета на Лициний западно върху самата стена, е крепостната стена (Дражева и др. 2009, 479), както и че става дума за крепостната стена, построена при император Юстиниан I Велики и известна от съчинението на Прокопий Кесарийски (Proc. Caes. III.7, 154).

Ограничените в дължина (юг – север) поради посочените по-горе причини археологически изследвания през 2009-2010 г. (Дражева, Момчилов 2010, 291-293; Дражева, Момчилов 2011, 255-256) също не донасят отговора. Ограничителните режими около обекта, както и наличието на голяма сграда на поликлиника от средата на XX в. от юг и най-вече на единствения свързващ път от север в комплекса не позволяват разширяване на археологическите изследвания на север, юг и изток – на запад е невъзможно засега – там са разположени помпената станция, стопанските помещения и подземните комуникации. С известно прекъсване от почти две години, едва през пролетта на 2012 г. след събарянето на поликлиниката и изместването вече на трасето на пътя от северозапад, става възможно продължаване на разкриването на този монументален зид и изясняването на неговите функции. Най-активните и обемни археологически проучвания тук са проведени през лятото и ранната есен на 2012 г. (в широк времеви диапазон – май – август и октомври – ноември) и през пролетта (март – април) на 2014 година, както и през 2020 г.

Източният корпус на ранновизантийската баня е с обща ориентация север – юг с леко изместване СЗ-ЮИ. Развит на дължина от около 46 м – между кв. № С/4 – В/4 и С/13 – В/13. През 2012 и 2014 г. проучването му е в посока Ю-С. Още през 2008 г. е регистрирано сериозно пробиване на този монументален зид чрез разсичането му в по-ново време (кв. С6 – В6). По-сетнешните разкрития установяват, че това е станало в началото на

XX в., когато тук е била положена основната тръба, захранваща с вода гр. Бургас (обр. 21; 99; 185-186). Това водоснабдяване е действало малко и след средата на XX в. (и през третата четвърт). За важната цел са били използвани специално внесени от Австрия керамични водопроводни тръби с широк диаметър.

Освен първоначалните сведения и наблюдения (от проучванията през 2008, частично от 2009-2010 г.) и най-вече тези от 2012 г. през 2014 г. във връзка с необходимостта от спешно провеждане на консервационно-реставрационни работи по стоящите няколко години открити архитектурни структури (основно източния корпус на ранновизантийската баня) окончателно е завършен участък от 19 м с обрушванията от юг и прилежащото му източно пространство. Прецизно проведеното изследване (март – април 2014 г.), установява следната окончателна картина:

– Субструкция

В началото на вдлъбнат терен, пропадащ (с рязка денивелация) от изток на запад върху влажен, на места и мокър терен, подсилен с пилоти е изградена мощна основа (фундамент), върху която ляга основният източен зид (корпус) на банята. Пилотите (множество гъсто набити дървени колове с диаметри около 4-6 см) са открити в изсечения за бургаското водснабдяване канал в кв. № С/6 – В/6, но тяхното пълно разкриване е невъзможно поради високото ниво на водата. Този масивен каменен цокъл е изпълнен от ломен камък и единични преизползвани обработени квадри и е обилно полят с розов варов разтвор, идентичен на този, използван при суперструкцията, развита върху него. Дебелината на цокъла възлиза на 3,75-3,80 м. От източна страна по-късно е вкопан масивен издължен контрафорс (или източна укрепваща стена, подпорен зид), подкрепящ средния участък на стената (обр. 211; 117; 172). Укрепващият зид е вкопан в предварителен изкоп и има обща дължина от 16,60 м, ширина (дебелина) – 0,80 м и дълбочина от 1,20 м. Изграден е от ломен камък, споен с варов разтвор, примесен с жълт пясък. От западна страна, поне що се отнася до разкритата вече по археологически път ситуация, е развит каменен цокъл на басейн – подово ниво и една вана (постлана с мраморни плочи и тухли), специално вградена по-късно в съоръжението (обр. 24). От всичко разкрито и изнесено дотук най-съществени са две обстоятелства: 1) че под субструкцията се разкрива запечатан и обилно обмазан с хоросан каменен кожух, ориентиран юг – север (по посоката на проучване). Последният днес е изцяло във вода (постоянно бликаща от север и запад), което прави по-нататъшното изследване тук невъзможно на този етап. Това е ранен основен захранващ водопровод, функционирал още при римската баня и продължил да захранва и ранновизантийската. Разположен е на ръба на естествения природен пад и денивелацията в западна посока. Начинът, по който е иззиждана субструкцията, пълнежът в основата и върху този кожух, разкритите от източна страна пилоти безспорно показват, че целият по-късен строеж (по-късен от кожуха) е съобразяван с цел запазването му. В същото време остава открит въпросът за евентуална поддръжка на този включен в основата и практически недосегаем за ремонт водопровод в по-късния, ранновизантийски, период на функциониране и експлоатиране на банята от IV в. насам. На сегашния етап на проучване може да се приеме, че запечатаният водопровод в кожуха е ревизионен и извежда излишна вода след строителните промени от IV в. Подпорният зид (т.нар. контрафорс) е имал дължина 19 м. Южният му край (началото му) е изцяло съобразено с посочения по-горе колектор. В съвременния си вид той е прекъснат почти в средата си поради прекарването на водопровода от XX в. за Бургас. В северното си продължение той не уплътнява докрай Източния корпус. Прекъсването му на 19 м в кв. С/8 (обр. 16) се обяснява с наличието на някакво съоръжение под субструкцията, което засега не може да бъде разчистено (от запад разкопките са спрени поради съвременна инфраструктура, а на север – до решението за бъдещето на напречен средновековен зид, елемент от по-късно действалата средновековна баня). При проучването (доколкото е възможно) разчистването в кв. С/8 установява, че под

субструкцията няма подложка и на около 1 м вкопаване (от горното ниво = ходовото ниво) е достигнат материк. Бликащата и тук вода не позволява завършване на археологическото изследване. Остава задачата тази „северна ниша“ да бъде проверена на север, тъй като тя продължава под посоченото напречно = източно рамо на средновековен зид, както и в бъдеще на запад – в определеното през 2009 г. като тепидариум помещение.

– Суперструкция

Тя е с параметри: дебелина – 1,50-1,55 м, запазена височина до 2,20 м (движи се между 2,00 и 2,20 м) от банкета. Лежи върху широка банкетна основа (субструкцията). В източната си страна е изградена с отстъп навътре (на запад) от 0,55 м. Изградена е в смесена зидария (*opus mixtum*) от добре обработени андезитни блокове със средни размери 0,20 х 0,40 м, подравнителен пояс от 4 реда тухли с размери: 34 х 34 х 5 см. Общата дебелина (височина) на тухления пояс възлиза на 0,40 м. Тухленият пояс се развива на височина от 1,40 м от най-ниската точка на суперструцията, като под него са оформени седем реда каменни блокове, на места подравнявани с единични цели или фрагментирани тухли. По цялата дължина на суперструкцията (на височина 0,80 м и разстояние между 2,40 и 2,80 м) са разположени квадратни гнезда за греди. В каменния пояс на стената се наблюдават преизползвани архитектурни детайли. Спойката е от белезникав розов варов разтвор, примесен със сив пясък, тухлена фракция и вероятно и шамот. В каменния пояс фугите между камъните са обмазани декоративно с по-голямо количество варов разтвор от нужното за фугиране, придавайки на стената рустициращ ефект. Разположените в стената квадратни гнезда за дървени греди показват разгръщането на следващ (втори) етаж във височина източно отвън, свързан с прилежащи стопански и други обслужващи помещения до банята, по-късно унищожени от пожар. Потвърждение за втория етаж е и разчистването на масиран пожар от дебел културен пласт резултати от проучванията през пролетта на 2014 г. и есента на 2017). Плътността на опожарения пласт се дължи както на голямото количество използван дървен материал от междуетажна и покривна конструкция, така и на сериозното количество строителна керамика вследствие от разрушения. Откриваният масов археологически материал се свежда до късноантична – ранновизантийска керамика и монети от същия период. Тази дървена конструкция кореспондира с археологическите данни от ютоизточния ъгъл кв. В/А/-А – 1/-1, а именно наличието на две стъпки, няколко фрагментирани колони, плътни ранновизантийски културни пластове (късноантична – ранновизантийска керамика), горяла покривна конструкция (паднал покрив – натрошени керемиди сред масов пожар и т.н.), показващи и тук наличието на дървена конструкцишя от IV в.

Цялостното преустройство на банята през IV в. е било наложено поради сериозните разрушения на по-ранната римска баня от I в. и последвалите промени в сградата между II и III в. Дотогава отчасти запазеният от ранната римска баня аподитериум е преработен и включен в новия план на банята, като северно от него е започнало изграждането на нейния източен корпус. Последният е изцяло съобразен както с извършената преправка (между II и IV в.) по северния край на ъгловото помещение, така обаче и с релефа на терена. Точно в тази част на целия терен, върху който са разположени бански постройки от различни исторически епохи и периоди, се установява, че в една проекция юг – север (ориентировъчно по линията на кв. С) се наблюдава рязък спад на нивата от изток на запад. Денивелацията изток – запад добре се проследява по представените коти – при двете точки на достигната стерилна почва (в полосите на С и А) разликата е между 1,50 и 2,00 м. Източният корпус е изграждан по периферията на овраг (дол), който се е образувал оттам на запад вследствие на хилядолетното оттичане на минералните води. Така на практика ранновизантийската баня е замислена, развита и изграждана („пусната“) на запад в естествен дол. Чрез такова териториално разполагане на банския комплекс много по-лесно (естествен отток) е бил решаван въпросът със снабдяването с топлата минерална лековита вода.

Дали така е изглеждала и римската (I-III в.), на този етап е трудно да бъде потвърдено, но наличието на западния огледален образ на югоизточния аподитериум с характерния архитектурен градеж насочва към такава констатация. В най-южния край на корпуса – кв. № B/3/4 – C/3/4 северно от регистрирания вход (вход № 2), е открит дебел пласт от червена глинеста обмазка и в северозападния ъгъл на кв. C/4 са открити над 60 монети от IV в. (средата и началото на втората половина).

Предвид на допълнителните напластявания и изграждане в по-късните векове (след XI в.) на помещения и отточни канали във височина – при средновековната баня, северната част на източния корпус не е проучена. Към настоящия момент от него е изцяло завършен и изследван по археологически път участък с дължина от 22 м.

В неговия най-югоизточен ъгъл (кв. C/4) е разположен колектор (обр. 15; 118), в който са били разположени водопроводи, осигуряващи студена вода от североизток. Колекторът е използван в първия етап от експлоатацията на ранновизантийската баня. Но след запечатването на северозападния вход и отварянето на новия вход (в средата на западната стена на аподитериума) той губи своето значение и престава да бъде използван. Непосредствено източно пред колектора основно през 2012 г. масово са откривани монети от IV в. – примерно в кв. C/4 точно източно пред колектора са повече от 50-60 бр. Няколко такива са намерени и при проучването през пролетта на 2014 г. Може да се допусне, че остатъчната студена вода от водопровода към колектора е била насочена за извеждане през отворите отливници на южната страна на аподитериума (обр. 74).

Водопровод № 1 (обр. 211; 58; 94), който е с ориентация североизток – югозапад, е захранвал със студена вода колектора (обр. 58; 118). Прекъснат е в югозападния си край. В най-ранния етап от функционирането на ранновизантийската баня водопровод № 1 все още е действащ. Значението му е преустановено при развиването на раннохристиянския некропол от IV в., когато е пресечен от няколко гроба – в кв. C/5. Тук функционират още няколко водопровода (обр. № 211; 19-21; 58; 82; 94; 116-117; 171-172).

Западно по Източния корпус са развити най-малко 8 уширения – пиластри, чрез които конструктивно е ставало засводяването. Възможно е да са били и повече, но само пълно разкриване от западна посока (където на този етап не могат да бъдат провеждани проучвания) ще потвърди или отхвърли техния брой. Докато в северния участък те следват ритъм на разположение по почти 3,50 м, в източния край около басейна те имат други отстояния. Срещу най-южния има развит западно такъв – западно от югозападния край на басейна (изграден в *opus mixtum*).

Източно пред източната му стена пространството е напълно проучено. Изчерпването на пластовете до материк разкрива неизвестни досега пластове от ранножелязната и късножелязната епоха. Именно върху тези по-ранни културни пластове по-късно е развит върху пилоти основният корпус на ранновизантийската баня от IV в. Наличието на пилоти още в Античността показва нестабилността на терена поради просмукването или избиването на вода (дали само минерална, подпочвена или друга?). Разкрита е част от още един по-ранен водопровод. Проучени са етапите на изграждане на субструкцията на корпуса, самият корпус (суперструкцията), подпорният зид (определян още и като контрафорс?).

В културния пласт с дебелина от 0,30 до 0,50-60 м (лежащ върху стерилна почва – андезитна мека скала, естествено разлагаща се и с постоянно просмуквана по нея вода) се откриват керамични материали от ранножелязната епоха, както и фирнисова керамика. Хронологически времевият диапазон на датираната керамика се затваря между VIII-VII в. пр. Хр. (за ранножелязната епоха) и IV в. (за фирнисовата керамика). Това е пореден археологически факт за използването на минералната вода още в дълбока древност и за наличието на плътен поселищен живот от I хил. пр. Хр.

Външно източно пред стената в кв. B/10 има изградена шахта. Тя е проучвана непъл-

но през 2009 и 2010 г. поради прииждаща постоянно студена вода. Засега не може да се отговори (преди окончателното ѝ разкриване) дали тя е свободно стояща, или е свързана (конструктивно, вградена) в източния корпус. Може да се предполага, че е ревизионна по отношение на запечатания в кожух водопровод, отнасян към I в. На по-късен етап – след XI в. канал № 1 от североизточния аподитериум на юг съобразява своето трасе с шахтата, като дъговидно я заобикаля от изток.

В зоната между стената на източния корпус и басейн № 1 (западно от източната стена и източно от басейна) се открояват три строителни етапа на изпълнение през IV в. Последователно те изглеждат така:

– първи – изграждането на базата, съвпадащ с построяването на басейна през IV в. Широката база е с много здрав градеж – от ломени камъни, обилно заливани с червен хоросан;

– втори – покриването ѝ с един ред стандартни тухли (32 х 32 х 4 см);

– трети – корпусът в западната си страна лежи върху строителен период № 2. Той е също от IV в., но е последен в хронологията на изграждане.

1.2. Басейн № 2 (обр. 211)

Тепидариумът, разположен в кв. № -А/4/5 и А/4/5. Басейнът не е изцяло разкрит (обр. 50-51; 91-92; 110-115; 189-190). Има следните размери: дължина (неокончателна) юг – север от 6,50 м, като северната му част остава в обсега на санитарната зона на каптаж Б-176, Б-191. Ширината е от 6,20 м. Поради бликащата вода не е окончателно изчерпан. Разкрити са няколко стъпала, тухлен цокъл, както и декоративна украса с мрамор. Дълбочината му е 1,30 м и е с мраморни стъпала 0,30 х 0,30 м. Дъното е било покрито с големи мраморни плочи (1,18 х 0,30 м, 1,30 х 0,70 м, 1,70 х 0,80 м) с дебелина от 4 см. При поредна преправка плочите са били внимателно отлепени и преизползвани.

Особено съществен факт е, че в разчистения насип над басейна с дебелина 0,40 м липсват археологически материали – за разлика от пластовете над него, в които масово се откриват такива от XI-XII в. (сграфито керамика, монети, дори печат). Първоначално бе достигнато до него през лятото на 2012 г.

При частичното му разкриване през август 2013 г. е определен като фригидариум. Всъщност последвалите разчиствания в тази зона, откриването на: преливници около него, изсечена вана, облицована с мрамор източно над него, басейн № 2 (през 2015 г.), работещ със студена вода, налагат корекция. Определеното от проучвателския екип съоръжение с хипокауст като калдариум, открито през 2008 (Дражева и др., 2009, 478, обр. 2) и частично проучвано през 2009 г., когато е грешно интерпретирано като кепидариум (Дражева, Момчилов 2010, 291-292), разположено северно на една линия с двата басейна (№ 1 и № 2) безспорно е калдариум. Така вътрешно западно покрай източния корпус в приблизително една линия са разположени от север на юг: калдариум, тепидариум и фригидариум – между врчоме в този лед са разкривани последователно и по археологически път. Покрай басейн № 2 (тепидариума) от източна страна има преливници, отпращащи остатъка от топлата вода в общ отточен канал на юг заедно с остатъците от студената вода от басейн № 2. Тези преливници са изпълнени от много силен хидрофобен бял хоросан с наличието в него на голямо количество чукана тухла, придаваща му изключителна здравина.

При завършване на консервационно-реставрационния цикъл по проект „Общото културно наследство без граници“ (по Програма за трансгранично сътрудничество) през май 2018 г. с цел отводняване е осъществен срез на дъното на басейна под формата на канал. Той е изпълнен в посока север – юг с дължина от 6,60 м, ширина 0,35 м и дълбочина 0,25 м. Установява се, че дебелината на плочите, с които е покрито дъното на басейна (подовата настилка под мрамора), е 0,25 м. Тези плътни дебели каменни дялани плочи обаче не са изпълнени от андезитен туф, а от син плътен и много здрав камък. Почистеното с цел консервация и реставрация, вече за първи път отводнено дъно позволява да се прецизират стъпалата на басейна, които се оказват с различна ширина – съответно по 0,40, 0,32 и

0,30 м. Около басейна от юг и запад има канали за отводняване, заобикалящи го като вградени, а всъщност те са запечатани отгоре и са с ширина 0,33-0,34 м. Между тях и басейна има носещи каменни греди от андезитен туф със страни 0,30 х 0,30 м. След окончателното почистване и отстраняването на водата дъното на басейна, върху което ляга мраморната подова настилка, е на кота 28,88 м, докато към 15 септември 2015 г. при втория неуспешен опит дъното е с ниво 28,94 м. При отводняването на цялата тази зона, която е в обсега на минералния извор се установи, че под кота 28.88 (т.е. това е основата върху която лежи мраморната настилка=мраморните плочи) има много стабилна каменна подложка. Последната е с дебелина максимум до около 0,40 м и е изградена от плътно наредени обработвани синьо-сиви камъни, характерни със своята изключителна здравина. Към момента на отводняването няма техническо проникване под посочената каменна подложка. Така (без да е окончателно установено) към пролетта на 2018 г. долната вкопана част на басейна основата му) е на кота около 28.50 м н.в.

Източно покрай басейна има открити канали за оттичане на излишната, приждаща от север топла вода (обр. 91-92).

Със сигурност басейнът функционира в дълъг период от време. При начало в IV в. той активно е използван в последната четвърт на VI в. от харема на Баян. В своята „История“ (*Historiae*) живелият по времето на управлението на император Ираклий (610-641) Теофилакт Симоката съобщава, че Баян, въпреки че опустошил Анхиало и околните села, не разрушил баните, в които се били къпали жените му, и хвали лечебните свойства на водата (Theoph. Simocat. I.3, 293-294). Може да се допусне, че именно това е басейнът с лековитата вода, силно впечатлил жените на аварския хаган.

1.3. Басейн № 3 (обр. 211)

Фригидариумът, разположен в кв. А/3 (обр. 52-53; 191-195). Изграждането му е част от цялостното преустройство на банята в ранновизантийския период през IV в. Басейнът функионира паралелно с басейн № 2. Снабдяването на този басейн със студена вода по системата за открито водоснабдяване (разчистена през 2017 г.) убедително го представя като фригидариум. Това поставя на преразглеждане функциите на басейн № 1 вече като тепидариум. Датирана е горната му граница на експлоатация по керамика и тремис на император Юстин II в третата четвърт на VI в. Функционира чрез централния вход – вход № 2 на аподитериума (вход № 3 вече е запечатан). Същото състояние на ползване и експлоатация остава и в по-късна епоха – през XI в., когато обаче по неясни причини входът е задигнат с още две стъпала.

Басейн № 3 – фригидариумът, е свързан със система за водоснабдяване с открито течаща студена вода (56-57; 77; 80-81; 101-102; 104; 196). Още през 2012 г. при поетапното разчистване на аподитериума в неговата западна страна е открит изсечен в андезитен обработен блок обмазан улей за открито течаща вода. Дебелината на каменния андезитен блок, в който е изсечен улеят, е 0,30 м. Дължините на андезитния блок и на улея са по 2,40 м. Самият улей има следните размери: ширина 0,30 м и дълбочина 0,14 м. Той е запечатан с хоросанова замазка, в която е открита дръжка на амфора от V-VI в. Тогава (в момента на проучването) няма възможност улеят да бъде обяснен по друг начин освен като вторично използван (обр. 56-57; 196). През 2015 г. западно от аподитериума под стълбище от аподитериума към вътрешността на ранновизантийската баня в кв. А/3 е открит изцяло малък басейн (басейн № 3). Той е експлоатиран до третата четвърт на VI в., когато е запечатан и използван като ходово ниво, но чрез повдигане на нивото на дотогавашния вход. Тази горна граница се регистрира чрез обилно количество ранновизантийска керамика и златна монета (тремис) на император Юстин II. Долната му граница се свързва с началното изграждане на ранновизантийската баня в IV в. и е работил успоредно с басейн № 1. Към този басейн от изток е насочен вдълбаният улей, разкрит през 2012 г. Басейнът има размери дължина С-Ю 3,60 м, ширина И-З 1,20 м и дълбочина от запад 0,54 м. В югозападния ъгъл има отточен водопровод. Така водоснабдяването на

този басейн е ставало през открития северен обмазан улей (Момчилов и др. 2016б, 774-778; както и Дневник на разкопките 2015 г.) и датировката се допълва от запечатаната амфорна дръжка в него.

През 2017 г. в кв. Ј/3 и в К/3 е открит фрагмент от система за открито течаща вода с ориентация изток – запад (обр. 211; 56-57; 77; 80-81; 101-102; 194; 196), денивелация от по около 1-1,5 см изток – запад (между 32.96 и 32.40). Фрагментът е в оформени каменни корита с изсечени улеи в добре обработени андезитни блокове. Улеите са с размери: височина 0,30 м и ширина 0,20 м. От разкритото трасе от корита с улеи е запазен участък с дължина 3,50 м и ширина 0,40 м. Разположението и ориентацията на фрагментът го свързват с блока с издялан улей в западния край на аподитериума. Това трасе снабдява със студена вода басейн № 3. Така че басейн № 3 следва да се разглежда като фригидариум. Разкритият през 2017 г. участък от система за открито водоснабдяване е в ниво от IV в., датирано с множество монети, керамика, а също като са взети предвид и редица съоръжения около него – улица (обр. 211; 168), сграда (обр. 211;169), канал (обр. 211; 150; 164; 100; 103; 167), водопровод (обр. 211; 150; 164; 161-162; 166).

Разработени според археологическите данни, тези три елемента на практика разкриват използването на басейн № 3 като фригидарий за времето между IV и третата четвърт на VI в. Кое е наложило изолирането му като басейн чрез засипването и запечатването му и превръщането му в подход към вътрешността на ранновизантийската баня, на този етап не може да се коментира.

1.4. Калдариум

В кв. № А/8/9. Още при започването на археологическото проучване на Акве калиде през 2008 г. частично е отворено помещение с хидрофобен хоросан и хипокаустни тръби. Ръководителят на проучванията Ц. Дражева определя помещението като калдариум (Дражева и др. 2009, 478). На следващата 2009 година е постигнато леко разширяване на разкритите площи. По-късно помещението грешно е интерпретирано от Ц. Дражева като тепидариум (Дражева, Момчилов 2010, 291-292).

След 2009 г. тук не са провеждани повече археологически изследвания. Характеристиките на разкритото банско съоръжение (хидрофобната мазилка и хипокаустните тръби), откритите южно под него през 2013 и 2015 г. басейни (тепидариум и фригидариум) дават основание, че това помещение е калдариумът (при който вече в по-следващи проучвания в западна посока да се открият и префурниумите).

1.5. Югоизточен аподитериум (обр. 211; 49; 54-57; 60; 65-75; 89-90; 93; 102-103; 151; 164)

Формира югоизточното крило на банята. Проучен изцяло през лятото на 2012 г. Той има размери: 9,00 х 9,80 м. Подовото му ниво е дълбоко вкопано чрез изсичане на основната (материковата) скала на дълбочина до 0,80 м. Част от стените са запазени до третия ред.

Изграждан е на няколко етапа. Както беше отбелязано, посочената датировка от Ц. Дражева в началото на II в. и управлението на Траян би могла да се отнася само за определени останки от по-ранни структури между I и IV в. Импозантният градеж от големи обработвани каменни блокове от местен андезитен туф следва да се предатира от II в IV в. Строителният период, разглеждан тук – в IV в. – изцяло кореспондира с генералните промени в цялата баня: изграждането на източния корпус, фригидариума, тепидариума, засводяването им.

Монументален градеж от огромни каменни добре обработени блокове е запазен до три реда височина. Лежи върху цокъл, част от който е частично запазен от най-ранния период, също така и допълнително добавян. Височината на оригиналния градеж в съвременен вид достига до 1,60 м. Нареждането на блоковете е изпълнено в равни редове с височина от х 0,55 м. Отделни блокове дори достигат дължина до 2,80 м. Те имат дебелина до 0,55 м. Спойката е от бял хоросан с малко примеси от много ситно счукана тухла. Пясъкът в хоросановия разтвор е чист. Отвън фугите са обилно обмазани.

Добре е запазен главният вход. Врата се е

отваряла навътре – на изток. Той е от запад и завърта движението в аподитериума. Влизането в съоръжението става от запад и след това отново през вътрешния северозападен вход се насочва към останалите бански помещения и басейните. От този строителен период – IV в., най-добре е съхранен неговият югозападен участък. Извършени са кардинални промени в разположението и функционирането на аподитериума:

– той вече се свързва със засводената баня;

– запечатва под себе си дъговидния кожух с водопровода в него от I в. и практически го прави неизползваем;

– през него протича водоснабдителната канализация със студена вода, регистрирана в запазения улей в В/3 и на изток в Ј/3 – К/3;

– продължава да бъде използван входът в северозападния ъгъл. Влизането през него на запад позволява къпещите се да се озовават между басейните (този отляво – в кв. А/3, големия в -А/А – 4/5 срещу входа) и се осигурява подход към тепидариума и вътрешността;

– не се използва басейнът от I в. – той остава на много по-ниско ниво от действащите край него басейни и под източен новопостроен ранновизантийски вътрешен зид на банята.

В този си вид банята работи до третата четвърт на VI в. Тогава е извършена следващата строителна промяна, чиито причини засега отново не могат да бъдат обяснени. Променен е входът към вътрешността на банските помещения. Входът в северозападния ъгъл е зазидан (запечатан), като продължение от източния корпус на цялата баня има добавена изравняваща квадра, която променя вече северозападния ъгъл. Оформен е нов вход в средата на западната стена, чиято врата се е отваряла навътре, т.е. на запад. През него се осигурява достъпът на къпещите се към басейните и банските помещения, като вече басейнът в кв. А/3 е запълнен със строителен трошляк и е запечатан в повърхността си с каменни плочи. Това позволява директното влизане от аподитериума през новия вход в средата на западната стена, върху вече неработещата система за снабдяване с течаща студена вода. Оттогава и през XI в. при експлоатацията му е запазено подовото ниво, разкрито при проучванията през 2012 г.

1.6. Отточен канал (обр. 211; 33-34; 124-127)

От кв. -А/4 до -А/1. Разкриването му започва през 2013 г. и с прекъсвания завършва през 2016 г. Каналът (клоаката) има внушителни размери. Той е покрит с големи каменни плочи от андезитен туф – по около 0,90-1,00 м дължина и дебелина над 0,20 м. Ориентиран е в юг-югозападна посока. Редица по-късни строителни промени са съобразявани с неговото разположение. През него се оттичат остатъчните води от басейни № 2-3, както и от калдариума.

1.7. Западната стена на източния корпус на ранновизантийската баня

Тя е засечена през лятото на 2013 г. (Момчилов, Класнаков 2015, 905-906, обр. 1) благодарение на два подхода: от една страна, провежданите спасителни разкопки юни – юли същата година в непосредствена близост до турската баня, а от друга – с извършваните строителни дейности от фирма ЕКСА по реставрацията на турската баня. Разкрит е ранновизантийски зид (Момчилов, Класнаков 2015, 905-906, обр. 1), изграждан в система *opus mixtum* – абсолютно аналогичен по своя градеж (тухли, камъни, спойки) с източния корпус на ранновизантийската баня, което е главната причина да бъде датиран в IV в. Екипът разкрива този зид от изток, отчасти отгоре и на места в централната му структура дотолкова, доколкото това е възможно с оглед на протичащите консервационно-реставрационни работи и основите на турската баня, лежащи върху него. По-нататъшното му проучване без отстраняването на турската баня или част от нея остава невъзможно. Потвърдена е по-ранната идея, че турската баня е построена върху централните помещения на римо-византийската баня след отстраняването на по-ранни средновековни градежи и заравняването на този участък. Също така върху ранновизантийския зид е развит блокаж, върху който са основите на турската баня. Долното ниво на блокажа е от плътно нахвърляни камъни с пръст от околността, в която се откриват антични и средновековни

материали. Горното ниво представлява слаба подложка от пръст, в която се установяват материали от османската епоха – предимно строителни (натрошени керемиди) и хоросанови ядки.

1.8. Западно тяло на ранновизантийската баня

1.8.1. Вътрешна част

Разкрита е през 2014 г. в кв. № -C/-1/2 и – D/-1/2. Ранновизантийски зид, абсолютно идентичен на западната стена на източния корпус и синхронен с нея (обр. 211; 25-26; 35-37; 43).

1.8.2. Външна

В кв. -E/-1. Засечена е при канализиране и изграждане на шахта на приемния туристически център (обр. 207-208).

2. Други съоръжения от ранновизантийския период

2.1. Пасаж от улица

В най-източния край на изследваното през 2017 г. за музей и баня източно пространство е разчистен пасаж от късноантична улица (обр. 211; 168) в кв. K/3 с ориентация югоизток – северозапад. Размерите на запазения участък са с дължина около 3 м и ширина до 2 м. Състои се от дебели, добре изгладени отгоре плочи от андезитен туф.

2.2. Канали

Два канала, както следва:

– един в кв. H/4 с бегли останки (обр. 211). С неясно предназначение. Югоизточното му продължение остава под крепостния зид от VIII в., на северозапад е изцяло унищожен от бургаското водоснабдяване от XX в.

– втори (в кв. № I/1/2 и J/3) – със сравнително добре запазен участък от над 8 м. (обр. 211; 64; 100; 150; 164; 167) с ориентация югозапад – североизток. В по-късен период (във византийския от XI в.) е останал под основите на северния зид на голямата византийска сграда. Отводнява в югозападна посока остатъчната вода от откритата система в J/K/3 за водоснабдяване на басейн № 2. Денивелацията му е в посока североизток – югозапад с 5 см на метър.

2.3. Християнски храм?

През лятото на 2015 г. югоизточно пред югоизточния аподитериум е открит фрагмент от капак на раннохристиянски реликварий, който по паралели се датира в V (или V-VI) в. Откриването му в зоната на вече намерения посветителски надпис на Аполоний, син на Епатайкент, предполага наличието на християнски храм в тази зона (в която трябва да е бил разположен и храмът на Деметра, но която засега остава в парково пространство извън сферите на археологически изследвания).

V. Средновековна епоха

1. Крепостен зид от VIII в. (обр. 211; 59; 62; 77-80; 95-98; 101-102; 150-152; 155-156; 164; 169; 187-188)

Проучен при археологическите разкопки последователно от запад на изток в кв. № C/3/4, D/3/4, E/3/4, F/3/4, G/3/4, I/3/4, J/3/4, K/3/4 с обща дължина от около 38 м и дебелина от 2,50 м. В кв. K/3/4 продължението му е засечено, но не е проучвано предвид прекратяването на разкопките в посока изток. Разглеждан е към банския комплекс, тъй като западният му край е разположен непосредствено пред източната страна на югоизточния аподитериум.

Субструкцията е вкопана директно в материка (в зелена мергелна скала, която в горния си слой е слаба и ронлива), пресичайки няколко по-ранни късноантични (ранновизантийски) структури от IV и VI в. При изиждането ѝ скалата не е била добре почистена – има петна от черна пръст, обстоятелство, показващо бързане. Няма оформени редове – градежът е както от обработвани, така и от ломени камъни, обилно споявани с хоросан – много здрав бял хоросан. Най-горният ред (на височина от 2,35 м е подравнен челно от запад и хоризонтално с един до два реда обработени плочести камъни. Субструкцията има дебелина от 2,90 м и добре запазена средна височина около 2,20 м. Максималните размери на обработените лицеви квадри са с дължина от 0,62 м и височина от 0,28 м. Подравняването е извършвано чрез широки фуги, като зидарията е попълвана обилно с хоросан и малки камъчета. Цокълът на субструкцията е издаден с по 0,20 м (от юг и север).

Суперструкцията е от обработени блокове в *opus quadratum* от андезитен сивобелезникав туф. Издялани са блокчета с размери: дължина (основа) до 0,40 м, дебелина (ширина) между 0,32 и 035 м, височина 0,15-0,20 м. Пълнежът е основно от ломени камъни, но има и обработени едри и дребни, споявани с бял хоросан. Само на места в белия хоросан има и съвсем малко счукана тухла. В източния край е запазен до 3 реда, а в западния също до 3 реда и само един камък маркира четвърти ред.

Субструкцията е изсечена между C/3/4 и F/3/4, като остатъците от нея от F/3/4, където е с височина до 2,20 м, стръмно се понижават до височина 0,30-0,40 м, но изсичането е равномерно. Западният край на зида рязко прекъсва в кв. C/3-4. Направените разчиствания западно пред него в посока източното рамо на аподитериума показват, че в мергелната скала няма следи от градеж и дори от легла на основа (нито вкопавания, нито хоросан или камъни). В този си вид зидът има абсолютната характеристика на крепостна стена (дебелината, плътността и т.н. по всички изнесени параметри). Няма как да бъде тълкувано евентуалното негово източно продължение от K/3/4 нататък, но в западния си край той започва (или завършва) в нищото. На този етап също така не може да се обясни и неговото равномерно понижаване на запад между F/3/4 и C/3/4.

Към зида са регистрирани две допълнителни строителства:

1) Едно уширяване от север между F/3/4 до J/3/4 (обр. 78). То не е конструктивно свързано с основния зид, на фуга е, но е плътно долепено и включено към него. Начинът му на изграждане е идентичен с основния зид и предполага едно добавяне в хода на изграждането на монументалната стена (с дебелина от 2,50 м) с цел укрепване (подпиране) от север с функция на контрафорс. Както и субструкцията на основни зид, така и този укрепващ зид е вкопан в мергелната скала и също пресича няколко по-ранни късноантични (ранновизантийски) археологически структури.

2) В по-късен период едри квадри оформят вход и помещение. Квадрите са с размери: дължина 0,65-0,80 м, дебелина 0,45 м, височина 0,35-0,45 м.

Датирането на този важен мощен зид (стена) засега се оказва най-сложният въпрос от археологическите проучвания. Необходимо е да се отбележат няколко особености по отношение на датировката:

1. Южно пред този крепостен зид е открито част от рамо на друг мощен зид с дебелина от 1,50 м - в обсега на кв. № G/3 – H/3 – I/3 – J/3 – K/3 (обр. 101-102). За неговата категорична датировка в XI в. няма съмнение. Вече беше посочено, че нивата на подложката му са в ранновизантийски пластове, но основата на суперструкцията лежи в културен пласт от XI в. Разликата в нивата на основите (субструкциите на двата зида) показва много поранен етап на изграждане на крепостния зид от XI в.

2. В същото време зидът C/3/4, D/3/4, E/3/4, F/3/4, G/3/4, I/3/4, J/3/4, K/3/4 в няколко участъка буквално срязва по-ранни структури (обр. 62; 77-79; 96-98; 102; 150-152; 155-156; 164; 188). По реда на проучванията (от запад на изток) това са разположените юг – север (или север – юг) сгради (стопански, жилищни) в кв. E/3/4 и G/3/4; канал на H/4; друг канал на J/3/4; помещение на J/K/4/5; част от улица на K/4. Посочените строителни съоръжения са датирани в период с долна граница IV в. – що се отнася за част от помещенията между кв. E/3/4 и G/3/4, както и всички останали: канал на H/4; друг канал на J/3/4; помещение на J/4 (обр. 169); част от улица на K/4. Върху унищожените от пожар помещения, включително и производствени – пещ, шлака и т.н., в E/3/4 до G/3/4 в VI в. има вторично унищожаване на следващо ниво сгради. Така коментираният зид, пресичайки (срязвайки) всички тези сгради и съоръжения с обща датировка между IV и VI в. с по-висок банкет, следва да се счита строен след VI в.

Така по чисто археологически данености зидът се вмества във времето след VI и преди XI в. Скромните изследвания извън банския комплекс не предлагат никаква основа за обсъждане. Не може да се приеме и тезата на Милен Николов за квадрибургий. Той отнася квадрибургият най-късно в края на

късноантичната (ранновизантийската) епоха (Николов 2016, 779-783; Николов 2018, 69-78). Няколко са причините за това: 1) несъразмерността и разминаването на кулите на съоръжението; 2) предложените големи андезитни блокове за част от квадрибургия в проучваната западна част на банския комплекс се намират извън обсега на ранновизантийската баня, а югоизточните и североизточните аподитериуми (които би трябвало да са кули) са неразривна част от същинския бански комплекс, също така и т.нар. северозападна кула е извън обхвата на ранновизантийската баня; 3) твърде ясните функции на югоизточното съоръжение като аподитериум: външен вход – от запад – кула с външен вход?; оттичане на остатъчна вода от преливниците в банята; 4) различната основа – докато при направеното проучване в западната част на комплекса ъгловите андезитни блокове са върху подложки, в които има материали от VI в., то на изток – югоизточното съоръжение (аподитериум) лежи директно върху материк; 5) и разбира се, най-вече разминаването в датировките.

Липсата на ясни стратиграфски пластове – унищоженията от юг заради поликлиниката, от север – заради бургаското водоснабдяване, не оставя много възможности. На този етап в рамките след VI и преди XI в. считаме, че има само една възможност за изграждането на мощния крепостен зид. Това трябва да се отнесе във времето на византийската Реконкиста и конкретно да се свърже с демонстративния поход от месец май 784 г. на императрица Ирина и сина ѝ Константин в Тракия, „съпътстван от шума на тържествени венцехваления и музика“ (Божилов, Гюзелев 1999, 121). За тези събития по-подробна информация откриваме у Теофан Изповедник, който отбелязва следното: „А през месец май от същия седми индикт императрица Ирина със сина си и много войска излязла в Тракия, носейки със себе си музикални инструменти, и стигнала до Беroя. Тя заповядала да застроят този град и го преименувала Иринупол. Спуснала се също и до Филипопол в пълна безопасност и се завърнала в мир, като застроила и Анхиало“ (Theoph. Conf., 276). Когато няколко години по-късно – през юли 792 г., император Константин VI се отправил на поход срещу българите, той застроил крепостта Маркели (Theoph. Conf., 277). От по-ранните събития е достатъчно добре известно, че и Анхиало, и Маркели съществуват и съвсем не са застроени в последната четвърт на VIII в. Археологическите проучвания на Маркели край Карнобат обаче показват, че действително по северната крепостна стена има строителни преправки в този период, които могат да се свържат с известна укрепителна дейност, извършена от Ирина и Константин или само от Константин (Момчилов 2016, дис.). Явно Константин VI е направил опит да преобразува възловия ранновизантийски град Маркели в база срещу Плиска (Момчилов 2016, 23). Така съвсем не стои нелогично една вероятност, че в края на VIII в. Империята предприема мерки за укрепване по северната си граница. След като имаме сигурни свидетелства за такава дейност в Беroя, Маркели и Анхиало, напълно в реда на нещата е да се укрепи и един пункт между Маркели и Анхиало, какъвто е Акве калиде. Смятам, че точно тогава е осъществено изпълнението на крепостния зид на Акве калиде.

Последната особеност, на която следва да бъде даден по-нататъшен отговор, е, че в досега разкрития участък липсват кули.

2. Североизточен аподитериум (обр. 211)

В кв. № A/14/16; B/14/16; C/14/16. Частично разкрит малко над кота 32,00 м (Дражева, Момчилов 2010, 291-293; Момчилов, Класнаков 2019а,). Коренна разлика в градежа спрямо югоизточния аподитериум. Има по-малко каменни блокове (квадри), но има и добре обработвани камъни. Тук квадрите са много по-малки – те са 1/2 и дори 1/3 от основните големи каменни блокове на югоизточния аподитериум. Дори само този факт означава, че строежът не е от един и същи период. Големите квадри на североизточния аподитериум по размерите си са средните за югоизточния. Размери:

– големи – дължина 1,10 м, ширина 0,56 м, височина 0,56 м;

– средни – 0,60 х 0,60 х 0,20 м.

Основният вход в средновековната епоха

е от север (при провежданите разкопки през лятото на 2020 г., които не са приключили при подаването на материала за страниране, се очерта по-ранен вход на късноантичния аподитериум от изток, но проучванията продължават). Пред него има площадка или част от улица (участъкът не е разкрит), на югоизточния аподитериум входът е от запад. Добре личат следите от вратата. И на югоизточния, и на североизточния аподитериум има по един вход навътре – на запад, но на югоизточния има и един запечатан такъв. В североизточния аподитериум на определен етап от експлоатирането му входът също е запечатан. Това запечатване е изпълнено набързо – то е грубо, от едри ломени камъни. Тази работна фаза на разкритата част (от 2012 г.) е свързана с функционирането на отводнителните канали през Средновековието. Затова и тяхната основа е толкова високо. Три канала отвеждат отпадъчните води от североизточния аподитериум, като двата от тях са с южна ориентация, а третия – с югоизточна. Двата южни (№ 1 и 2) са разрушени в южната си част от съвременните постройки, а засега не е ясно докъде отвежда югоизточният канал № 3 (обр. 219-220).

Канал № 1 (западният) (Дражева, Момчилов 2010, 291-293, обр.1; обр. 1-2; Момчилов, Класнаков 2019, 209, обр. 1; 3) в северния си край свършва пред южното лице на квадра от южната стена на североизточния аподитериум. Той няма връзка, което означава, че към момента на изграждането поне на горната му част той вече не е използван. Не е ясна системата на отводняване в този вид на аподитериума и на канал № 2 (източния). Практически от беглите разкрития се установява, че канал № 3 (югоизточният) (обр. 211; 219-220) функционира след прекратяването на дейността на каналите № 1 и 2. С други думи, преустановена е дейността в южната част на банята.

По южната страна има преправка – запечатана с тухли част, встрани от канал № 1 с ширина от 1,80 м. Само допълнителни проучвания могат да дадат отговор дали това е било вход, или система, свързана с функционирането на канал № 1.

Разполагането и на трите канала над ранновизантийските пластове от VI в. и на нивата на културен пласт от XI в. (в който се откриват масово материали от XI в.) означава, че каналите са използвани в сравнително покъсен етап от работата на банята – XI-XIII в. Или може да се допусне, че това се е случило след унищожаването на южната част от император Анри (Хенрих) Фландърски през 1206 г. Че поне част от банята продължава да работи, макар и не с предишния си интензитет, няма съмнение заради наличните материали – керамика и монети. Считаме, че като част от средновековната баня трябва да се приемат: каменният зид на калова спойка, каналите № 1 и 2, помещенията между зида (от източна страна) и източният ранновизантийски корпус (от запад), и вече на малко покъсен етап е изграден и канал № 3.

3. Югоизточен аподитериум

Продължава да е част от банския комплекс между XI и началото на XIII в. С известни преправки, личащи по източната страна (стена), изразяващи се в нов вид градеж. Състои се от надребнени (насечени) малки квадри, до голяма степен променящи физиономията на съоръжението, но градеж, синхронен на североизточния аподитериум. Пак в този период е бил преработен и входът, който вече губи своята елегантност – той е задигнат от сполии, включително и хипокаустен стълб, обмазани с характерна за района червена глина, поставяне на груби камъни за стъпала. Унищожен частично с банята през 1206 г.

4. Други съоръжения

4.1. Зид от средновековна сграда от XI в. (обр. 211; 62; 77; 101-103; 150; 164)

В кв. G/3 – H/3 – I/3 – J/3 – K/3 е разкрит участък (запад – изток по посоката на проучване) от зид с дебелина от 1,50 м и дължина 20,70 м. В западния край има хоросанова заливка с каменен пълнеж с дължина от 2,40 м. Общо зидът при разкриването в посока запад – изток е засечен на дължина от 23,10 м, но в най-източния си край не е разчистен окончателно поради оставане извън сервитута.

Основата е от подложка с височина около 0,60 м и е изпълнена от неравномерно редени ломени камъни, като на места се откро-

яват три реда, на други – два. Запълването е осъществено с по-ситни ломени камъни и парчета тухли. От юг (южно лице) два реда големи квадри (двуредов градеж) от обработен туф, обилно споявани с хоросан на широка фуга. Квадрите са с размери, както следва: средни: дължина 1,00-1,10 м, дебелина 0,45 м; максимални – дължина до 2,50 м и дебелина до 0,70 м; минимални – дължина от 0,60 м, дебелина 0,30 м. Общата дебелина на зида е 1,50 м. Спояването на квадрите е изпълнено с бял хоросан, като отгоре те са обилно обливани. Северното лице е също до два реда от дялани квадри от андезитен туф с размери: максимални – дължина до 1,70 м, височина до 0,85 м; минимални – 0,40 х 0,30 м; средни – 0,60 х 0,50 (до 0,55) м. Южната страна на зида е с дебелина от 0,45 м, докато северната е с дебелина от 0,55 м. Пълнежът между тях достига до 0,50 м и е от ломени камъни, тухли и много бял хоросан. Използваните обработени квадри са с жлебове.

Ако се съди по монументалните останки от този зид, се забелязва една особеност – за тази огромна тежест основата му много слаба.

Долното ниво на първия (долен) ред остава под горното ниво на цокъла на крепостния зид от VIII в., т.е. тук има леко вкопаване. Подложката (основата) на зида е със следните коти: долно ниво 34,11 м, горно ниво – 34,54 м, т.е. фундирането и е над основата на съседния зид (този от VIII в.) на 1,20-1,40 м. Оттам започва суперструкцията, т.е. започва от 34,11 м, което означава, че ходовото ниво е повдигнато още. Докато горното ниво на субструкцията (основата на суперструкцията) на крепостния зид е на кота 34,15 м.

Зидът е част от сграда, от която е северна страна. Западната част е безвъзвратно унищожена през средата на XX в. при изграждането на поликлиниката, а на този етап няма как да бъдат проучвани източната част (поради преустановяване на разкопките на изток) и южната (оставаща в парка). Откритите частични останки от помещения през 2017 и 2018 г. са част от сградата. Датирането им (както на останките от помещенията, така и на този зид) се отнася в XI и вероятно е използван и през XII в. Аргументите за датирането в XI в. са:

– посоченото по-горе фундиране;

– разполагането в общ културен пласт, в който масово се откриват печати от XI в., както и керамика от XI-XII в. Оттук са 6 бр. печати от XI в.;

– двата съседни и почти успоредни зида са от различни исторически периоди и северно разположеният от него мощен зид (крепостният с дебелина от 2,50 м), чийто цокъл е с кота, много по-ниско от коментирания зид, датиран в XI в.

4.2. Средновековни сгради

В кв. К/1. Структури от неколкократно изграждани помещения от преизползвани строителни материали. Основно от обработени квадри. Характеризират се с рязко намаляване на археологическите материали, включително и керамика – изчезват окончателно желязната шлака и стъклените фрагменти. Категорично липсват археологически материали от XIV в. Пластът се датира много точно със скифати (корубести монети - ПИН с № от 179 до 203 на кота 35,55-35,35 м). Горна граница са монети на Константин Асен Тих (1257-1277 г.).

5. Особености в археологическите резултати

5.1. Обзор на керамичния материал

В три сектора: един от стопански и производствени помещения в кв. № E/2/3/4/5 - F/2/3/4/5 – G/2/3/4/5, югоизточно извън обсега на банския комплекс, втори от помещения в кв. в кв. I/1/2 и J/1/2 и трети, източно покрай и отчасти в средновековната баня в кв. № C/6/10 до D/6/10, стратиграфските пластове могат точно да се проследят. В първия – IV-VI в. (късноантични – ранновизантийски) по керамика и монети, във втория XI-XIII в. – средновековен по керамика, монети и печати, в третия XI-XII в. по керамика (XI-XII в.) и печати (XI в.). Освен тези участъци няма други с ясни керамични комплекси. Дългогодишните строителни дейности в района на баните са довели до силно смесване на пластовете, т.е. и на керамиката. Откриваната керамика може да бъде обобщена така:

– бегло наличие в различни точки от хал-

колитната епоха;

– оскъдна фирнисова керамика от IV в. в няколко пункта – по-изразена в кв. В/-2 източно покрай източния ранновизантийски корпус;

– обилно количество римска, включително и с лаково покритие. Открива се в почти всички точки на проучване, включително и извън западната крепостна стена. По мнението на колегата Гергана Кабакчиева част от тази луксозна керамика, определена от нея като северноафриканска, може да се отнесе и в VI в. В синхрон с тази горна граница е и мнението на Хю Кенеди за разпространението на специфични изделия от Северна Африка, продължаващи античните традиции на производство, включително и керамика, и то дори 2-3 десетилетия след първите арабски завоевания (Кенеди 2015, 38).

След като от 2015 г. проучванията придобиха придобиват принципна посока на отдалечаване от банския комплекс на изток (като се изключват моментните археологически интервенции в обсега на баните), се наблюдава една утвърждаваща се тенденция:

– на рязко намаляване от 2015 г. и през следващите 2016-2017 г. на броя на откриваните движими паметници. Рязко намалява керамиката от кв. Е/1/7 и F/1/7 на изток, включително и строителната керамика;

– на драстично намаляване броя на откриваните монети;

– няма почти никакъв друг материал, включително и стъклени фрагменти;

– в обсега на горелите покривни конструкции в кв. ~~с №~~№ E/F/G – 2/3/4/5 липсват дори железни гвоздеи;

– не се открива османска керамика;

На този етап старобългарска керамика се открива поединично.

Разкопките през лятото на 2018 г. в обсега на кв. С/7/8/9/10 и D/7/8/9/10 установява, че на кота около 33,00 м свършва най-горното ниво на ранновизантийския (късноантичния) пласт и от него започва средновековният от XI в. В него е разположен каменният зид на калова спойка (С/6/7/8/9/10/11/12/13/14 и D/6/7/8/9/10/11/12/13/14). Така това банско пространство от XI в. нататък директно лежи върху ранновизантийския културен пласт от IV-VII в. Картината в същия сектор се затвърждава и през 2019 г., като основния масив от средновековна керамика се движи между XII в. и 60-те г. на XIII в.

Аналогична е картината и на Маркели в онези зони, където няма старобългарски обекти – директно върху ранновизантийския културен пласт се проследява XI-XII в. В средновековния пласт основно се установяват материали от и след XI в. (печати, монети, керамика).

В северозападния участък въпреки смесването се откроява два периода в керамиката:

-ранновизантийски

-средновековен.

И тук (както в обсега на североизточния аподитериум) средновековната керамика се датира между XI в. и 60-те г. на XIII в.

Като цяло в обекта липсва керамичен материал от XIV в.

5.2. Ранновизантийската крепост (обр. 211; 203)

Димчо Момчилов, Мирослав Класнаков

От сведенията на византийския историк Прокопий Кесарийски е известно, че император Юстиниан I укрепил баните със стена. В своя труд „За строежите“ (*De aedificiis*) обстоятелствено посочва, че образувалата се от само себе си баня от бликащите извори била на място, останало неукрепено от стари времена дори и когато в съседство се били заселили варвари, а посещението на много болни тук за лечение ставало с риск за живота им. Така императорът (разб. Юстиниан I Велики, 527-565) „го оградил със стени“ и направил мястото безопасно (Proc. Caes. III.7, 154).

Първите, обърнали внимание на археологическите останки от укрепителна система в района, естествено, са К. Иречек и и братя Шкорпил.

К. Иречек отбелязва: „Теренът около връст е пълен с отломъци от тухли и късове от дялан камък; забелязват се и основи на сгради, а внимателното око скоро се спира на явни следи от стени, които някога обграждали баните във форма на четириъгълник, отстрани

около 500 м дълъг“ (Иречек 1974, 819).

Братята Шкорпил пишат за останки от стара станция при северната страна на самите бани във вид на четириъгълен насип. Установяват и размери: запад – изток около 200 крачки, север – юг около 400, а баните са вътре в укрепения насип (Бр. Шкорпил 1891, 133).

За ограждане на „термалните извори“ споменава Б. Ангелов, като изграждането на крепостната стена при Юстиниан I свързва с едновременното построяване и на римската баня (Ангелов 1939, 7).

Автор, спрял се на укрепителната система, е и Павел Делирадев. Той дава някои конкретни данни: „Останки от укрепената станция личат при северната страна на самите бани, в м. Юртлука, във вид на четириъгълен насип в размер на 400 на 200 крачки. Баните са били в крепостта“ (Делирадев 1953, 77-78).

На изградена крепостна стена при император Юстиниан I на Therma акцентират и P. Soustal (Soustal 1991, 477) и Кр. Гагова (Гагова 1995, 254; Гагова 2002, 313).

Не може да се каже, че в последвалите публикации, посветени на Бургас (и района), има внесена допълнителна археологическа информация относно крепостните структури – в тях по-скоро се преповтарят достатъчно известни данни.

Следващ етап в изследването на укрепителната система са наблюденията на екипа, започнал археологическото проучване през 2008 г.

Още при залагането на първите сондажни проучвания през 2008 г. екипът започва да провежда цялостни обхождания и огледи в горския парк, околния район, Манастир тепе, землищата на бившите села (днес квартали на Бургас) Ветрен и Банево с цел локализирането на налични археологически данни: архитектура, керамика.

Екипът приема за логично приблизителното трасе на стената да бъде засечено сравнително бързо главно поради две теренни особености: 1) северната и поне част от източната стена са сравнително добре личащи сред съвременен горски парк; 2) от изток, от юг и от запад има протичащи малки реки с дълбоки долове. Този процес обаче съвсем не протича гладко. Последното обстоятелство се дължи преди всичко на факта, че тук са извършвани редица промени – установено е наличие на поселищен живот (останки от няколко вековни селища) върху руините на крепостта, чифлик и късни сгради в югоизточната и югозападната част по време на османската епоха, непрекъснато извличане на строителни материали през вековете – основно добре обработен камък, както и развиването на горски парк в по-ново време, съпроводено с терасиране, подравняване, засаждане и други мелиоративни дейности. В съвременността тези деструктивни процеси са продължили с прокарването на редица канали за електрически кабели, ВиК и телефонизации. Установено е приблизителното местоположение на трасето на крепостната стена в северна и североизточна посока и отчасти в югоизточна. Приблизително – защото с извършените редица социализации на зоната около баните поне в споменатата част по проследяващ се сравнително висок насип (на места достигащ до 4 м спрямо съвременна горска пътека от север и изток) условно се засича стената под насип, но последният е силно разлат и достига в ширина до 15 м, а на места и повече.

Много по-сложен е въпросът с установяване на трасето в южната и най-вече в югозападната част на укреплението – дължащо се на по-късно местообитание (дори там и в момента има открит съвсем късен кладенец, иззидан върху по-ранни средновековни прегражденията). В югозападната част има бегло личащ леко задигнат насип, който обаче прави едно отклонение в западна посока и не следва в близост протичащата от юг река, така както например това се отнася за източната крепостна стена. Още по-несигурно е положението със западната крепостна стена. Вследствие на развития там парк, както и поради сериозните ландшафтни промени, свързани с изграждането на стопански сгради северно от съвременния санаториум, и най-вече поради оформянето на нова инфраструктура – широк съвременен път и канализационни системи, свързващи село Ветрен

със село Банево, на места дори дерето е почти заличено, а следите от крепостната стена изглеждат като естествена природна дадеността. Последните твърде несигурни теренни данни затрудняват точното прецизиране на цялостното разположение и обхвата на укреплението, създало и доста проблеми от административна гледна точка за фиксирането на границите на обекта.

На няколко пъти археологическият екип, включително и чрез геофизика и геодезическо заснимане, е правил опити да установи точното разположение на остатъците от крепостната система, организирана и изпълнена около средата на VI в. от Юстиниан I.

Нов момент е несъгласуваният с ръководството на РИМ-Бургас инфраструктурен проект по ВиК, свързващ селата Ветрен и Банево. По време на изпълнението му през пролетта на 2014 г. при прокопаването на дълбок канал е била разбита част от солиден градеж – намерени са обработвани и ломени камъни, тухли, обилно споявани с хоросан, и ранновизантийска керамика, – отстоящ западно от пътя и западно от прекъсналия известен край на северната крепостна стена. За този градеж, разположен непосредствено източно пред запълнено дере, екипът предполага, че е крайният северозападен пункт на крепостната стена.

5.2.1. Ранновизантийската крепост – северен участък (обр. 211; 203)

При създала се първа възможност през 2010 г. екипът залага първоначален сондаж североизточно в горския парк, там, където стената под насип личи най-добре. Археологическите проучвания са съпроводени с отстраняването на гъста храстова и дървесна растителност, допълнително силно затрудняваща работата. Още след първите разкопки обаче започва разкриването на останки от средновековни сгради, разположени североизточно пред предполагаемата крепостна стена, а заложената траншея на голяма дължина (повече от 15 м) не установява наличието на стена независимо от високия насип в парка (Дневник на проучванията 2010 г.). Тогава изследването е изместено на около 40 м на запад, където чрез масирани разкопки (определени като сондаж 3 за 2010 г.) е достигната крепостната стена (обр. 86-88; 105; 145). Предвид настъпващата зима проучванията са прекратени и продължават интензивно вече през следващата 2011 г. Сондираният участък (сондаж 3) на крепостната стена отстои на около 200 м северно от банския комплекс. След двете години (2010-2011) от крепостната стена е проследен участък с дължина от 17,50 м (обр. 34; 86-88; 105; 145). Тя има дебелина 2,40 м и запазена височина 2 м. Изпълнена е от лицев квадров градеж от добре обработени правоъгълни камъни, споявани с червен хоросан с добре обмазани фуги. Пълнежът е от ломени камъни, залети с червен хоросан. Основата е разширена и вкопана на дълбочина от 0,40 м (Дражева, Момчилов 2012а, 445). Имало е тухлен пояс, който не е изцяло разрушен, а останките от тухлите, както и леглата от отпечатъците им показват градеж, изпълняван в *opus mixtum*. За долна граница на изграждането на каменното укрепление се приема VI в., което освен от строителните техники, керамиката и монети се препотвърждава и от византийския хронист Прокопий Кесарийски. Изследваният участък не е завършен – не е изцяло проучено пространството северно пред стената и нейната основа (субструкцията), където през 2010-2011 г. са установени допълнителни градежи, инкорпорирани към съоръжението. Не е продължено изследването южно от стената – във вътрешността на укрепеното пространство, където пък са засечени многобройни зидове от средновековни помещения. Те са от долепени малки постройки. Техният градеж е от ломен камък на кал и помещенията вероятно са изпълнявали жилищно-стопански функции. Откриваните археологически материали освен типичния ранновизантийски крепостен градеж в система *opus mixtum* са многобройно количество керамика (ранновизантийска, старобългарска, рисувана белоглинена и сграфито – амфори и битова; стъклени гривни, бронзови украшения, предмети и бронзови монети и средновековни печати от XI в. (Дневник на разкопките 2010-2011 г.; Дражева, Момчилов 2012а, 444-446).

5.2.2. Ранновизантийска крепост – за-

падна крепостна стена и западна порта

В началото на 2015 г. последва спасително проучване по изпълнение на „Интегриран проект за подобряване и развитие на инфраструктурата за питейни и отпадъчни води на кварталите „Банево“, „Ветрен“ и „Минерални бани“ на територията на обект Късноантична и средновековна крепост Акве калиде – Терма, кв. „Ветрен“, гр. Бургас“ (Момчилов и др. 2016а, 771-774). Както археологическите изследвания през 2013 и 2014 г., така и това – от началото на 2015 г., са обединени от социализацията и подготовката на турската баня съгласно утвърдена от Министерството на културата концепция. В конкретния случай това е обвързано с пространството, подготвяно за паркинг южно пред турската баня, чийто първи етап е изпълнението на част от Интегрирания проект в непосредствения обсег на археологическия обект „Акве калиде – Терма“.

Проучванията са осъществени в периода 23 февруари – 2 април 2015 г. върху терен, предвиден за посочената инфраструктура. Пред екипа тогава стои спешна задача за археологическо проучване с цел изпълнение на пореден етап по проекта „Воден цикъл“ по трасето на клон К-19/ - 6 от битовата канализация с обща ориентация североизток – запад с обща дължина 77,5 м (обр. 204; 211). Със започнато частично проучване на южното отклонение – от него са изследвани 6 м, но то ще бъде завършено в следващ пореден етап, общо изследваната дължина на част от трасето на клон К-19/ - 6 от битовата канализация е 83,5 м. Археологическият екип има за задача да установи наличието или липсата на структури (обр. 128-135; 204), за да може след решение на комисията да се освободи проученият участък за социализация или да се пристъпи към пълно проучване. Съгласно подписания договор и предоставен от изпълнителя протокол за технологичното изпълнение максималната дълбочина на траншейните изкопи следва да е 2,40 м. Изходните коти на асфалтовото ниво са: в най-източната част 33,94 м и в най-южната част 33,07 м. При проучване в отделни пунктове е достигната максимална дълбочина от основния терен до 3 м (кота 30,20). Но 30,20 м е и нивото, при което избива подпочвена вода.

В кв. № -Н/-4, -Н/-5, -Н/-6, -І/-4, -І/-5, -І/-6 (обр. 204; 211; 129-136) е засечен участък от крепостна стена с дебелина около 3,28-3,30 м и част от входа на порта (обр. 46; 129-136). Ориентацията на двата разкрити отсека от крепостната стена са: северен с дължина от 2,40 м и запазена до 0,95 м височина от четири реда квадри, от които с най-големи размери е долният – 48 х 30 см, а следващите са, както следва: втори ред – 20 х 18 см, трети – 35 х 15 см и четвърти – 30 х 15 см южен – 1,60 м (обр. 130-136). Спойката е от бял хоросан с малко счукана тухла. Дебелината им е по 1,50-1,60 м. Сериозно е разбиването и унищожаването на останките от изток (източната страна) от отводнителна тръба на банята, монтирана в средата на XX в. Ширината на портата е 3,00 м. Разкриването на част от крепостната стена и западната порта е развито върху площ от над 60 кв.м (8 х 8 м). Почвата е примесена с въглени, дребни и по-едри камъни, хоросанови петна. Достигнатата кота е 31,00-30,50 м – ниво, от което надолу не може да се работи поради избиването на подпочвени води.

Най-важният резултат в археологическото проучване по проекта „Воден цикъл“ е откриването и установяването на част от западната крепостна стена и най-вече на останките от западната порта на Акве калиде, датирани в ранновизантийския период. Строителната техника на изпълнение е абсолютно аналогична на разкрития участък от северната крепостна стена. Също така дебелината на стената извън портата от 1,60 м отговаря на засечен още през първите години на разкопките (2009 г.) зид в тогава проучвания северозападен край, който в този момент не е възможно да бъде обвързан с някакви ясни структури.

От източната страна на крепостната структура в средата на XX в. е била положена отводнителната тръба на басейна от турската и съвременната баня. Тя е керамична, с голям цолаж и прокопаването на канала и полагането ѝ са довели до сериозното разбиване на част от укрепителната система. В този пункт

се откриват още ВиК и ел. комуникации от XX в., също съдействали за доразрушаване на археологически структури.

На по-късен етап на тази кота (30,80 м) е изградена настилка на помещение от по-късен етап. Изпълнена е от големи неправилни плочи от червеникав камък с максимални размери 90 x 80 x 50 см. Те са споени помежду си с фина бяла глина (вероятно хидрофобна).

Под настилката на помещение след нейното вдигане масово се откриват ранновизантийски монети (Дневник на разкопките февруари – март 2015 г.).

5.2.3. Северозападен ъгъл (обр. 211;

През февруари – март 2015 г. проучвателският екип засича изпълнение на несъгласуван с РИМ-Бургас проект по воден цикъл, свързващ кварталите „Ветрен“ – „Банево“. В резултат от изкопните действия до намесата на археолозите в прокопания канал се констатират няколко сериозни разрушения на културни пластове. Открити са разнесени в голямо количество керамика (от няколко периода), костен материал и най-вече разбиването на мощна каменно-тухлена структура в кв. -G/44. Върху задигната част от терена на една линия със северната крепостна стена се забелязват огромно количество обработени камъни, абсолютно еднакви с камъните от северния крепостен участък. Пространството по канала и района около теренното възвишение са изпълнени с голямо количество ломен камък, множество натрошени тухли и хоросанови ядки от бял и червен хоросан. Измежду наличната керамика най-масова е ранновизантийската. С оглед на терена, протичането на реката, идваща от север-северозапад, точно западно от разрушеното възвишение и откритите археологически материали считаме, че това е северозападният ъгъл на крепостта и каналът по водния цикъл „Ветрен“ – „Банево“ е засегнал и пробил северозападната кула.

Нов момент е прокопан за ел. трасе „Ветрен“ – „Банево“ канал през ранната есен на 2018 г., пресякъл северозападната ъглова кула в посока юг – север. Първоначално са разкрити останки от основа от необработени и обработени камъни, обилно споявани с бял хоросан. Впоследствие бе проведено спасително археологическо проучване на подобект „Ел. кабел Ветрен – Банево“.

Проучването от есента на 2018 г. и август 2019 г. (Момчилов, Класнаков 2019, 507-509; Момчилов, Класнаков 2020б, под печат) показа следната археологическа картина (обр. 211) в два сектора:

- Сектор Изток – крепостна стена (обр. 211; 214-217)

Стената следва ориентация СЗ-ЮИ. Проучванията са осъществени в обсега на кв. с № -D/35; -D/36; -E/35; -E/36; -F/34. Разкрити са:

- продължение на западното лице на стената в югоизточна посока;

- част от нейното вътрешно източно лице.

Установено е, че стената е върху насипна основа в пласт (с антична, ранновизантийска и старобългарска керамика) с височина около 0,60-0,80 м от нивото на съвременното шосе. Дебелината на стената е 4 м. Тя е изградена изцяло от ломени камъни местен тип с включени квадри от андезитен туф, като всички те са преизползвани от по-ранните антични и ранновизантийски градежи. Градежът е на калова спойка. От източна страна вътрешното лице добре се проследява в няколко реда височина. Археологическият материал, открит около стената, по нея и вътре в нея, са предимно скифати и битова керамика между XI-XIII в., както и фрагмент от селадон. Масовият монетен материал (от над 60 бр. монети) е от XIII в. с горна граница 60-те години и утвърждава долната граница на изграждането на това фортификационно съоръжение.

- Сектор Запад – северозападна кула (обр. 211-213; 218) на ранновизантийската крепост (Момчилов, Класнаков 2019) .

През 2019 г. е извършено цялостно разкриване на останките от този обект – кулата и част от западната крепостна стена попадат в обсега на кв. с №№ -E/42 - -E/43; - F/41 -F/42 -F/43 –F/44 (обр. 2). Резултатите:

- при прокарването на тръби по проект воден цикъл през 2015 г. между кварталите Банево-Ветрен средната част на кулата е изцяло унищожена от канал с ориентация юг-север. Вторично е сериозно засегната западната част на кулата при полагането на няколкото

кабела през есента на 2018 г., свързани с ел. захранване на кв. Банево. Също така при изграждането на пътната връзка (шосето между) Ветрен и Банево през третата четвърт на XX в. е унищожена (подравнена) част от западната крепостна стена в нейния северозападен отсек, процес, който е продължен и при реализирането на последния проект за велоалея;

- кулата е фундирана в материкова, на места и глинеста здрава почва, като е вкопана на различни дълбочини – до кота 39.55 м н.в. На места субструкцията е издадена навън с до 10-15 см;

- кулата е кръгла с вътрешни диаметри Ю-С от 5,60 м и И-З – от 5,55 м. Дебелината на стените е до 2,10 м. Запазената вътрешна височина е до шест реда градеж в източната част, достигащ до 1,40 м височина. Изградена е от едри ломени и частично обработвани камъни, споявани с много здрав бял хоросан;

- кулата е силно разрушена – северозападният й край на места е почти изцяло обрушен;

- в рамките на 7-8 м добре на ЮИ се проследява рамото на западната крепостна стена – на места частично съхранено, на други сериозно разбито (обр. 5).

Дебелината на западната крепостна стена, която е с ориентация на ЮИ, е 2,40 м – идентична със северната крепостна стена, разкрита през 2011 г. (Дражева, Момчилов 2012, 444-446) и пасажите от западната крепостна стена около западната порта на града, разчистени през 2015 г. (Момчилов и др., 2016, 771-774). Лицата (вътрешно и външно) са изграждани от добре оформени обработени каменни блокове (квадри) в прави редове, също споявани както при кулата с бял хоросан. Пълнежът е от ломени камъни, обилно поляти с бял хоросан. Северно над кулата бе открита част от хоросаново бъркало. Отстъпът на северозападното рамо на северната крепостна стена от субструкцията е 0,10 м. Доколкото е разкрито, рамото на западната крепостна стена (обр. 3) показва, че тя е фундирана в здрава материкова почва. На места съхранената височина на стената е над 1,50 м.

Както в кулата, така и във входа към нея бяха разчиствани останки от мощен пожар, на места с дебелина до 0,15-0,20 м.

Откриваните археологически материали са:

- от античната епоха – керамика и монети в малки количества;

- от късноантичната (ранновизантийска) епоха – керамика и монети в големи количества.

В ями, вкопани във вътрешността на кулата, се открива единствено ранновизантийска керамика, сред която преобладава тази с гребенчата украса.

Потвърждава се хронологията на вече проучените части от стената през 2011 и 2015 г. (Дражева, Момчилов 2011, 444-446; Момчилов и др. 2016а, 771-774).

Пред югозападния край на крепостта (при прокопаване на канал по проект „Воден цикъл“) се установява, че тук реката е с широко корито. На дълбочина повече от 2,60-2,80 м се регистрират наноси, свличания, почти липсват археологически материали.

Непрекъснатите наблюдения на терен и извършвани огледи паралелно с откритите крепостни структури север, запад и северозапад, както и на западната порта позволяват вече да бъде предложен вариант на крепостта (обр. 203). Обхватът на каменното укрепление от VI в. има приблизителните размери, както следва: източна стена – 395 м, северна – 185 м, южна – 165 м, докато западната, от която имаме само засечена част около западната порта, вероятно е към 345 м. Докато северната и южната са изградени от прави участъци, малко по-разчупена е източната, която от североизточния ъгъл следва права линия в посока северозапад – югоизток в продължение на 275 м, след което приема посока север – юг от 80-85 м, за да се затвори в югоизточния ъгъл с вече югоизточно направление от 15 м (обр. 203; 211). Така ранновизантийската крепост от VI в. Акве калиде обхваща обща площ от над 65 дка.

Вариант на разположението и обхвата на крепостта предлага и Константин Господинов (обр. 203).

Още в хода на проучването на базата на разрушенията, пожарите, стратиграфията и археологическия материал от участъка на се-

верната крепостна стена екипът заключава, че крепостта е функционирала като отбранително съоръжение до началото на XIII в. – т.е. до опожаряването на града от латинските рицари на Хенрих Фландърски през есента на 1206 г. (Дражева, Момчилов 2012а, 445). Подовата настилка в западната порта потвърждава (обр. 129; 134), че след ранновизантийското укрепление няма изградено следващо каменно.

Идентично по отношение на културните пластове е развитието на поселищния живот в Карнобатската крепост Маркели. В проведените през 2011 г. редовни проучвания северно от Югоизточната кула са изследвани два пласта: в долния – от подовото ниво на кулата (от VI в.) на височина 0,80-0,90 м (дебелината на пласта) откриваният археологически материал е строителен трошляк от ранновизантийската епоха, а върху него вторият пласт с дебелина 0,50-0,80 м е с материали от XI-XIII в. Оформеният профил потвърждава една по-ранна теза на проучвателите, че в източната част на крепостта Маркели строителни преправки и промени след ранновизантийското строителство не са извършвани (Аладжов, Момчилов, Христова 2012, 467).

Краят на Маркели настъпва по времето на наказателната експедиция на император Анри (Хенрих) Фландърски (1205-1216) през лятото на 1207 г. в тази част на Тракия. В хрониката на Жофроа дьо Вилардуен се уточнява, че император Анри стигнал до старопланинските подножия и прекарал три дни в град Авли – или Еюлюи – Aule (Вилардуен 1985, 491, 131). Последният се локализира в района на днешния пътен възел Петолъчката (северно от Зимница, северозападно от град Стралджа, западно от с. Лозенец, източно от с. Горно Александрово). Според хрониката рицарите плячкосвали три дни из околността. Разсипването на района през 1207 г. се потвърждава от резултатите от археологическите проучвания на двата най-значими обекта в Североизточна Тракия – Маркели и сливенския Хисарлък. Още в началната фаза на археологическите разкопки на Маркели проучвателите (колектив в състав Живко Аладжов, Цоня Дражена, Димчо Момчилов) констатират, че най-късните монети и керамиката (включително и сграфито керамиката) се отнасят към началото на XIII в. Малко по-късно това е официално публикувано от Ж. Аладжов (Аладжов 1993, 123). Този извод се потвърждава и от разкриваните зидове на калова спойка, които са от най-късния период на живота тук, отнесен към края на XII и самото начало на XIII в. (Аладжов, Дражева, Момчилов 1992, 110-111). Най-убедително за тези процеси говорят резултатите от археологическите проучвания на Маркели през 2012 г. (Аладжов, Момчилов, Христова 2013, 442-444). Чрез жилище, за чиято източна стена е използван западният зид на притвора на кръстокуполната църква, изградено непретенциозно от ломени дялани камъни на глинеста спойка, могат да се обяснят настъпилите промени след лятото на 1207 г. (Аладжов, Момчилов, Христова 2013, 442).

В началото на XIII в. крепостта е окончателно разрушена и напусната. В такъв контекст е тълкувана една от запазените графитни рисунки по северната страна на южната апсида на трикорабната кръстокуполна църква, пресъздаваща рицар с шлем с пера според Ж. Аладжов. На тази рисунка е много вероятно да е представен кръстоносец (на гърдите има кръст) в бойно снаряжение, с отвори на очите върху шлема и развяващи се пера. Вляво са изобразени схематично захвърлени след битка щитове с кръстове (Аладжов 2009, 88). Друго мнение по този въпрос обаче има Ц. Дражева, която я разглежда като схематично изображение, свързано с християнска тематика (Дражева 1994, 241-246; Drageva 2007, 311-312). Предвид противоречивото тълкуване на графитната рисунка от страна на Ж. Аладжов и Ц. Дражева събитията от 1206-1207 г. в Североизточна Тракия могат по-обстойно да бъдат проследени у Д. Момчилов (Момчилов 2011, 333-342).

Дългогодишните археологически изследвания на сливенския Хисарлък насочват тамошните изследователи до извода, че и тази крепост е напусната и престава да се използва като укрепително съоръжение в началото на XIII в. (Щерева 2001, 39, 94, 121).

Наличните археологически свидетелства

дават основание на изследователите от различни, но близки обекти – Маркели и сливенския Хисарлък да стигнат до едни и същи заключения за случилото се в началото на XIII в. (Щерева, Аладжов 2000, 294).

По подобен начин са протекли събитията в най-източната част на Североизточна Тракия през по-предната 1206 година, когато през октомври император Анри стига до „… земята на Йоанис, краля на Влахия и България“ (Вилардуен 1985, 452, 124). Тогава рицарите плячкосват и унищожават няколко града. Оставеният от кръстоносците в жалко състояние Ферме е всъщност град Терме, т.е. античният Aquae calidae (Акве калиде). Археологическите проучвания в него още през 2008 г. установяват масиран горял пласт, наситен с пепел и въглени, който стратиграфски и по материали датира опожаряването в периода XII-XIII в. (Дражева и др. 2009, 479). Тази първична археологическа информация от 2008 г. с добавените към нея данни от проучванията на крепостните стени в участъците север 2010-2011 г. (Дражева, Момчилов 2011, 257-259; Дражева, Момчилов 2012а, 444-446) и западна крепостна стена и порта 2015 г. (Момчилов и др. 2016а, 771-774; Момчилов и др. 2016б, 774-778) илюстрира географска част от цялостната картина в Североизточна Тракия след похода на кръстоносците (Момчилов и др. 2012, 44).

Наблюдения през зимата на 2015 г. при изпълнение на проекта „Воден цикъл“ установяват, че юг-югоизточно под крепостта (към съвременния санаториум „Св. Мина“) липсват археологически структури и материали. Реката е течала южно под крепостта, като е оформила свободно и широко корито.

През есента на 2018 г. при прокарване на ел. трасе „Ветрен“ – „Банево“ освен пресичането на северозападната ъглова кула на ранновизантийската крепост е засегнато фортификационно съоръжение от XI в. Проследена е част от западната му стена (в северозападния и край), изградена на калова спойка. Масовият материал в района на тази нова, неизвестна досега, фортификация я датира в XI в.

Част VI. НЕКРОПОЛИ В АКВЕ КАЛИДЕ

Димчо Момчилов, Мирослав Класнаков

Дългогодишните археологически проучвания на Акве калиде установяват няколко некропола върху част от населяваната територия (обр. 211). По археологически път са засечени два некропола: един християнски средновековен в началната фаза на разкриване на обекта през 2008 г. и втори – християнски късноантичен (ранновизантийски), разкопаван през 2012 г. и след прекъсване продължен през 2016-2017 г. Избирателно провежданите археологически разкопки с оглед на уточнявания на подобекти за проучвания и на социализацията около турската баня не позволяват да бъде завършен цялостно поне единият от тях. Така районът, в който се разполага средновековният некропол, отдавна не е обект на проучване (още от 2011 г.), а част от късноантичния некропол е в ограничена за строителство зона. Не е без значение и обстоятелството, че късноантичният некропол е под културен пласт с дебелина до 6,00-6,50 м.

Има и информация за други некрополи (неустановени като хронология), но тя подлежи на бъдещо доказване и прецизиране.

I. Християнски некропол в горския парк

Археологическите данни за него са от 2008 г. Всъщност това е и първият некропол, на който екипът попада при проучванията.

При разчистване на иманярски изкоп в горския парк в началото на провеждането на археологическите разкопки на Акве калиде (обр. 211) е заложен сондаж (квадрат с размери 5 х 5 м). Още в началото (на 28 юли) на съвсем малка дълбочина от 0,10 м започва разчистването на човешки кости и череп. В кв. I/J/25 е открит гроб № 1 с размери: ширина при главата 0,40 м, в източната 0,30 м – дължина 1,60 м. Камерата е оформена чрез плочести камъни. Ориентация И-З. Това е християнско погребение, при което дясната ръка е свита нагоре, лявата – на корема. Регистрираните материали са: железни гвоздеи от дървения ковчег, превъртяна в насипа битова и глазирана керамика от XIII-XIV в.

Втори гроб е открит в югоизточната част

на квадрата – засечен е череп на запад. Северно от него са намерени още кости от скелет при отстраняването на дънер на дълбочина 0,50 м от горното ниво.

Аналогична е ситуацията при премахването на друг дънер в югозападната част на квадрата – там също се откриват човешки кости.

Продължаващото проучване в квадрата (30 юли) разкрива останки от още най-малко 3 гроба – уточняването им е проблемно, тъй като част от тях са разбити и унищожени от иманярския изкоп. Квадратът е разширен в източна посока за разкриване и проучване на останките от погребения, от които има както:

– в южния край на дълбочина 0,60 м с ориентация изток – запад, като част от гроба е унищожена от изкопа;

– от източна страна се открива гробна камера, оградена с три реда плочести камъни.

При продължаването на разкопките около гробовете за разкриването на зида (тогава, през 2008 г., определян като крепостен?) на север масовата керамика е сграфито и глазирана след XI в. Все в контекста на разкритията ръководителят на проучванията Цоня Дражева счита, че откриваната керамика е в диапазона XI-XIV в., като преобладава тази от XIII-XIV в. Последвалите археологически проучвания на широк периметър в Акве калиде (и години след смъртта на Ц. Дражева) вече установяват, че всъщност керамика от XIV в. изцяло липсва – за това виж резултатите от изследванията в последните години и публикацията на Мария Манолова-Войкова върху откритата средновековна керамика (М. Манолова-Войкова, под печат).

Продължилите в този участък проучвания през септември 2008 г. също допълват вече извлечената информация за некропол тук. Така в северния край под камерата на гроб 1 се откриват останки от други погребения, частично унищожени от по-късния гроб 1. На дълбочина 0,60 м от горното ниво и на 0,20 м под гробната камера са открити цял череп, част от втори и отделни кости от ребра.

2. Християнски некрополи (?) от сведения

Пак по същото време екипът получава информация от местни жители за откриването на некрополи и отделни гробове, както следва:

2.1. Източно покрай съвременната източна граница на санаториума „Св. Мина 2“. При строежа на сградите през 50-те – 60-те години на XX в. частично съхранени и до днес са откривани голямо количество скелети. Няма запазен движим археологически материал за датировка.

2.2. Североизточно от днешния държавен санаториум в съвременния му двор при изграждането му. Няма запазен движим археологически материал за датировка.

2.3. Север-северозападно над държавния санаториум и „Вилата на Тодор Живков“. Открива се и антична и средновековна керамика.

2.4. Северно над северната крепостна стена и южно под тракийска надгробна могила и каптаж за вода от втората половина на XX в. В съвременен горист терен. Няма откриван движим археологически материал.

3. Раннохристиянски некропол източно от банския комплекс

Към настоящия момент най-богата археологическа информация има от проучван източно до и извън античната и късноантичната и отчасти под средновековната баня раннохристиянски късноантичен некропол от IV в. (Момчилов, Класнаков 2020, 25-36).

През лятото на 2012 г. източно пред източния корпус на ранновизантийската баня – основно в кв. № C/5 и C/6 и отчасти в D/4/5/6 (обр. 211; 209) и в обсега на няколко керамични водопровода проучвателският екип попада на концентрация от няколко гроба[8]. При първия етап от провежданите археологически проучвания след разчистването на горни пластове (част от средновековен зид от XII-XIV в., силно опожаряване) между 23

[8] Проучванията през лятото на 2012 г. се осъществяваха от колектив в състав: ръководители Ц. Дражева (РИМ-Бургас) и Д. Момчилов (Университет „Проф. д-р Асен Златаров“) и с участието на археолозите Стефан Бакърджиев и Явор Русев (РИМ-Ямбол). В археологическата документация от 2012 г. има грешка – там гробовете са посочени в кв. D/5, D/6 и D/7 поради изместване с един квадрат на запад и на юг. След корекция на цялата План-квадратна мрежа некрополът окончателно е установен в кв. C/5 и C/6 и само един гроб е на границата между C/5 и C/4.

юни и до първото десетдневие на месец август източно пред ранновизантийския корпус в кв. № C/4-5, D/4/5/6 е открит и поетапно проучван некропол от IV в. (Дневник на разкопките; Дражева, Момчилов 2013, 424-426). Проучван е поетапно поради последователно отстраняване на мощни насипи над него, както и успоредното разкриване на остатъци от късноантични (ранновизантийски) водопроводи и част от средновековен зид, оформящ източни помещения (възможно е и вестибюл) на банята от IV в. Некрополът е проследен в участък с коти от 30,71 до 31,05 м. По-късно – през следващите векове, върху него са развити средновековни, както и късносредновековни помещения, които го запечатват.

Проучени са 9 гроба (Момчилов, Класнаков 2020, 35, обр. 1).

Проучването на гробовете е осъществено между 23 юни и 7 август с прекъсвания.

При археологическите проучвания през 2012 г. със сигурност са установени две граници на некропола: западна, представляваща източната страна на източния корпус на ранновизантийската баня, и югозападна – преработената на няколко пъти северна страна на разкрития югоизточен аподитериум. Също така както към 2012 г., така и в последвалите до 2017 г. разкопки не се предвиждат проучвания в северна и североизточна посока.

Характеристика на некропола

Дълбочината, на която се откриват гробните ями, е на около 4 до 5 м от разчистения терен. В квадратите, в които са разположени гробовете, (вкопани) под и отчасти в първия (долен) пожар в посока в пластовете под и около тях, в хода на проучването са открити материали от пр. Хр. и от II-III в. сл. Хр., например: бронзови монети на Филип II Македонски (ПИК 2012, ПИН 109), от Месамбрия от III-II в. пр. Хр. (ПИК 2012, ПИН 108), на Антиох – III-II в. пр. Хр. (ПИК 2012, ПИН 110), също римски монети – на император Кар (282-283) (ПИК 2012, ПИН 117), керамика от желязната епоха (ПИК 2012 ПИН 5) и римска лакова керамика (ПИК 2012 ПИН 27), оловна статуетка на Аполон – груба изработка с височина от 5,8 см (ПИК 2012 ПИН 79). Все в тази зона (кв. № C 4-5-6) пълното проучване, извършено през пролетта на 2014 г., показва материали от ранножелязната и късножелязната епоха, включително и фирнисова керамика.

Гробовете, вероятно част от по-голям некропол (обр. 163), са вкопани в ниво, оставащо под банкета на разположения западно между 3 и 8 м източен корпус на ранновизантийската баня – общо на нива около 31,00 м.

Масово откриваният около гробовете от некропола археологически материал (керамика и монети) дава една обща датировка, отнасяща се в IV в.

Датировката от IV в. на некропола се подкрепя и от материали в съседство с него. Така пак през същото лято на 2012 г. в кв. B/4 само в един ден на същото или почти същото ниво са намерени над 50 бр. монети от IV в. (Дневник на разкопките). Яснота обаче внася най-вече стратиграфски сондаж, осъществен източно-югоизточно от некропола в кв. № E/4 – E/5. Той е изпълнен през първия етап на проучванията на 2014 г. (7 април понеделник 2014 г.). В добре изразени отчетливи пластове в профила (обр. 211; 23; 121; 170) е установена следната картина:

– първият най-горен пласт (пласт № 1) е с дебелина между 0,25 и 0,40 м и в него се откриват лъчева фибула, керамика и монети от IV в.;

– вторият пласт (№ 2) е с дебелина около 0,30 м и е силно горял (ниво 31,80 м). В него почти липсва керамика, но се откриват стъклени фрагменти и общо 14 броя монети (от IV в.);

– третият пласт (№ 3), разположен под силно горелия, е с дебелина около 0,50 м в сива (сиво-кафява) пръст. Откриват се голямо количество фрагментирана битова керамика от III-IV в. и хоросанови ядки. Пак там в границите на сондажа е засечено голямо хоросаново бъркало на ниво 31,65-31,72 м. Бъркалото е с дебелина от 16 см и е пресечено;

– четвъртият най-долен пласт (№ 4) с дебелина 0,35-0,40 м е от черно-сива пръст без керамика и метал с няколко къса строителна керамика (Дневник на разкопките 2014 г.).

От общо 17 броя монети от сондажа: една е

силно горяла, една е републикански денарий от 134 г. пр. Хр., останалите 15 броя са от IV в. (Момчилов, Класнаков 2015б, 334). Монетите от IV в. са, както следва: Елена, майка на Константин I (324-330) – 1 бр.; Константин I (306-337) – 6 бр.; Констант (337-350) – 1 бр.; Константин II (цезар 317-337) – 2 бр.; Констанций II (337-361) – 1 бр.; Константин II (август 337-340) – 1 бр.; Константинова династия – 2 бр.; Валентиниан (364-375) – 1 бр. Като бъде добавена и немногото по количество, но определяна в IV в. керамика, датировката на този участък става по-категорична.

Така горната граница на монетите 375 г., съчетана с общата датировка на керамиката, основно затворена в IV в., е един от индикаторите за датирането на разкритите гробове от некропола.

Гробните ями са вкопани в опожарен културен пласт, датиран от находки от II-III в., както и от по-ранен период. Това е първият, долният, от двата регистрирани плътни пожара на разкривания комплекс. Гробовете лягат върху нивото на водопроводите от глинени тръби, свързани с водоснабдяването със студена вода на източната и южната част на банята от по-ранен строителен период. Общата ориентация на водопроводите е на североизток. Освен вече извършените разкрития поне на този етап те не могат да бъдат проследени – остават под дебел културен пласт, а съгласно предварително утвърдената концепция археологическите проучвания през следващите години ще продължават в южна и югоизточна посока. Важна особеност, която тук трябва задължително да се отбележи, е, че точно североизточно от банския комплекс са използвани и по-късни водоизточници, включително и през XX в.

Основната ориентация на гробовете е изток – запад, като изключение прави позицията само на един – гроб № 5, чието разположение е североизток – югозапад. Позициите на ръцете, гробните дарове, местоположението на гробовете, както и монетите дават основание те да бъдат датирани най-общо във втората половина на IV в.

В четири от гробовете: № 1, 5, 6 и 7, са използвани керамични плочи за дъното и извити големи правоъгълни керемиди (тип имбрици).

Твърдата датировка на частично разкрития некропол обаче основно се базира на монетите от гробовете. Монетите от гробовете се разпределят така: от гроб № 5 – 9 бр. на Константин I, Константин II, Констант (император Константин, 306-337 г.; император Константин II – цезар 317-337 г.; август 337-340 г.; император Констанций II – цезар 324-337 г., август 337-361 г. император Констант – цезар, 333-337 г., август 337-350 г.), и от гроб № 9 – 2 бр. на Константин Велики.

Така окончателната датировка на некропола трябва да се затвори в IV в. Долната му граница се отнася към средата на IV в., а с оглед на откритите монети неговата горна граница трябва да е не по-късно от 375 г. (която пък е горна граница от последната намерена в сондажа монета на император Валентиниан).

Че в IV в. протичат особено интензивни процеси в района на късноантичната баня, разкриват точно и археологическите проучвания в южния сектор. Освен вече доста добре проучения и широко тиражиран ранновизантийски корпус, примерно през ранната пролет на 2014 г. в кв. № -А -1 е разкрито част от помещение. Останките от ъгъл на сграда (чиито южен, източен и югоизточен край остават под паркинга) попадат в пласт, наситен с рушевини – предимно строителна керамика (тухли и керемиди), в отчетлив и плътен пожар, датиран в IV в., на ниво от 31,70 до 31,10 м, в който се открива късноантична керамика (ранновизантийска) и монети от IV в. На ниво от 30,17 м тогава започва проучване на останки от споменатото по-горе помещение, с хоросанов под на 29,87-29,82 м и достигнат материк на 29,67 м. Нивата на пожара и разположението на останките от сградата (помещение със стълбище) са почти еднакви с тези от некропола. Късноантичният (ранновизантийският) характер на помещението, пожара, културния пласт на отстояние около 35-40 м югозападно от некропола не оставя съмнение за едновременно протичащи процеси.

Трябва ли некрополът да се приеме за гот-

ски?

Отбелязваният на няколко пъти по-горе плътен пожар се свързва от проучвателския екип с нашествията на готите и тяхното сериозно присъствие в тази част на Тракия още от средата на III в. Акве калиде е едно от местата, където се установяват при своите действия в Тракия готите. Готският историк Йорданес пише, че когато готите през 253-254 г. „…именно при полите на планината Хемус те предприели нападение към близкия до морето град Анхиало и скоро се приближили до него", те „…останали много дни и се наслаждавали на баните с топли води, които се намирали при дванадесетия милиарен стълб от град Анхиало и избликват от дълбочината на огнения си извор". По-нататък той определя: „В сравнение с останалите многобройни топли бани по целия свят те са във всяко отношение отлични и най-годни да лекуват слаби люде". По-нагоре в текста си обаче историкът отбелязва, че след опустошенията в Азия Тракия също почувствала жестокостта на нападателите (Iordan. 108, 430; ЛИБИ 1, 343).

За Михаил Лазаров спокойният живот на Анхиало в римската епоха продължава до средата на III в. Оттогава (от средата на III в.) значителни маси от готи, сармати и карпи започват да преминават на юг от Дунав. В средата на века – през 250 г., значителни готски маси преминават в Тракия и обсаждат Филипопол. През 254 и 255 г. готи, карпи и бургунди отново преминават на юг от Хемус. През 257-258 г. тервинги и карпи покрай западния бряг на Черно море стигат до Азия. Тълкувайки сведенията на Йорданес, М. Лазаров приема, че готите нападат Анхиало вероятно през 270 г. (История на Поморие 2000, 36).

Трябва да се обърне внимание на събитията, вместени между 251 г. (юни или юли), когато край Абритус е убит император Деций Траян, и 378 г. (7 август), когато пък край Адрианопол загива император Валент. През този интервал с готите са свързани няколко момента:

– и при Константин I (306-337) готите продължават да нахлуват в Империята, но претърпяват няколко поражения;

– от средата на III в. сред тях започва да прониква християнството;

– през 332 г. между Империята и готите се установява мир и има оживени търговски връзки;

– поредна война готи – Константинопол, 367-369 г.;

– през 376 г. готите преминават Хемус и подлагат Тракия на опустошаване (Ангелов 1976, 89-92).

Безспорно е, че християнската атрибуция на некропола не подлежи на съмнение – разкрит е раннохристиянски некропол (или по-точно част от него), който в следващите години и векове остава под развити високо над него допълнителни помощни бански съоръжения. В същото време разполагането на един гроб върху водопровод, пресичайки го, както и на няколко други гроба, покрити с керемиди, в непосредствена близост покрай водопроводите, показва, че те вече не функционират и не е необходима тяхната поддръжка. Всъщност тези водопроводи вече не функционирайки, датират и цял един по-ранен строителен период в съществуването на античната баня и последвалите преустройства след разрушения в късноантичната = ранновизантийската. Нивата на гробовете от некропола (при кота от около 31,00 м) остават под нивото на горния край на банкета на източния ранновизантийски корпус на банята от IV в.

Раннохристиянският характер на гробовете и особено някои от разкриваните белези там позволяват по-разширено тълкуване. Всички гробове са с трупополагане. Антропологични анализи на костния материал все още не са извършени. Не са открити части от дървени ковчези. При всички погребани починалият е положен по гръб в изпънато положение, с прибрани успоредно крака, ръце спуснати (изпънати) покрай тялото, като при някои лактите са леко свити, а едната ръка е върху таза (в някои случаи лявата, в други – дясната). При по-голямата част от гробовете (в 8 от 9-те гроба) починалият е положен направо в изкопаната гробна яма. Един от гробовете може да бъде определен като „гроб, изграден от камъни" (гроб № 7) – ограждане на гробната яма с един ред ломени камъни и

парчета от дялани, съвсем бегли останки има и при друг – гроб № 1 (Момчилов, Класнаков 2020, 36, обр. 3).

Горната граница на некропола се отнася в края на третата четвърт на IV в. и въпреки липсата на монети на Валентиниан (364-375) и Валент (364-378) от гробовете той трябва да се обвърже с наличните материали от пласта, в който е разположен. Сондажът в Е/4 – Е/5 и откритата там монета на Валентиниан под горелия пласт трябва да се считат за горна граница на този раннохристиянски некропол.

Още през лятото на 2012 г. в съвсем работна хипотеза екипът приема, че разкриваният некропол е готски. Основания за това проучвателите намират в няколко посоки: 1) покриването на част от гробовете с керемиди тип имбрици (гробове № 1, 5, 6, 7), някои от които стреховидно, включително и подложката от керемиди тип тегули при гроб № 6; 2) оформената гробна яма с камъни (гроб № 7); 3) откритите няколко къса керамика, определяна като готска в гроб № 1.

Паралели на всички посочени дотук елементи от некропола се откриват в некропола при Нове, обнародван от Павлина Владкова (Владкова 2006, 57-65).

В същата посока могат да бъдат предложени още и:

I. Директни паралели:

1. Мъниста (гроб № 7, гроб № 9) – за готските гробове е характерно наличието на много мъниста и такива могат да се проследят:

– в Абритус (Иванов, Стоянов);

– в Хан Крум (Балабанов 2006, 72);

– както и по-подробно у Александър Станев (Станев 2012).

2. Ориентация на погребаните: от общо 9 гроба в осемте от тях мъртвите са положени с глави на запад, а в гроб № 5 главата е ориентирана на югозапад. Проследявайки придобитите материали от множество гробове, Ал. Станев посочва при по-голямата част от тях и ориентацията, която също основно е изток – запад, в много редки случаи североизток – югозапад (Станев 2012, 301-368). Ориентация изток – запад на гробове има в:

– градски некропол в Августа Траяна - от последната четвърт на IV – средата на V в. (Вагалински 2002, 72);

– готския епископски център от IV-VI в. до с. Хан Крум, Шуменско (Балабанов 2006, 71-72);

– Нове (Владкова 2006, 61);

– ориентация на покойници с глава на север има в некропола в Абритус от IV-VI в. (Вагалински 2002, 64).

3. Стреховидното покриване на част от гробовете с керемиди тип имбрици, отнасящо се за гробове № 1, 5, 6, 7. Подобно стреховидно покритие на гробове се проследява в:

– Августа Траяна чрез 6 бр. имбрици на погребение от последна четвърт на IV – средата на V в. (Вагалински 2002, 72);

– в Нове при гроб № 73 с три двойки тегули, като по подобен начин са оформени и гробове № 62 и 65 от некропола на Нове. Някъде тегулите са поставени стреховидно, а един гроб е оформен от вертикално изправени имбрици (Владкова 2006, 61).

4. Всички гробове са с трупополагане. Такъв е погребалният обред и в:

– Нове (Владкова 2006, 61);

– Хан Крум (Балабанов 2006, 71-72);

– други паралели у Л. Вагалински (Вагалински 2002).

5. Облицоване на гробовете: гроб № 6 е с подложка от керемиди, а гроб № 7 е оформен с камъни като правоъгълна гробна яма. Аналогично е положението в Нове (Владкова 2006, 60-61).

6. Деформация на черепа е установена в гроб № 4, както и:

– при Кабиле (Чолаков 1980, 65-72; Чолаков 1994, 411-420);

– подобна при с. Хан Крум, Шуменско (Балабанов 2006, 72);

– в късноантичен некропол във Варна (по Балабанов 2006, 72).

Изкуствената деформация на черепи е характерен белег за редица варварски народи от Късната античност и Ранното средновековие – готи, хуни, авари, сармати, прабългари и др. (Балабанов 2006, 72).

7. Костите са в анатомичен порядък.

8. Многобройните монети от IV в. както от гробовете, така и около тях.

Въз основа на монетите например екипът на Тодор Балабанов датира гроб в аула на Омуртаг край с. Хан Крум, „ограбен в късната античност“, като свързва събитието с още открити части от бронзово огледало и монета от V в. (Балабанов, Стоева, Славов 2007, 428). Ако приложим този подход към некропола, в района около него и изобщо в проучваната околност (както от банския комплекс, така и извън него) ще се открои многократното доминиращо над другите периоди и епохи количество монети от IV в.

9. Керамиката (фрагменти от стени), открита през 2012 г. в Акве калиде в гроб № 1 и гроб № 2, с излъскана решетка като основен орнамент има паралели с керамиката от:

– обект в местността Аладъна в землището на село Вратица, община Камено, при км 340+780 – 341+000 по трасето на АМ „Тракия“, ЛОТ 5, открита през есента на 2003 г. (Момчилов, Дражева 2004, 188-189);

– Лозаревското „Градище“ с решетъчните орнаменти на Г 275 и Ф 355 по Л. Вагалински (Вагалински 2002, 74, 183, 197) с датировка края на IV – 70-те години на V в. (Вагалински 2002, 74);

– Кабиле – с украсата излъскана решетка Ф 354, датирана в края на IV – V в. (Вагалински 2002, 74, 197);

– Дебелт – с Ч 249 – последна четвърт на IV – VI в. (Вагалински 2002, 74, 179; Вагалински 2007, 27, фиг. 2; 28, фиг. 11; 29, фиг. 14);

– Цоида – с Ч 239, Ч 250, Г 287 с датировки IV-VI в. (Вагалински 2002, 72, 177, 179, 186); защото за Ирина Щерева „Късноантичната крепост е опожарена окончателно около 600 година от авари и славяни. От този опожарен пласт произхожда поне част от откритите в крепостта излъскани съдове“ (Щерева 2001, 35-37, 47, 88-89, 93, 99, 117-119).

– Августа Траяна – Ч 246 с излъскана решетка от последната четвърт на IV – средата на V в., с характерна „варварска“ форма с провинциално римско влияние. Гроб в един от градските некрополи – „проста гробна яма, с покритие от шест имбрици“; „глава на запад“, „без гробен инвентар“ (Вагалински 2002, 72, 179);

– Абритус – по К 69, К 123, както и близка до Г 264 от IV-VI в. (Вагалински 2002, 64, 157, 159, 182);

– Мадара – излъскана сиво-черна, близка до А 1 от IV-VI в. (Вагалински 2002, 66, 152);

– Войвода – К/110 решетъчен орнамент от IV-VI в. (Вагалински 2002, 66, 158);

– Марцианопол – Ф 367 – края на IV в. (след 395 г.) – средата на V в. (Вагалински 2002, 66-68, 198).

II. Сходни по характеристиките си археологически материали и констатации за готска култура:

1. Керамика (от тази част на Североизточна Тракия близо до Акве калиде)

1.1. Един западен пункт спрямо Акве калиде – Лозарево. Проучвателката Цоня Дражева приема, че пътната станция, чието начално строителство отнася към втората половина на IV в., е опожарена при Второто готско нашествие 376-378 г. и следват преустройства по укрепителното съоръжение (Дражева 2002б, 178). При разкопките на лозаревското Градище е открита излъскана керамика, датирана между края на IV и 70-те години на V в., принадлежала най-вероятно на военизирано население (Вагалински 2002, 74; Станев 2006, 91). Керамиката е с излъскана украса – съчетание от хоризонтални, вертикални и коси линии; хоризонтални, вертикални ивици, решетка; хоризонтални канелюри и излъскани полета. За късноантичната Лозаревска крепост в местността Градището Л. Вагалински пише: „Готи я атакуват около 380 година. След това някои сгради са променени – например казарми при източната крепостна стена са преобразувани в жилищни и стопански помещения. Именно в тях е открита излъсканата керамика“ (Вагалински 2002, 74).

1.2. Южно разположеният Дебелт (Deultum). Публикувана е информация от Л. Вагалински (Вагалински 2007, 27) за керамика: чаши, кани, купи и гърнета – добре пречистена и равномерно изпечена до сив, сиво-черен цвят. Той я датира както следва:

– три чаши, от които първите две в последна четвърт на IV в. – 20-те години на V в., третата – общата датировка V-VI в., но като тип е по-характерна за първата половина на V в. (по формата и най-вече скромната излъскана

украса – хоризонтални ивици);

– четири кани, украсени с хоризонтални и вертикални излъсквания – стратиграфската им датировка е втората половина на V – началото на VI в.;

– купа, украсена с хоризонтални излъскани ивици – широко използвана форма – но на десния бряг на Дунав – последна четвърт на III – средата на V в. (Вагалински 2007, 27-28) с аналог при Тутракан (Вагалински 2002, 113);

– 4 бр. гърнета, 3 от които имат аналогии в Тракия в Ятрус до Кривина и Цоида, с обща датировка IV-VI в., но по-конкретно края на IV – средата на V в. Дебелтските три гърнета са отнесени във втората половина на V – начало на VI в. Четвъртото гърне е в пласт с монета на Юстин II и София – 565-578 г., но по-конкретно се среща в последна четвърт на IV – първа половина на V в. – близък екземпляр има от Цоида.

Комбинацията от излъскана и врязана украса е характерна за втората половина на III – началото на VII в. Излъскването на глинени съдове е мода, донесена от варвари – източни германи и сармати. Тези съдове са много редки в Югозападна България (Вагалински 2007, 28). В края на IV в. се осъществява регламентирано заселване на източни германи. Причините за него са следствие от разгрома през 378 г. край Адрианопол, предшестван от битка пред стените на Деултум през 377 г. – тогава Деултум е пострадал – разбит е римски елитен отряд, убит е и командирът му. Повечето излъскани съдове от Деултум датират от втората половина на V в. (Вагалински 2007, 29).

Допълнителна устна информация за готска керамика от местността Бункера, както и от други места ни предостави колегата Красимира Костова.

1.3. Запад-югозападно отстоящият от Акве калиде античен град Кабиле. Оттам е известна керамика тип „излъскана решетка“ от края на IV – V в. Кастелът е атакуван от готи в средата на III и последната четвърт на IV в. (Вагалински 2002, 74). „Присъствие на варвари през Късната античност е документирано с некропол край източната крепостна стена, от който са проучени 170 погребения, извършени в периода края на IV – края на VI век трупополагания“ с глава на запад (Чолаков 1994; Чолаков 1980; Вагалински 2002, 74).

Допълнителна устна информация за откривана готска керамика има от Ивайло Лозанов и Стефан Бакърджиев.

1.4. Северозападно разположеният готски епископски център от IV-VI в. до с. Хан Крум, Шуменско.

Фрагменти от керамични съдове, открити в изкопа, са датирани от средата на IV и в V в. Част от тях са от съдове с черна и тъмнокафява излъскана повърхност, с украса и форми, характерни за т.нар. федератска – готска керамика (Балабанов 2006, 71).

Л. Вагалински отбелязва мнението на Гергана Кабакчиева, че излъсканата керамика изчезва след първото десетилетие на V в. (Вагалински 2002, 34). Самата Г. Кабакчиева отчита, че този тип керамика е от периода 370/380 – първа половина на V в. Тя често е определяна като керамика на варварските народи – например в Унгария е наричана керамика на федератите и там нейната датировка е прецизирана в периода 370/380 – първа половина на V в. (Атанасова и др. 2005, 106).

2. Други находки

2.1. Бронзови огледала:

– от Лозаревското Градище. Открито е североизточно от крепостните стени. Неправилно е интерпретирано от Атанас Игнатиев Караиванов като „бронзов капак с дръжка“ (Игнатиев 1921-1922, 213, обр. 135). Първоначално Александър Станев го разглежда като номадско бронзово огледало от тип Чми – Бригецио, датирано в края на IV – средата на V в. (Станев 2006, 91). По-късно обаче го включва в типа Березовка/Карнунгум/Мьодлинг по Werner, което Ал. Станев датира в рамките на активния поселищен живот на крепостта край с. Лозарево – V-VI в. (Станев 2012, 263-264);

– посребрено от с. Хан Крум, Шуменско (Балабнов 2006, 72).

2.2. Фибули и катарами от Ришкия и между Върбишкия и Котленския проход:

– от района на Ришкия проход: катарама от ришкото Градище с широка датировка 500-600 г. (Станев 2012, 363, кат. № 164), двуплоч-

на фибула от Риш от 450-500 г. (Станев 2012, 316-317, кат. № 43), оловен модел от Ришкия проход между 480 и 500 г. (Станев 2012, 327, кат. № 67);

– от района между Върбишкия и Котленския проход двуплочни фибули: 1 бр. от с. Медвен с широка датировка между 400 и 500 г. (Станев 2012, 340, кат. № 97) и 4 бр. от местността Новачка (или с. Костен), Котел, с долни и горни граници, както следва кат. № 19, 20, 21 от 440 до 480 г. (Станев 2012, 309) и кат. № 92 от 450 до 550 г. (Станев 2012, 339). Авторът неправилно свързва местонаходището, било то местността Новачка, или с. Костен, с Котел. В Новачка в землището на село Садово (на 2 км и продължава) южно пред полите на Тюрк баир в обработваеми земи има селище с площ от над 40 дка (Иречек 1974, 796; Шкорпил 1885, 7; Лисицов 1991, 15; Момчилов 1999, 249). До 1979 г. това е част от Карнобатска община (в миналото околия), а оттогава насам – от Сунгурларска община. Местността Новачка е дълга само в Садовско землище повече от 2,5 км и продължава в землището на с. Медвен (подробности за м. Новачка вж. у Момчилов, Чакърова-Кръстева 2013, 623-624). Що се отнася до евентуален произход от с. Костен (което също до 1979 г. е част от бившата Карнобатска община – в миналото Карнобатска околия, а оттогава е съставно село в новосформираната Сунгурларска община), може да се отбележи, че при сондажни археологически проучвания през есента на 2000 г. (през октомври) в центъра на селото са засечени сериозни архитектурни структури от римски град. Открити са останки от кула, зидове с дебелина от 1,50 м – всички в *opus mixtum*, складово помещение с няколко питоса, битова римска керамика, мозаечни орнаменти, монета на император Клавдий II Готски (Момчилов 2001, 138).

2.3. Костен гребен

Открит при третия етап на спасителните разкопки през есента на 2014 г. (на 17 ноември) с ПИН 423 в подобект туристически приемен център – кафене в кв. -К/1 на ниво 31,60 м. По периферията на дръжката има украса от кръгове с точки в средата. Дръжката е правоъгълна и заоблена в горната си част (ПИН 423 по Инвентарна книга 2014 г.).

В Абритус „Костен гребен с полукръгла дръжка и украса от врязани концентрични окръжности е също открит в гроб“ (Иванов, Стоянов, 1985, фиг. 63б), датиран в IV-VI в., а по-късно тази информация е използвана и в обобщаващото изследване на Людмил Вагалински (Вагалински 2002, 64),

Като част от същия некропол може да се приемат и откритите в непосредствена близост до него гробове от 2016 г. Те са общо осем. Тяхното разкриване е извършено в периода между втората половина на юли и средата на септември, а допълнително през ноември същата (2016) година в кв. G/6 на дълбчина 32,05 м са открити разхвърляни човешки кости от разрушен гроб.

Гробовете са, както следва:

Гроб № 1 (20 юли, сряда) на F/3 на ниво 31,45 м. Гробът е детски, вкопан е в материка на ниво 31,87 м. Открити са и две монети с ПИН 197 и 198. Първата (ПИН 197) е на император Констанций II (337-361), а втората (ПИН 198) е от неопределена монетарница, но с датировка между 364 и 408 г. Двете монети са на нивото на гроба.

Гроб № 2 (28 юли, четвъртък – 29 юли, петък) в кв. № F/6. На дълбочина 31,90 м. след засичането на череп и разкриване на околното пространство е проучен двоен гроб с трупополагане. В него в посока изток – запад с глави на запад са положени два индивида – възрастен и детски. Върху гроба (върху главата) е намерена монета от VI в. Ямата е вкопана в пласт от VI в.

Гроб № 3 (10 септември, 14 септември) в F/6 пореден гроб, южно от първия, в северната част на квадрата, северно от тръбопровода. Трупополагане по гръб в анатомичен порядък в посока изток – запад с глава на запад. Ръцете са опънати по тялото, дланите са положени до таза. Липсва част от черепа и от ходилата. Гробната яма е с размери 1,50 х 0,55 м. Горната част на главата е на ниво 31,80 м. Материали: амфори и кухненска керамика от Късната античност.

При отварянето на гроб № 3 южно от него е открит скелет на дете, положен в посока югозапад – североизток. Липсва част от ске-

лета, от дясната ръка и от краката. Размери на гробната яма 0,30 х 0,20 м. В Дневника на разкопките не е обозначен като отделен гроб.

Гроб № 4 (14 септември) в F/6, открива се почти заедно с гроб № 3 в северната част на квадрата, северно от тръбопровода. Трупополагане по гръб в изпънато положение. Мъртвият е положен в посока север – юг с глава на север. Липсват краката и части от лявата и дясната ръка. Лявата ръка е положена на таза. Размери на гробната яма 1,00 х 0,40 м. Горната част на главата е на 31,90 м. Керамиката (кухненска и амфори) е от периода на Късната античност.

Гроб № 5 (16 септември) в F/5, в пространството южно от съвременния тръбопровод. Трупополагане по гръб в анатомичен порядък. Разположен е в посока изток – запад (североизток – югозапад) с 20 градуса отклонение на юг – с глава на запад. Трупополагане по гръб в анатомичен порядък. Ръцете са изпънати до тялото. Горната част на главата е открита на ниво 31,65 м. Разчистването показва, че гробът се разполага в F/5 и G/6. Размерите на гробната яма са 1,55 х 0,50 м. Материали: битова керамика от Късната античност, мънисто, метални предмети (на кота 32,15 м. н.в.).

Гроб № 6 – в североизточната част на G/6. Трупополагане по гръб. Главата е на ниво 32,40 м – отнесен и разрушен от прокопания от север канал за водопровода.

Гроб № 7 – в североизточната част на G/6. Особеността при номерирането на гробове № 6 и 7 при проучването е, че са открити две бедрени кости на значително разстояние една от друга. Всъщност се установява, че са разместени бедрени кости от един гроб, който е определен като гроб № 6.

Гроб № 8 – в южната част на F/6 на ниво 31,70 м. Гробът на юг е прекъснат и унищожен от съвременния водопровод. Главата е открита на ниво 31,70 м.

Археологическият екип приема, че и откритият през 2017 г. гроб в кв. I/1 е част от същия некропол предвид неговата датировка (Дневник на разкопките 2017 г.). На 18.06.2017 г. до южния профил на квадрата е открит гроб. Проучването на гроба е в рамките на три дни – завършва окончателно на 20.06.2017 г. Установява се, че е трупополагане по гръб в анатомичен порядък. Покойникът е положен в гробна яма, вкопана в материковата среда с ориентация изток – запад, с глава на запад, но извита на север. Тялото е в изпънато положение, като дясната ръка е положена върху таза, а лявата е изпъната покрай тялото. Липсват ходилата. Главата е на ниво 31,80, а краката – на 31,72 м. Пластът над гроба е късноантичен (ранновизантийски). В гроба е открита монета с ПИН 439 – псевдоавтономна от II-III в. – на Калатис. Покрит е с имбрици (тегули) и в това отношение има абсолютен паралел с некропола от 2012 г. по Дневника на разкопките.

Каталог на гробовете от Акве калиде, 2012 г.

Гроб № 1

В югозападната част на кв. C/5. Попада в горелия пласт. Покрит е с големи керемиди. Край него има фрагменти от керамика. Трупополагане по гръб на възрастен индивид с глава на запад. Лявата ръка е опъната и леко свита под лакътя, дланта е при таза. Дясната ръка е изпъната до тялото. Краката са изпънати и прибрани един до друг.

При вдигането на гроб № 1 в западната му част, около и под главата са намерени костени лъжички, костени шила, костени жетони и фрагменти от стъклени съдове – лакримарии и колби, като гробни дарове. От двете страни на главата е открит по един жетон.

Гроб № 2

В североизточния ъгъл на кв. C6 и е почти успореден на гроб № 1. Трупополагане по гръб на възрастен индивид, с глава на запад. Ръцете и краката са в изпънато положение, прибрани до тялото. Открити са фрагменти от глинен съд и костена халка. Гробът е отчасти разнесен при прокарването на водопровод № 2.

Гроб № 3

В югозападния ъгъл на кв. C5. Трупополагане по гръб на възрастен индивид в анатомичен порядък, с ориентация изток – запад. Част от главата липсва. Ръцете и краката са в изпънато положение, прибрани до тялото. Не са открити гробни дарове.

Гроб № 4

В южната част на кв. С/6. Трупополагане по гръб на възрастен индивид в анатомичен порядък, с глава на запад. Ръцете са изпънати до тялото. Левият лакът е леко свит, лявата китка е положена върху таза. Дясната ръка е изпъната. Краката са в изпънато положение, събрани един до друг. Липсват части от мандибулата на черепа, част от него е смазана. В лявата част на гръдния кош, до левия лакът, има фрагмент от стъклен съд.

Гроб № 5

В централната част на кв. С/5. Гробната яма е повита с 45 градуса на североизток, така тя придобива ориентация югозапад – североизток с глава на югозапад и е с малко по-различна ориентация спрямо останалите. Оформената гробна яма е покрита с керемиди. Трупополагане по гръб на възрастен индивид. Ръцете и краката са в изпънато положение, прибрани до тялото. Тук са открити 9 броя монети на императорите Константин I, Константин II, Констант II (ПИК 2012 ПИН 121).

Гроб № 6

В кв. С – на 1,2 м южно. Трупополагане на възрастен индивид в анатомичен порядък в изпънато положение по гръб, с глава на запад. Ръцете са в изпънато положение, плътно до тялото, краката са изпънати, събрани един до друг. Мъртвият е положен върху подложка от керемиди. Това е единственият гроб с дъно – мъртвият е положен върху подложка от керемиди, а отгоре също е покрит с керемиди.

Гроб № 7

На границата между кв. С5 и кв. С4. Оформен е с камъни като правоъгълна гробна яма, покрита с керемиди. Трупополагане по гръб на възрастен индивид с ориентация изток – запад, с глава на запад. Положен е в изпънато положение. Лявата ръка е изпъната до тялото, леко свита в лакътя. Дясната ръка е изпъната плътно до тялото, дясната китка е положена върху таза. Краката са изпънати, събрани един до друг. Под главата и гръдния кош са намерени разпръснати стъклени мъниста от скъсани гердани.

Гроб № 8

В кв. С/5. Трупополагане по гръб на възрастен индивид, в анатомичен порядък, с глава на запад. Гробната яма прекъсва по-ранен античен канал.

Гроб № 9

В кв. С5. Трупополагане по гръб на възрастен индивид в анатомичен порядък, с глава на запад. Гробът е на 0,80 м над нивото на източната част на гроб № 6 и до гроб № 7. Около и под гроба са открити множество погребални дарове. Сред тях се открояват три бронзови монети от средата на IV в. и бронзов пръстен ключ, две стъклени мъниста и стъклени съдове. В гроба са открити 2 броя монети на император Константин (ПИК 2012 ПИН 120).

Част VII. ПРОИЗВОДСТВЕНИ, СТОПАНСКИ И ЖИЛИЩНИ ПОМЕЩЕНИЯ

Димчо Момчилов, Мирослав Класнаков

Съществено място в археологическите разкрития заемат данните за стопански, производствени и жилищни помещения от Античността и Средновековието. И докато тези за жилищните помещения са крайно оскъдни, съвсем не така стои въпросът с производствените и стопанските помещения.

1. Жилищни помещения

До настоящия момент са разкрити част от сградно помещение, приемано за жилище, както и следи от още няколко. От последните са разчистени бегли останки. Ето защо ще бъде обърнато внимание на сградата с по-добре запазени структури.

Помещението се намира в сектор Юг - А/-1 (обр. 211; 31; 122-123) и е проучвано през първия етап от разкопките през 2014 г. (Момчилов, Класнаков 2015б, 335). В античния (римския) пласт е вкопано късноантично помещение в пласт с рушевини от III в., свързващ се с готски разрушения. От него са запазени от два до три реда от северната и западната му стена. Част от сградата (южната страна) остава под паркинга. Отчасти е запазено каменно еднораменно стълбище от три стъпала. Стълбите (стъпалата) са от големи дялани блокове с размери: най-долното стъпало 0,66 х 0,66 х 0,22 м, второто и

третото – 0,66 х 0,33 х 0,22 м. Стълбището е конструктивно свързано със северния зид на сградата, както и с хоросановия под на ниво 29,87 м. Подът е обмазан с розов хидрофобен хоросан, който е повдигнал нивото. Откриваният археологически материал е керамика и монети от IV в.

Останки от жилищни помещения са открити през 2008-2010 г. в парка в кв. J/23/24; K/23/24; L/23/24. По керамичен материал се датират в XIII в.

2. Производствени и стопански помещения

Те са най-масово откриваните извън банския комплекс.

2.1. В горския парк

Сведенията за първите такива помещения са от началото на разкопките – още от 2008 г. В заложения сондаж (сондаж 2) в кв. G/16/17 и H/16/17 (обр. 211) се проследяват останки от градеж с наличието на строителна и битова керамика (Дневник на разкопките юли – септември 2008 г.). За по-конкретна информация е отстранено сериозно количество дървесна и храстова растителност. В източния край на сондажа на дълбочина от 0,30-0,40 м от повърхността е разчистено пепеляво петно от пожар – огнище в ред от три камъка. В северния край на сондажа е разкрито второ голямо петно със силно опалване и с размери от около 1 м в диаметър, а в южния е засечен напречен зид с дебелина от 0,80 м. Оформят се зидове от редени обработвани и необработвани камъни на две нива през 0,30 м с ориентация север – юг. Каменните редове са в една равнина без спойка. Засечено е още едно петно от горели пластове и пепел с ориентация изток – запад. Откриваната керамика е: ранновизантийска, средновековна и късносредновековна (османски период), включително и част от лула. В големи количества се изкопават и животински кости. Помещението се оформя чрез зид с ориентация изток – запад и лице на калова спойка. Градеж: от 1 до 3 реда обработени и необработени камъни, добре подредени и нивелирани в основата на калова спойка. Регистрирани размери: височина до 0,50 м, дебелина 0,70 м.

2.2. Западен сектор (обр. 211; 210)

Третият етап на проучванията през 2014 г. (октомври – ноември), предшестващ изграждането на туристически приемен център и кафене (западно от турската баня), е началото на пълно проучване на останки от производствени и стопански помещения. Проучваният район с обща площ от 340 кв.м е приеман за периферен за банския комплекс и е източно от непосредствено протичащата до него река. (обр. 211; 210).

В ранновизантийската епоха тук са били разположени няколко стопански и производствени помещения, опасващи ранновизантийската баня от запад. В някои от сондажите са установени структури (макар и на места бегли и силно компрометирани) от ранновизантийски сгради (обр. 179-182). Зидовете са били вкопани в глинеста или мергелна основа, някои от тях до нивото на вода (подпочвена, приждаща от север, а вероятно и минерална от извора). Водният пласт е на ниво от 30,30 м при работна дълбочина от 4,20 м. Всички зидове са изпълнени от ломени камъни на калова спойка, а само в –K/2 като сполия е включена част от силно фрагментирана колона с канелюри с дебелина до 0,50-0,60 м и височина до 0,60 м. Открити са останки от две пещи в кв. № -K/1 и -L/2. Ранновизантийските структури в южната част са силно засегнати от по-късни (съвременни) от XX в. обслужващи банята сгради, а в северната – от съвременна инфраструктура (водопроводи, електропроводи). Пластът е свързан със силно опожаряване и е наситен с въглени, но така също и с разнообразен археологически материал. В горелия пласт се открива: римска керамика II-V в.; ранновизантийска V-VII в.; много голямо количество желязна шлака; костен гребен (определян като готски), пръстени; 60 бр. монети, основно от IV, V и XI-XII в.

Въпреки драстичното вкопаване на градежи от средата на XX в. са установени следи от две пещи. Едната е в –L/2, а другата в –K/1. Повече данни има за пещта от кв. –K/1. Тя е с полуовална форма, изградена от тухли на ниво 31,73-31,56 м. Подът е глинест. Непосредствено до нея се открива голямо количество желязна шлака (Момчилов, Класнаков

2015б, 335-336).

2.3. Източен сектор (обр. 211; 62-64; 76-77; 97-103; 150-152; 155-169; 186-188; 202; 295-206)

Най-пълна информация за производствено-стопанска дейност в района на банския комплекс има от пространството източно от него. Началото на археологическите проучвания тук е поставено през 2015 г. с цел да бъде проучено и освободено пространство за проектиране и изграждане на бъдещ археологически музей. С оглед на по-спешни изследвания в близост до банския комплекс изграждането на музейното пространство е отложено за следващите години. Така през 2016-2017 г. всички усилия са съсредоточени в този пункт. В кв. № D/1/2/3/4/5, E/1/2/3/4/5, F/1/2/3/4/5, G/1/2/3/4/5 са разкрити няколко производствени и стопански помещения от два периода: от IV и от VI в. (Момчилов и др. 2017, 453-457; Момчилов и др. 2018, 399-402).

В два плътни горели пласта са проследени два мощни масирани пожара, довели до изгарянето на големи покривни конструкции с обхват от около 80 кв.м. Две от помещенията са за съхраняване на храна. Открити са два долиума в кв. E/2 и в кв. F/4. Дори зид от стопанско помещение в E/2/3 с ориентация югоизток – североизток е съобразен със запазването на долиума. В кв. F/4 съдът за съхраняване на храни е останал под опожарена и пропаднала мощна покривна конструкция. Производственият характер на част от сградите се документира чрез останките от пещ, както и от голямото количество шлака от кв. G/1/ и H/1/2. Масовият археологически материал монети и керамика твърдо датира втората фаза на експлоатация на този стопанско-производствен комплекс в VI в. В същия пласт се открива голямо количество желязна шлака.

Наличието на немалко стопански сгради от IV и VI в. източно от банския комплекс с откритите складове и производствени помещения изцяло кореспондира и е аналогично с археологическите данни от проучването на западния сектор през есента на 2014 г. за приемен туристически център с кафене. Откритите там стопански помещения (включително и останките от две пещи и желязна шлака) са от VI в. (Момчилов, Класнаков 2015б, 335-336).

Общата датировка от VI в. по монети и керамика определя, че източно и западно около ранновизантийската баня са плътно разположени множество стопанско-производствени помещения, функционирали синхронно до масиран пожар от края на VI в. Помещенията са обслужвали термалния комплекс. Краят им настъпва в края на VI в. и се свързва с нашествията на аварите и тяхното пребиваване тук.

Индикатор за тези събития е фрагмент от надпис, на който се разчита името на Каст. Открит е през есента на 2014 г. в западния сектор. Каст е таксиарх под командването на Коменциол във войните на Византия срещу аварите през 80-те години на VI в. при управлението на император Маврикий (582-602). Известен е от сведенията на Теофилакт Симоката (Theoph. Simocat. II.10, 299-304) и Теофан Изповедник (Theoph. Conf., 242-244) като пълководец на отряд от 2000 избрани елитни воини. Печели няколко битки, но покъсно е заловен и убит.

3. Помещения с други функции

Отнася се за помещения в кв. № C/7/8/9/10/11/12/13 (обр. 211), разположени между източния корпус на банята и средновековния зид в кв. № C/6/7/8/9/10/11/12/13 – D/6/7/8/9/10/11/12/13 (обр. 211; 8; 11-12; 14; 83-84; 164) (Дражева, Момчилов, 2010, 291-292, обр. 1-2; Момчилов, Класнаков 2019а, 510, обр. 1). Непълното им проучване е осъществено през август – септември 2009 г. Средновековният зид е прекъснат в C/D6 от водопровода, снабдяващ през XX в. Бургас с питейна вода, както и от изградената поликлиника и сервизни помещения към нея от северната ѝ страна (съборени през пролетта на 2012 г.). Идентично при същите квадрати е положението и с двата канала. Разглежданите помещения попадат не само между посочените стабилни архитектурни структури, но и между средновековните канали в B/9-13 – C/9-13, ориентирани север – юг. Каналите са проучвани през август 2009 г. Канал № 1 има височина до 0,65 м, като е запазен най-добре

до 0,50 м, и вътрешна ширина от 0,25-0,26 м. Дъното е тухлено и е добре обмазано с бял хоросан. От двете външни страни в пласта се откриват следи от въглени и пепел. Керамиката е ранновизантийска и от Второто българско царство. На отделни места тухлените нива са унищожени още през Средновековието. Хоросанът е от едрозърнест жълт пясък. Канал № 2 има дължина около 30 м, височина между 0,50 и 0,60 м, дъно 0,62 х 0,44 м. Дъното е покрито с правоъгълни тухли, идентични на тези от хипокауста.

Помещенията са на около 0,50 см дълбочина от тогавашната повърхност на ниво около, над и под 34,50 м. Разкрива се мощен средновековен зид на калова спойка с двулицево изграждане, а в средата с пълнеж. Насипът е от кафеникава пръст – дребни камъни, повече керемиди, по-малко тухли, костен материал, малко битова керамика. Изпълнението не е особено прецизно. Дебелината на зида е 1,10 м. В профила под зида са регистрирани подово тухлено ниво – непроучено (засега още под зида), както и по-тънки хоросанови нива. Зидът е с височина от 1,48 (т.е. 1,50) м – грубо обработени и ломени дребни камъни, споени с бял хоросан. На височина на 10 см над това ниво зидът е преустройван с по-груб градеж от камък на кал на фуга. Откриваните находки са материали от XI-XII в. Измежду тях има множество свещници от периода XII-XIII в. В отделни пасажи се засича изсипана покривна конструкция от керемиди, както и кирпич. Масовата керамика – битова и сграфито, се датира в периода XII-XIII в.

Мнението на екипа е, че това са магазини.

4. Помещения с неустановени функции

4.1. От двете страни на северната крепостна стена (от проучвания през 2010 г.).

Открити са при опитите да се установи трасето на северната крепостна стена. Първоначално (2010 г.) останки от такива помещения са засечени северно от крепостната стена – между стената и протичащата река. Впоследствие при започналото разкриване на участък от стената покрай нея са засечени зидове от помещения от южната ѝ страна (2010-2011 г.).

4.2. Частично разкрита късноантична (ранновизантийска) сграда в кв. К/5 (обр. 211; 169). Тя е пресечена, сериозно засегната и частично унищожена от крепостния зид от VII-VIII в. и от водоснабдяването за град Бургас. Стените ѝ са с дебелина между 0,55 и 0,60 м и имат запазена височина от 1,10 м (нива 34,12-33,02 м).

Не е възможно предложената част „Производствени, стопански и жилищни помещения“ към настоящото изследване да бъде пълна с оглед на сервитутните ограничения при освобождаването на съответните терени за приемен център и музей. От друга страна, макар и оскъдни, археологическите данни предоставят информация, която с оглед на последващите проучвания ще се допълва и разширява.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Аладжов 1993: Ж. Аладжов. Крепостта Маркели – някои хронологически и стратиграфски бележки. – В: Североизточна Тракия и Византия през IV-XIV в. София-Сливен, 1993, 118-125.

Аладжов 2009: Ж. Аладжов. Рисунките-графити от Карнобатската крепост и тяхната връзка с историческите събития. – В: Приноси към българската археология, 6. София, 2009, 86-92.

Аладжов, Дражева, Момчилов 1992: Ж. Аладжов, Ц. Дражева, Д. Момчилов. Разкопки на крепостта Маркели край Карнобат. – В: Археологически открития и разкопки през 1991 г. София, 1992, 110-111.

Аладжов, Момчилов, Христова 2012: Ж. Аладжов, Д. Момчилов, Р. Христова. Археологическо проучване на Маркели. – В: Археологически открития и разкопки през 2011 г. София, 2012, 466-468.

Аладжов, Момчилов, Христова 2013: Ж. Аладжов, Д. Момчилов, Р. Христова. Археологическо проучване на Маркели. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 442-444.

Алексиева 1950: А. Алексиева. Амфорни печати в Бургаския музей. – Известия на Народния музей Бургас, 1, 1950, 45-51.

Ангелов 1939: Б. Ангелов. Хидроложки и археологически бележки за околността на гр. Анхиало. – Водоснабдяване и канализация, януари – февруари 1939, 3, 2-11.
Ангелов 1976: Д. Ангелов. История на Византия. Първа част. Наука и изкуство. София, 1976.
Атанасова и др. 2005: Й. Атанасова, Г. Кабакчиева, А. Йоцова, Г. Кузманов, К. Димитров. Кастра Мартис: Квадрибургий и кастел (Разкопки и проучвания, 33). София, 2005.
Аргиров 1938: С. Аргиров. Румелия и Босна. Географски описал Мустафа бен Абдуллах Хаджи Калфа. – Архив за поселищни проучвания, 1938, 2, 63-110.
Аянов 1928: Г. п. Аянов. Нашите черноморски градове. Кратки исторически бележки. – Бургаска поща, № 2, 3 май 1926.
Аянов 1950: Г. п. Аянов. Археологически находки от Aquae calidae. – Известия на Археологическия институт, 17, 1950, 280.
Балабанов 2017: П. Балабанов. Монети на Адей от Айтоските (Бургаските) минерални бани в сбирката на НАИМ при БАН. – В: Изследвания в чест на Ставри Топалов по случай неговата 75-годишнина. София, 2017, 139-146.
Балабанов 2006: Т. Балабанов. Готски епископски център от IV-VI в. до с. Хан Крум, Шуменско. – В: Готите. Goterna. Съвременни измерения на готското културно-историческо наследство в България. Balkan Media. София, 2006.
Балабанов, Стоева, Славов 2007: Т. Балабанов, Кр. Стоева, Пл. Славов.Проучвания на обект готски епископски център в аула на хан Омуртаг, до с. Хан Крум. – В: Археологически открития и разкопки през 2006 г. София, 2007, 428-430.
Билярски 1998: И. Билярски. Институциите на средновековна България. София, 1998.
Божилов 1985: И. Божилов. Фамилията на Асеневци (1186-1460). Генеалогия и просопография. София, 1985.
Божилов, Гюзелев 1999: Ив. Божилов, В. Гюзелев. История на средновековна България VII-XIV в. Т. 1. Издателска къща „Анубис". София, 1999.
Бояджиев 1938: С. Бояджиев. Бележки върху градовете оттатък Балкана. От генерал-щабния полковник Г. Енехолм. – Архив за поселищни проучвания, 1938, 1, 121-129.
Бр. Шкорпил 1891: Братя Шкорпил. Черноморското крайбрежие и съседните подбалкански страни в Южна България. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 4, 1891, 102-145.
Вагалински 2002: Л. Вагалински. Излъскана керамика от I – начало на VII век южно от Долен Дунав (България). Sofia, 2002.
Вагалински 2007: Л. Вагалински. Излъскана керамика от късноантичния Deultum. – В: Тракия и Хемимонт IV-XIV в., 1. Варна, 2007, 27-30.
Ваклинова 1980: М. Ваклинова. Пръстенът на Никифор от XI в. – В: Българско средновековие. София, 1980, 142-146.
Валериев 2018: Й. Валериев. Нов оловен печат на Михаил Склир, анаграф на Драгувития. - В: Aquae calidae – Любимите бани на императори, царе и султани (The Favourite Baths Of Emperors, Tsars And Sultans; Imparatorlar, Krallar Ve Sultanlarin Sevdikleri Banyo), 131-135.
Венедиков 2002: И. Венедиков. Карнобатско преди създаването на Карнобат. – В: История и култура на Карнобатския край, 4. Варна, 2002, 79-143.
Вилардуен 1985: Ж. дьо Вилардуен. Завладяването на Константинопол. Превод, предговор и бележки Иван Божилов. София, 1985.
Владкова 2006: П. Владкова. Некропол край Novae от времето на Теодерих Велики. – В: Готите. Balkan Media. София, 2006, 57-70.
Вълканова, Димитрова 2017: Д. Вълканова, Р. Димитрова. Акве калиде – бургаският скъпоценен камък, изровен от калта. – В: Бургас: Общности, пространства, памет, туризъм. Ръководство по туристическо краезнание на Бургас и неговите покрайнини. Съст. проф. дин Диана Радойнова. Бургас, 2017, 19-24.
Гагова 1995: К. Гагова. Тракия през Българското средновековие. (Историческа география). София, 1995.
Гагова 2002: Кр. Гагова. Тракия през Българското средновековие. Историческа география. София, 2002.
Гаджанов 1909: Д. Гаджанов. Пътуване на

Евлия Челеби из българските земи през средата на XVII век. – Периодическо списание на Българското книжовно дружество в София, 21, 1909, 70, 639-724.
Георгиев 2009: П. Георгиев. За произхода на северите. – В: „България, земя на блажени…“. In Memoriam Profeessoris Iordani Andreevi. Международна конференция в памет на проф. д.и.н. Йордан Андреев. Велико Търново, 29-31 октомври 2009 г. Велико Търново, 2009, 155-180.
Герасимов 1946: Т. Герасимов. Антични монети с контрамарки от от Долна Мизия и Тракия. – Известия на Българския археологически институт, 15, 1946, 51-81.
ГИБИ 2: Гръцки извори за българската история, 2. София, 1958.
ГИБИ 3: Гръцки извори за българската история, 3. София, 1960.
ГИБИ 5: Гръцки извори за българската история, 5. София, 1964.
ГИБИ 8: Гръцки извори за българската история, 8. София, 1961.
Господинов 1981: К. Господинов. За локализацията на пътната станция Пудизо и по някои въпроси на античната пътна система в Югоизточната част на Балканския полуостров. – Студентски изследвания, 4, 1981, 3-21.
Господинов 1984: К. Господинов. Къде е била античната статия Пудизо? – Черноморски фронт, № 12819, 12 април 1984.
Господинов 1985а: К. Господинов. За някои пътища и селища в Югоизточна Тракия според Равенския космограф. – В: Юбилеен сборник на възпитаниците от Исторически факултет. Велико Търново, 1985, 83-91.
Господинов 1985б: К. Господинов. Отбелязана ли е в Певтингеровата карта пътна станция при Бургас? – Черноморски фронт, № 13150, 12 май 1985.
Господинов 1995: К. Господинов. Данните на Певтингеровата карта за района около съвременния Бургас. – Известия на музеите от Югоизточна България, 18, 1995, 39-52.
Господинов 1999: К. Господинов. Пиргос или Порос. Бележки върху една необоснована локализация. – Море, 1999, 3-4, 10-12.
Господинов 2000: К. Господинов. Пиргос и Порос/Поро – писмени, картографски и археологически извори срещу една необоснована локализация. – Известия на Народния музей Бургас, 3, 2000, 163-176.
Господинов 2014: К. Господинов. Пътят Anchialo-Deultum-Ostodizo в Итинерара на император Антонин. – Известия на музеите от Югоизточна България, 26, 2014, 71-87.
Гълъбов 1950: И. Гълъбов. Археологически приноси за историята на град Бургас. – Известия на Народния музей Бургас, 1, 1950, 241-250.
Гълъбов 1958: И. Гълъбов. Далечното минало на Бургаски район. – В: Юбилеен сборник 80 години от Освобождението на Бургас. Бургас, 1958, 7-12.
Гюзелев 1978: В. Гюзелев. Нападения на авари и славяни на Балканския полуостров през 584 г. от Михаил Сирийски. – В: П. Петров, В. Гюзелев (съст.). Христоматия по история на България, 1. София, 1978.
Гюзелев 2009: М. Гюзелев. Западният Понт между Емине и Босфора през първото хилядолетие пр. Хр. Бургас, 2009.
Делирадев 1953: П. Делирадев. Принос към историческата география на Тракия, 1. София, 1953.
Димова 2015: С. Димова. Акве калиде и Анхиало. – Известия на Народния музей Бургас. В памет на Цоня Дражева, 5, 2015, 43-47.
Дневник на проучванията (2008-2019 г.). – Архив на РИМ-Бугас, НАИМ-БАН.
Дончев 2018: В. Дончев. Архитектурен облик, функционално решение, периодизация на разкритите структури от банския комплекс Акве калиде. – В: Aquae calidae – Любимите бани на императори, царе и султани (The Favourite Baths Of Emperors, Tsars And Sultans; Imparatorlar, Krallar Ve Sultanlarin Sevdikleri Banyo), 49-68.
Дончева 2018: Ст. Дончева. Изделия на металопластиката от разкопките на Акве калиде. – В: Aquae calidae – Любимите бани на императори, царе и султани (The Favourite Baths Of Emperors, Tsars And Sultans; Imparatorlar, Krallar Ve Sultanlarin Sevdikleri Banyo), 79-88.
Дончева, Дражева 2015: С. Дончева, Ц. Дражева. Два калъпа за накити от средновековната крепост Акве калиде – Терма в Бургаски минерални бани. – Известия на Народния

музей Бургас. В памет на Цоня Дражева, 5, 2015, 140-144.
Доткова 2018: М. Доткова. Антични и средновековни монети, открити при разкопките на Акве калиде през последните години. – В: Aquae calidae – Любимите бани на императори, царе и султани (The Favourite Baths Of Emperors, Tsars And Sultans; Imparatorlar, Krallar Ve Sultanlarin Sevdikleri Banyo), 89-108.
Дражева 1994: Ц. Дражева. Рисунки графити от средновековната църква в крепостта Маркели край Карнобат. – В: Марица-Изток. Археологически проучвания, 2. Враца, 1994, 241-246.
Дражева 2002а: Ц. Дражева. Култът към здравеносната сила на един минерален извор край Бургас. – В: Етнически и религиозни взаимодействия. Годишни научни четения по хуманитаристика Бургас 2001. Бургас, 2002, 143-147.
Дражева 2002б: Ц. Дражева. Археологически проучвания на късноантичната и средновековна крепост в местността „Градището – Голое" край село Лозарево. – В: Сб. История и култура на Карнобатския край. Т. 4. Издателство „ЗОГРАФ". Варна, 2002, 171-185.
Дражева 2018: Ц. Дражева. Акве калиде – Терма, градът на топлите минерални бани край Бургас. – В: Aquae calidae – Любимите бани на императори, царе и султани (The Favourite Baths Of Emperors, Tsars And Sultans; Imparatorlar, Krallar Ve Sultanlarin Sevdikleri Banyo), 9-22.
Дражева, Йорданов 2015: Ц. Дражева, И. Йорданов. Печатите от Акве калиде – Термополис. – Известия на Народния музей Бургас. В памет на Цоня Дражева, 5, 2015, 274-293.
Дражева, Момчилов 2009: Ц. Дражева, Д. Момчилов. Акве калиде – любимите бани на владетелите. – В: Морето – граница или врата. Научна конференция „Морето – граница или врата. Черноморски брегове и безбрежия". Бургас, 2009, 48-50.
Дражева, Момчилов 2010: Ц. Дражева, Д. Момчилов. Археологически разкопки на обект „Късноантична и средновековна крепост „Акве калиде – Терма", Бургаски минерални бани. – В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 291-293.
Дражева, Момчилов 2011: Ц. Дражева, Д. Момчилов. Археологически разкопки на обект „Късноантична и средновековна крепост „Акве калиде – Терма", Бургаски минерални бани, кв. Ветрен, Бургас. – В: Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 257-259.
Дражева, Момчилов 2012а: Ц. Дражева, Д. Момчилов. Археологически проучвания на обект „Късноантична и средновековна крепост „Акве калиде – Терма", Бургаски минерални бани. – В: Археологически открития и разкопки през 2011 г. София, 2012, 444-446.
Дражева, Момчилов 2012б: Ц. Дражева, Д. Момчилов. Аква калиде – Термополис, градът на топлите извори. – В: Езикът и културата в съвременния свят. Международна конференция. Бургас, 22-23 юни 2012. Университет „Проф. д-р Асен Златаров". Бургас, 2012, 159-166.
Дражева, Момчилов 2013: Ц. Дражева, Д. Момчилов. Археологически проучвания на обект „Късноантична и средновековна крепост „Акве калиде – Терма", Бургаски минерални бани, кв. Ветрен, Бургас. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 424-426.
Дражева и др. 2009: Ц. Дражева, Д. Момчилов, Г. Колев, Д. Гърбов. Сондажни археологически проучвания на обект „Късноантична и средновековна крепост Акве калиде – Терма", Бургаски минерални бани, кв. Ветрен, Бургас. – В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 476-479.
Златарски 1972: В. Златарски. История на българската държава през средните векове, 2. България под византийско владичество (1018-1187). 2. фототип. изд. София, 1972 (1. изд. София, 1934).
Иванов 1911: Й. Иванов. Старобългарски и византийски пръстени. – Известия на Българското археологическо дружество, 2, 1911, 1-14.
Иванов, Стоянов 1985: Т. Иванов, Ст. Стоянов. Abritus. Разград, 1985.
Игнатиев 1921-1922: Ат. Игнатиев. Градището при с. Комарево, Карнобадско. – ИБАИ 1, 1921-1922, 206-215.
Игнатиев 1928-1929: А. Игнатиев. Една архе-

ологическа екскурзия. – Известия на Българския археологически институт, 5, 1928-1929, 360-362.
Иречек 1974: К. Иречек. Пътувания по България. София, 1974.
История на Поморие 2000: История на Поморие. Анхиало от древността до Освобождението. Част 1. Поморие, 2000.
Йорданов 2001: И. Йорданов. Корпус на печатите на средновековна България. София, 2001.
Йорданов 2018: Ив. Йорданов. Колекцията с печати от Акве калиде. – В: Aquae calidae – Любимите бани на императори, царе и султани (The Favourite Baths Of Emperors, Tsars And Sultans; Imparatorlar, Krallar Ve Sultanlarin Sevdikleri Banyo), 114-130.
Йорданов под печат: И. Йорданов. Печатите от Акве калиде – разкопки 2015-2016 г. (под печат).
Карадимитрова 1993: К. Карадимитрова. Вотивна пластика от Акве Калиде. – Годишник на Националния археологически музей, 9, 1993, 69-74.
Карайотов, Кияшкина, Господинов 2000: И. Карайотов, П. Кияшкина, К. Господинов. Бургас. Вечното пристанище. Бургас, 2000.
Карайотов, Райчевски, Иванов 2011: И. Карайотов, С. Райчевски, М. Иванов. История на Бургас. От древността до средата на XX век. Бургас, 2011.
Кацаров 1913: Г. Кацаров. Антични паметници из България. – Известия на Българското археологическо дружество, 3, св. 2, 1913, 180-201.
Кенеди 2015: Х. Кенеди. Големите арабски завоевания. Как ислямът промени света. Издателство „Рива“. София, 2016.
Кияшкина 1992: П. Кияшкина. Тракийското светилище при Акве калиде – последни проучвания. – Балкански древности, 1992, 2, 76-80.
Кияшкина 1997: П. Кияшкина. „Скъпоценният камък“ за бургазлии. – Море, 1997, 1-2, 6-10.
Класнаков 2006: М. Класнаков. Находки от бронзовата епоха край Мандренското езеро. – Археология, 2006, 1-4, 118-129.
Класнаков 2015: М. Класнаков. Византийски златни монети от Акве калиде (Бургаски минерални бани) – сезон 2012. – Известия на Народния музей Бургас. В памет на Цоня Дражева, 5, 2015, 271-273.
Класнаков 2018: М. Класнаков. Византийски златни монети от Акве калиде – сезон 2012 г. – В: Aquae calidae – Любимите бани на императори, царе и султани (The Favourite Baths Of Emperors, Tsars And Sultans; Imparatorlar, Krallar Ve Sultanlarin Sevdikleri Banyo), 109-114.
Лазаров 1969: М. Лазаров. Археологически разкопки и проучвания в Бургаски окръг. Резултати, проблеми, задачи. – Известия на българските музеи, 1, 1969, 3-20.
Латинско-български речник 1980: Латинско-български речник (А. Милев, М. Войнов). Издателство „Наука и изкуство“. София, 1980.
ЛИБИ 1: Латински извори за българската история, 1. София, 1958.
Лисицов 1991: Ст. Лисицов. Регистрация на археологически обекти в Карнобатския край. – В: Сб. История и култура на Карнобатския край. Т. 1. Университетско издателство „Климент Охридски“. София, 1991, 12-19.
Манолова-Войкова под печат: М. Манолова-Войкова. Средновековната керамика на Терма. – В: Aquae calidae. Т. 1. Под печат.
Миков 1933: В. Миков. Предисторически селища и находки в България. Материали за Археологическата карта на България, 7. София, 1933.
Момчилов 1999: Д. Момчилов. Пътна и селищна система междуИзточна Стара планина и „Еркесията“ IV-XIV в. (Върбишки, Ришки и Айтоски проход). Книгоиздателство „Зограф“. Варна, 1999.
Момчилов 2001: Д. Момчилов. Сондажни археологически проучвания в с. Костен, Сунгурларска община през 2000 г. – В: Археологически открития и разкопки през 1999-2000 г. София, 2001, 138.
Момчилов 2011: Д. Момчилов. За разоряването на Североизточна Тракия през 1206-1207 г. при походите на император Анри – един малко разработван въпрос. – В: Историкии, 4. Научни изследвания в чест на проф. дин Иван Карайотов по случай неговата 70-годишнина. Шумен, 2011, 333-342.

Момчилов 2014а: Д. Момчилов. Цоня Дражева (1954-2013 г.). IN MEMORIAM. – Известия на музеите от Югоизточна България, 26, 2014, 225-227.
Момчилов 2014б: Д. Момчилов. За един мит в българската история, грешка на хронистите – или къде се е лекувал Константин Погонат през 680 г.? – Годишник на Университет „Проф. д-р Асен Златаров", Бургас, 43, 2014, 1, 21-29.
Момчилов 2015: Д. Момчилов. Акве калиде – Терма: пресечна точка на епохи, народи и култури (по археологически материали). – В: България в европейската култура, наука, образование, религия. Част 1. Материали от Четвъртата национална конференция по история, археология и културен туризъм „Пътуване към България" – Шумен, 14-16.05.2014 г. Шумен, 2015, 327-340.
Момчилов 2016: Д. Момчилов. Същност и функциониране на старобългарската отбранителна система в Източна Стара планина от края на VII до началото на IX в. Дисертация за присъждане на научната степен „Доктор на историческите науки". Шуменски университет „Епископ Константин Преславски". Факултет по хуманитарни науки. Катедра „История и археология".
Момчилов 2018: Д. Момчилов. Бележки върху археологическите проучвания на Акве калиде. – В: Aquae calidae – Любимите бани на императори, царе и султани (The Favourite Baths Of Emperors, Tsars And Sultans; Imparatorlar, Krallar Ve Sultanlarin Sevdikleri Banyo), 23-48.
Момчилов 2019: Д. Момчилов. Акве калиде, средновековните печати и Иван Йорданов. – In Honorem 6. ΑΝΤΙΧΑΡΙΣΜΑΤΟΣ ΕΠΙΣΦΡΑΓΙΣΙΕ. Юбилеен сборник в чест на 70-годишнината на проф. д.и.н. Иван Йорданов. Шумен, 2019, 48-52.
Момчилов, Димитрова 2014: Д. Момчилов, Р. Димитрова. Колонни украси от втората половина на VI – началните десетилетия на VII в. от Акве калиде – Терма (Термополис). – Годишник на Университет „Проф. д-р Асен Златаров", Бургас, 43, 2014, 1, 16-20.
Момчилов, Дражева 2004: Д. Момчилов, Ц. Дражева. Обект км 340+780 – 341+000 по трасето на АМ „Тракия", ЛОТ 5, в землището на с. Вратица, община Камено. – В: Археологически открития и разкопки през 2003 г. София, 2004, 188-189.
Момчилов, Класнаков 2015а: Д. Момчилов, М. Класнаков. Археологическо проучване на обект „Късноантична и средновековна крепост Акве калиде – Терма", Бургаски минерални бани. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2015, 905-908.
Момчилов, Класнаков 2015б: Д. Момчилов, М. Класнаков. Археологическо проучване на обект „Късноантична и средновековна крепост „Акве калиде – Терма", Бургаски минерални бани, кв. Ветрен, гр. Бургас. – В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 333-336.
Момчилов, Класнаков 2019а: Д. Момчилов, М. Класнаков. Спасително археологическо проучване на обект „Късноантична и средновековна крепост „Аксве калиде – Терма", в кв. Ветрен, гр. Бургас. – В: Археологическеи открития и разкопки през 2018 г. – София, 2019, 509-512.
Момчилов, Класнаков 2019б: Д. Момчилов, М. Класнаков. Спасително археологическо проучване на територията на обект „Късноантична и средновековна крепост „Акве калиде", кв. Ветрен, гр. Бургас, подобект: Трасе на Ел. кабел Ветрен – Банево. – В: Археологически открития и разкопки през 2018 г. София, 2019, 507-509.
Момчилов, Класнаков 2020: Д. Момчилов, М. Класнаков. Раннохристиянски готски некропол от Акве калиде. – В: България и българите. Бит, душевност и национална идентичност. Шеста национална конференция по история, археология и културен туризъм „Пътуване към България" – Шумен, 24-26.04.2018 г. Шумен, 2020, 25-36.
Момчилов, Класнаков 2020а под печат: Д. Момчилов, М. Класнаков. Североизточен сектор „БАНЯ" през 2019 г. – В: Археологически открития и разкопки през 2019 г. София, 2020, под печат.
Момчилов, Класнаков 2020б под печат: Д. Момчилов, М. Класнаков. Археологически проучвани на Акве калиде в северозападния край на ранновизантийската крепост – подо-

бект „Трасе на ел кабел Ветрен – Банево“. – В: Археологически открития и разкопки през 2019 г. София, 2020, под печат.

Момчилов, Чакърова-Кръстева 2013: Д. Момчилов, Н. Чакърова-Кръстева. Местни имена в Карнобатско. Материали за български топонимичен речник. Издателство „ИВИС“. Велико Търново, 2013.

Момчилов и др. 2012: Д. Момчилов, Ж. Иванова, Й. Статева-Делева, Н. Чакърова-Кръстева, Р. Христова. Карнобат през вековете. Варна, 2012.

Момчилов и др. 2016а: Д. Момчилов, М. Класнаков, М. Николов, К. Господинов, Р. Димитрова, Я. Русев, Н. Шаранков. Спасително археологическо проучване на територията на обект „Късноантична и средновековна крепост Акве калиде – Терма“, Бургаски минерални бани, кв. Ветрен, гр. Бургас по „Интегриран проект за подобряване и развитие на инфраструктурата за питейни и отпадъчни води на кварталите Банево, Ветрен и Мин. бани“. – В: Археологически открития и разкопки през 2015 г. София, 2016, 771-774.

Момчилов и др. 2016б: Д. Момчилов, М. Класнаков, Я. Русев, Н. Шаранков, М. Вичева. Спасително археологическо проучване на обект „Сектор Музейна сграда“ в границите на „Късноантична и средновековна крепост Акве калиде – Терма“, Бургаски минерални бани, кв. Ветрен, гр. Бургас. – В: Археологически открития и разкопки през 2015 г. София, 2016, 774-778.

Момчилов и др. 2017: Д. Момчилов, М. Класнаков, Я. Русев, М. Вичева. Спасително археологическо проучване на обект „Сектор Музейна сграда“ в границите на „Късноантична и средновековна крепост Акве калиде – Терма“, Бургаски минерални бани, кв. Ветрен, гр. Бургас. – В: Археологически открития и разкопки през 2016 г. София, 2017, 453-457.

Момчилов и др. 2018: Д. Момчилов, М. Класнаков, Я. Русев, М. Вичева. Спасителни разкопки на обект „Сектор Музейна сграда“ в границите на „Късноантична и средновековна крепост Акве калиде – Терма“, Бургаски минерални бани, кв. Ветрен, гр. Бургас. – В: Археологически открития и разкопки през 2017 г. София, 2018, 399-402.

Недков 1960: Б. Недков. България и съседните ѝ земи през XII в. според „Географията“ на Идриси. София, 1960.

Николов 2016: М. Николов. Спасително археологическо проучване на обект: ВиК и Ел. захранване на кафетерията в територията на крепостта Акве калиде, кв. Ветрен, гр. Бургас. – В: Археологически открития и разкопки през 2015 г. София, 2016, 779-783.

Николов 2016б: М. Николов. Късноантичен унгвентарий от разкопките на Акве калиде. – ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“ и българската археология. ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“ Исторически факултет Катедра „Археология“ Проф. д-р Борис Борисов – ученици и приятели. Издателство „ИВИС“. Велико Търново, 2016, 395-398.

Николов 2018: М. Николов. Аподитериуми или ъглови кули? Резултати от разкопките в Акве калиде през 2015 г. – В: Aquae calidae – Любимите бани на императори, царе и султани (The Favourite Baths Of Emperors, Tsars And Sultans; Imparatorlar, Krallar Ve Sultanlarin Sevdikleri Banyo), 69-78.

Пеев 2018: К. Пеев. Акве калиде – архитектурни проекти и реализация 2012-2016 г. – В: Aquae calidae – Любимите бани на императори, царе и султани (The Favourite Baths Of Emperors, Tsars And Sultans; Imparatorlar, Krallar Ve Sultanlarin Sevdikleri Banyo), 141-154.

Полева инвентарна книга (2008-2019 г.).– Архив на РИМ-Бургас, НАИМ-БАН.

Станев 2006: Ал. Станев. Източногерманско присъствие в старопланинската укрепителна система V-VI в. – В: Готите. Goterna. Съвременни измерения на готското културно-историческо наследство в България. Balkan Media. София, 2006, 89-91.

Станев 2012: Ал. Станев. Елементи на германския фибулен костюм на юг от Дунав по археологически данни от Балканските провинции на Източната Римска империя I-VI в. Авангард принт. София, 2012.

Старогръцко-български речник 1939: Старогръцко-български речник. Съставили М. Войнов, В. Георгиев, Б. Геров, Д. Дечев, А. Милев, М. Тонев. София, 1939.

Тодоров 2018: Вл. Тодоров. Глинени лули от

минералните бани край Бургас. – В: Aquae calidae – Любимите бани на императори, царе и султани (The Favourite Baths Of Emperors, Tsars And Sultans; Imparatorlar, Krallar Ve Sultanlarin Sevdikleri Banyo), 135-140.

Тодоров 2019: Т. Тодоров. Византийски печати от Акве калиде – Термополис. – In Honorem 6. ΑΝΤΙΧΑΡΙΣΜΑΤΟΣ ΕΠΙΣΦΡΑΓΙΣΙΕ. Юбилеен сборник в чест на 70-годишнината на проф. д.и.н. Иван Йорданов. Шумен, 2019, 458-464.

Тотев 2010: К. Тотев. Златни пръстени-печати от времето на Второ българско царство 1185-1396 г. Велико Търново, 2010.

Тотев 2015: К. Тотев. Още веднъж за Никифоровия златен пръстен-печат от Бургаските минерални бани. – В: Известия на Народния музей Бургас. В памет на Цоня Дражева, 5, 206-208.

Тотев, Чокоев 1993: К. Тотев, И. Чокоев. Златни и сребърни пръстени-печати на територията на Балканския полуостров. – Известия на Исторически музей Кюстендил, 5, 1993, 385-398.

Филов 1910а: Б. Филов. Новооткрити старини. Находки в Айтоските бани. – Известия на Българското археологическо дружество, 1, 1910, 216-217.

Филов 1910б: Б. Филов. Aquae calidae („Айтоските лъджи"). – Пряпорец, № 122, 12 май 1910.

Филов 1911: Б. Филов. Новооткрити старини. Айтоските бани. – Известия на Българското археологическо дружество, 2, 1911, 283-284.

Френски пътеписи за Балканите 1981: Френски пътеписи за Балканите, XIX в. София, 1981.

Чолаков 1980: С. Чолаков. Изкуствено деформиран череп от късноантичен некропол в Кабиле. – Интердисциплинарни изследвания. София, 1980, 5-6, 65-72.

Чолаков 1994: С. Чолаков. Антропологически данни за погребанитев късноантичен некропол в Кабиле. – In: D. Draganov. Settlement Life in Ancient Thrace. Third International Symposium „Cabile". Iambol, 1994, 411-420.

Шаранков 2015: Н. Шаранков. Нови данни за тракийските стратези. – Археология, 2015, 1-2, 62-78.

Шаранков 2016: Н. Шаранков. Епиграфски открития през 2015 г. – В: Археологически открития и разкопки през 2015 г. София, 2016, 970-971.

Шкорпил 1884: Х. В. Шкорпил. Природни богатства на целокупна България. Пловдив, 1884.

Шкорпил 1885: В. и К. Шкорпил. Някои бележки върху археологическите и историческите изследвания в Тракия. Пловдив, 1885.

Щерева 2001: И. Щерева. Топография, стратиграфия, хронология. – В: Туида – Сливен 1. (Разкопки и проучвания, 18). София, 2001.

Щерева, Аладжов 2000: И. Щерева, Ж. Аладжов. Разкопките в Сливен и Карнобат и проблемът за прехода от Античността към Средновековието. – Годишник на Департамент Археология, 4-5, 2000, 290-299.

Anna Comn.: Annae Comnenae. Alexias. – ГИБИ 8, 7-149.

Drageva 2007: T. Drageva. Two subject compositions of drawings – graffiti in the Mediaeval church of Markeli fortress near Karnobat. – В: Проблеми на прабългарската история и култура, 4-2. Сборник в памет на ст.н.с. I ст. д.и.н. Димитър Ил. Димитров. Материали от Петата международна среща по прабългарска история и археология. Варна, 22-24.04.2004 г. София, 2007, 303-312.

Filov 1911: B. Filov. Archäologische Funde im Jahre 1911. – Archäologischer Anzeiger, 17, 1912, 558-576.

Filov 1913: B. Filov. Archäologische Funde. Bulgarien. – Archäologischer Anzeiger, 18, 1913, 344-363.

Gerov 1961: B. Gerov. Römische Bürgerrechtsverleihung und Kolonisation in Thrakien vor Trajan. – Studii Clasice, 1961, 3, 107-116.

Iordan.: Iordanis. Getica. – Извори за старата история и география на Тракия и Македония. София, 1949, 430.

Iordanov, Momchilov, Dimova: I. Iordanov, D. Momchilov, S. Dimova. Byzantine Lead Seals Aqua Kalide – Termopolis (in print).

Jordanov 2009: I. Jordanov. Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria. Vol. 3, part 1 and 2. Sofia, 2009.

Kiachkina 1994: P. Kiachkina. Les contrats

commerciaux des thraces de la region de Burgas avec le monde egeen (IV-II s.av. J.C.). – Thracia Pontica, 5, 1994, 175-190.
Leon. Gramm.: Leonis Grammatici. Chronographia. – ГИБИ 5, 140-168.
Mihailov 1970: G. Mihailov. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. Vol. 1. Inscriptiones orae Ponti Euxini. Serdicae, 1970.
Miller 1916: K. Miller. Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana dargestellt. Stuttgart, 1916.
Paunov 2015: E. Paunov. The coin assemblage from the sacred spring of Aquae Calidae in Thrace: Main problems, patterns and conclusions. – В: Известия на Народния музей Бургас. В памет на Цоня Дражева, 5, 2015, 245-255.
Proc. Caes.: Procopii Caesariensis. De aedificiis. – ГИБИ 2, 154-178.
Pseud.-Symeon.: Pseudo-Symeonis. Chronographia. – ГИБИ 5, 169-182.
Raven. Anon. Cosmogr.: Ravennatis Anonymi. Cosmographia. – ЛИБИ 1, 391-400.
Soustal 1991: P. Soustal. Tabula imperii Byzantini, 6. Thrakien (Thrake, Rodope und Haimimontos). Wien, 1991.
Tabula Peutingeriana: Tabula Peutingeriana. ЛИБИ 1, 9-27.
Theod. Scut.: Theodori Scutariotae. Compendium chronicum. – ГИБИ, 8, 214-303.
Theoph. Conf.: Theophanis Confessoris. Chronographia. – ГИБИ 3, 226-289.
Theoph. Cont.: Theophanis Continuati. Chronographia. – ГИБИ 5, 107-139.
Theoph. Simocat.: Theophilacti Simocattae. Historiae. – ГИБИ 2, 291-356.

СЪКРАЩЕНИЯ

БАН – Българска академия на науките
в. – вестник
ВТУ – Великотърновски университет
З – запад
И – изток
ИМ – Исторически музей
НАИМ – Национален археологически институт с музей
НБУ – Нов български университет
н.в. – надморска височина
РИМ – Регионален исторически музей
С – север
СЗ – северозапад
Ю – юг
ЮЗ – югозапад
ЮИ – югоизток

BURGAS MINERAL BATHS (AQUAE CALIDAE - THERMAE - THERMOPOLIS), INTERSECTION OF EPOCHS, PEOPLES, CULTURES

Dimcho Momchilov, Miroslav Klasnakov

In memory of Tsonya Drazheva

(Summary)

The present paper is dedicated to Tsonya Drazheva, who in 2008 laid the foundations of the archaeological research of Aquae Calidae.

The publication is an attempt to summarize the known about Aquae Calidae - Thermae until the beginning of the study and the results from 2008 to 2019.

It consists of:

1) Overview of the sources (Latin, Byzantine, Arabic, Turkish, Russian, French).

2) A review of what has been written so far on the problems of Aquae Calidae is presented.

First of all, the review includes research, notes and specific publications of authors from the introduction of the site in scientific circulation until 2008. Among the authors are: Konstantin Irechek, Shkorpil brothers, Bogdan Filov, Yordan Ivanov, Gavril Katsarov, Vasil Zlatarski, B. Angelov, Pavel Deliradev, Mikhail Lazarov, Ivan Karayotov, Petya Kiashkina, Konstantin Gospodinov etc.

The historiographical review has been continued with the publications since 2008, as the authors strive to present almost all of them.

3) In a serried order space is also devoted to the name.

4) The history of the research of Aquae Calidae in the interval 2008-2019 and the published archaeological results by years have been thoroughly studied.

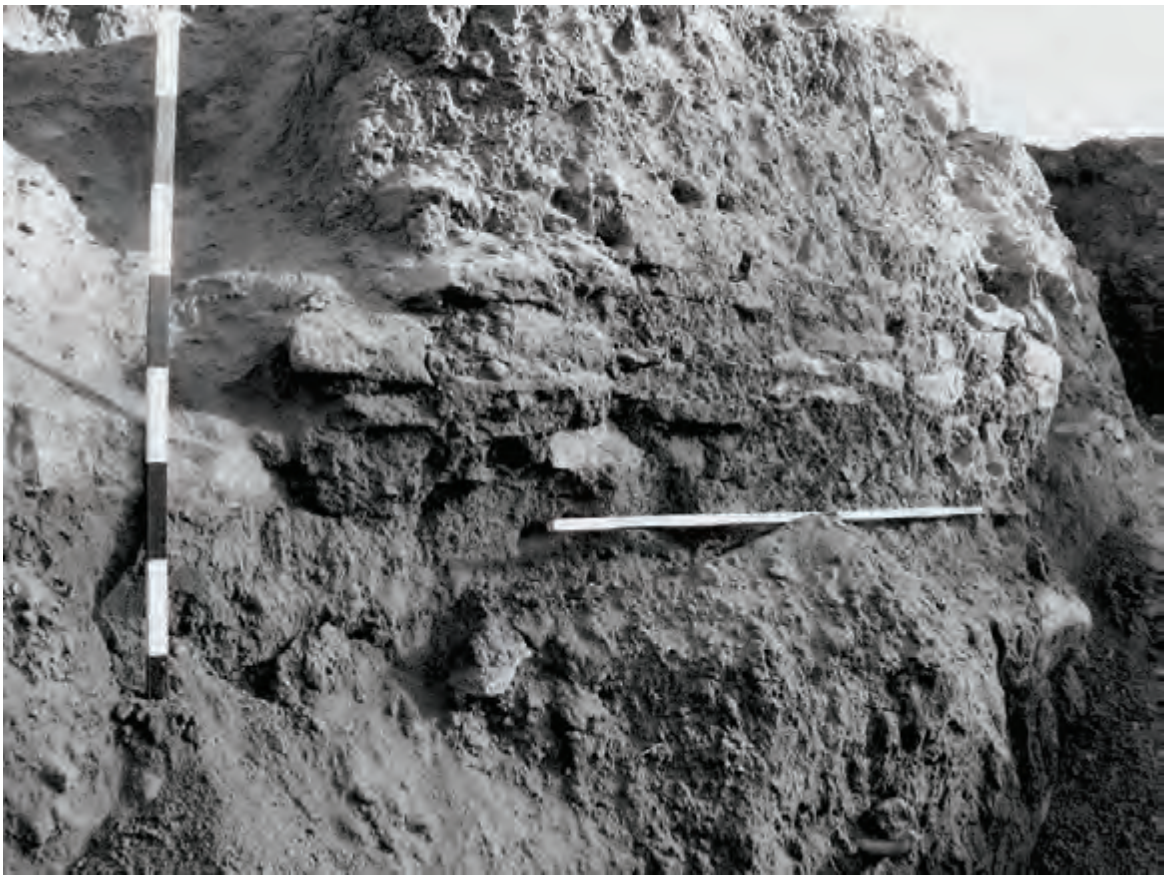
5) Undoubtedly the most important part of the study is the stratigraphy, chronology, conclusions and ascertainments according to the archaeological results of the baths (ancient and medieval) and the ancient and medieval city of Aquae Calidae.

The characteristics and dates of different cultural layers and various installations are well-grounded on the archeological results, as the results become more and more informative and meaningful since the Roman Epoch until the Middle Ages.

That applies to structures both from the baths themselves: ancient and medieval - the types of pools, as well as other rooms, and from the area of the fortress (fortification - early Byzantine and medieval, homes, necropolises, buildings, industrial and other premises, etc.). The necropolises should also be added here, especially one of them - the early Christian Gothic.

Despite the insufficiently archaeologically explored areas, especially of the bath complex (for various reasons: the Turkish bath, modern construction, poorly formed initial concept, limited funding, the presence of many communications, etc.), there is already some clarity about the silhouette of the early Byzantine bath.

The paper ends with a detailed bibliographic reference of the sources and the literature.



Обр. 1



Обр. 2



Обр. 3



Обр. 4



Обр. 5



Обр. 6



Обр. 7



Обр. 8



Обр. 9



Обр. 10



Обр. 11



Обр. 12



Обр. 13



Обр. 14



Обр. 15



Обр. 16



Обр. 17



Обр. 18



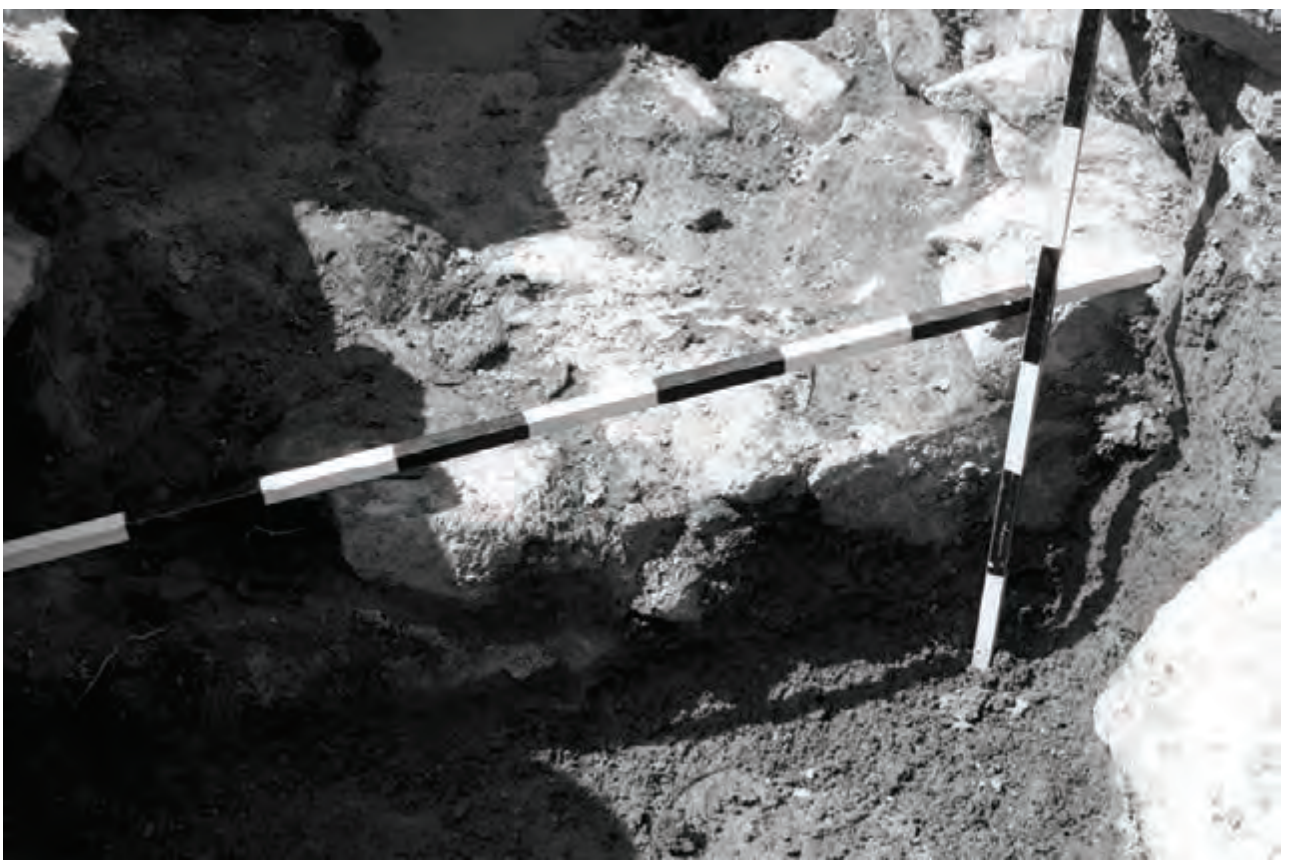
Обр. 19



Обр. 20



Обр. 21



Обр. 22



Обр. 23



Обр. 24



Обр. 25



Обр. 26



Обр. 27



Обр. 28



Обр. 29



Обр. 30



Обр. 31



Обр. 32



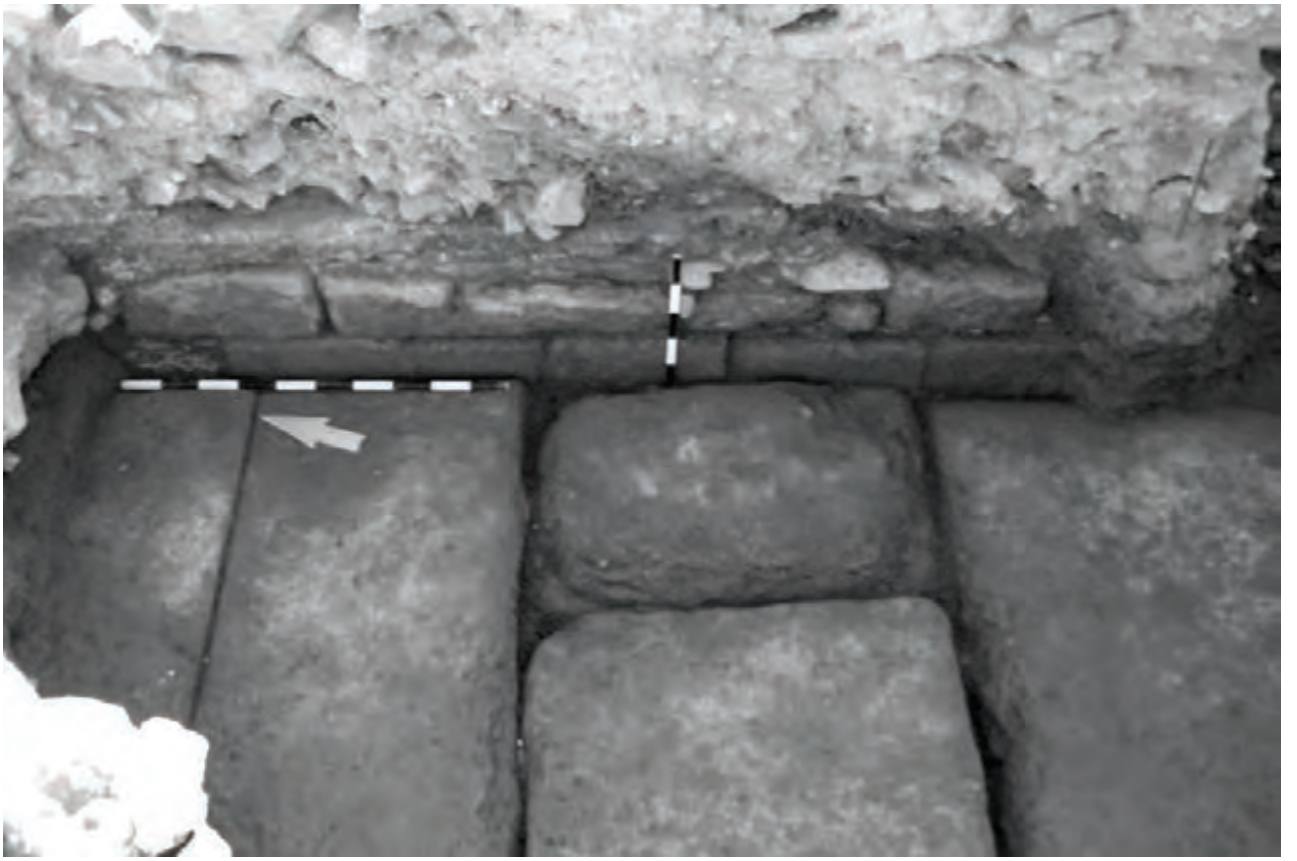
Обр. 33



Обр. 34



Обр. 35



Обр. 36



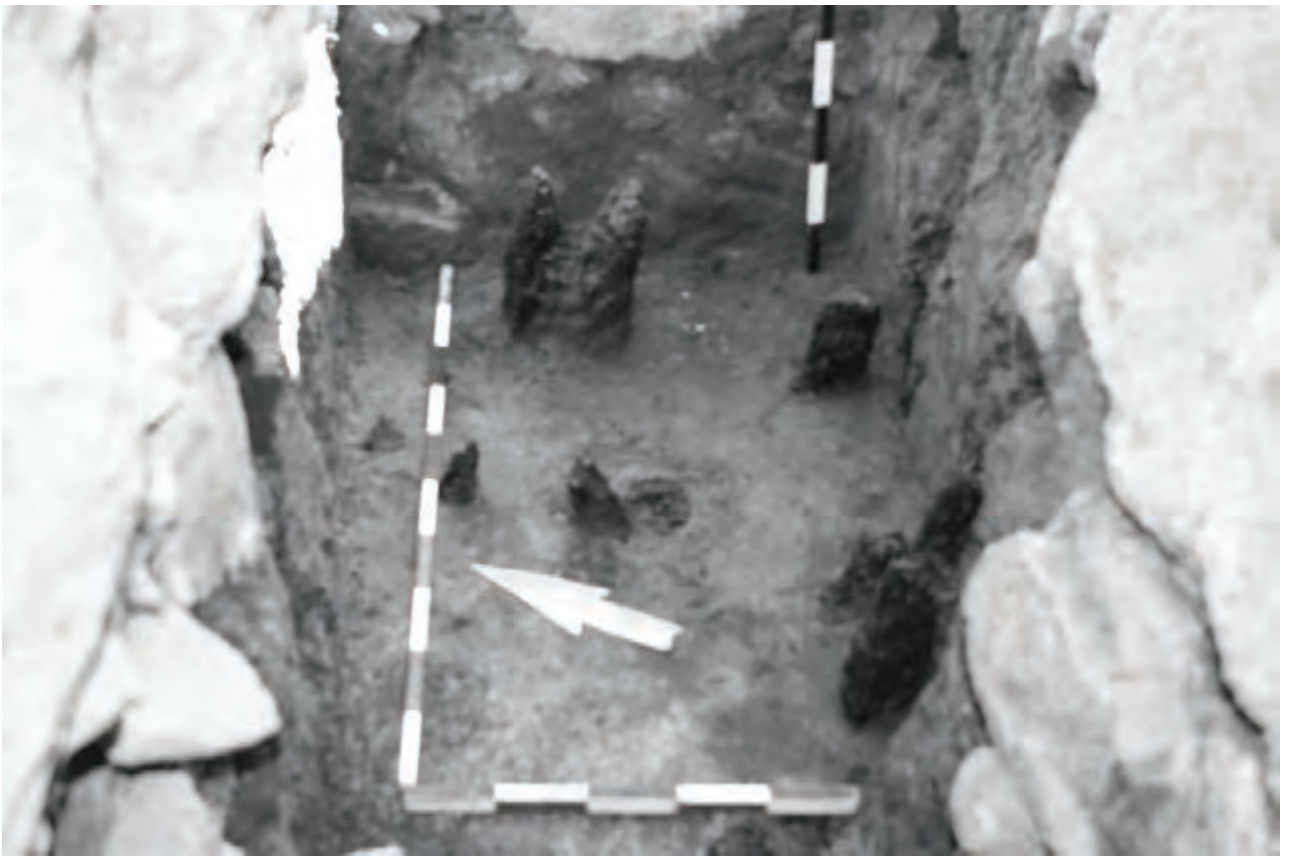
Обр. 37



Обр. 38



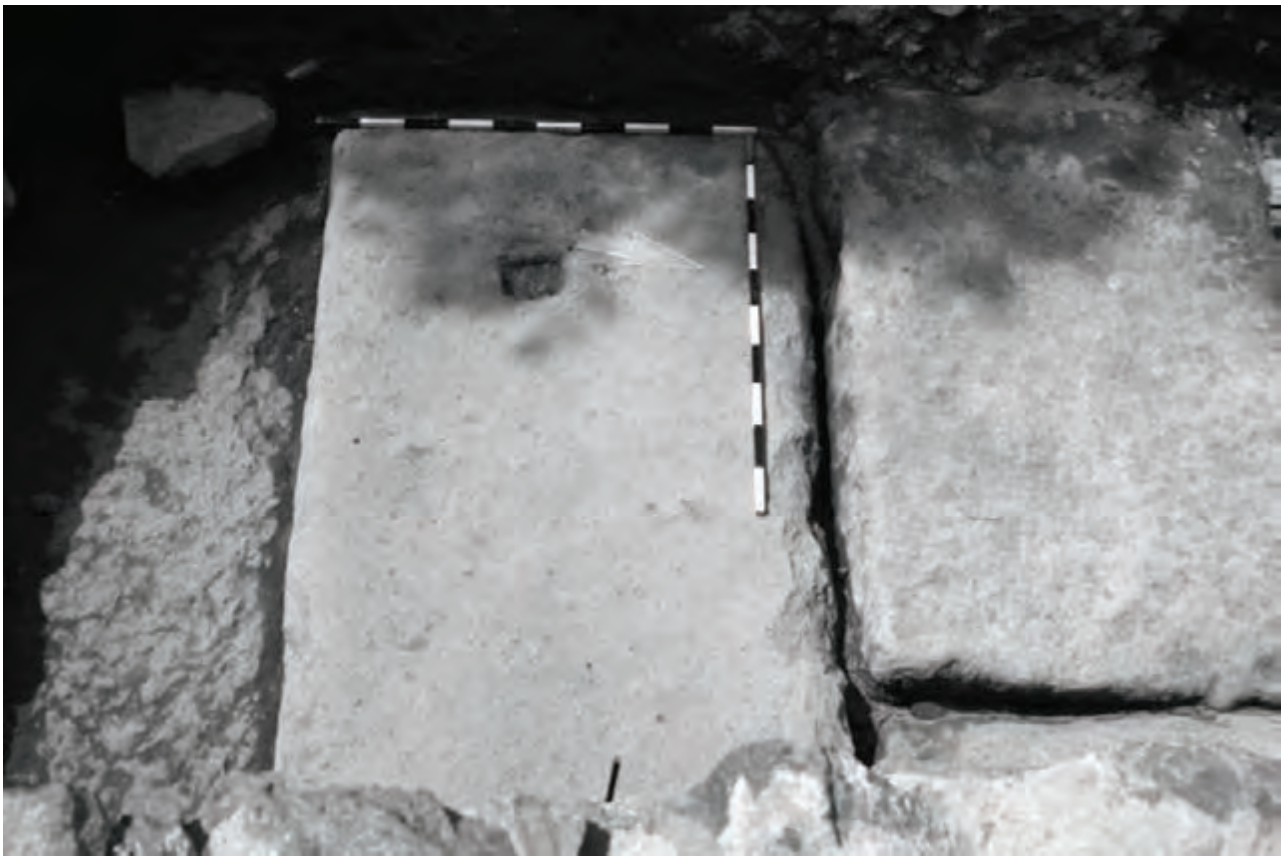
Обр. 39



Обр. 40



Обр. 41



Обр. 42



Обр. 43



Обр. 44



Обр. 45



Обр. 46



Обр. 47



Обр. 48



Обр. 49



Обр. 50



Обр. 51



Обр. 52



Обр. 53



Обр. 54



Обр. 55



Обр. 56



Обр. 57



Обр. 58



Обр. 59



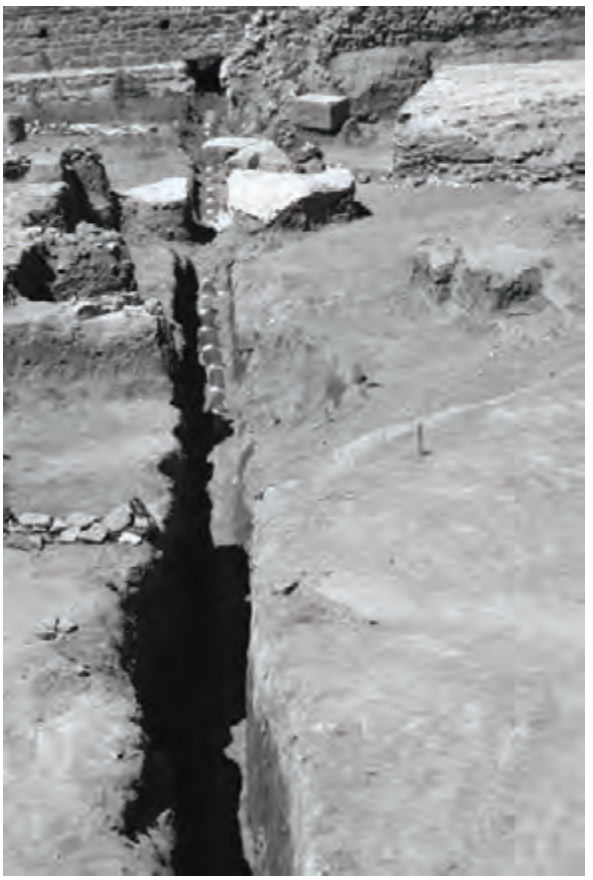
Обр. 60



Обр. 61



Обр. 62



Обр. 63



Обр. 64



Обр. 65



Обр. 66



Обр. 67



Обр. 68



Обр. 69



Обр. 70



Обр. 71



Обр. 72



Обр. 73



Обр. 74



Обр. 75



Обр. 76



Обр. 77



Обр. 78



Обр. 79



Обр. 80



Обр. 81



Обр. 82



Обр. 83



Обр. 84



Обр. 85



Обр. 86



Обр. 87



Обр. 88



Обр. 89



Обр. 90



Обр. 91



Обр. 92



Обр. 93



Обр. 94



Обр. 95



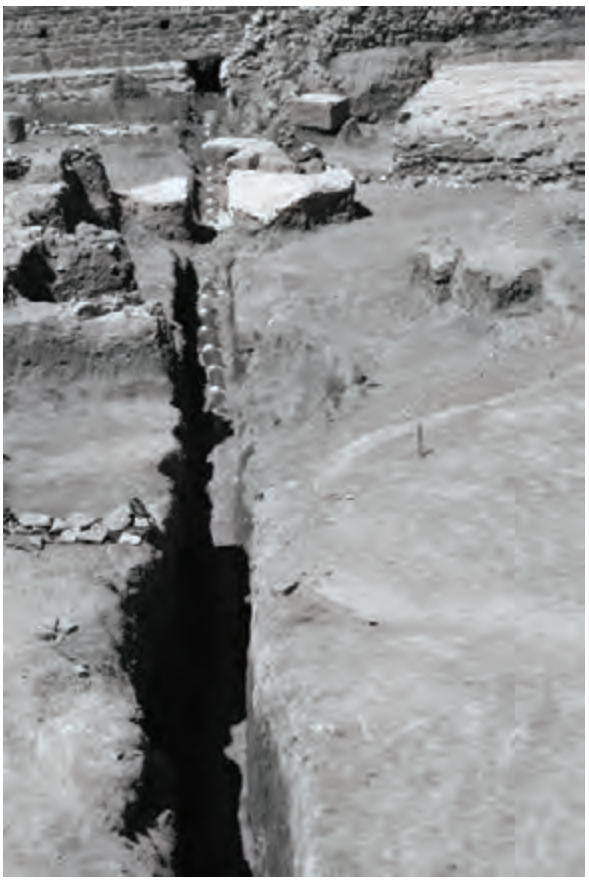
Обр. 96



Обр. 97



Обр. 98



Обр. 99



Обр. 100



Обр. 101



Обр. 102



Обр. 103



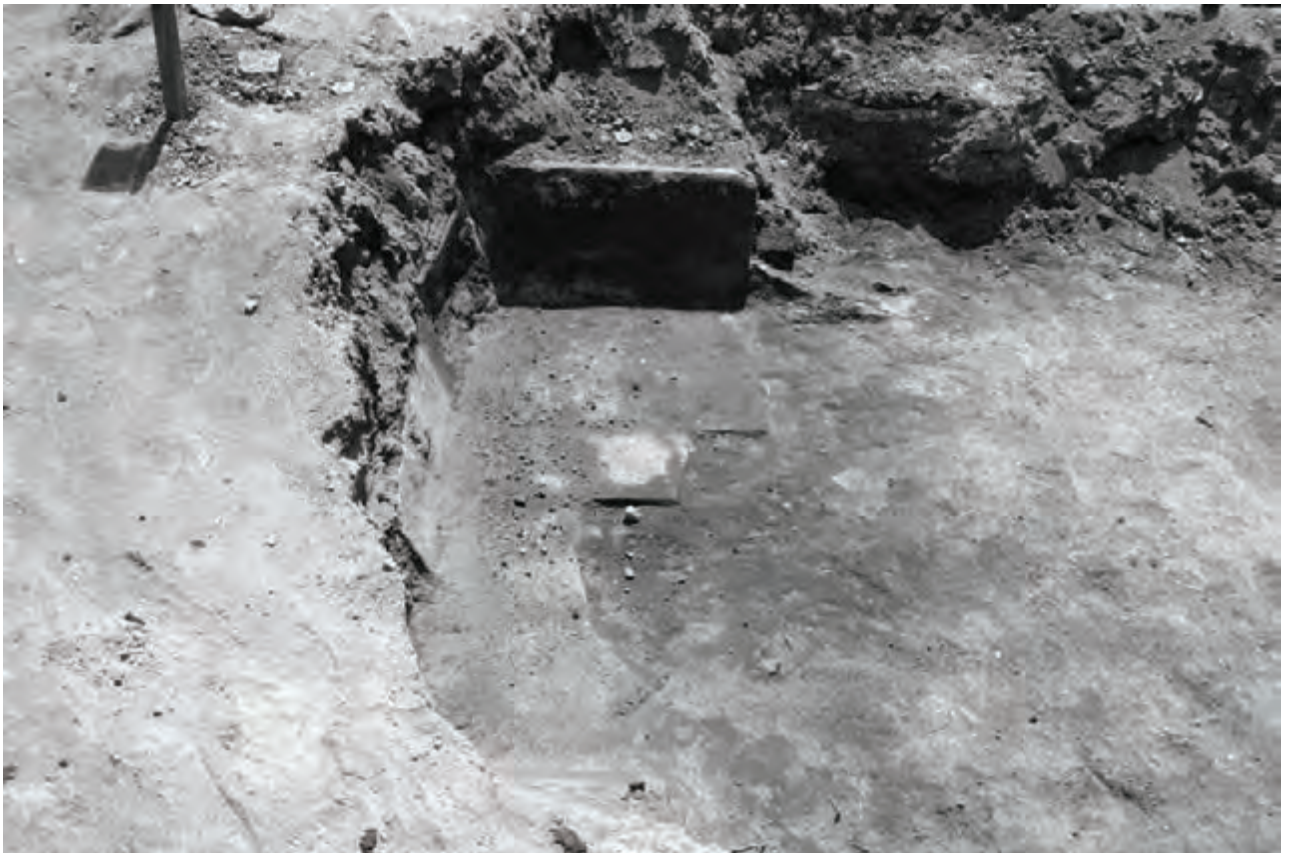
Обр. 104



Обр. 105



Обр. 106



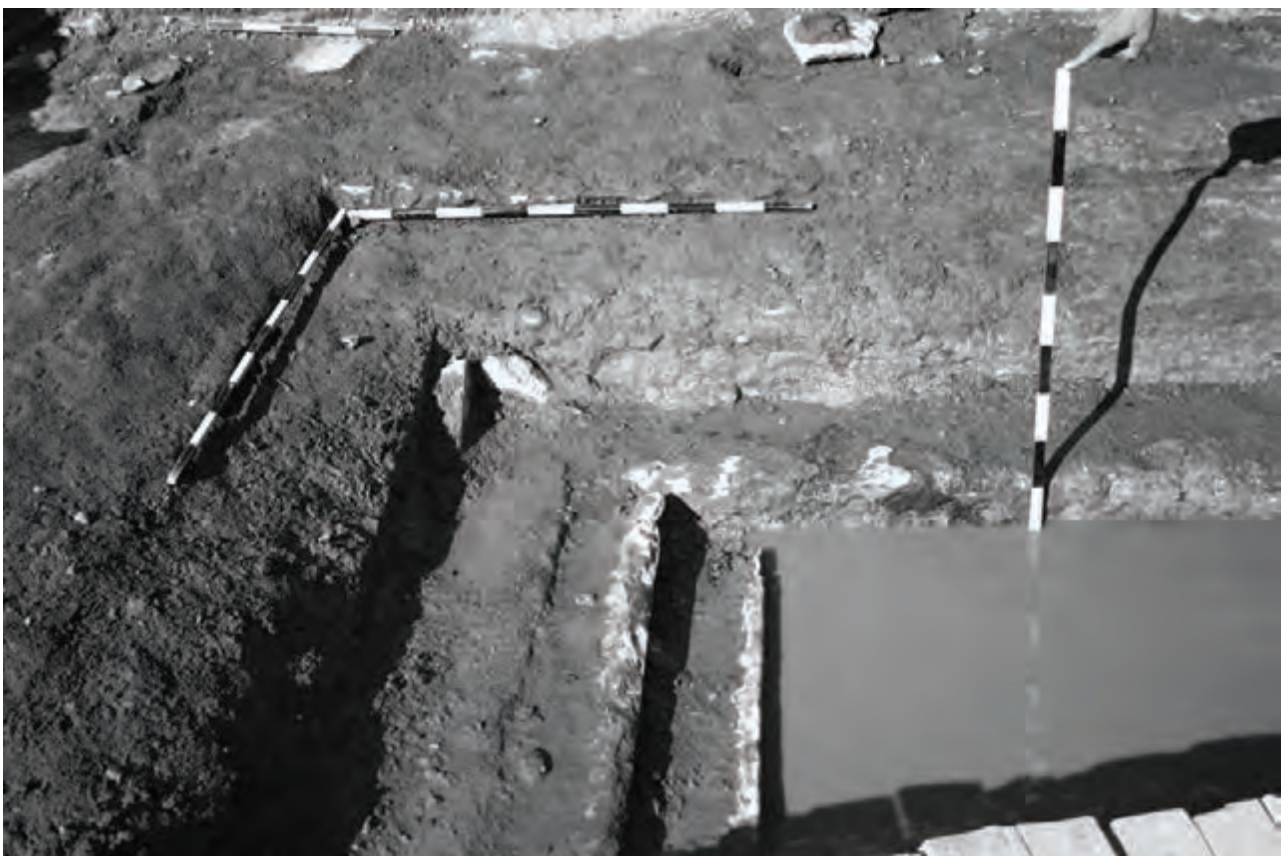
Обр. 107



Обр. 108



Обр. 109



Обр. 110



Обр. 111



Обр. 112



Обр. 113



Обр. 114



Обр. 115



Обр. 116



Обр. 117



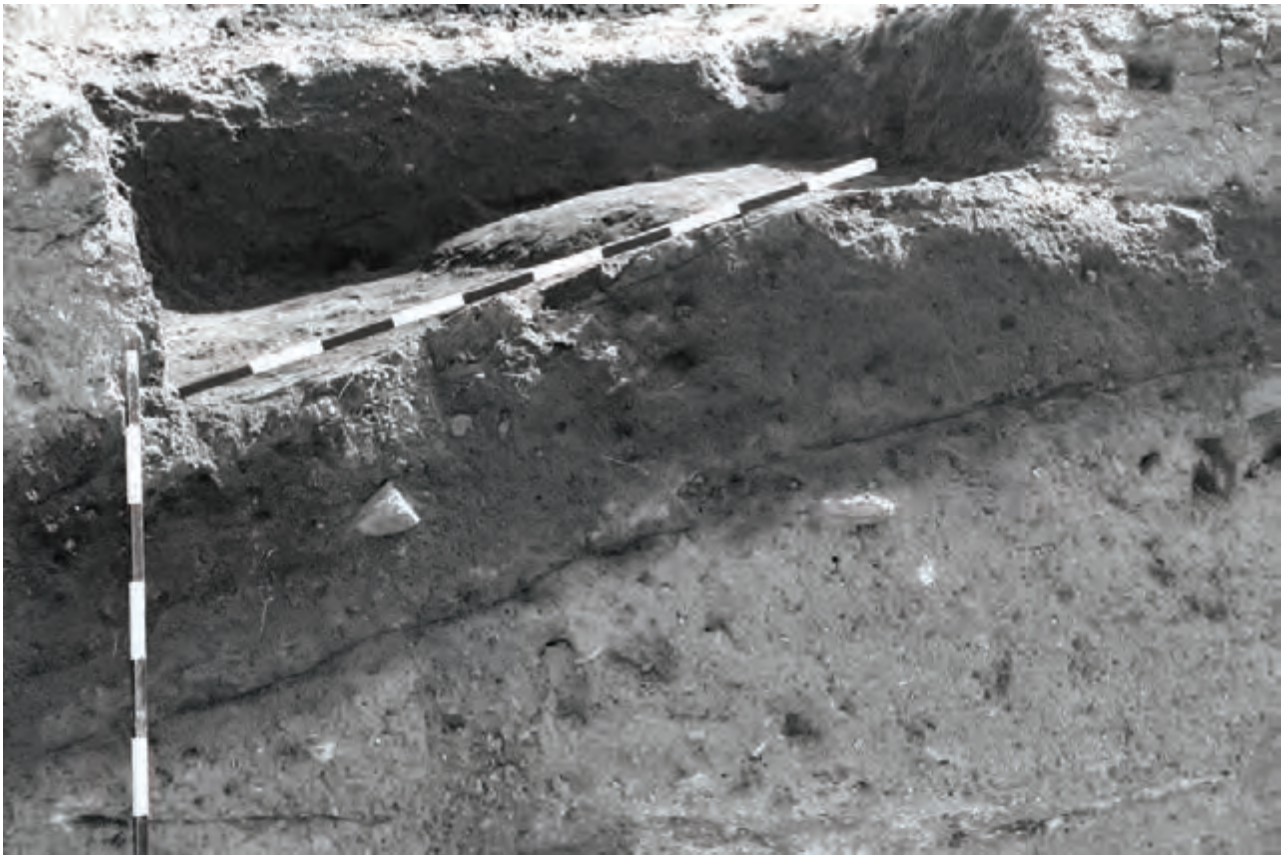
Обр. 118



Обр. 119



Обр. 120



Обр. 121



Обр. 122



Обр. 123



Обр. 124



Обр. 125



Обр. 126



Обр. 127



Обр. 128



Обр. 129



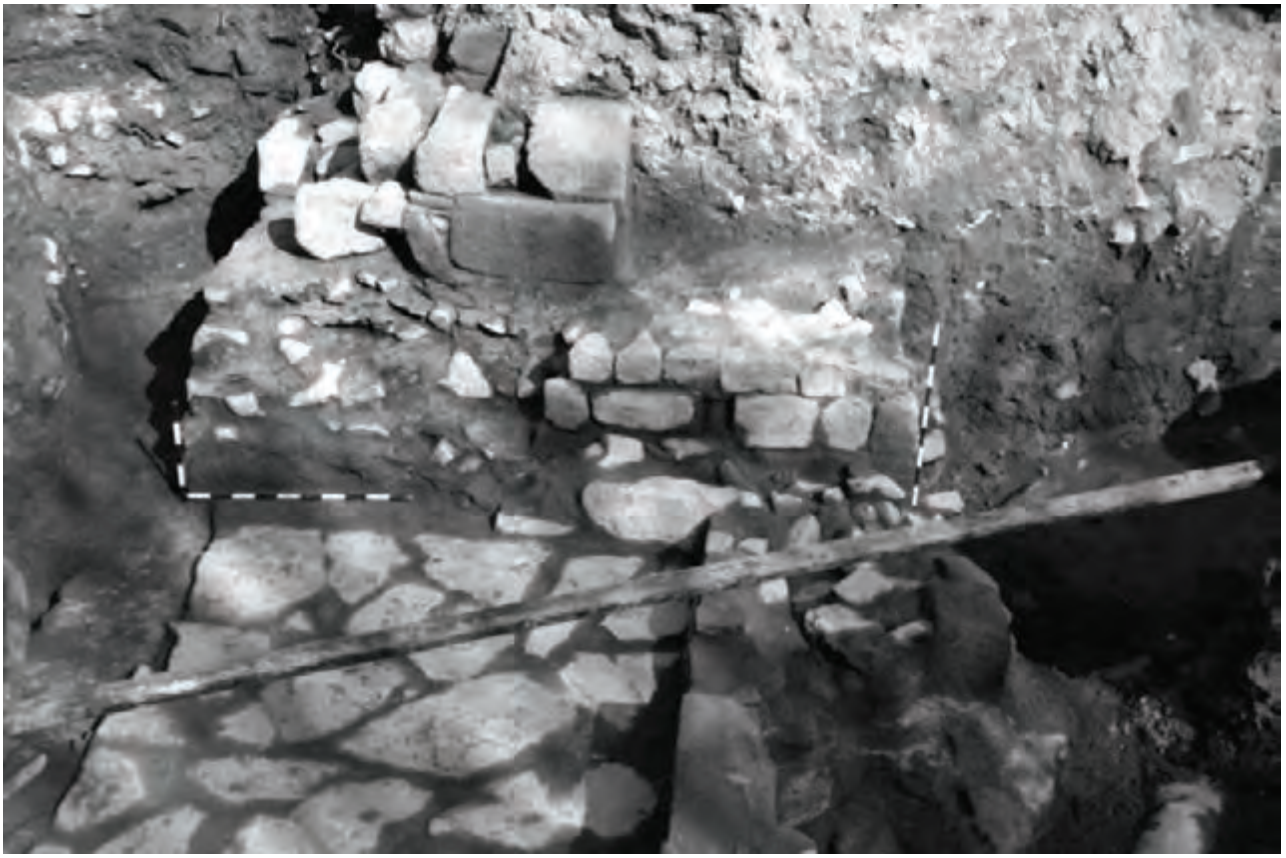
Обр. 130



Обр. 131



Обр. 132



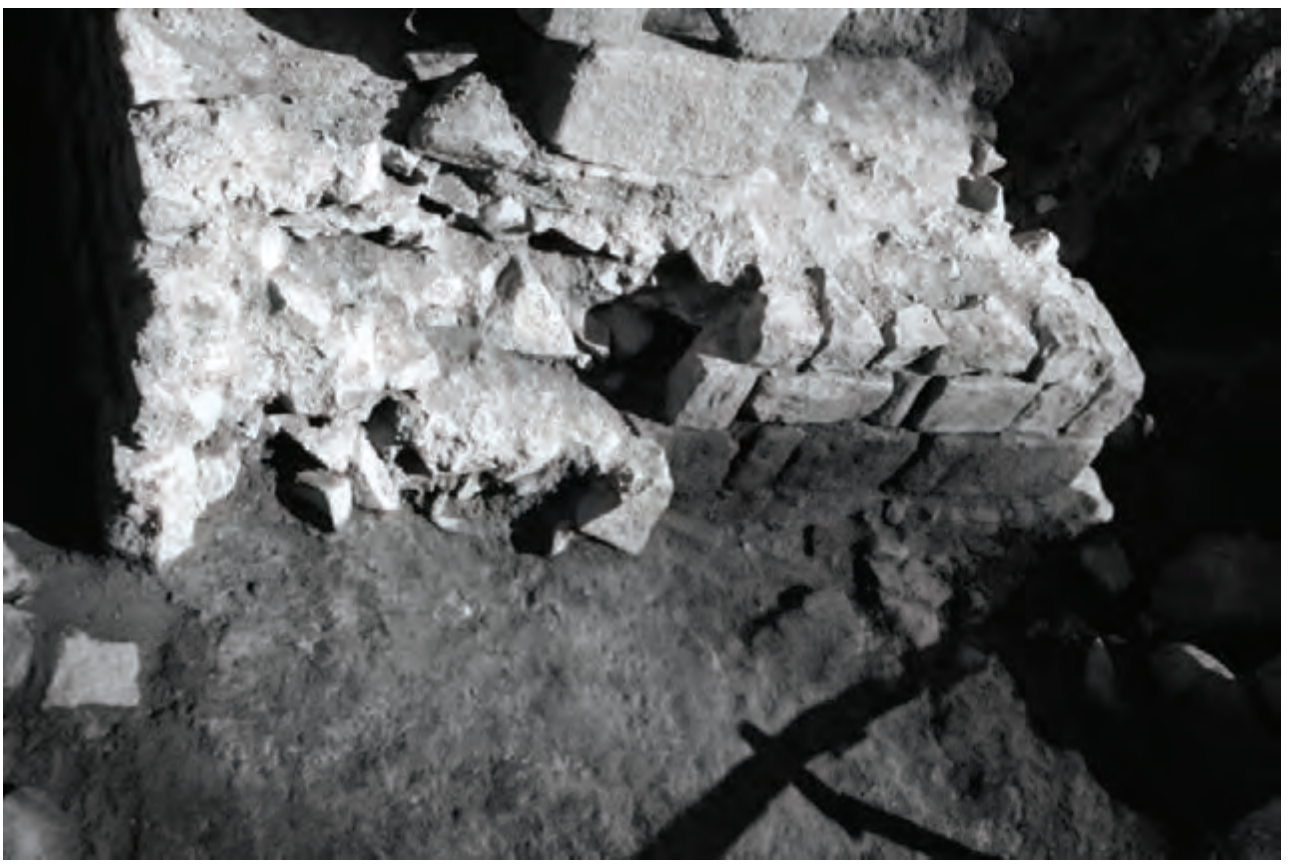
Обр. 133



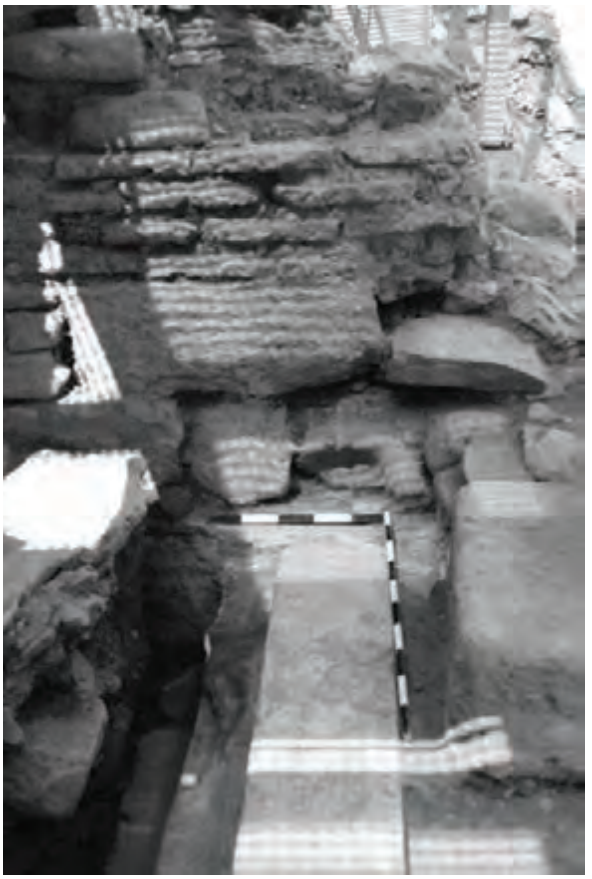
Обр. 134



Обр. 135



Обр. 136



Обр. 137



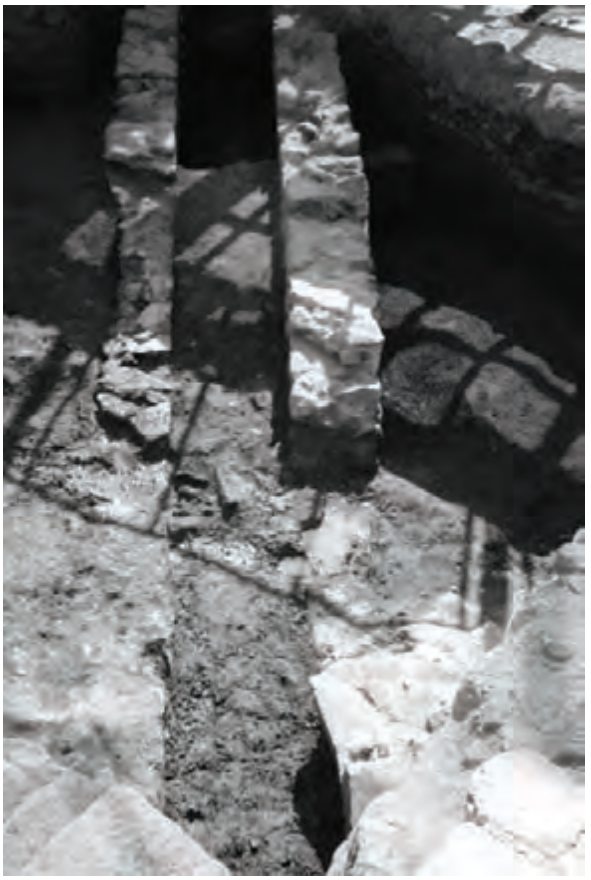
Обр. 138



Обр. 139



Обр. 140



Обр. 141



Обр. 142



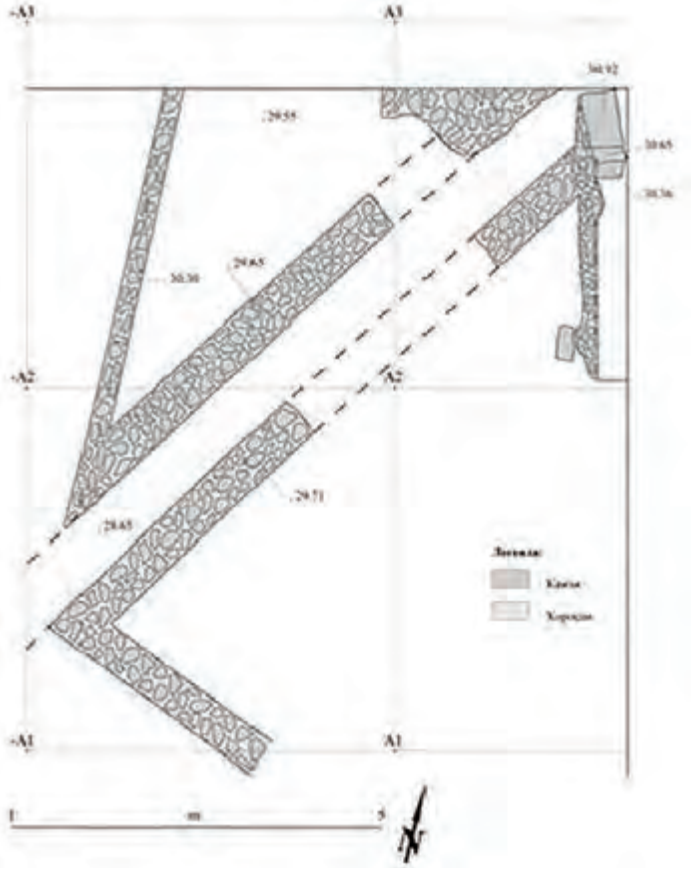
Обр. 143



Обр. 144



Обр. 145



Обр. 146



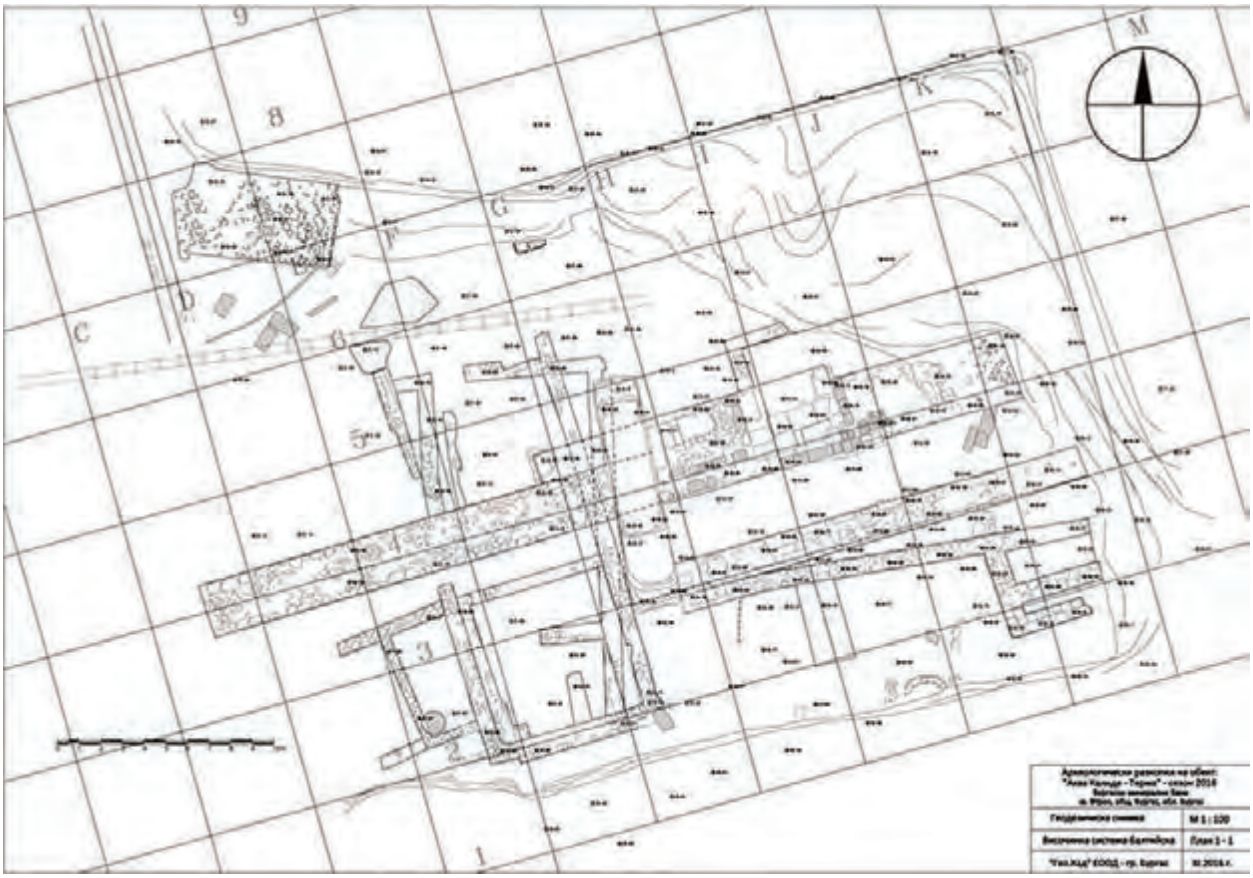
Обр. 147



Обр. 148



Обр. 149



Обр. 150



Обр. 151



Обр. 152



Обр. 153



Обр. 154



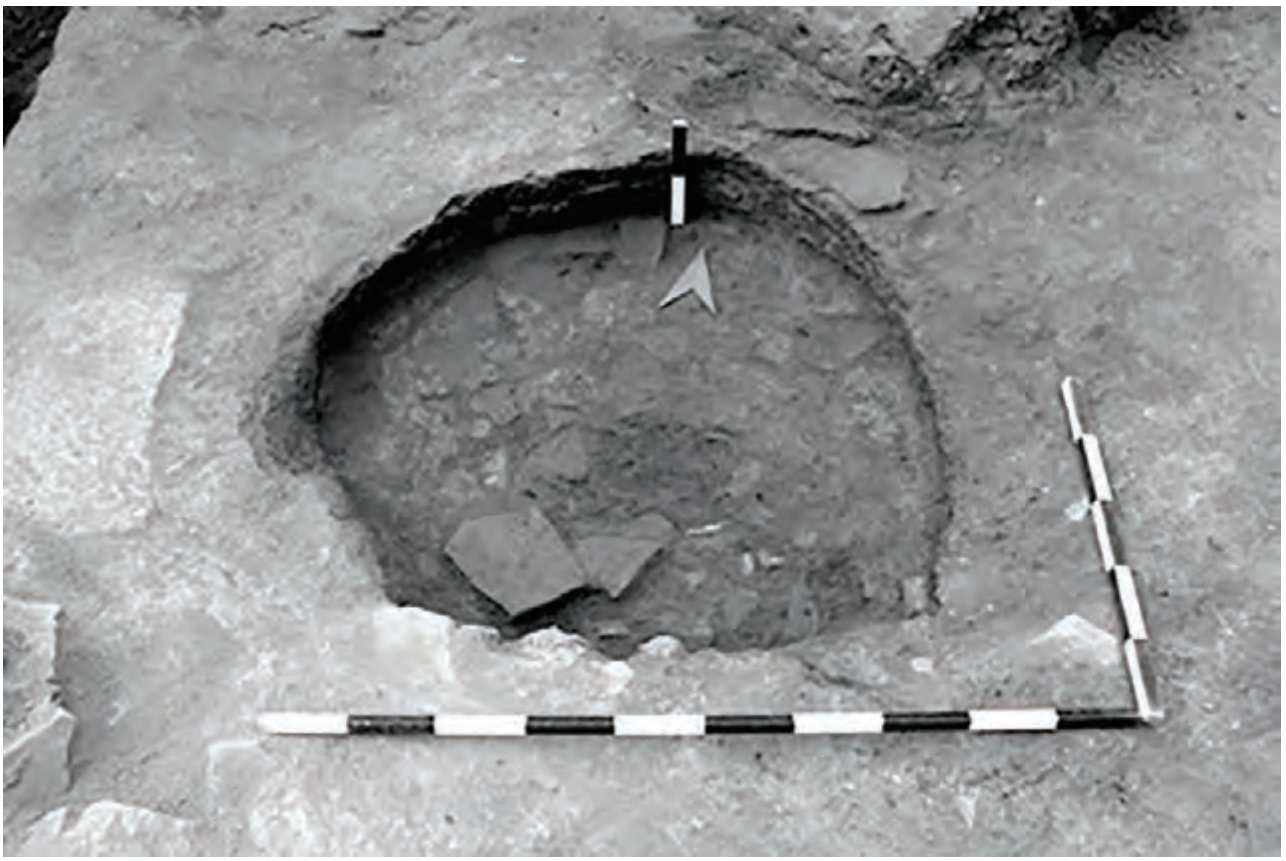
Обр. 155



Обр. 156



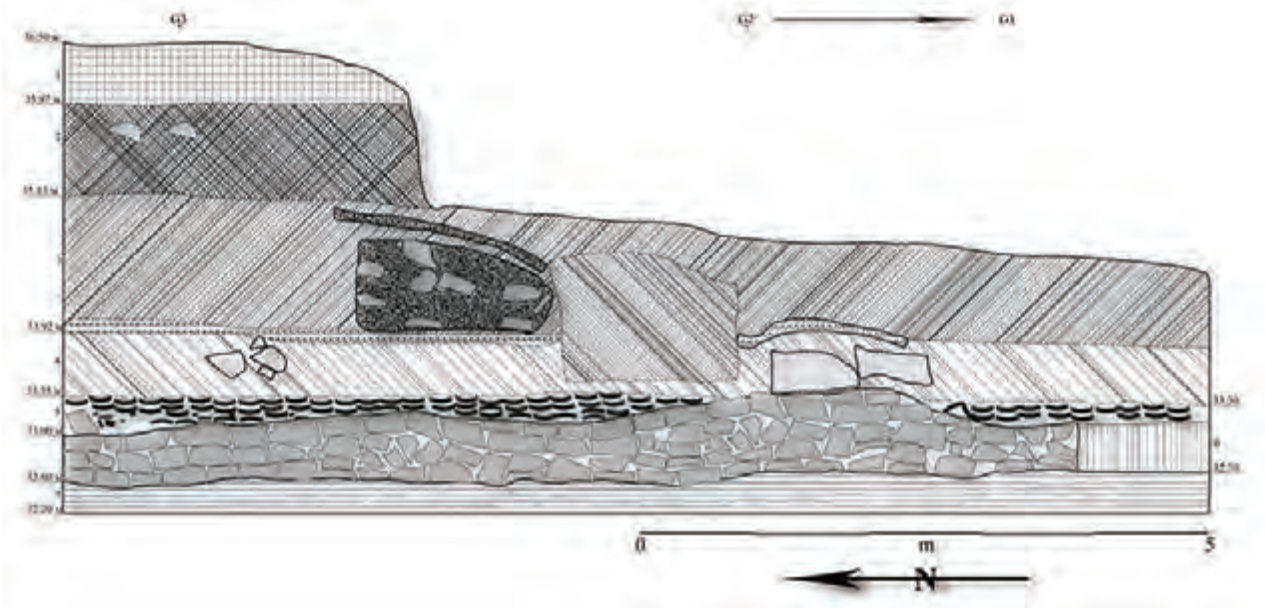
Обр. 157



Обр. 158



Обр. 159



Обр. 160



Обр. 161



Обр. 162



Обр. 163



Обр. 164



Обр. 165



Обр. 166



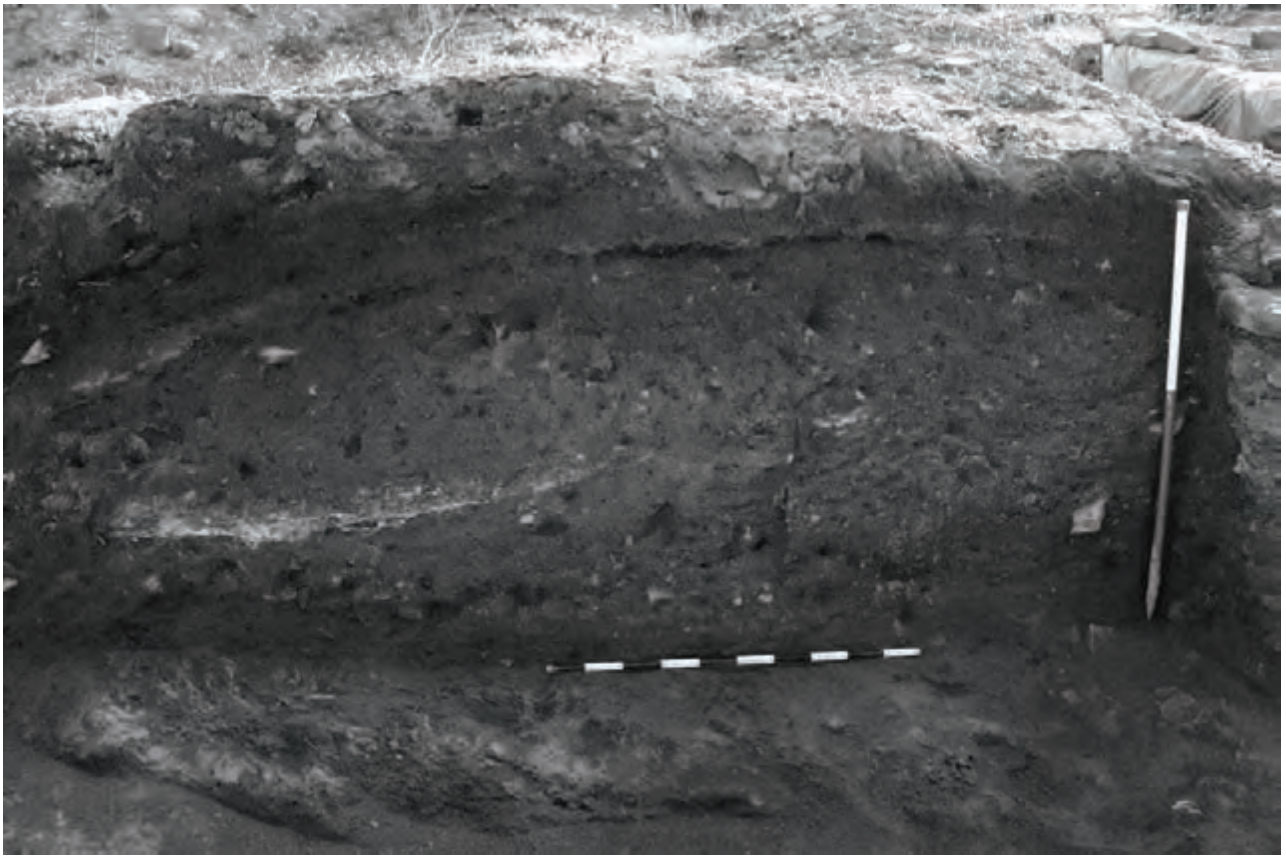
Обр. 167



Обр. 168



Обр. 169



Обр. 170



Обр. 171



Обр. 172



Обр. 173



Обр. 174



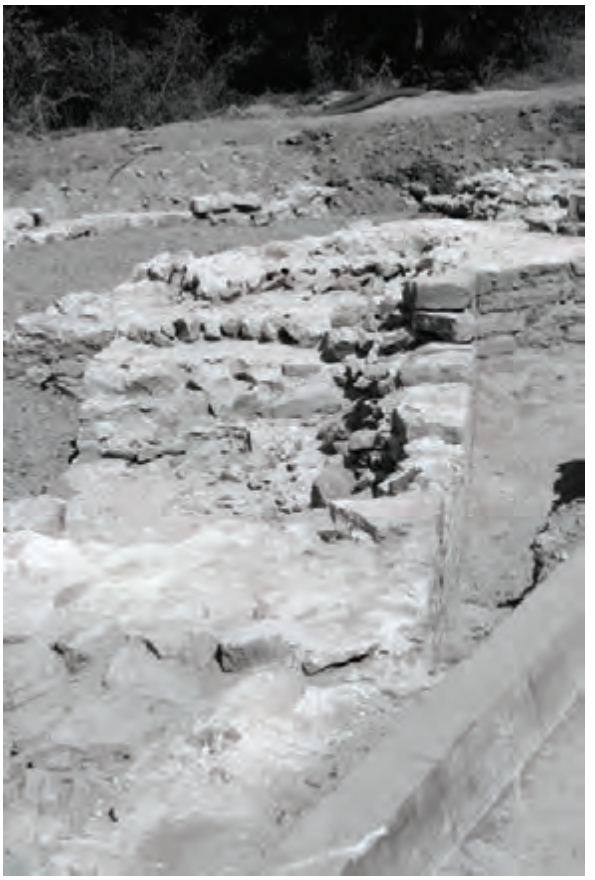
Обр. 175



Обр. 176



Обр. 177



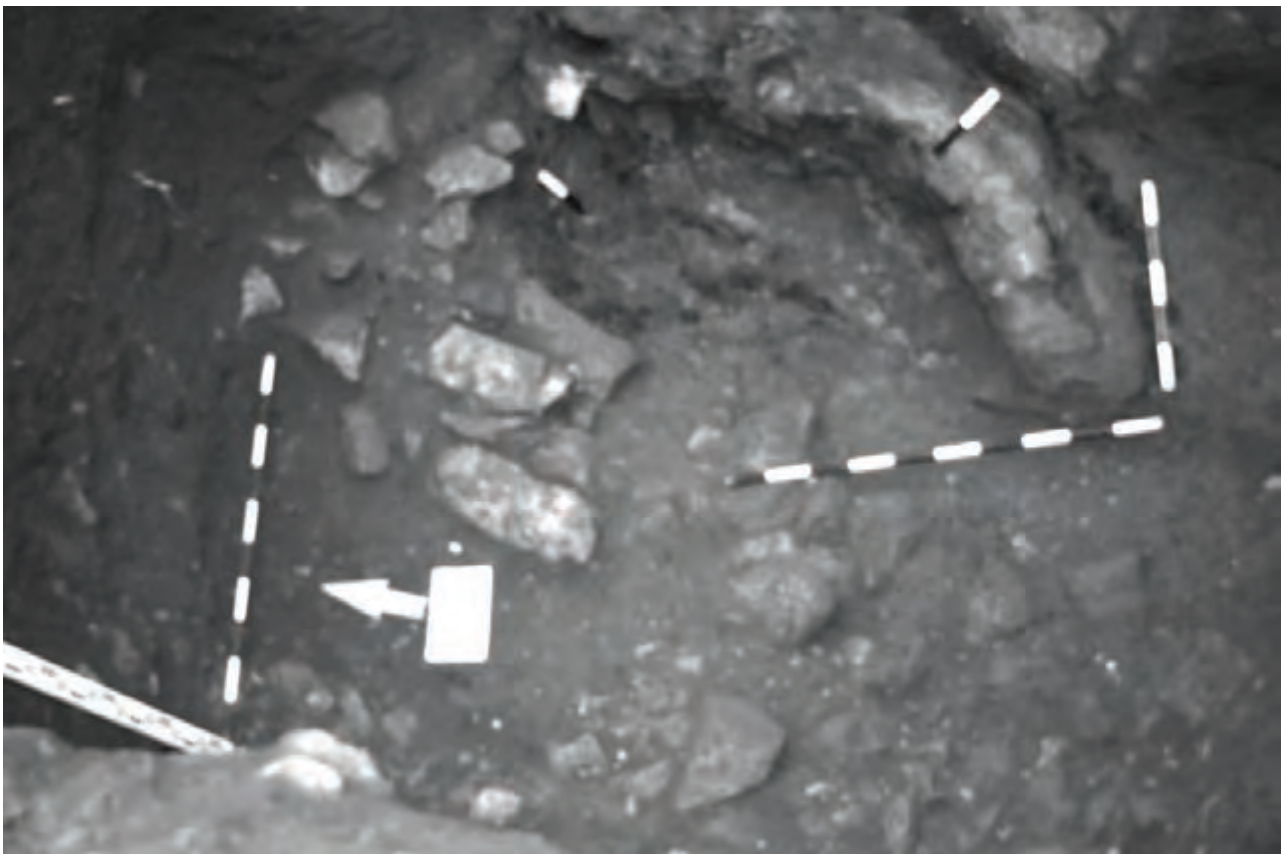
Обр. 178



Обр. 179



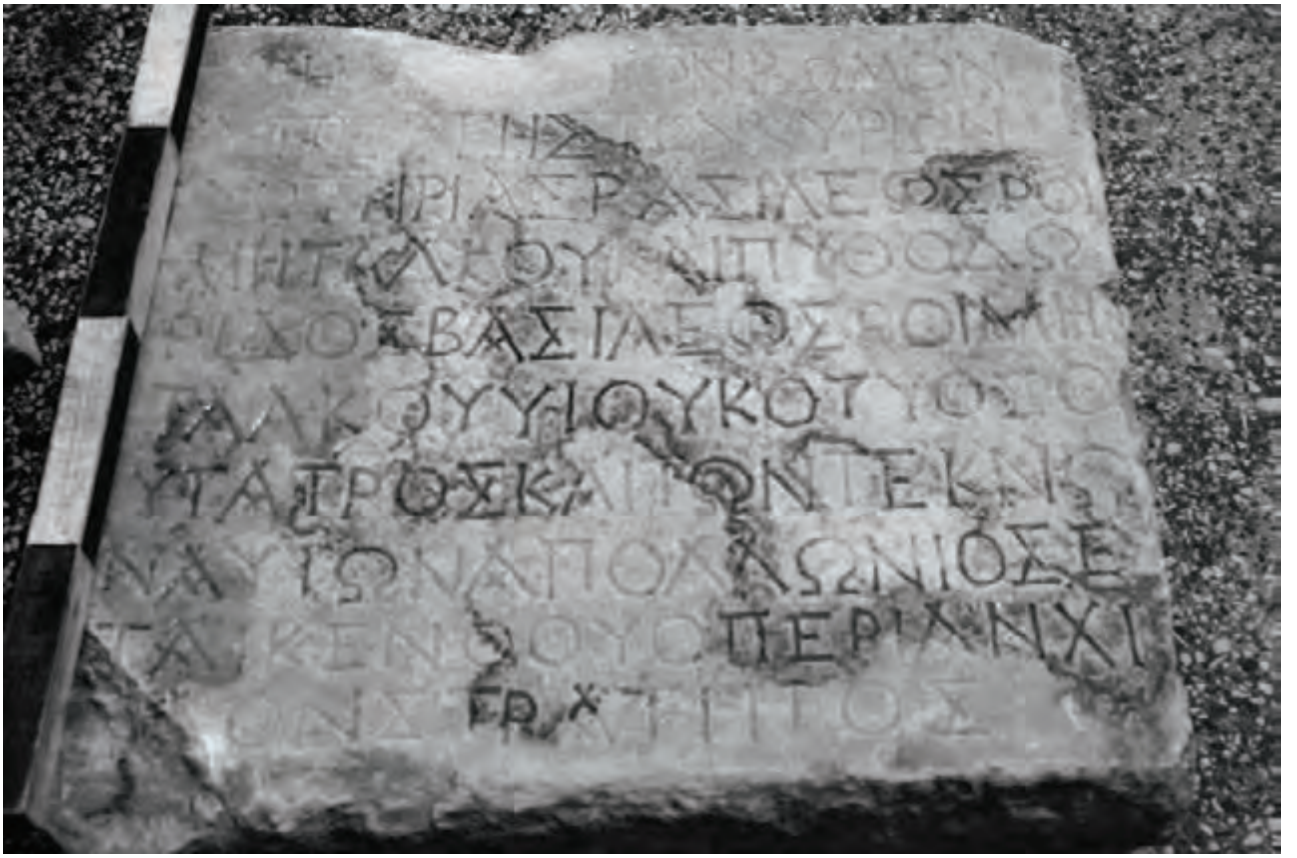
Обр. 180



Обр. 181



Обр. 182



Обр. 183



Обр. 184



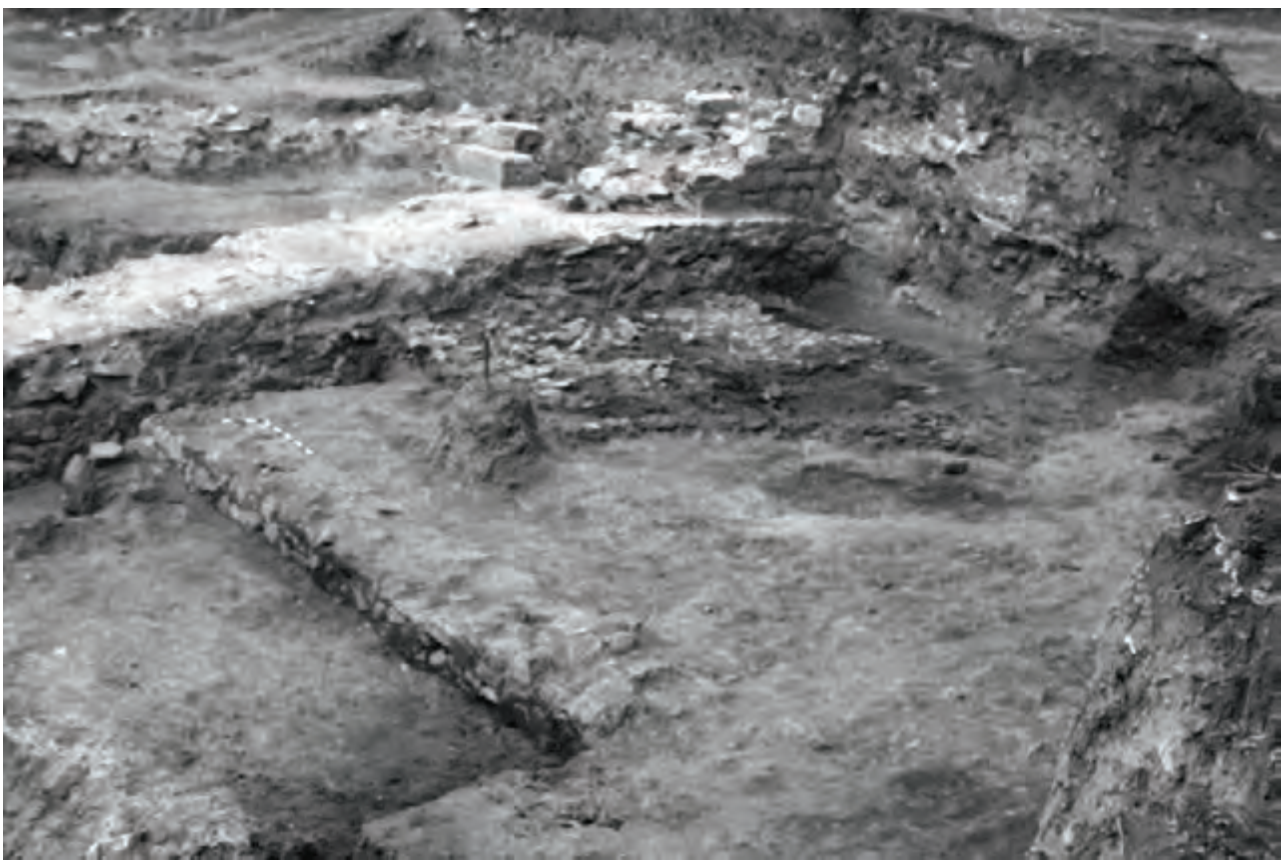
Обр. 185



Обр. 186



Обр. 187



Обр. 188



Обр. 189



Обр. 190



Обр. 191



Обр. 192



Обр. 193



Обр. 194



Обр. 195



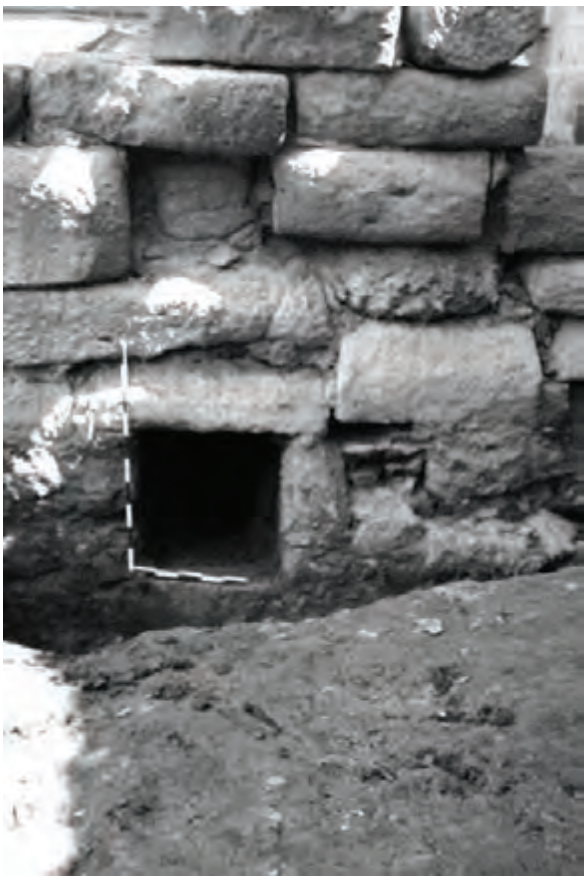
Обр. 196



Обр. 197



Обр. 198



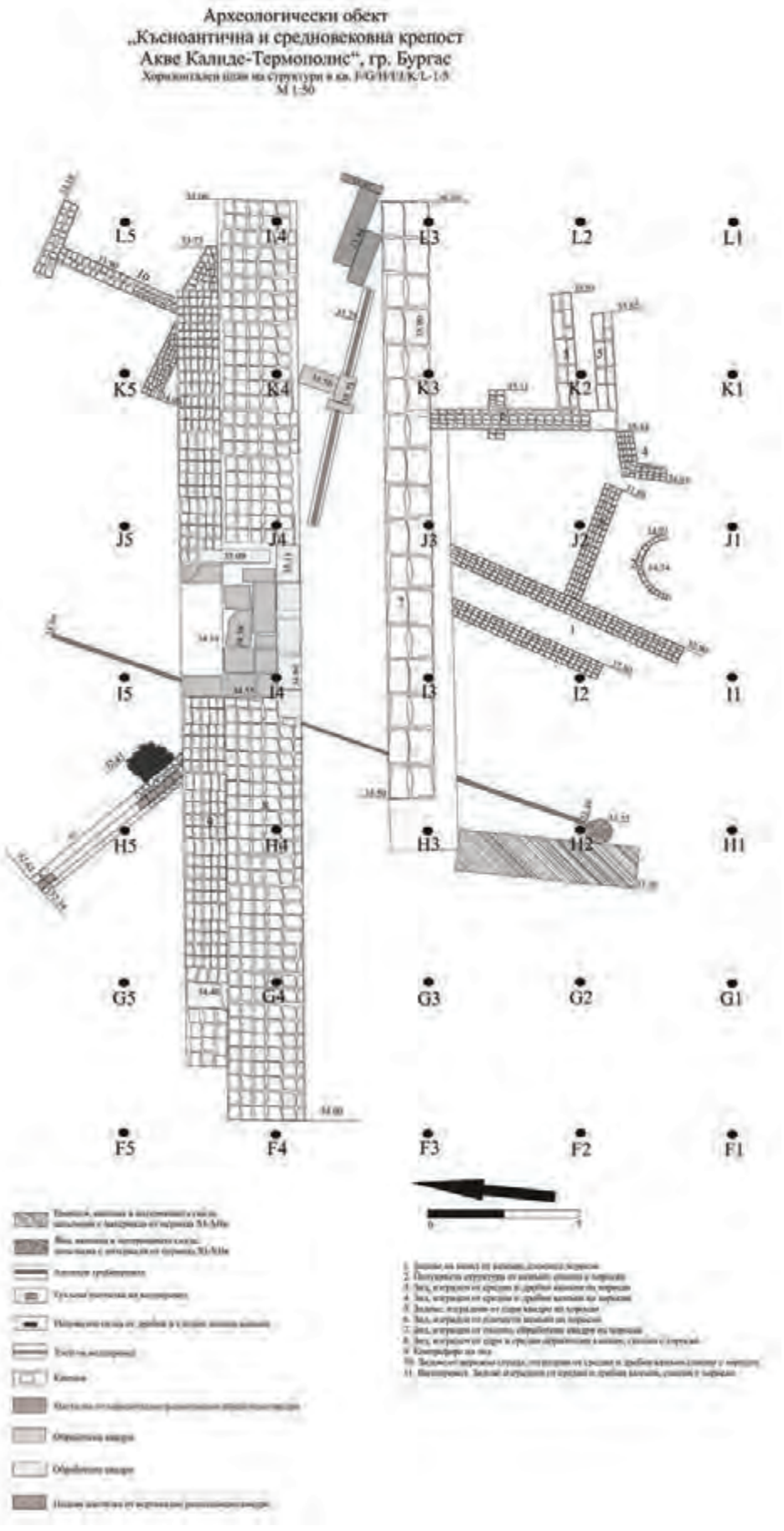
Обр. 199



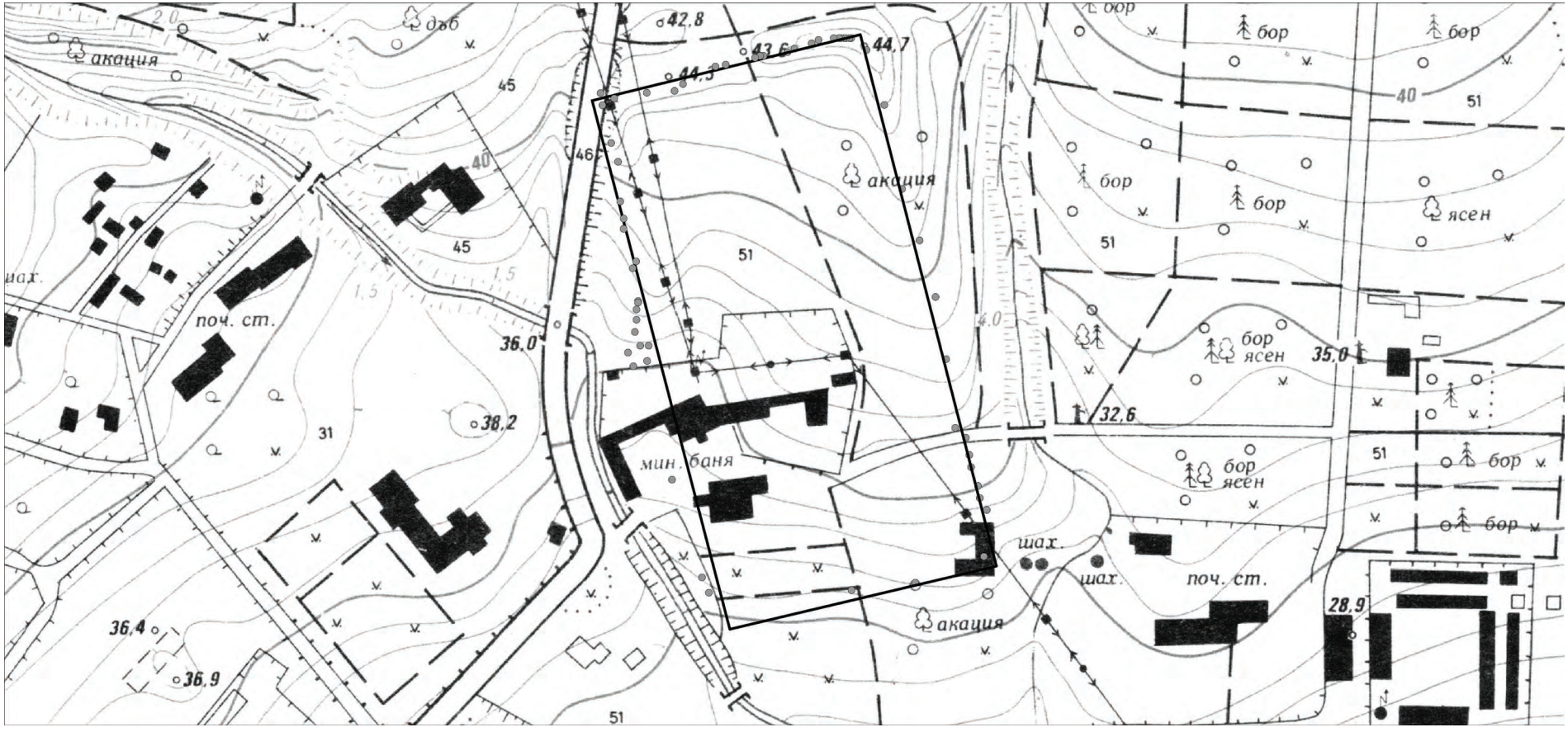
Обр. 200



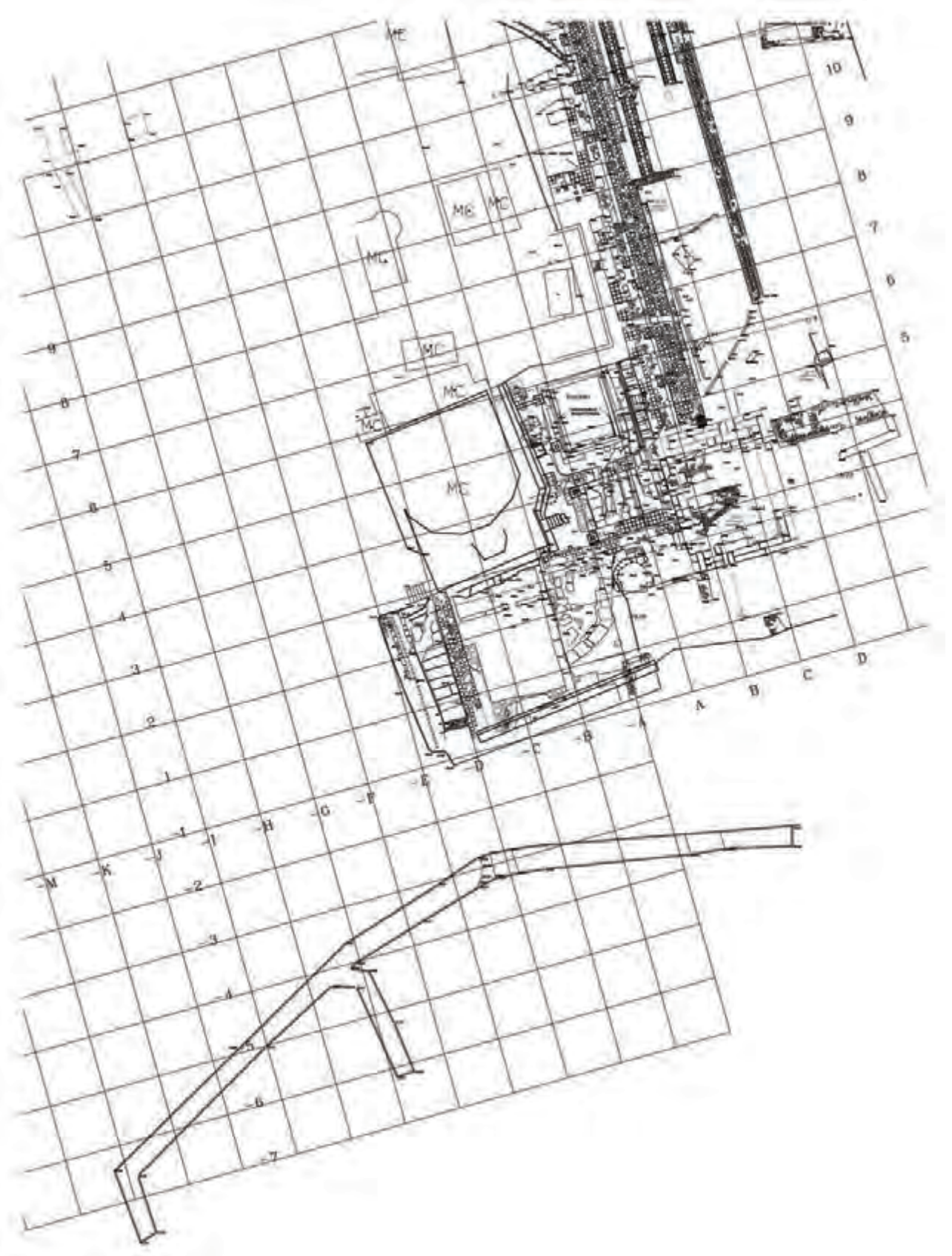
Обр. 201



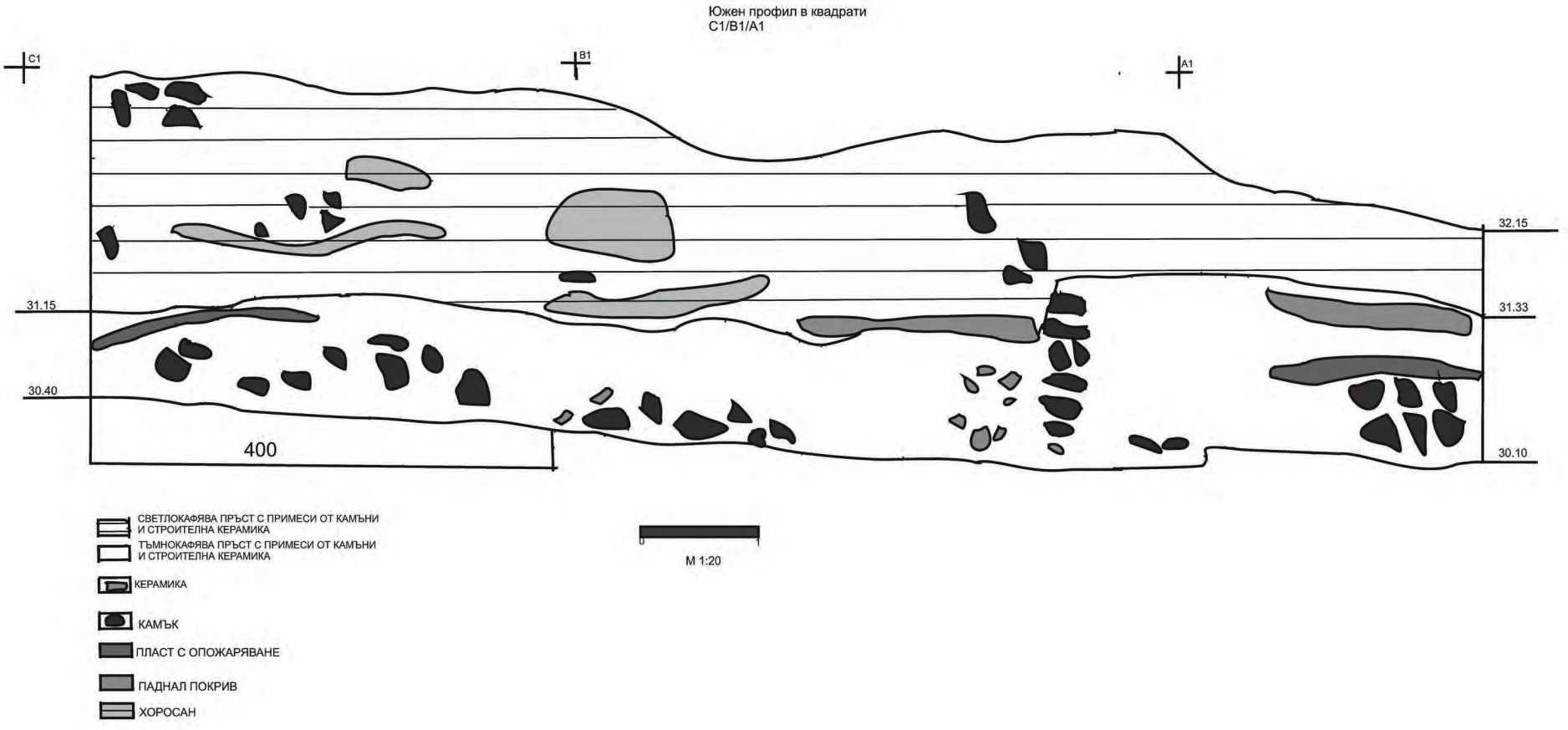
Обр. 202 – План на структурите в подмузейното пространство – 2017 г.



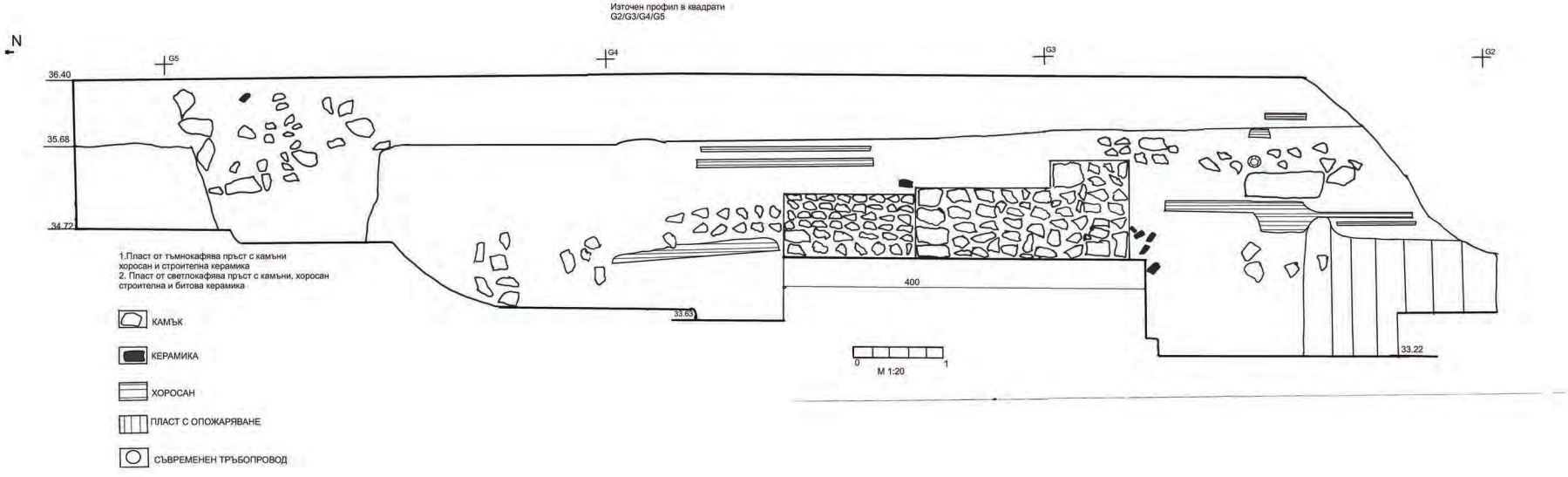
Обр. 203 – План на крепостта



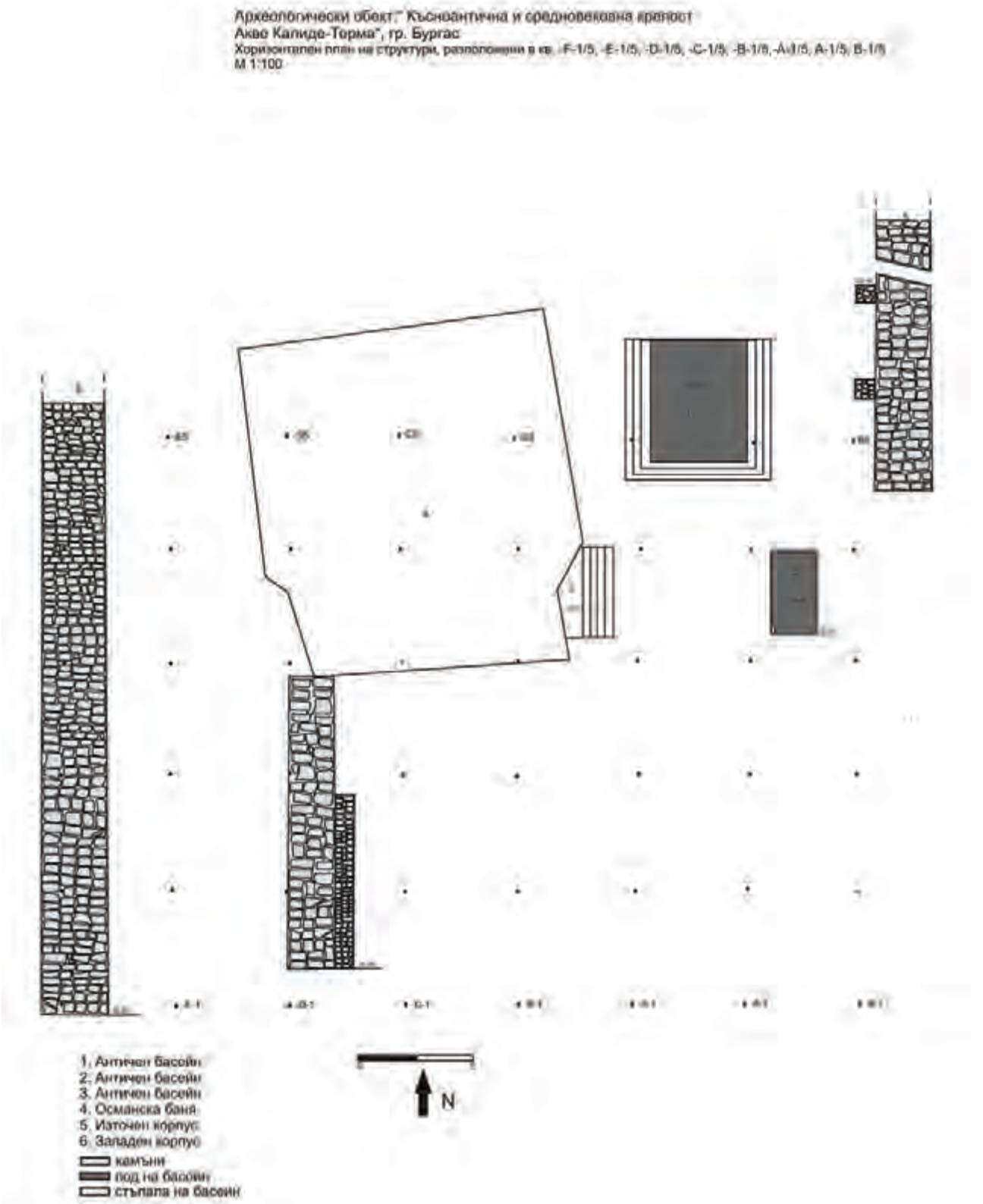
Обр. 204 – План на проучванията по водния цикъл 2015 г.



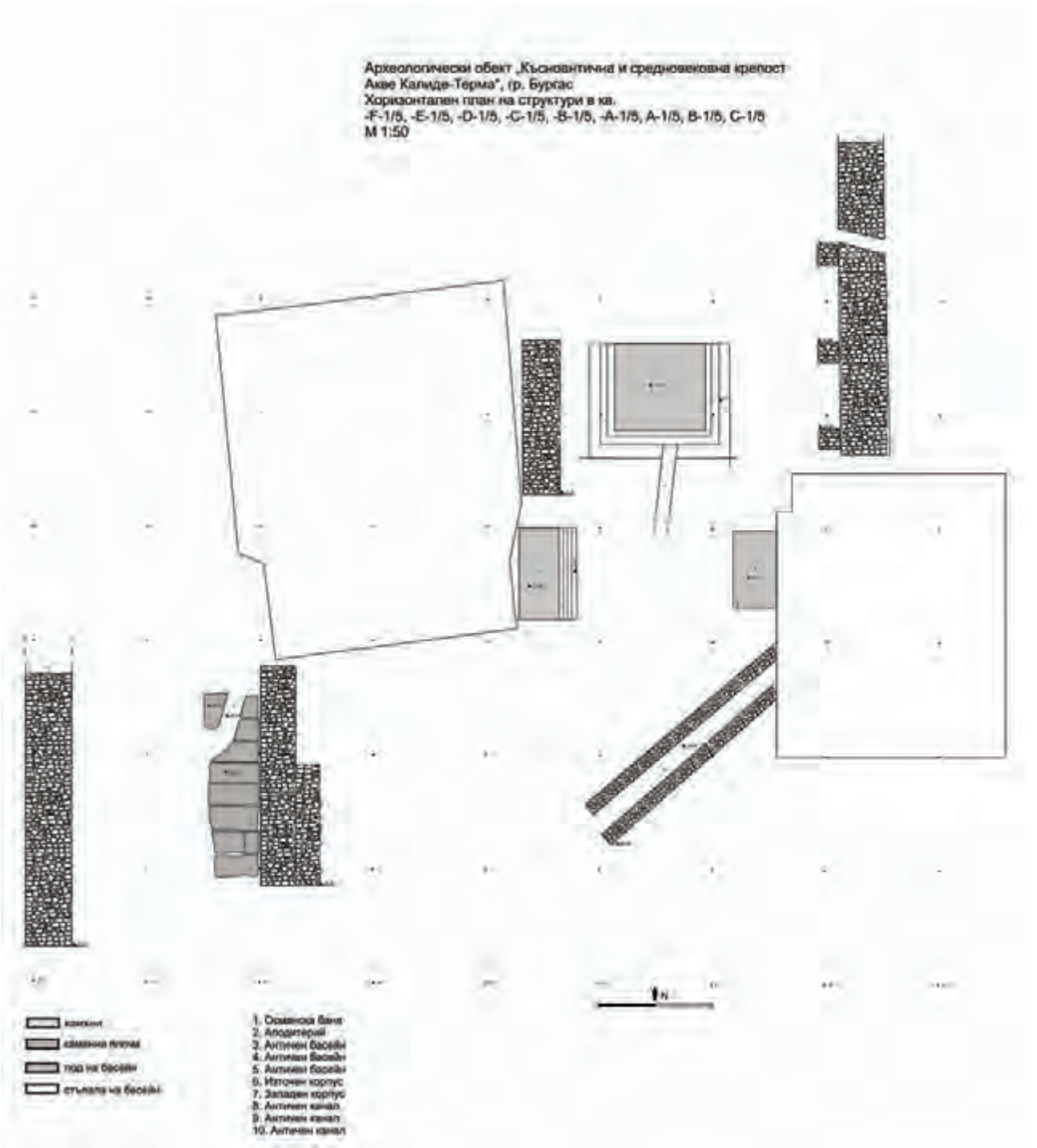
Обр. 205 – Профил 2015 г. – музейно пространство



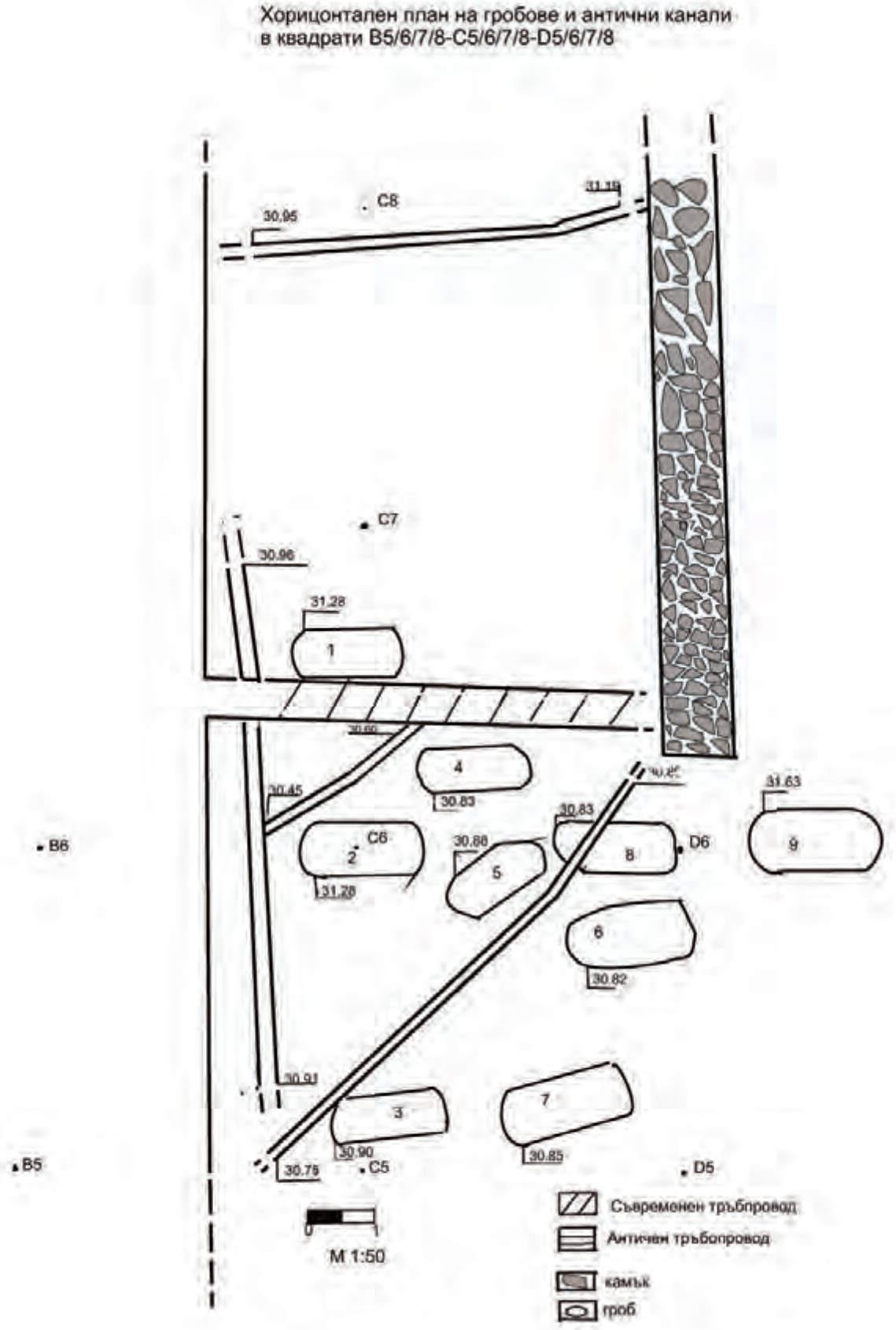
Обр. 206 – Профил юг-север – 2015 г. май-юли – поглед от запад



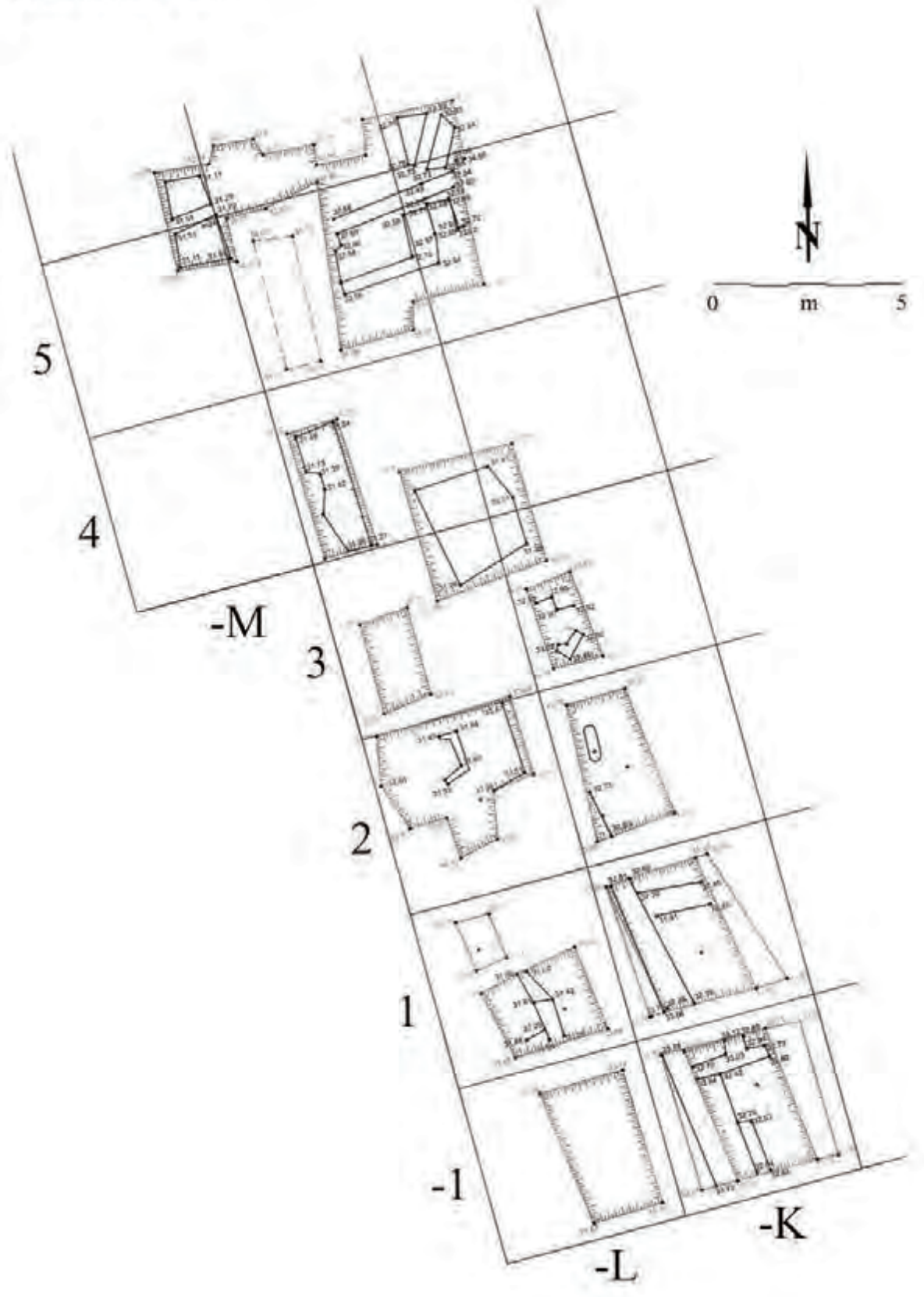
Обр. 207 – Корпусите (корабите) на ранновизантийската баня към септември 2015 г.



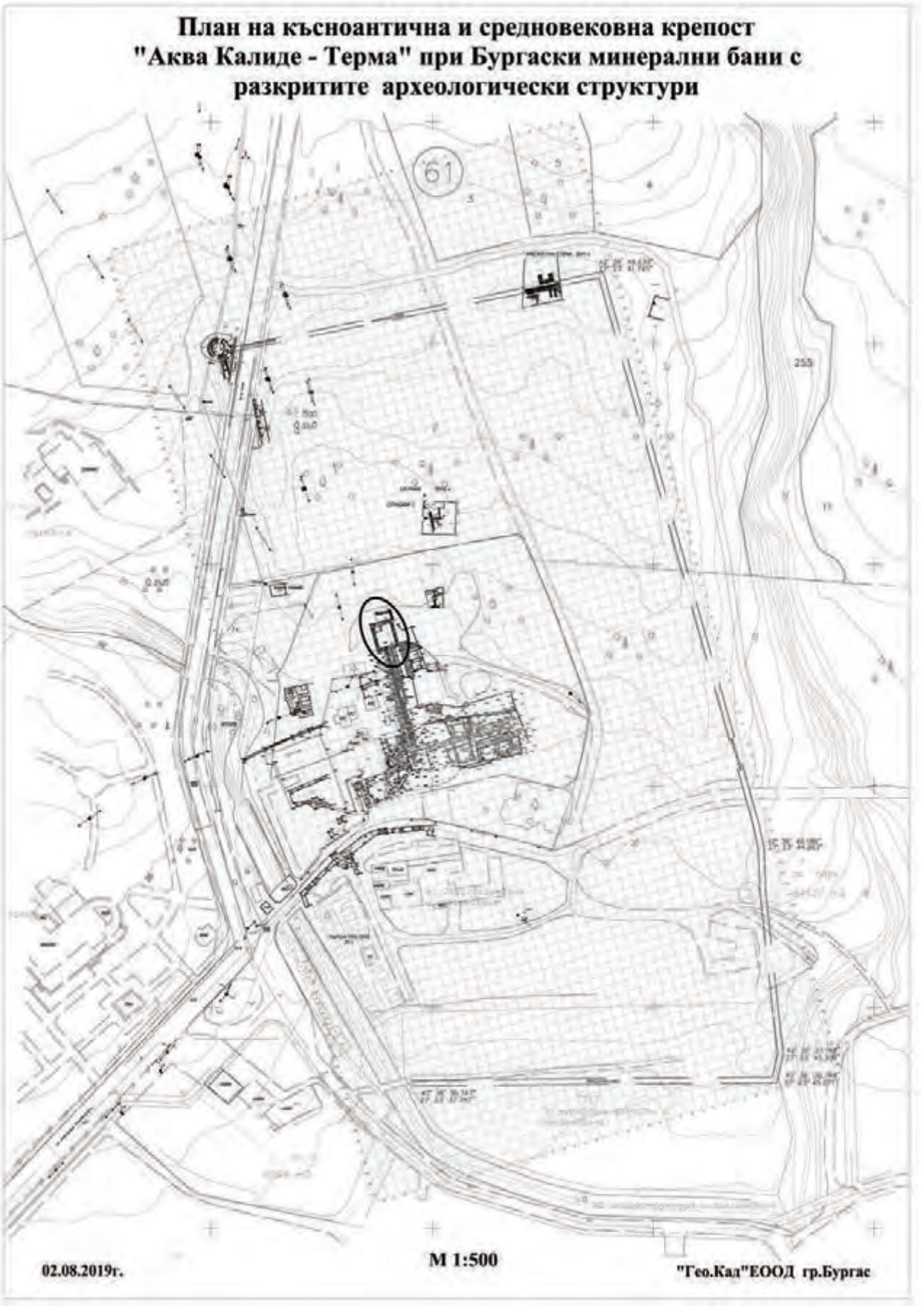
Обр. 208 – Ранновизантийската баня – общ план



Обр. 209 – Схема на разположението на гробовете от готския некропол – лято (юли-август) 2012 г.



Обр. 210 – АК геодезичен план на западна част – октомври 2014 г.



Обр. 211 – Общ план на разкритията на Акве калиде към септември 2019 г.



Обр. 212 – Западна крепостна стена – северна част



Обр. 213 – Северна крепостна стена – западен край



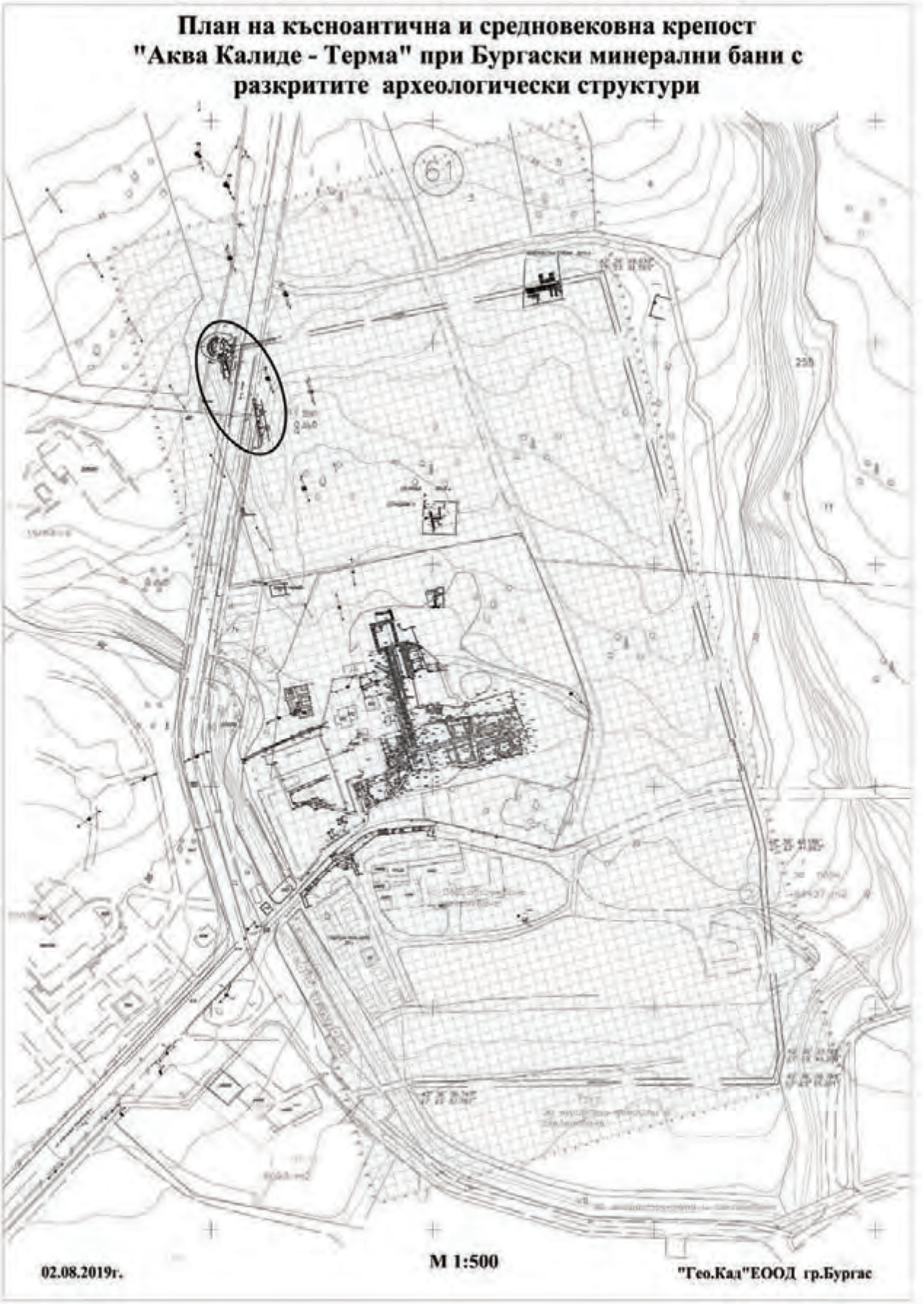
Обр. 214 – Фортификацията от XIII в. (дебелина на западната стена)



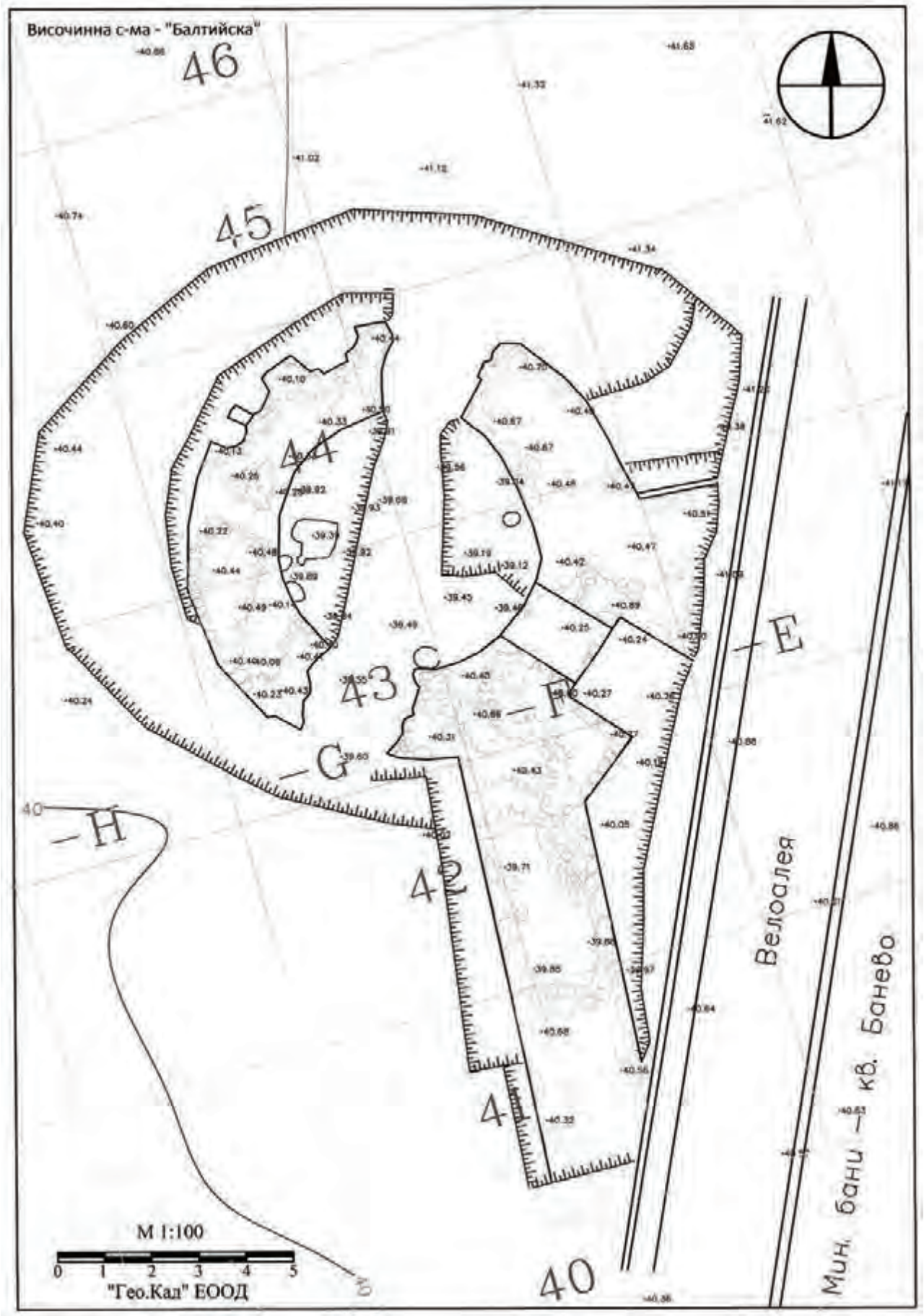
Обр. 215 – Фортификацията от XIII в. – западно лице на западната стена



Обр. 216 – Фортификацията от XIII в. – поглед от запад



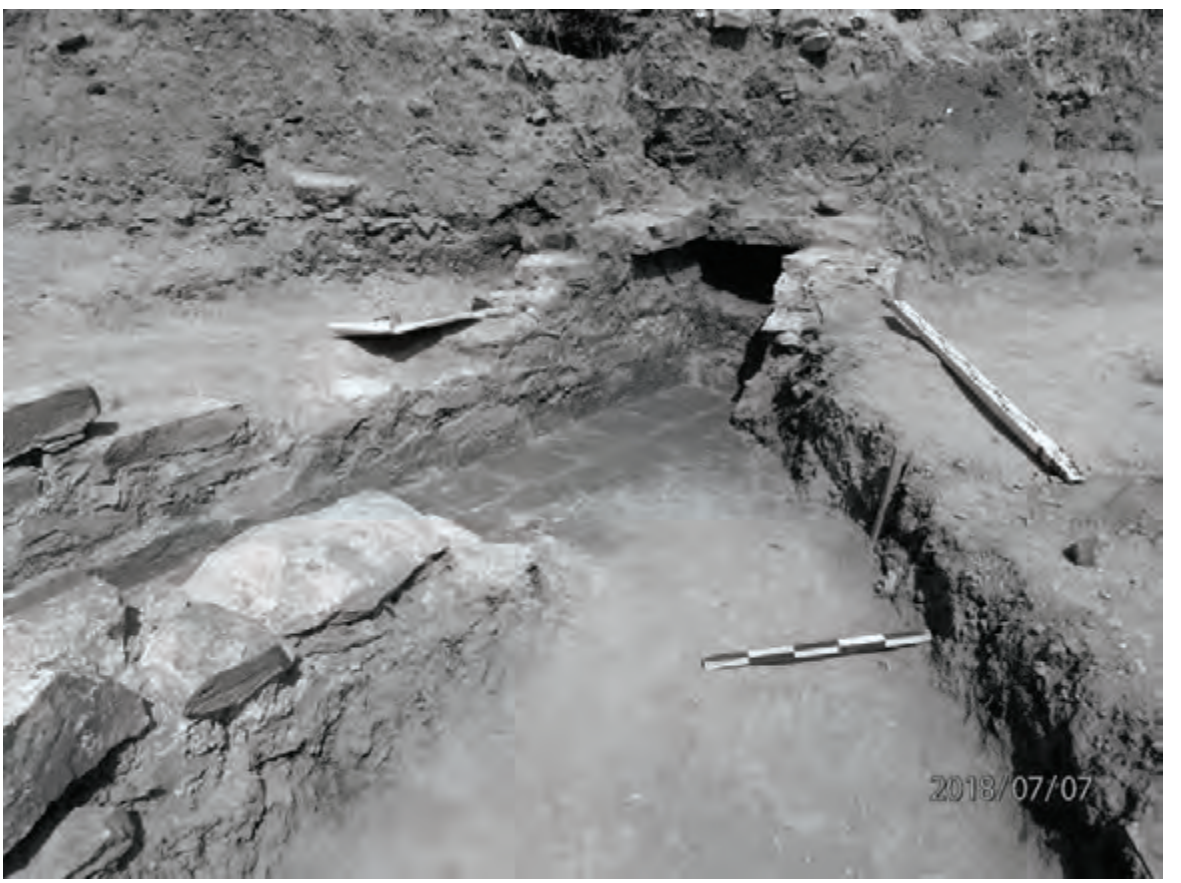
Обр. 217 – Общ план със северозападната част



Обр. 218 – План на СЗ кула



Обр. 219 – Каналът на ЮИ от СИ аподитерпум



Обр. 220 – Каналът на ЮИ от СИ аподитериум

ПРИЛОЖЕНИЕ

Обр. 1 – Разкриване на вътрешното лице на източния корпус на ранновизантийската баня – кв. В/7 – лято 2008 г.

Обр. 2 – Ситуация от есента на 2012 г. – южно пред кв. А/13 с преправки от Второ българско царство

Обр. 3 – Част от проучванията в археологически обект „Църква“ – лятото на 2008 г.

Обр. 4 – Проучвания в обект „Църква“ – лятото на 2008 г.

Обр. 5 – Обект „Църква“ – лятото на 2008 г.

Обр. 6 – Обект „Църква“ обща ситуация – лятото на 2008 г.

Обр. 7 – Обект „Църква“ – Цоня Дражева подготвя документиране на подово ниво на жилище – 2008 г.

Обр. 8 – Разчистване по източния корпус на ранновизантийската баня и южната част на средновековните канали – 2009 г.

Обр. 9 – Части от колони в кв. Е/8 – август 2009 г.

Обр. 10 – Части от колони в кв. Е/8 – поглед от изток – август 2009 г.

Обр. 11 – Източен сектор – кв. №№ В/С – 5/6 - част от източния корпус на банята и средновековните канали

Обр. 12 – Част от източния корпус и средновековен канал А/4-9 - В/4-/9

Обр. 13 – Фрагменти от колонада – кв. Е/8 – август 2009 г.

Обр. 14 – Средновековни зид и канал С/8 – поглед от юг

Обр. 15 – Колектор в кв. В/4

Обр. 16 – Част от източния корпус на ранновизантийската баня и средновековен зид в кв. В/8

Обр. 17 – Носеща конструктивна стъпка в кв. -В -1/1 – март-април 2014 г.

Обр. 18 – Стъпката в кв. –А -1/1 – април 2014 г.

Обр. 19 – Водопровод в кв. №№ В/С – 5/6

Обр. 20 – Водопровод в кв. №№ В/С – 5/6 – поглед от изток-североизток

Обр. 21 – Обща ситуация на част от водопроводите, източния корпус и пробива в него при водоснабдяването на град Бургас – поглед от изток

Обр. 22 – Кожухът върху римския водопровод в кв. В/6 – април 2014

Обр. 23 – Профилът в кв. D/8 – март - април 2014 г.

Обр. 24 – Мраморна вана в кв. А/5 – 2014 г.

Обр. 25 – Част от ранновизантийската баня в кв.№ -D/ -1/1/2 – поглед от юг – март-април 2014 г.

Обр. 26 – Част от ранновизантийската баня в кв.№ -D/ -1/1/2 – поглед от изток – март-април 2014 г.

Обр. 27 – Бански съоръжения (басейни) от римската баня в кв. -D/2 – март-април 2014 г.

Обр. 28 – Бански съоръжения (басейни) от римската баня в кв. -D/2 – март-април 2014 г.

Обр. 29 – Басейни от римската баня в кв. с №№ -D/2 –В/2 южно пред турската баня – март-април 2014 г.

Обр. 30 – Отводнителен канал (клоака) в кв. –А/А 1/2 – март-април 2014 г.

Обр. 31 – Жилище в кв. –А/-1- март-април 2104 г.

Обр. 32 – Носещата конструктивна стъпка в кв. –В/ -1/1 – март-април 2014 г.

Обр. 33 – Клоаката и обща археологическа ситуация в кв. №№ -А/А 1/2 – март-април 2014 г.

Обр. 34 – Част от външното (северно) лице на ранновизантийската северна крепостна стена – 2011 г.

Обр. 35 – Археологическа ситуация в кв. -D/2-Е/2 – част от западния корпус на ранновизантийската баня, подова каменна настилка и съвременна канализация – май 2014 г.

Обр. 36 – Каменна подова настилка в кв. -D/1 – май 2014 г.

Обр. 37 – Част от ранновизантийския зид на западния корпус на ранновизантийската баня, каменната настилка и съвременната отводнителна канализация - май 2014 г.

Обр. 38 – Колектор в кв. –Е/-1 – май 2014 г.

Обр. 39 – Съвременна отводнителна тръба от банята, положена в отточен канал (клоака) от римската баня в кв. –Е/2 – май 2014 г.

Обр. 40 – Пилоти около кожуха на римския

водопровод в кв. В/6, върху които е издигнат източния корпус на ранновизантийската баня – април 2014 г.

Обр. 41 – Съвременна отводнителна тръба от банята, положена в отточен канал (клоака) от римската баня в кв. –Е/2 – май 2014 г. - детайл

Обр. 42 – Гнездо за врата на банско помещение в подовата каменна настилка – Е/1 – май 2014 г.

Обр. 43 – Каменната подова настилка в кв. –Е/-D - /21 – май 2014 г. –поглед от северозапад

Обр. 44 – Стъпалата на мраморен римски басейн – кв. –В/3 – септември 2015 г. – поглед от изток

Обр. 45 – Стъпалата на мраморен римски басейн – кв. –В/3 – септември 2015 г. и част наслоената върху него ранновизантийска и турска баня – поглед от югоизток

Обр. 46 – Ситуация около западната порта на западната крепостна стена – февруари-март 2015 г.

Обр. 47 – Приемните помещения на банята и част от сградата на поликлиниката преди събарянето им – пролетта на 2012 г.

Обр. 48 – Цоня Дражева подготвя документиране на подовото ниво на жилище в обект „Църква“

Обр. 49 – Част от югоизточния аподитериум – 2012 г.

Обр. 50 – Ситуация в кв. №№ -А/А - 4-5 преди откриването на басейна – 2012 г.

Обр. 51 – Ситуация в кв. №№ -А/А - 4-5 преди откриването на басейна – 2012 г. – поглед от север

Обр. 52 – Стъпала към банята след преправка в кв. А/3 – над по-късно открит басейн

Обр. 53 – Стъпала към банята след преправка в кв. А/3 – над по-късно открит басейн – поглед от запад

Обр. 54 – Част от ЮИ аподитериум и входът от запад – кв. А/2

Обр. 55 – Югоизточният аподитериум с входът (кв. А/2) – поглед от запад

Обр. 56 – Преправка в западната част на ЮИ аподитериум върху открития канал за вода – кв. В/2

Обр. 57 – ЮИ аподитериум при разкриване – поглед от запад – 2012 г.

Обр. 58 – Водопроводи към банята – кв. №№ В/С – 5/6 – 2014 г. – поглед от запад

Обр. 59 – СИ край на аподитериума и началото на разкриването на крепостния зид с дебелина 2,50 м. в кв. С/ 3-4 – 2012 г.

Обр. 60 – ЮИ аподитериум – ситуация 2012 г.

Обр. 61 – Подмузейно пространство СИ ъгъл кв. К/6 – 2017 г.

Обр. 62 – Подмузейно пространство: крепостен зид, стопански и производствени помещения от IV и VI в. в кв. №№ F/G/ /N/I/J – 1/5 - 2017 г.

Обр. 63 – Северен край на музейното пространство, пресечено от бургаският водопровод от 1911 г. и нанесените поражения на обекта

Обр. 64 – Канал от IV в. – кв. I/1-2 – J/3 – 2016-2017 г.

Обр. 65 – СЗ край на ЮИ аподитериум – преустройства на аподитериума и южният край на източния корпус на ранновизантийската баня – кв. А/В – 4 – 2016 г.

Обр. 66 – СЗ край на ЮИ аподитериум – преустройства на аподитериума – кв. А/В – 4 – 2016 г.

Обр. 67 – Вътрешно лице на СИ ъгъл на ЮИ аподитериум – кв. С/ 3-4 – 2015-2016 г.

Обр. 68 – СЗ край на ЮИ аподитериум – преустройства на аподитериума и южният край на източния корпус на ранновизантийската баня – кв. А/В – 4 – 2016 г.

Обр. 69 – ЮИ аподитериум след частичната консервация от 2015 г. – 2016 г. – общ поглед от СИ

Обр. 70 – Източното лице ЮИ аподитериум – поглед от изток – 2016 г.

Обр. 71 – Следи от по-ранни преправки на ЮИ аподитериум – източно пред последното източно лице – 2015-2016 г. – поглед от юг

Обр. 72 – ЮИ аподитериум – външно южно лице – поглед от юг

Обр. 73 – ЮИ аподитериум – външно южно лице – поглед от юг

Обр. 74 – ЮИ аподитериум – външно южно лице – отточни отвори от по-ранен експло-

атационен период – поглед от юг

Обр. 75 – ЮИ аподитериум – част от едното от няколкото подови нива – 2015-2016 г. в южната част на съоръжението – поглед от изток

Обр. 76 – Подмузейно пространство северна част: крепостен зид, производствени и стопански помещения, водопровод, сграда от IV в. – поглед от изток – 2018 г.

Обр. 77 – Подмузейно пространство: крепостен зид от VIII в., северна стена от византийска сграда от XI в., съоръжение за открито течаща студена вода, помещения – поглед от изток

Обр. 78 – Подмузейно пространство: останки от зид на стопанско помещение и прилепена до крепостния зид носеща основа на съоръжение от XI в. – поглед от запад

Обр. 79 – Подмузейно пространство: крепостният зид и основите на прилепените към него допълнително изградени сгради – поглед от запад

Обр. 80 – Съоръжение от IV-VI в. за открито течаща студена вода – кв. J/K – 3 – 2017 г.

Обр. 81 – Детайл от съоръжението от IV-VI в. за открито течаща студена вода – кв. J/K – 3 – 2017 г.

Обр. 82 – Профил в кв. D/6 – 2017 г.

Обр. 83 – Средновековният зид в кв. №№ C/D – 8/13 (2012-2018 г.)

Обр. 84 – Структура на средновековния зид – от сн. 83

Обр. 85 – Манастир тепе – поглед от югоизток

Обр. 86 – Северна крепостна стена – в момент на разкриването и – 2010 г.

Обр. 87 – Северна крепостна стена – при разкриването и – поглед от запад – 2010 г.

Обр. 88 – СКС и съоръжение северно пред нея – поглед от Север

Обр. 89 – ЮИ аподитериум – 2012 г. – поглед от ЮИ

Обр. 90 – ЮИ аподитериум и част от ранновизантийската баня – поглед от юг

Обр. 91 – Ситуация в кв. №№ -A/A - 4-5 преди откриването на басейна – 2012 г.

Обр. 92 – Канали с хидрофобна мазилка в кв. –A/A – 4/-5

Обр. 93 – ЮИ аподитериум – обща ситуация при разкриването му – 2012 г. – поглед от север

Обр. 94 – Водопроводи в кв. B/C – 5 - 2014 г. – поглед от запад

Обр. 95 – Западен край на крепостния зид от VIII в. – кв. C/4 – 2012 г. поглед от запад

Обр. 96 – Разкриване на подмузейното пространство: крепостен зид, стопански и производствени помещения между IV и XIII в. – кв. C/K – 2017 г. – поглед от запад

Обр. 97 – Производствени и стопански помещения в кв. C/K – 1/3 – 2017 г. – поглед от запад

Обр. 98 – Северната част на помещенията и крепостния зид в кв. C/K – 3 – поглед от запад 2017 г.

Обр. 99 – Подмузейно пространство – бургаският водопровод и пресечените от него структури в кв. с №№ K/5 – C/6 – 2017 г. – поглед от изток

Обр. 100 – Канал от IV в. в кв. №№ I/J -1/3

Обр. 101 – Съоръжение за открито течаща вода от IV в. в кв. №№ J/3 – K/3 – 2017 г.поглед от изток

Обр. 102 – Подмузейно пространство: крепостна стена от VIII в., зид от византийска сграда от XI в., съоръжение за открито течаща вода от IV в. в кв. с №№ C/2-4 – K/2-4 – 2017 г. – поглед от изток

Обр. 103 – Подмузейно пространство южен сектор: част от стопански и производствени помещения от I. и VI в., канал от IV в., зид от византийска сграда от XI в., зидове от български средновековни сгради от XII-XIII в. – 2017 г. – поглед от изток

Обр. 104 – Детайл от съоръжението за открито течаща вода от IV в. – кв. J/3 – 2017 г. – поглед от изток

Обр. 105 – Откриване на участък от северната крепостна стена – 2010 г. – поглед от север

Обр. 106 – Подова каменна настилка в западен корпус на ранновизантийската баня – кв. -E/2 – 2014 г. – поглед от запад

Обр. 107 – Хоросаново бъркало от османски период в кв. A/2

Обр. 108 – Басейни от римската баня в кв. –B-

С/2 в момент на разкриването им непосредствено южно под и пред турската баня – 2014 г. – поглед от юг

Обр. 109 – Басейни от римската баня в кв. –В-С/2 в момент на разкриването им непосредствено южно под и пред турската баня – 2014 г. – поглед от югоизток

Обр. 110 – Разкриването на югозападния ъгъл басейн в кв. -А/4 – 2014 г – поглед от изток-североизток

Обр. 111 – Разкриването на басейн в кв. -А/4 – 2014 г – поглед от изток-североизток

Обр. 112 – Разкриването на басейн в кв. -А/4 – 2014 г – поглед от север

Обр. 113 – Разкриването на басейн в кв. -А/4 – 2014 г – поглед от изток

Обр. 114 – Разкриването на югоизточния ъгъл на басейн в кв. -А/4 – 2014 г – поглед от север

Обр. 115 – Югозападният ъгъл на басейн в кв. –А/4 – 2014 г. – поглед от запад

Обр. 116 – Разкриването на водопровод през 2014 г.

Обр. 117 – Укрепващият зид (контрафорс?)

Обр. 118 – Колекторът в югоизточния край на ранновизантийския корпус и южния край на подпорния (укрепващ, контрафорс) зид – кв. В/4 – април 2014 г.

Обр. 119 – Западен корпус на ранновизантийската баня – кв. –Е/-В/1 – април 2014 г.

Обр. 120 – Част от източния корпус на ранновизантийската баня и средновековен зид в кв. В/8

Обр. 121 – Сондаж и профил в кв. D/8 – април 2014 г.

Обр. 122 – Жилище в кв. –А/-1- март-април 2104 г.

Обр. 123 – Жилище в кв. –А/-1- североизточен ъгъл март-април 2104 г

Обр. 124 – Стъпката в кв. –В -1/1 – април 2014 г.

Обр. 125 – Югозападен ъгъл на клоаката в кв. –В/1 – април 2014 г.

Обр. 126 – Северна част на клоаката кв. А/2 – април 2014 г.

Обр. 127 – Разкрития през пролетта на 2014 г. в кв. №№ -А/-В/1

Обр. 128 – Структура в кв -В/-4 – Проект „Воден цикъл“ – февруари-март 2015 г.

Обр. 129 – Каменна плочеста настилка в западната порта – кв. –Н/-5 – „Воден цикъл“ – февруари-март 2015 г.

Обр. 130 – Западното лице на СЗ крепостно рамо (югоизточен край) – кв. –I/-5 – „Воден цикъл“ – февруари-март 2015 г.

Обр. 131 – Западното лице на СЗ крепостно рамо (югоизточен край) – кв. –I/-5 – „Воден цикъл“ – с част от плочестата настилка на Западната порта февруари-март 2015 г.

Обр. 132 – Югоизточният край на северозападното рамо на ранновизантийската крепост (северно до Западната порта) – кв. –I/-5 „Воден цикъл“ – февруари-март 2015 г.

Обр. 133 – Южното продължение на ЗКС с част от каменната плочеста настилка – кв. –G/-H – 6/7 - „Воден цикъл“ – февруари-март 2015 г.

Обр. 134 – Плочестата каменна настилка в западната порта – кв. –I/-5 – 2015 г.

Обр. 135 – Южното рамо на ЗКС – кв. –G/-6/7 – поглед от север – 2015 г.

Обр. 136 – Южна част на западната порта и част от южното рамо на ЗКС – кв. –G/7 – 2015 г.

Обр. 137 – СИ част на римския мраморен басейн в кв. –В/3-4 и надстроявания от ранновизантийския период – 2015 г.

Обр. 138 – Римски водопровод и канал – кв. –А/А – 1/2 – 2015 г.

Обр. 139 – Римски водопровод и канал – кв. –А/А – 1/2 – 2015 г. – проучване на централната му част – 2015 г.

Обр. 140 – Римски водопровод и канал – проучване на крайната му югозападна част – кв. № -В/1

Обр. 141 – Римският водопровод и канал в кв. с №№ –А/А – 1/2 и -В/1 - поглед от СИ на ЮЗ

Обр. 142 – Римският водопровод и канал в кв. с №№ –А/А – 1/2 и -В/1 – поглед от ЮЗ на СИ – 2015 г.

Обр. 143 – Тръба от римския водопровод в кв. А/2, останала под ранновизантийския аподитериум – поглед от запад

Обр. 144 – Археологическата ситуация около жилището в кв. –А/-1 – каменно корито и част от колона – 2014 г.

Обр. 145 – Участък от северната крепостна стена на ранновизантийската крепост с преправки от север и помещения вътре в укрепеното пространство – поглед от запад

Обр. 146 – План на римския канал и водопровод в кв. А/2 – 2015 г. г.

Обр. 147 – Римският канал и водопровод в кв. А/2 – 2015 г.

Обр. 148 – Сондаж в южната част на ранновизантийската баня – кв. –С/-1- 2015 г.

Обр. 149 – Източна част на римския мраморен басейн – кв. -В/3-4

Обр. 150 – План на източния сектор на банския комплекс – подмузейно пространство: крепостен зид, стопански и производствени помещения, части от византийска и български средновековни сгради - кв. №№ С/D/E/F/G/H/I/J/K – 1/7 – 2015-2017 г.

Обр. 151 – Източен сектор: №№ С/D/E/F/G – 1/4 – при проучването през 2015 г.

Обр. 152 – Източен сектор: Покривни конструкции на сгради от VI в. – кв. F/G – 2/3 – 2015 г. – поглед от юг

Обр. 153 – Разкриване на постамента – кв. №№ D/E – 6/7 – 2015 г. – поглед от югоизток

Обр. 154 – Структура на изграждането на постамента - кв. №№ D/E – 6/7 – поглед югозапад

Обр. 155 – Останки от покривни конструкции (керемиди) от сгради (стопански и производствени) от VI в. в кв. E/F – 2/3 – 2015 г. – поглед от юг

Обр. 156 – Останки от покривни конструкции (керемиди) от сгради (стопански и производствени) от VI в. в кв. E/F – 2/3 – 2015 г. – поглед от юг

Обр. 157 – Част от долиум в стопанско помещение в кв. Е/2 – 2015 г. – поглед от юг

Обр. 158 – Останки от пещ в кв. F/2 – 2015-2016 г. – поглед от юг

Обр. 159 – Част от долиум в помещение в кв. F/4 – 2016 г. – поглед от запад

Обр. 160 – Профил юг/север в кв. G - 4/5/6 при проучванията 2015 г. – поглед от запад

Обр. 161 – Античен водопровод (югозапад-североизток) и бургаското водоснабдяване (запад-изток) в кв. №№ I – 4/5 - 2017 г. – поглед от изток

Обр. 162 – Античен водопровод в кв. Н-1/2 под по-късните структури – 2015-2016 г. – поглед от юг

Обр. 163 – Гроб от некропола в кв. Е-5/6 - 2016 г. – поглед от изток

Обр. 164 – Въздушна сн. на разкритията на банския комплекс и подмузейно пространство – 2017 г.

Обр. 165 – Отводнителен канал в кв. Н-1/2 – 2015-2017 г. – поглед от юг

Обр. 166 – Античният водопровод в кв. Н-1/2 – 2016-2017 г. – поглед от запад

Обр. 167 – Античен канал в кв. I-1/2 – 2016-2017 г. – поглед от юг

Обр. 168 – Пасаж от антична улица в кв. К/4 – 2017 г. – поглед от запад

Обр. 169 – Част от късноантична (ранновизантийска) сграда от IV в. в кв. К-4/5 – 2017 г. – поглед от север

Обр. 170 – Профил в кв. D/8 - 2014 г. – поглед от запад

Обр. 171 – Проучване източно пред източния ранновизантийски корпус на банята в кв. №№ В/С – 5/6 – пролет 2014 г. – поглед от юг

Обр. 172 – Проучване източно пред източния ранновизантийски корпус на банята в кв. №№ В/С – 5/6 – пролет 2014 г. – поглед от изток

Обр. 173 – Северозападен ъгъл на крепостта: ъглова северозападна кула, вход към нея и част от раменете на западната и северната КС – кв. №№: -D/-F/-G/-N - 40/44 – август 2019 г. – поглед от север

Обр. 174 – Вътрешно (източно) лице на крепостна стена от XIII в. – август 2019 г. – кв. –В – 35/36 - поглед от юг

Обр. 175 – Крепостната стена в кв. –Е/-D - 34/38 в момент на разкриване – август 2019 г.

Обр. 176 – Външно (западно) лице на крепостната стена в кв. –Е/34/37 – август 2020 г. – поглед от юг

Обр. 177 – Крепостната стена в кв. №№ -Е – 35/38 – август 2019 г. – панорамен поглед от запад-югозапад

Обр. 178 – Северозападният край на западната крепостна стена и част от СЗ кула – кв. №№ -G/-F – 40/41 – август 2019 г. – поглед от югоизток

Обр. 179 – Воден цикъл – канали и структури в кв. №№ –B/-F -/4 – февруари-март 2015 г. – поглед от север

Обр. 180 – Воден цикъл – канали и структури в кв. №№ –B/-F -/4 – февруари-март 2015 г. – поглед от север

Обр. 181 – Останки от пещ в кв. № –L/2 – западен сектор ноември 2014 г.

Обр. 182 – Зидове от ранновизантийски сгради в кв. №№ -K/1; -K/2; -L/2 – западен сектор ноември 2014 г.

Обр. 183 – Царският надпис – кв. E/1 – юли 2015 г.

Обр. 184 – Фрагментиран надпис

Обр. 185 – Пасаж от водоснабдяването на Бургас от 1911 г. в пресечен от него късноантичен (ранновизантийски) водопровод – кв. № D/6 – 2015-2016 г. – поглед от изток

Обр. 186 – Пасаж от водоснабдяването на Бургас от 1911 г. в пресечени от него късноантичен (ранновизантийски) водопровод и бъркало от IV в. – кв. № E/6 – 2015-2016 г. – поглед от изток

Обр. 187 – Крепостен зид от втората половина на VIII в. – кв. №№ D/E/F/G/H – 3/4 – 2015-2017 г. – поглед от запад

Обр. 188 – Разкриванетго на останките от стопански и производствени помещения от IV и VI в. в кв. №№ D/E/F/G – 1/5 – подмузейно пространство 2015 г. – поглед от югозапад

Обр. 189 – Басейнът – кв. A/B – 4/5 - юли-август 2013 г. – поглед от изток-североизток

Обр. 190 – Басейнът – кв. A/B – 4/5 - юли-август 2013 г. – поглед от север

Обр. 191 – Част от фригидариума (IV-VI в.) и по-късно стълбище в кв. № A – 3/4 – септември 2015 г. – поглед от запад

Обр. 192 – Източната част на фригидариума (IV-VI в.) и строителните преправки – кв. A – 3/4 – септември 2015 г. – поглед от запад

Обр. 193 – Част от басейна-фригидариум – под мраморната седалка е отточния канал – кв. A – 3/4 – септември 2015 г. – поглед от запад

Обр. 194 – Източната част на фригидариума (кв. A – 3/4) с преливниците и подовото плочесто ниво – септември 2015 г. – поглед от север

Обр. 195 – Целият фригидариум (кв. A – 3/4) със строителните преправки в него преди разчистването му към състоянието в VI в. – септември 2015 г. – поглед от югоизток

Обр. 196 – Канализацията за открито течаща студена вода (кв. №№ B/C - 3) към фригидариума от J/K – 3 – 2015 г. септември – поглед от изток

Обр. 197 – Средновековна канализация в кв. –D/-1 – 2015-2016 г. – поглед от север

Обр. 198 – Строителни преправки в средновековни помещения в кв. –D/-1 – 2015-2016 г. – поглед от изток

Обр. 199 – Клоака, продължение на канала от тепидариума – кв. –B/-C -1 с по-късни преустройства – 2015-2016 г. – поглед от запад

Обр. 200 – Сондаж в – кв. –B/-C -1 – 2016 г. – поглед от север

Обр. 201 – Басейни от римската баня – кв. № -C/D – 2 – 2015-2016 г. – поглед от изток

AQUAE CALIDAE, THERMOPOLIS, THERMAE, ТѢ ΘΕΡΜΑ И ЛЪДЖА В АНТИЧНАТА И СРЕДНОВЕКОВНАТА КАРТОГРАФИЯ

Атанас ОРАЧЕВ

Античните *Aquae calidae* (сиреч *Топлите води* – вж. за тях Ангелов 1939) се засичат в описанията и старите карти със следните изписвания: *Aquis calidis, Thermopolis, Θερμόπολις, Thermae, Θέρμα, Θέρμη, βασιλικαὶ Θέρμαι, Μεγάλη Θέρμη, Gialakova, Gialakoi, Gialakioi, Ilidshe, Ilidja, Lidjechoi, Лыджа, Лъджа, Лъджа кьой, Айтоска лъджа, Айтоски бани* и *Бургаски минерални бани* при с. Банево, което днес е квартал на град Бургас (срв. Мичев, Коледаров 1989; Gyuzelev 2008, 183). За пръв път те се появяват в единствената достигнала до наши дни в цялост антична карта: тя влиза в научно обращение с името на Konrad Peutinger (1465-1547), което В. Велков чете като *Певтингер* (FHB 2, 9).

Tabula Peutingeriana е копирана за последно в края на XII – началото на XIII в. (Weber 1989, 113-117), но нейният архетип се отнася към I в. сл. Хр. и се предполагат няколко редакции – от III докъм V в. сл. Хр. (Weber 1976, 21-22; Manfredi 1986; Подосинов 2002, 290 сл.). Според мен специално за Тракия картата е редактирана през IV в. сл. Хр., тъй като по времето на имп. Диоклециан (284-305) в съответствие и с военното преустройство, и с административната реформа, и с последиците от земетресения и наводнения започват да се изграждат нови пътища (срв. Господинов 1995; Господинов 2005; Торбатов 2002). В случая става въпрос най-напред за западночерноморското трасе в *Tabula Peutingeriana* от *Анхиало* (*Ancialis* – sic) за *Аполония* (*Appollonia*) и оттам за *Byzantion* (вече отбелязан като *Constantinopolis* – обр. 1). То започва да се изгражда след 297 г. сл. Хр. (Орачев 2017), докато другата нова обществена пътна отсечка на *Via Egnatia* започва да се строи след 330 г. сл. Хр. и води от *Apris* за новата столица на Империята *Constantinopolis* (дн. Истанбул). Второто пътно трасе е отразено с различия в *Tabula Peutingeriana* и *Itinerarium Hierosolymitanum*, като и двете показателно липсват в *Itinerarium Antonini Augusti* (Орачев под печат).

Картата е представлявала пергаментен свитък (*rotulus*) с дължина 674 и ширина 34 см: той се е намотавал около дървен цилиндър, но през 1863 г. е бил разчленен на XII или XI секции (Подосинов 2002, 287-288). В секция VII (по номерацията на Weber 1976), на пътя за *Ranilum* (дн. Оризово, Чирпанско – FHB 2, 27), на 12 римски мили след *Ancialis* и на 50 мили преди *Cabilis* (на Таушан тепе край Ямбол – FHB 2, 27), над изображение на крепост се разчита *Aquis calidis* (обр. 2). *Aquae calidae* са описани само с няколко реда в *Tabula imperii Romani* (K35/2 – *Philipopolis*): там Ив. Карайотов не посочва писмените известия и епиграфските паметници (срв. Gyuzelev 2008, 183-185), като препраща към: Алексиева 1950; Карайотов и др. 2000; Кияшкина 1994 (всъщност Kiachkina 1994); Младенова 1961; Филов 1910; Beševliev 1964; Karayotov, Kiyashkina 1997 (всъщност Kiachkina, Karayotov 1997) и Filow 1911 (Ivanov 2012, 24).

Наличните писмени известия са систематизирани от К. Иречек (1899/1974, 814-816), Г. Михаилов (IGBulg 1.2, 335), В. Бешевлиев (1987) и М. Гюзелев (Gyuzelev 2008, 183). Ив. Карайотов (2011) следва част от тях, както и своята съпруга П. Кияшкина, която допълни известното с резултати от археологически и нумизматични проучвания (Кияшкина

2000). Сред достигналите до наши дни описания се откроява онова на Йордан (Iord. Get. 108-109): *Post Asiae ergo tale excidium Thracia eorum experta est feritatem. Nam ibi ad radices Emi montis et mari vicinam Anchialos* [с разночетене Anchilialos] *civitatem adgressi mox adeunt… Ibi ergo multis feruntur mansisse diebus aquarum calidarum delectati lavacris, quae ad duodecimo* [с разночетене quintodecimo] *miliario Anchilialitanae* [с разночетене Anchilitanae] *civitatis sunt siti, ab imo suae fontis ignei scaturrientes, et inter reliqua totius mundi thermarum innumerabilium loca omnino precipua et ad sanitatem infirmorum eficacissima* (*След такова разоряване на Азия тяхното зверство* [на „готите“ – готоните] *изпитала и Тракия. Там – в подножията на планината Ем* [Хемус], *те се приближили близо до морето и пристъпили към град Анхиало... Разправят, че там* [готоните] *останали много дни, като се прехласнали от баните на Топлите води, които са разположени на дванадесетата миля от града Анхиало, където от дълбините се въздигат горещи извори; сред всички останали неизброими по света места с* [топли] *бани тези безспорно са главните и най-много въздействат върху здравето на болните* (срв. с превода във FHB 2, 343).

Събитията по правило се отнасят към 270 г. сл. Хр., но споменаването на „готи“ в *Res gestae Divi Saporis* (Maricq 1958) прави възможна и малко по-ранна датировка (вж. за готонските пиратски набези и похода на имп. Валериан Орачев 2013). При всички случаи милиарният камък е бил видян от нашествениците, а анхиалските терми вече са били прочути в цялата Римска империя. *Aquis calidis* са отбелязани между *Carsaleon* и *Berzamis* и в *Ravennatis Anonymi Cosmographia* на пътя от *Martianopolis* (Марцианополис, край град Девня) за *Cavilis* (Rav. An. 4.7.12-17): той липсва в *Tabula Peutingeriana* и другите римски пътеводители, защото е бил със статут на междуселищен – *via vicinalis* (Орачев под печат; срв. Господинов 1985).

Изображението на крепост не е случайно и защото Комес Марцелин известява, че през 447 г. *Attila rex usque ad Thermopolis infestus advenit* (Marcell. Chron. 417.15.4): „*При своите нападения крал Атила достигнал чак до Термопол*“. М. Войнов дава *Thermopolim* и в коментара към своя превод посочва, че „*това име би могло да се тълкува като посочване за Термопилите*“ (FHB 2, 310, бел. 5). На свой ред В. Златарски предполага, че в края на XII в. Никита Хониат е отъждествил *Терми* с *Термопол,* което Кр. Гагова смята за неприемливо (Гагова 2002, 313, бел. 14). Ат. Игнатиев обаче отбелязва, че през двадесетте години на XX в. тук все още са личали укрепителни стени от ломен камък, споени с хоросан (Игнатиев 1929, 362). Още преди това К. и Х. Шкорпил засичат следи от римска пътна станция в северната част на баните (Шкорпил 1991, 132), а В. Бешевлиев твърдо свърза *Термопол* с *Терми* (Бешевлиев 1987, 61). И спецификата на изображението в *Tabula Peutingeriana* посочва, че пътната станция и баните са били добре укрепени, поради което Комес Марцелин в началото на VI в. сл. Хр. ги назовава *Термопол*.

Наистина Прокопий Кесарийски е записал, че термите „*в старо време*“ не са били укрепени, но „*сега имп. Юстиниан – като го оградил* [мястото на баните], *направил лечението им* [на болните] *да бъде безопасно*“ (Procop. De aed. 4.4, 4.11). В случая с укрепленията на баните Прокопий си е „изкривил душата“ (срв. Beševliev 1964, 124 sqq; Kiachkina, Karayotov 1997; Drazheva 2010; Момчилов и др. 2017), а Теофилакт Симоката е записал, че те не са разрушени от аварския хакан, макар Анхиало и неговата територия да са опустошени (Бешевлиев 1987, 61).

При всички случаи *Продължителят на Теофан* знае за *τὰ Θέρμα* (*Баните*). Те са упоменати и от други ромейски автори (Soustal 1991, 477-478), а в *Съборни актове* (*Acta conciliorum oecumenicorum*) от 787 г. са назовани *αἱ βασιλικαὶ Θέρμαι,* а на латински *Imperiales Thermae* (Mansi 12.993, 13.142; Бешевлиев 1987, 61-62). В следващите векове баните се появяват в *Географията* на араб-

ския учен Ал-Идриси (Al-Idrisi)[1] с названието *Мигали терме.* Някои изследователи се съмняват в тази локализация на *Големите бани,* но техните възражения не издържат критика (Кендерова 2011; Кендерова, Бешевлиев 1990; Miller 1928). *Географията* е достигнала до наши дни в десет преписа, които датират от XIII-XVI в. Онези, които описват Тракия със Странджанското крайбрежие и Бургаската низина, са, както следва: два Парижки – единият е най-ранен и е съставен около 1300 г. в Магреб (обр 3), а другият датира от 1344 г., но в него липсват карти; Санктпетербургски (Ленинградски) – пази се в Държавната публична библиотека „М. Е. Салтиков Шчедрин" и е съставен най-вероятно в началото на XIV в. (обр. 4); два от XV в. – Оксфордски от 1456 г. (обр. 5) и Истанбулски от 1469 г.; и един Софийски, който постъпва като държавна откупка на османски документи в Ориенталския отдел на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий" и е бил преписан през 1556 г. (обр. 6). Там в картите от V секция към VI климат на *География* на Ал-Идриси са маркирани *Мигали терме*. В текста на неговата *География* пък е записано, че *Големите бани* са разположени на половин ден път от *Русукастро*, а *„Мигали терме е малък град с хубави широки квартали с много насаждения и зеленчуци. Там има* [градски] *стени, има добитък и средства за препитание"* (Недков 1960, 84 сл.).

От Жофруа Вилардуен се разбира, че баните са били действащи до 1206 г., когато латинският император Анри Фландърски (1205-1216) разрушава и изгаря *la Ferme* (Николаев 1947), който е бил *„хубав и добре разположен град"*, където *„извират топли води, най-хубави в целия свят"*, и откъдето *„била отнесена голяма плячка, добитък и други неща"* (срв. Иречек 1899, 756-758; 1974: 814-816; Гагова 1986). Опустошаването на прочутите бани води до тяхната показателна забрава, тъй като те не се откриват в картите на Герард Меркатор (обр. 7) и Абрахам Ортелиус (обр. 8), където в района се отбелязва погрешно единствено *Deueltus*. Това може да се обясни и с факта, че в техните карти по правило се маркират обекти само покрай старото римско пътно трасе от *Itinerarium Antonini* (FHB 2, 33), което е водило от Анхиало за *Via Egnatia* (*Ancialis – Debelco – Sadame – Tarpodizo – Ostudizo – Burtudizo – Bergule – Drizipara – Tzirallo – Heraclia*). За Абрахам Ортелиус то е пресичало *Rodope mons Odrysarum* (*Одрюската планина Родопе*) и *Gammaides mons*, което посочва, че Странджа се е приемала за част от Родопите. Представата на Ортелиус, изглежда, се дължи на погрешна интерпретация на маркировките в *Tabula Peutingeriana* (срв. Ламбев 1987; Коледаров 1984; Asdracha 1976).

Същото е положението и в картата на Джакомо Гасталди от 1584 г. (обр. 9), където се обозначава *Deuelt* (*Деултум*) над *Rhodope mons*. Така подложките и номенклатурата в произведенията на „бащите" на модерната картография предопределят последвалата продукция на съответните европейски ателиета. Впоследствие тази римска военна колония се възприема от картографите за идентична със Загора, което се дължи и на компилативния текст на Йохан Леунклавий, щото *„първоначално Загора в Тракия се наричал Девелт"* и *„Девелт са го именували гърците или пък Загора, както са го назовали българите"* (Leunclavius 1558, 315). Тъкмо такъв е случаят с картата на Никола Сансон от 1648 г., където на погрешно място (до езеро в началото на *Paniza flu* – Камчия) е нане-

[1] *Ал-Идриси (1100-1165) е един от най-значимите представители на средновековната география и картография (Miller 1928). Роден е в гр. Сеута, Северна Африка, но израства и получава образованието си в арабска Кордоба (Испания). Неизвестно точно кога той постъпва на служба в двора на Роджер II (1130-1154) в Палермо. Тук за около петнадесет години съставя на арабски език съчинението Китаб нузхат ал-муштак, известно още и като Китаб Руджар („Книга на Роджер"), или География на Идриси. Географските описания обособяват познатия тогава свят по „климати" – общо седем климата, които делят света на седем успоредни зони и са разположени на север от екватора. Макар да не са рисувани в мащабна проекция, те се характеризират със сравнително подробна и точна за времето си географска номенклатура. Картите към VI.5 изобразяват част от Балканския полуостров с Тракия и в тях са отбелязани Мигали терме (Кендерова 2011, 183 сл.).*

сено *Zagora ol: Develtus – Загора или Девелт* (обр. 10).

Едва през XVIII в. в района се появява *Aidos – Antos – Autos – Aitos – Айтос* (вж. за него Делирадев 1953, 63-65; Велков 1959, 227 сл.; Soustal 1991, 167-168; Момчилов 1999, 184-185; Гагова 2002, 161-162). Образцов пример е *Карта на Унгария* на Гийом дьо Лил от 1702 г., където под *Aidos* вместо Дебелт е изписано *Ruines de la Zagora – развалините на Загора* (обр. 11). С названието *Anto Анто* градът пък е обозначен в една анонимна руска *Карта на пътищата до Цариград* от 1771 г. (обр. 12). Ал. Шапошников свързва името с крепостта *Antôînon* у Прокопий Кесарийски и го приема за *„тракийско производно прилагателно със суфикса in от местната туземна форма *antō“*, което било означавало *„тази* [крепост], *която е насреща“* (Шапошников 2010, 521). Самото изходно *Aetos* [*Ἀετός*] Шапошников пък извежда от *„тракийското съществително *aetous, *autous „част, дял“*, като посочва индоевропейските му паралели и препраща към Ю. Покорни (Pokorny 1949, 10-11). За него това *„тракийско име“* през *„византийската епоха“* е било преосмислено на *„базата на гръцкото съществително Ἀετός – орел“* (Шапошников 2010, 521).

Освен *Aidos* Гийом дьо Лил е нанесъл на запад от него и *Gialacova*, като името се открива и в *Нова карта на Европейска Турция* на Исак Тирион от 1733 г. (обр. 13). За това название Ал. Шапошников мисли, че по *„външен вид“* е *„топоним с българско произхождение“* или *„прозвище Джалак или Йалак“* (Шапошников 2010: 525). Името обаче е деформирано от *Гиала кьой,* а *Gialacova* се открива на погрешно място и в други карти, какъвто е случаят с картите на Елв и Лангевелд от 1787 г. (обр. 14) и на Йохан Шрайберн от самия край на XVIII в. (обр. 15). Приблизително на същото място, но вече с названието *Gialakioi* на запад от *Autos* маркира през 1781 г. и Антонио Зата (обр. 16), а в *Ландшафт на Романия* Франц фон Райли – отново на запад от *Antos*, през 1791 г. е маркирал с червено *Gialakoi* (обр. 17).

Няма какво друго да се е обозначавало с *Gialakioi/Gialakoi* освен *Лъджа кьой*, защото Хаджи Калфа е записал: *„Айдос (Айтос) седмата станция на пътя за Силистра... върху близкия топъл извор султан Сюлейман издигнал голямо кубе. На есен тук се събира много свят и става голям панаир. Многото развалини сочат, че Айдос ще да е бил някога виден град“* (Аргиров 1938, 20). Следователно през първата половина на XVI в. градежите около *Топлите води* са били в руини, а баните са възстановени по времето на Сюлейман I Великолепни (1520-1560). Те са назовани *лъджа* (от турското *ılıca*), а това название се употребява както за бани, така и за горещи минерални извори (срв. Soustal 1991, 477-478). Ето защо тъкмо с *Ilidshe* Айтоските бани са обозначени на същото погрешно място в картата на К. Райхард (обр. 18), която е отпечатана в Нюнберг през 1821 г. За пръв път на правилното място – на югоизток от Айтос, *Ladjechoi* се засича във *Военна рисунка на областта между Дунав и Константинопол* на Джеймс Уайлд (обр. 19). Тя е издадена през 1829 г., а това и редица други обозначения няма откъде другаде да са заимствани освен от първата *Генеральная карта Болгарии, Валахии и Румелии*, която изработва през 1827 г. военният топограф, геодезист и картограф ген. Александър Хатов (www.zhivopismira.ru/slovari/enc_biography/66598.php). В немския вариант на неговата *Карта на част от Влахия, Булгар-или и Рум-или от времето на Кримската война* от 1854 г. на пътя от *Aidos* за *Burgas* също е изписано *Lidjechoi* (обр. 20). Тук особена стойност има описанието на полк. Игор Енехолм, който – въз основа на лични наблюдения от 1828 г. – е записал: *„Айдос е главното място на обширен Кадалък, към който се числят много места* [селища]*… По пътя от Айдос към Анхиало* [Анхіоло]*, близо до селището Лъджа* [Лыджа]*, се намират минерални води със серни свойства. С щедростта на Селим II те са превърнати в разкошна къпалня“* (Энегольм 1830, 129-130; срв. Енехолм 1938). Около 10 години по-късно обаче Ами Буе заварва банята в плачевно състояние и записва:

„На една левга от този град [Айдос]*, в се-*

вероизточния край на първата равнина се вижда селото Кади-Кьой в подножието на хълмовете. После се прекосяват каменливите възвишения, сред които има малка рекичка. Спускайки се, се стига на 2 1/2 левги от Айдос до минерални хидросерни бани.

Сградата има само едно помещение и е усамотена сред безплодна равнина, в чийто край блестят водите на Бургаския залив. На 1/2 левга на север има няколко къщи, в които живеят петима турци и двама българи. Там пребивават семействата на двама-трима души, свързани с баните.

Няколко коли, влачени от волове, бяха се разположили наблизо със скрити в тях туркини. Чумата бе попречила в 1837 г. да дойдат хора тук за бани и дори не бяха построени дървени къщички, които обикновено изграждат за продажба на различни вещи или необходими неща за пътниците. Трябва да си призная, че е необходимо да си османец или болен, за да се настаниш в тази пустиня, където единствените източници са кафенето и един кьошк, непокрит и издигнат срещу банята..." (Цветкова 1981, 318).

Около средата на XIX в. баните, изглежда, са отбелязани на разклона на пътя от Айтос за Несебър и Анхиало на една османска акварелна карта, чиято номенклатура не е разчетена (вж. за „турските карти" Бешевлиев 1982, 126 сл.), защото е изписана не на „османотурски", а на персийски език (обр. 21). На *Нова карта на България* през 1877 г. Х. Киперт изписва *Ilidja* (обр. 22) встрани от пътя *Aidos* (*gr. Aetos*) – *Burgas* (*gr. Pyrgos*), в близост с езерото *Athanasi*. На точното си място *Лъджа кьой* се помества и в българските карти от 1902 г. насетне (обр. 23).

* * *

Наличието на топли минерални извори води до поява на живот в района още от праисторическите епохи, като данните за доримския период от непубликуваните разкопки на „тракийския култов център" в „Манастир тепе" (Kiachkina 1994) тепърва предстои да се анализират (Gyuzelev 2008, 43 sqq). Макар *Топлите води* да стимулират живота още през „бронзовата епоха" и от V в. пр. Хр. насетне тук да функционира „Нимфеон" (Gyuzelev 2008, 183-185), *Топлите води* стават известни на античните автори късно. Това се случва едва след изграждането на провинция Тракия и Улпия Анхиало, когато баните влизат в полезрението на римляните и защото покрай тях е прокарано пътно трасе (Орачев под печат).

Оттук насетне развитието на анхиалските терми следва логиката в политическото, административното и културното развитие на антична и средновековна Тракия. Унищожаването им от „кръстоносците" на латинския император Анри през 1206 г. прекъсва тяхното съществуване в следващите три века. Прави впечатление, че в европейската картография *Aquae calidae* изчезват, макар на картите от XVI в. насетне да се маркират далеч помалко значими антични реалии. Засега единственото обяснение на този факт, което мога да дам тук, е, че и „срамната" бруталност на „кръстоносците" води до своеобразната картографска „свенливост" спрямо *Aquis calidis*. Ето защо античното *Aquae calidae* се маркира отново едва в една историческа карта от началото на XIX в., която представям по екземпляр от колекцията на д-р Симеонов Симов (обр. 24).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Алексиева 1950: Ан. Алексиева. Амфорни печати в Бургаския музей. – Известия на Народния музей в Бургас, 1, 1950, 45-51.

Ангелов 1939: Б. Ангелов. Хидрологични и археологически бележки за околностите на гр. Анхиало. – Водоснабдяване и канализация, 1939, 3, 3-8.

Аргиров 1938: С. Аргиров. Румелия и Босна географски описал Мустафа бен Абдулах Хаджи Калфа. – Архив за поселищни проучвания, 1938, 1.2.

Бешевлиев 1982: Б. Бешевлиев. Турска воен-

на карта на Северното и част от Западното Черноморие от втората половина на XVIII в. – Известия на Народния музей – Варна, 18 (33), 1982, 126-138.

Бешевлиев 1987: В. Бешевлиев. Географията на България у византийските автори. – Известия на Народния музей – Варна, 23 (38), 1987, 37-69.

Велков 1959: В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност. София, 1959.

Гагова 1986: Кр. Гагова. Някои сведения за историческата география у Жофруа дьо Вилардуен. – Векове, 1986, 2, 48-53.

Гагова 2002: Кр. Гагова. Тракия през Българското средновековие. София, 2002.

Господинов 1985: К. Господинов. За някои пътища и селища в Югоизточна Тракия според Равенския географ. – В: Юбилеен сборник на възпитаниците от Историческия факултет. Велико Търново, 1985, 83-92.

Господинов 1995: К. Господинов. Данните на Певтингеровата карта за района около съвременния Бургас. – Известия на музеите от Югоизточна България, 18, 1995, 39-52.

Господинов 2005: К. Господинов. Още за Певтингеровата карта и района около Бургаския залив. – Известия на музеите от Югоизточна България, 21, 2005, 168-182.

Делирадев 1953: П. Делирадев. Принос към историческата география на Тракия. 1. София, 1953.

Енехолм 1938: Е. Энегольм. Бележки върху градовете оттатък Балкана. – Архив за селищни проучвания, 1938, 1.1, 121-129.

Энегольм 1830: Е. Энегольм. Записки о городах забалканскихь. Санктпетербург, 1830.

Игнатиев 1929: Ат. Игнатиев. Една археологическа екскурзия. – Известия на Българския археологически институт, 5, 1926-1927, 360-362.

Иречек 1899/1974: К. Иречек. Пътувания по България. София, 1899 (2. изд. 1974).

Карайотов 2011: Ив. Карайотов. Изворите с много имена. – В: История на Бургас. Бургас, 2011, 34-41.

Карайотов и др. 2000: Ив. Карайотов, П. Кияшкина, К. Господинов. Бургас. Вечното пристанище. Бургас, 2000.

Кендерова 2011: Ст. Кендерова. Ал-Идриси. – В: Българските земи в средновековната арабописмена картографска традиция (IX-XIV век). София, 139-231.

Кендерова, Бешевлиев 1990: Ст. Кендерова, Б. Бешевлиев. Балканският полуостров, изобразен в картите на Ал-Идриси. София, 1990.

Кияшкина 2000: П. Кияшкина. Изворите с много имена. – В: Бургас. Вечното пристанище. Бургас, 2000, 26-38.

Коледаров 1984: П. Коледаров. Първото отбелязване на Странджа върху географската карта. – В: Странджанско-Сакарски сборник. 2.1. Малко Търново, 1984, 21-24.

Ламбев 1987: Г. Ламбев. Географските познания и картографията на Странджанско-Сакарския край от древността до XIX век. – В: Културно-историческо наследство на Странджа-Сакар. София, 1987, 97-104.

Мичев, Коледаров 1989: Н. Мичев, П. Коледаров. Речник на селищата и селищните имена в България. 1878-1987. София, 1989.

Младенова 1961: Я. Младенова. Древни римски тоалетни принадлежности. – Археология, 1961, 3, 46.

Момчилов 1999: Д. Момчилов. Пътна и селищна система между Източна Стара планина и „Еркесията“ – IV-XIV в. (Върбишки, Ришки и Айтоски проход). Варна, 1999.

Момчилов и др. 2017: Д. Момчилов, М. Класнаков, Я. Русев, М. Вичева. Спасително археологическо проучване на обект „Сектор Музейна сграда“ в границите на „Късноантична и средновековна крепост Акве калиде – Терма“, Бургаски минерални бани край Ветрен, гр. Бургас. – В: Археологически открития и разкопки през 2016. София, 2017, 453-456.

Недков 1960: Б. Недков. България и съседните ѝ земи през XII век според Идриси. София, 1960.

Николаев 1947: Вс. Николаев. Хрониката на Жофруа дьо Вилардуен: Завладяването на Цариград. София, 1947.

Орачев 2013: Ат. Орачев. Римските императори на дохристиянския римски свят. Т. 2.1. От Гордиан I до Нумериан. София, 2013.

Орачев 2017: Ат. Орачев. Диоклециан и спасяването на римския цивилизационен модел. София, 2017.
Орачев под печат: Ат. Орачев. Пътната система в българските земи. София (под печат).
Подосинов 2002: Ал. Подосинов. Восточная Европа в римской картографической традиции. Тексты, перевод, комментарий. Москва, 2002.
Стоименов 2008: Д. Стоименов. Атлас на българските земи в европейската картографска традиция (III-XIX в.). София, 2008.
Торбатов 2002: С. Торбатов. Пътна мрежа в Мизия и Тракия. – В: Археология на българските земи, 1. София, 2002, 76-95.
Филов 1910: Б. Филов. Находки в Айтоските бани. – Известия на Българското археологическо дружество, 1, 1910, 216-217.
Цветкова 1981: Б. Цветкова. Френски пътеписи за Балканите. 2. София, 1981.
Шапошников 2010: Ал. Шапошников. Топонимия историко-культурной области Гемимонт на портоланах и картах XIV-XVIII в. – Състояние и проблеми на българската ономастика, 10, 2010, 520-537.
Шкорпил 1891: К. и Х. Шкорпил. Черноморското крайбрежие и съседните подбалкански страни в Южна България. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 4, 1891.
Al-Idrisi: Muhammad al-Idrisi. Opus geographicum: sive Liber ad eorum delectationem qui terras peragrare studeant (consilio et auctoritate E. Cerulli... una cum aliis ediderunt A. Bombaci…) (www.worldcat.org/title/opus-geographicum-sive-liber-ad-eorum-delectationem-qui-terras-peragrare-studeant/oclc/912518059).
Asdracha 1976: C. Asdracha. La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles. Étude de géographie historique. Athens, 1976.
Beševliev 1964: V. Beševliev. Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien (Berliner Byzantinistische Arbeiten, 30). Berlin, 1964.
Drazheva 2010: Ts. Drazheva. Akve Khalide-Therma, the city of the hot mineral baths Burgas, Bulgaria. – Ниш и Византија, 8, 2010, 441-446.
FHB 2: Fontes historiae Bulgaricae. T. 2. Fontes Latini historiae Bugaricae. T. 1. Serdicae, 1958.
Filow 1911: B. Filow. Archäologische Funde im J. 1910, Bulgarien. – Archäologischer Anzeiger, 26, 1911, 349-370.
Gyuzelev 2008: M. Gyuzelev. The West Pontic Coast between Emine Cape and. Byzantion during the First Millennium BC. Burgas, 2008.
IGBulg: Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae. 1 (ed. G. Mihailov). Serdicae, 1970.
Ivanov 2012: R. Ivanov (ed.). Tabula Imperii Romani (K-35/2-Philippopolis). Sofia, 2012.
Jord. Get.: Jordanes. De origine actibusque Getarum < www.thelatinlibrary.com/iordanes.html>.
Kiachkina 1994: P. Kiachkina. Les contacts commerciaux des thraces de la région de Burgas avec le monde Égéen (IVe-IIe s.av.J.-C.) (D'après les trouvailles archéologiques dans le sanctuaire thrace aux environs d'Aquae calidae). – In: Thracia Pontica, 5 (1991). Varna, 1994, 175-190.
Kiachkina, Karayotov 1997: P. Kiachkina, Iv. Karayotov. Aquae calidae – centre de la culture thrace. – Thracia Pontica, 6.1. Sozopol (1994), 1997, 125-130.
Leunclavius 1558: Johannes Leunclavius. Annales Sultanorum Othmanidarum (1588) (mmbreviews.ml/pages/download-ebooks-free-annales-sultanorum-othmanidarum-1588-latin-edition-chm-by-johannes-leunclavius-nobilis.html).
Manfredi 1986: V. Manfredi. L'Europa nella Tabula Peutingeriana. – Contributi dell'Instituto di Storia antica dell'Universita del Sacro Cuore 12 (Milano), 1986, 192-198.
Mansi: G. Mansi. Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio, cujus Johannes Dominicus Mansi et post ipsius mortem Florentius et Venetianus editores ab anno 1758 ad annum 1798 priores triginta unum tomos ediderunt, nunc autem continuatat et absoluta (www.documentacatholicaomnia.eu/).
Marcell. Chron.: The Chronicle of Marcellinus (ed. Br. Croke – a translation and commentary, with a reproduction of Mommsen's edition of the text). Sydney, 1995.

Maricq 1958: A. Maricq. Res Gestae Divi Saporis. – Syria, 35, 1958, 295-360.
Miller 1928: K. Miller. Die Weltkarte des Idrisi (Charta Rogeriana) aus dem 1154 n.Chr. Stuttgard, 1928.
Orachev 2005: At. Orachev. Bulgaria in the European Cartographic Concept of the XIX c. Sofia, 2005.
Pokorny 1949: J. Pokorny. Indogermanisches etymologisches Worterbuch. 1. Bern, 1949.
Procop. De aed.: Procopius Caesariensis. De aedificiis. – In: Corpus scriptorum historiae Byzantinae. Vol. 3 (ex rec. L. Dindorfii). Bonnae, 1838 (www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0490-0575,_Procopius_Caesariensis,_De_Aedificis_(CSHB_Vol_3),_GR.pdf); Fontes historiae Bulgaricae. T. 3. Fontes Graeci historiae Bugaricae. T. 2. Serdicae, 1958.
Rav. An.: Itineraria Romana 2: Ravennatis anonymi Cosmografia et Guidonis Geographica (ed. J. Schnetz). Lipsiae; Ravennatis anonymi Cosmografia et Guidonis Geographica (ed. M. Pinder, G. Parthey). Berolini, 1860 (archive.org/details/ravennatisanonym00geoguoft).
Soustal 1991: P. Soustal. Thrakien (Thrakē, Rodopē und Haimimontos) (Tabula imperii Byzantini, 6). Vienna, 1991.
Weber 1976: E. Weber. Tabula Peutingeriana. Codex Vindobonensis 324, vollständige Faksimile-Ausgabe im Originalformat. Graz, 1976.
Weber 1989: E. Weber. Zur Datierung der Tabula Peutingeriana. – In: Labor omnibus unus. Festschrift G. Walser. Stuttgart-Wiesbaden, 1989, 113-117.

AQUAE CALIDAE, THERMOPOLIS, THERMAE, TỲA ΘΕΡΜΑ AND LADJA IN ANCIENT AND MEDIEVAL CARTOGRAPHY

Atanas Orachev

(Summary)

The ancient *Aquae Calidae*, i.e. *The Warm Waters*, are found in the descriptions and the old maps with the following names: *Aquis calidis, Thermae, Thermopolis*, *τὰ Θέρμα, βασιλικαὶ Θέρμαι, Imperiales Thermae, Θερμόπολις, Gialakova, Gialakoi, Gialakioi, Ilidshe, Ilidja, Lidjechoi Laydja, Ladja, Ladja kyoi, Aytos Ladja, Aytos Baths* and *Burgas Mineral Baths* near the village of Banevo (today's district of Burgas). They appear in the only surviving ancient map of *Tabula Peutingeriana* (Fig. 1), where in Section VII *Aquis calidis* is deciphered above the image of a fortress (Fig. 2). And in *Ravennatis Anonymi Cosmographia, Aquis calidis* is placed between *Carsaleon and Berzamis* (Rav. An. 49.40).

Among the descriptions that have survived to this day, that of Jordan is outlined (Iord. Get. 108-109), where in addition to the description of the *Thermae*, the mile stone is mentioned, which was seen by the invaders before 270 AD. The image of a fortress in *Tabula Peutingeriana* is not accidental, also because in 447 „*Attila rex usque ad Thermopolis infestus advenit*" (Marcell. Chron. 417.15.4). Indeed, Procopius of Caesarea wrote that „*in ancient times*" Thermae were not fortified, and that was done by Justinian the Great (Procop. De aed. 4.4, 4.11). The court historian "acted against his conscience" also because the archeological materials and the field observations show the presence of fortifications

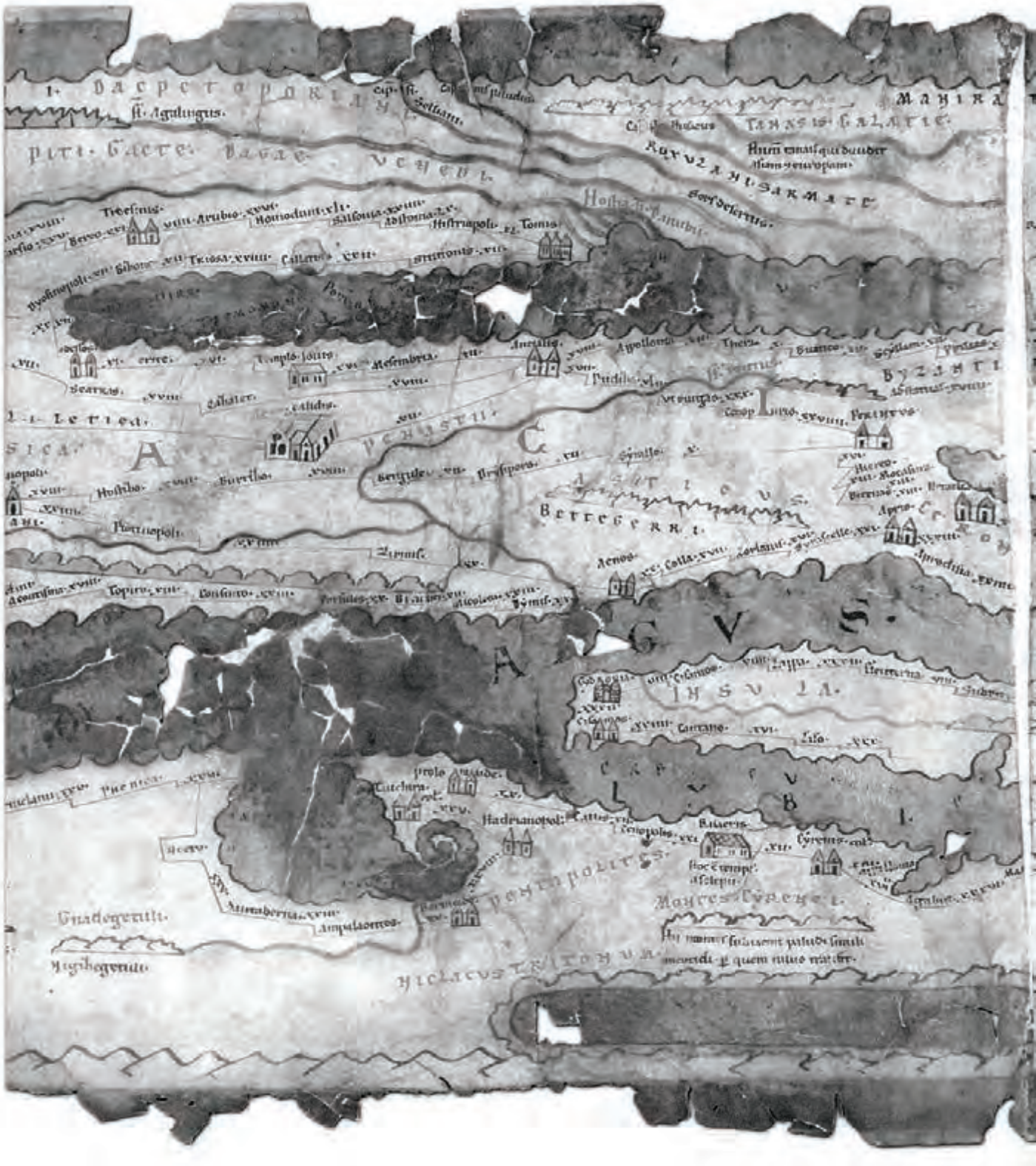
long before the 6th c. AD. The *Thermae* are also mentioned by other Byzantine authors, and in *Acta conciliorum oecumenicorum* of 787 AD. are called αἱ βασιλικαὶ Θέρμαι, and in Latin *Imperiales Thermae* (Mansi 12.993, 13.142).

In Al-Idrisi's *Geography* and Maps *Migali Terme* are present (Figs. 3-6), and Geoffrey Villehardouin suggests that they were active until 1206, when the Latin Emperor Henry of Flanders (1205-1216) destroyed and burned *la Ferme*. The devastation of these famous baths leads to their indicative oblivion: they are not found in the maps of Gerard Mercator (Fig. 7) and Abraham Ortelius (Fig. 8), where only *Deueltus* is incorrectly marked in the area. The situation is the same in Giacomo Gastaldi's map of 1584 (Fig. 9), where again *Deuelt* above *Rhodope mons* is seen. Subsequently, this Roman military colony was adopted by cartographers as identical with Zagora, due to the compilation text of *Johanes Leunclavius*, because „*originally Zagora in Thrace was called Develt*" and „*it was called Develt by the Greeks or Zagora, as the Bulgarians called it*". Such is the case with the map of Nicolas Sanson of 1648, where *Zagora ol: Develtus - Zagora or Develt* (fig. 10) is placed in the wrong place (next to a lake at the beginning of *Paniza flu* - Kamchia).

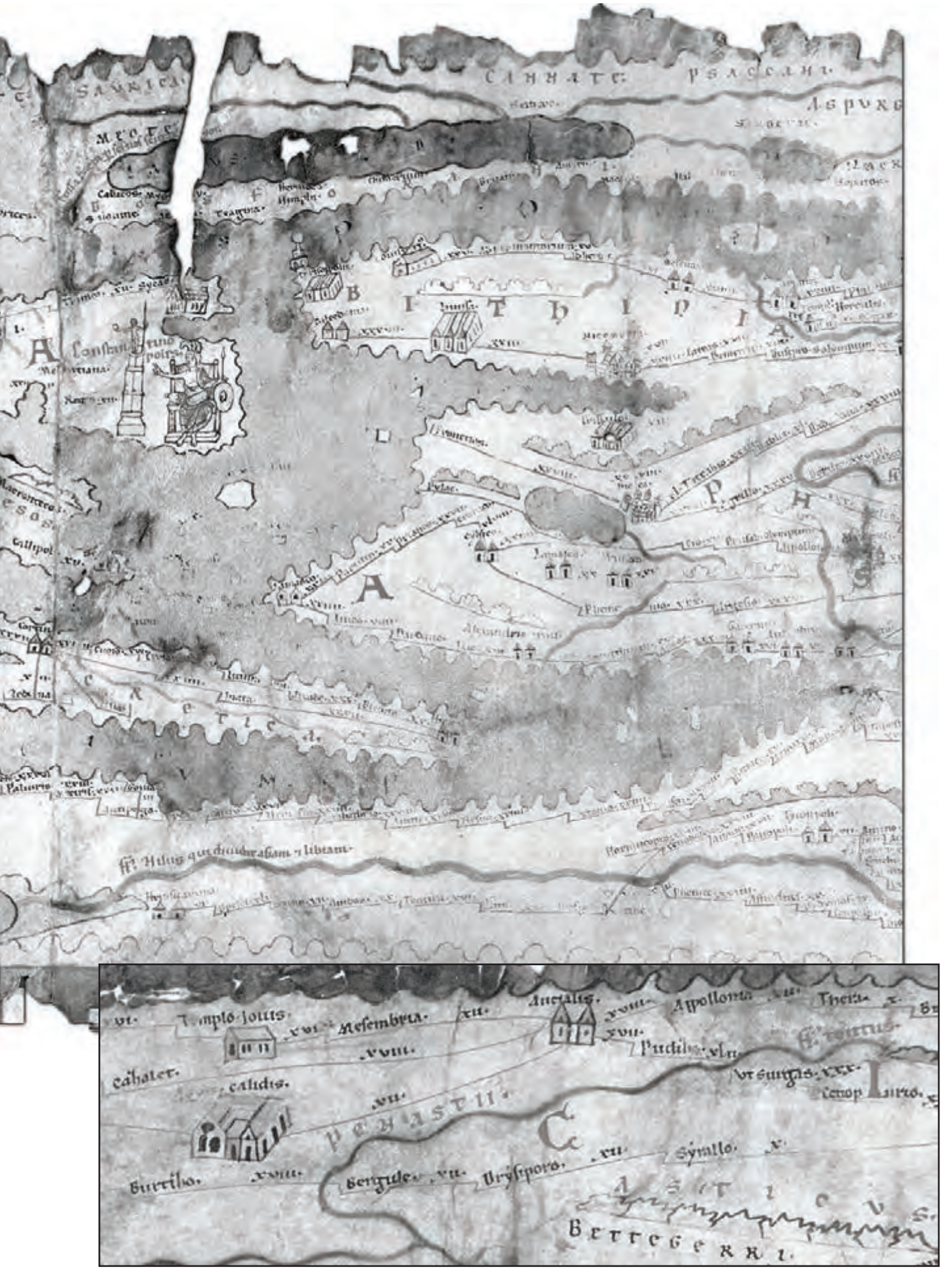
Only in the 18th c. *Aidos - Antos - Autos - Aitos* - Aytos appeared in the area. An exemplary example is the Map of Hungary by Guillaume Delisle of 1702 (Fig. 11). But the city is marked as *Anto* in an anonymous Russian map of 1771 (Fig. 12). Guillaume Delisle plotted as well west of *Aidos Gialacova*, which is also found in a map of Isaak Tirion of 1733 (Fig. 13). This name is deformed from *Giala kioy*, and *Gialacova* is found in the wrong place also in other maps, such as the maps of Elv and Langeveld of 1787 (Fig. 14) and Johann Schreibern of the very end of the 18th c. (Fig. 15). Approximately in the same place, but with the name *Gialakioi* west of *Autos* Antonio Zatta also marked in 1781 (fig. 16), and in *Landscape of Romania* Franz von Reilly, again west of *Antos*, in 1791 marked in red *Gialakoi (*Fig. 17).

With *Gialakioi / Gialakoi*, in fact, there is nothing else to mark but Ladja kioi: it is I*lidshe* that Aytos Baths are marked with, in the same wrong place also by C. Reichard (Fig. 18). For the first time in the right place, southeast of Aytos, *Ladjechoi* is located in the map of James Wilde (Fig. 19). The name and location are borrowed from the *General Map of Bulgaria, Wallachia and Rumelia*, which was worked out in 1827 by Gen. Hatov. In the German version of his map of 1854 on the road from *Aidos* to *Burgas, Lidjechoi* is also written (Fig. 20). About the middle of the 19th c., the baths were marked on an Ottoman map: it was not read because it was written not in „Ottoman Turkish" but in Persian (Fig. 21). In 1877 H. Kiepert wrote *Ilidja* (fig. 22), and in its exact location *Ladja kioi* is placed in Bulgarian maps from 1902 onwards (fig. 23).

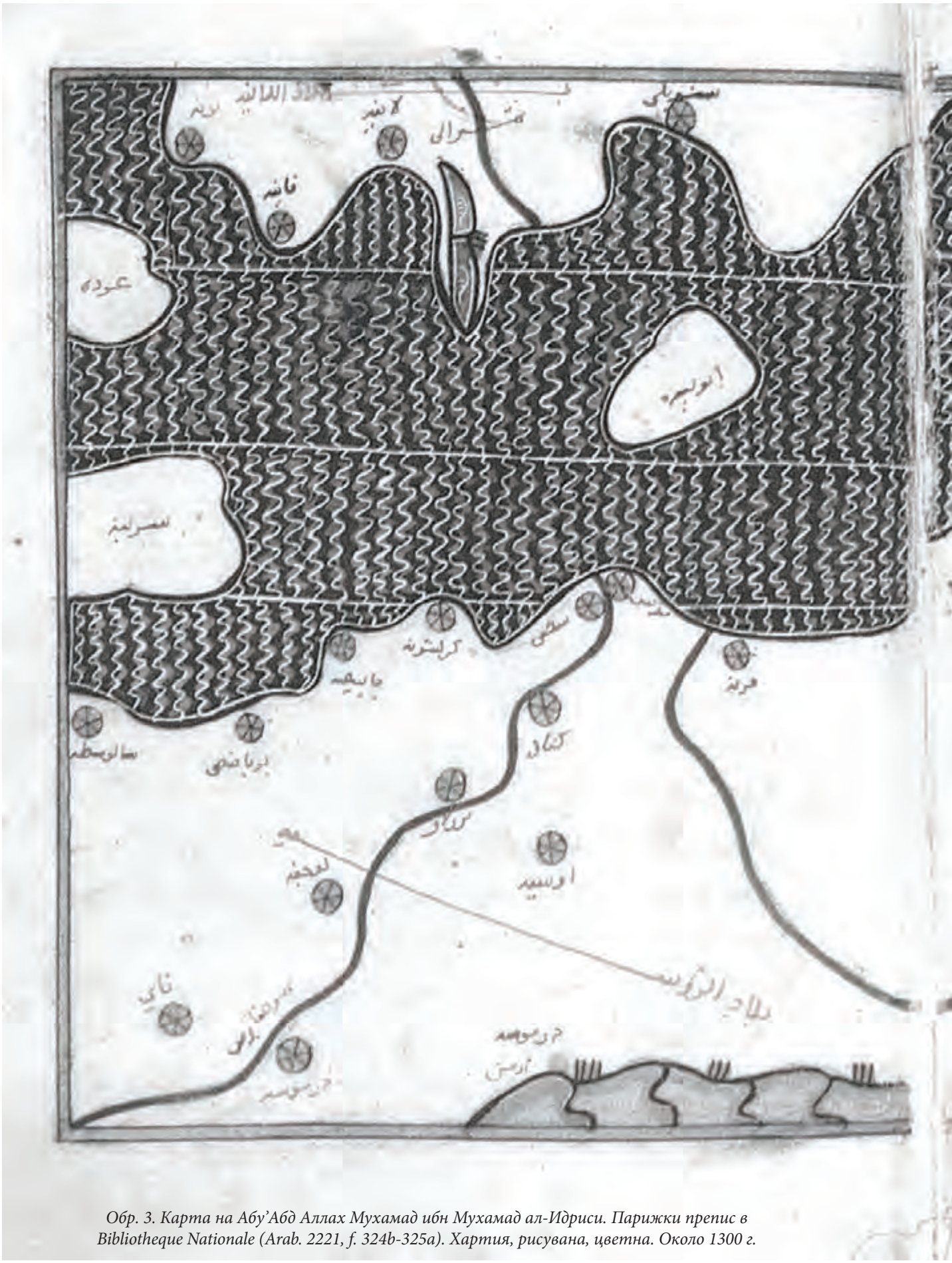
It is impressive that in European cartography *Aquae calidae* are missing, although far less significant ancient realities are marked on the maps from the 16th c. onwards. It seems that the „shameful" brutality of the „crusaders" in 1206 led to a cartographic „shyness" towards *Aquis calidis*. That is why the ancient *Aquae calidae* is marked again only in a historical map of the beginning of the 19th c. (Fig. 24).



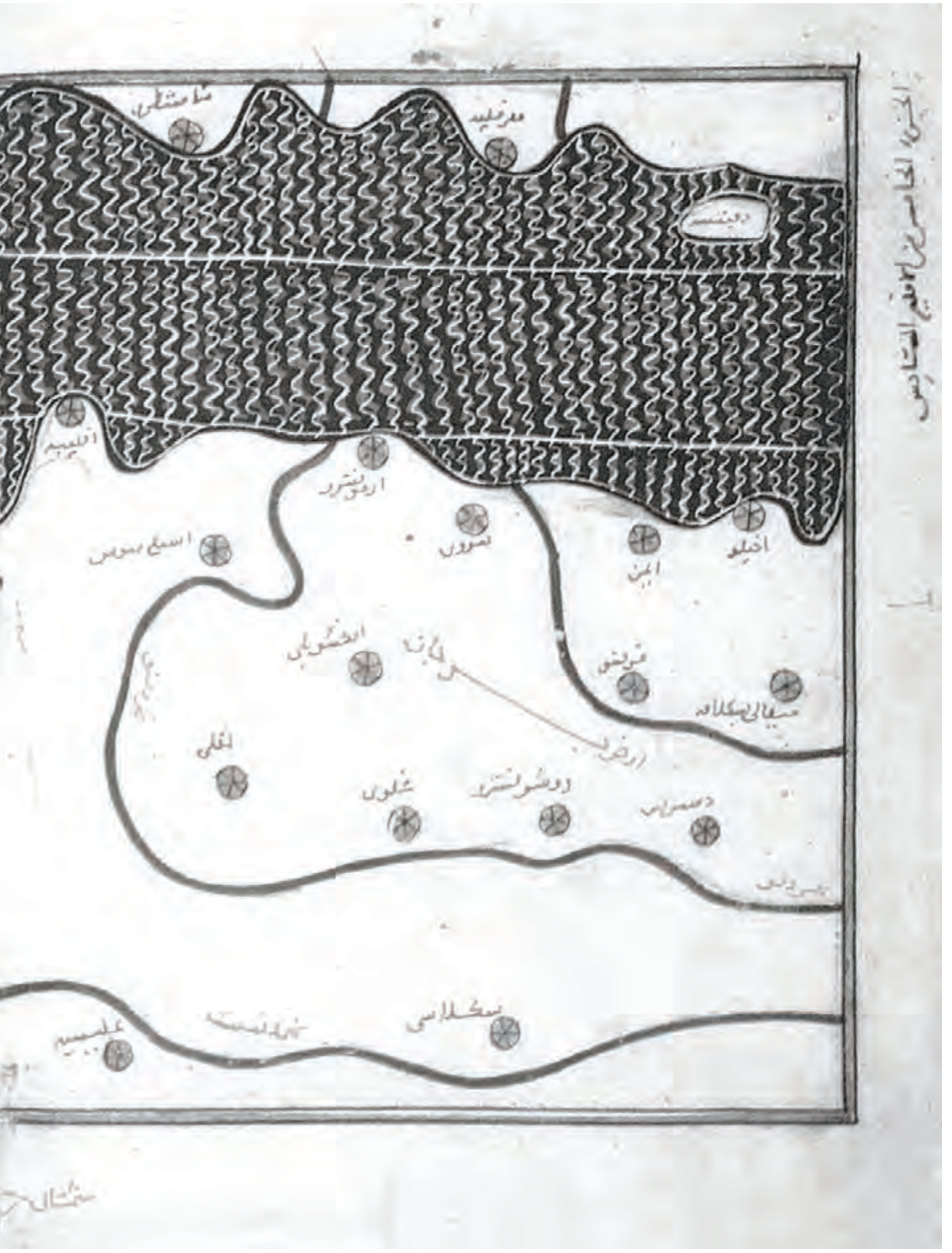
Обр. 1. Сглобка от секции VII и VIII на римската пътна карта Tabula Peutingeriana. Австрийска национална библиотека във Виена (Codex Vindobonensis 324). Рисувана, цветна, пергамент, 674 x 34 см (по Orachev 2005; срв. Стоименов 2008, IV.2)



Обр. 2. Отсечка от секция VII на Tabula Peutingeriana

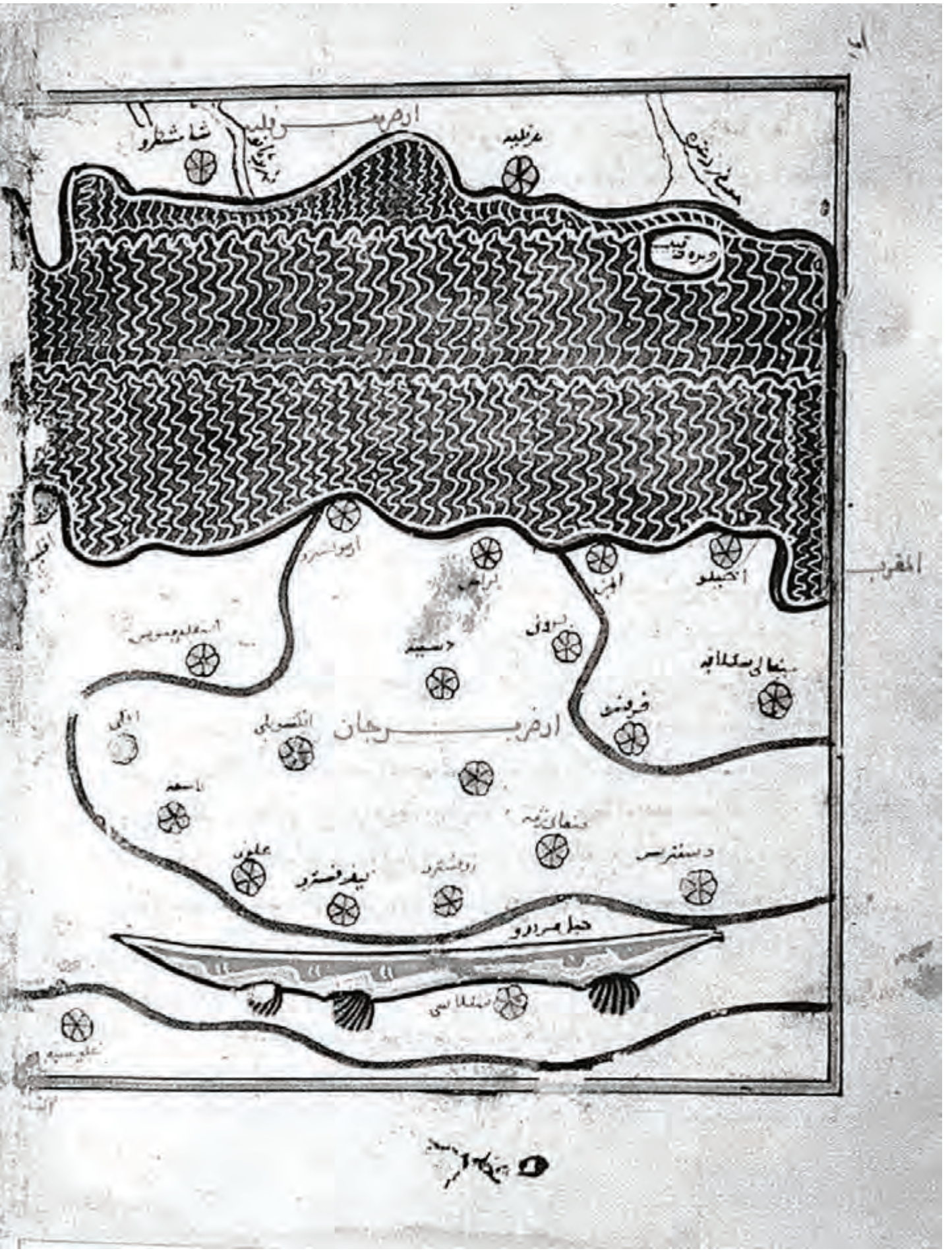


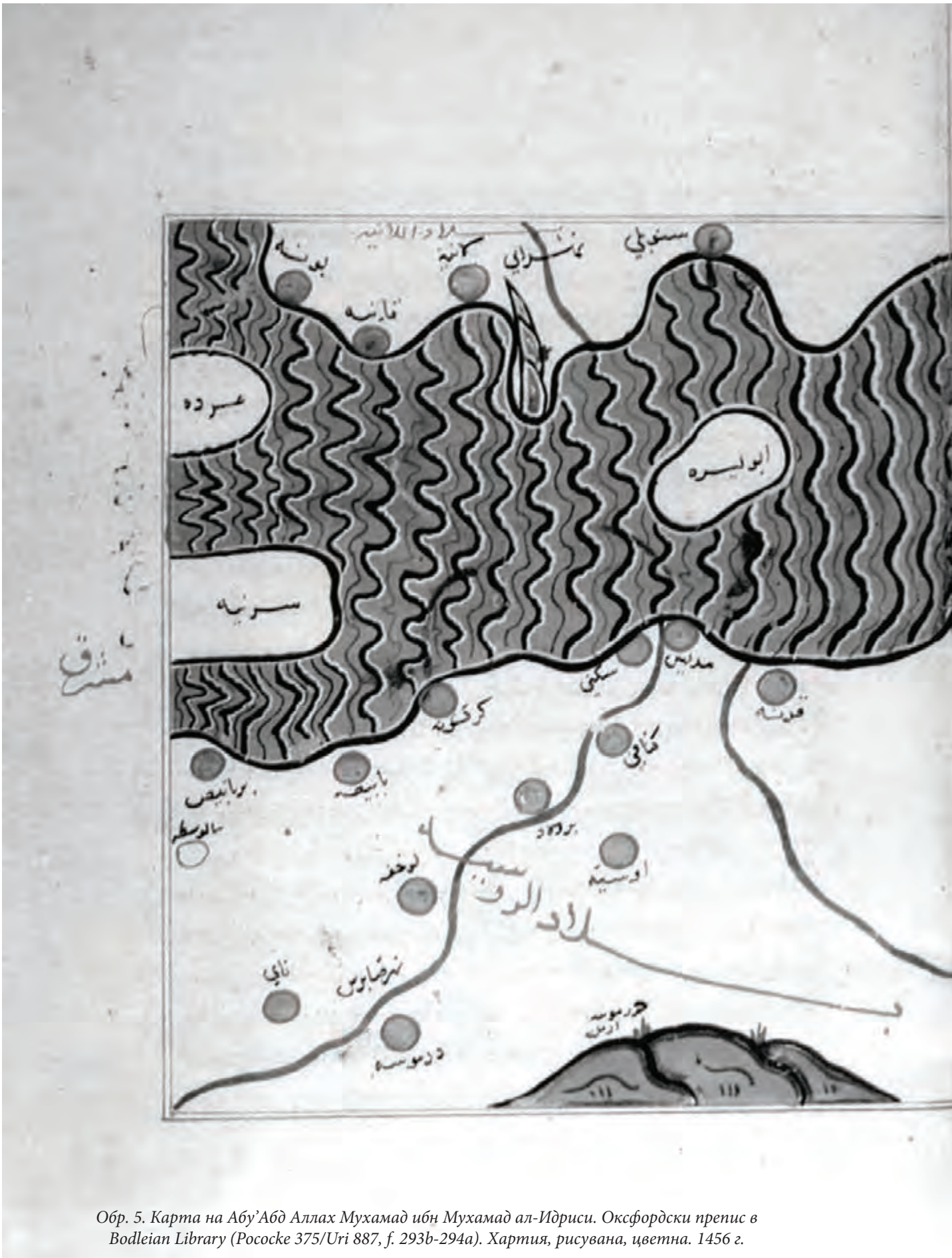
Обр. 3. Карта на Абу'Абд Аллах Мухамад ибн Мухамад ал-Идриси. Парижки препис в Bibliotheque Nationale (Arab. 2221, f. 324b-325a). Хартия, рисувана, цветна. Около 1300 г.


الخريطة الخامسة من الاقليم السادس
مدينة
اخيلو
ايلن
اسفل سوس
الغلى
شلون
دمسراس
اقليبية
ارض
بحر

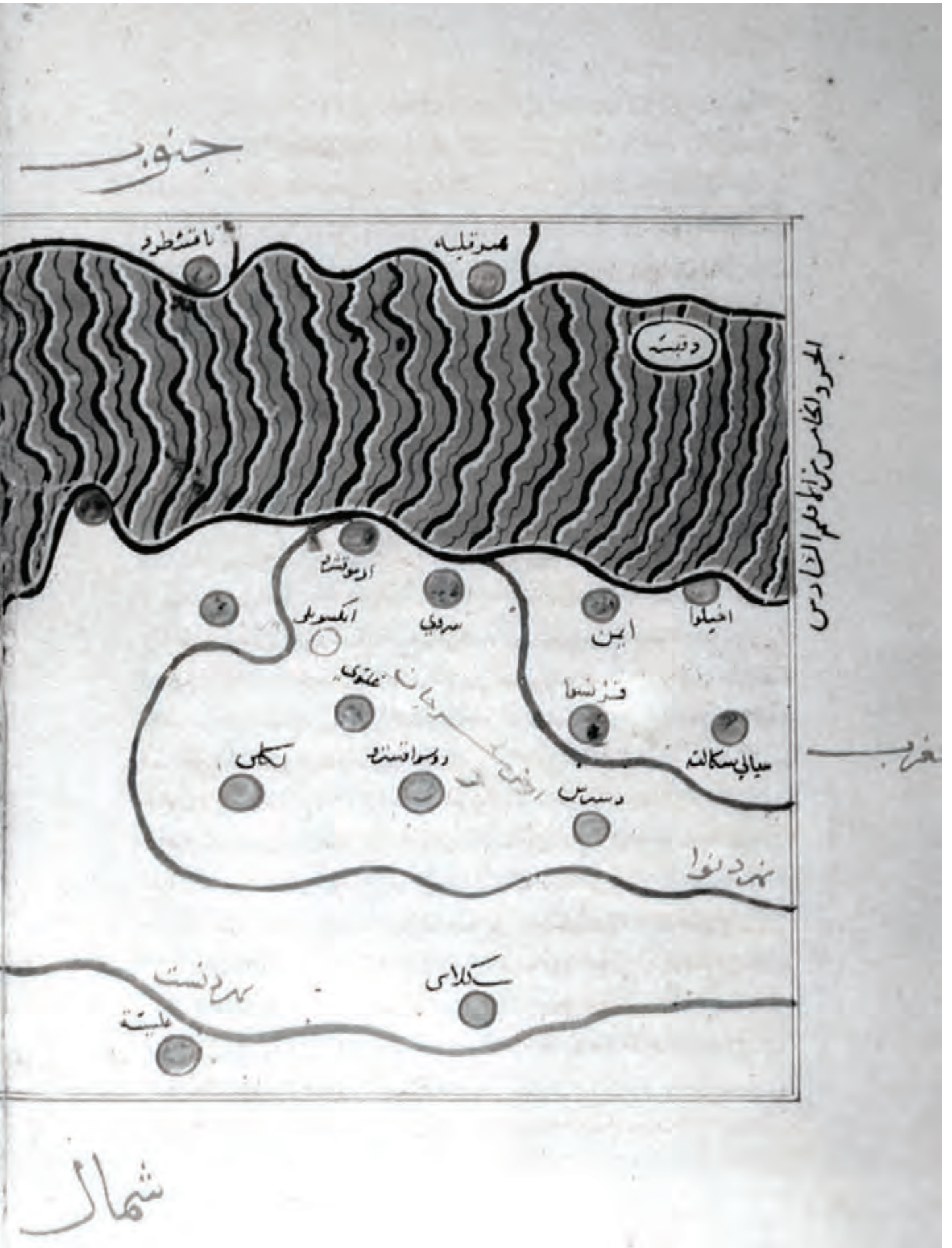


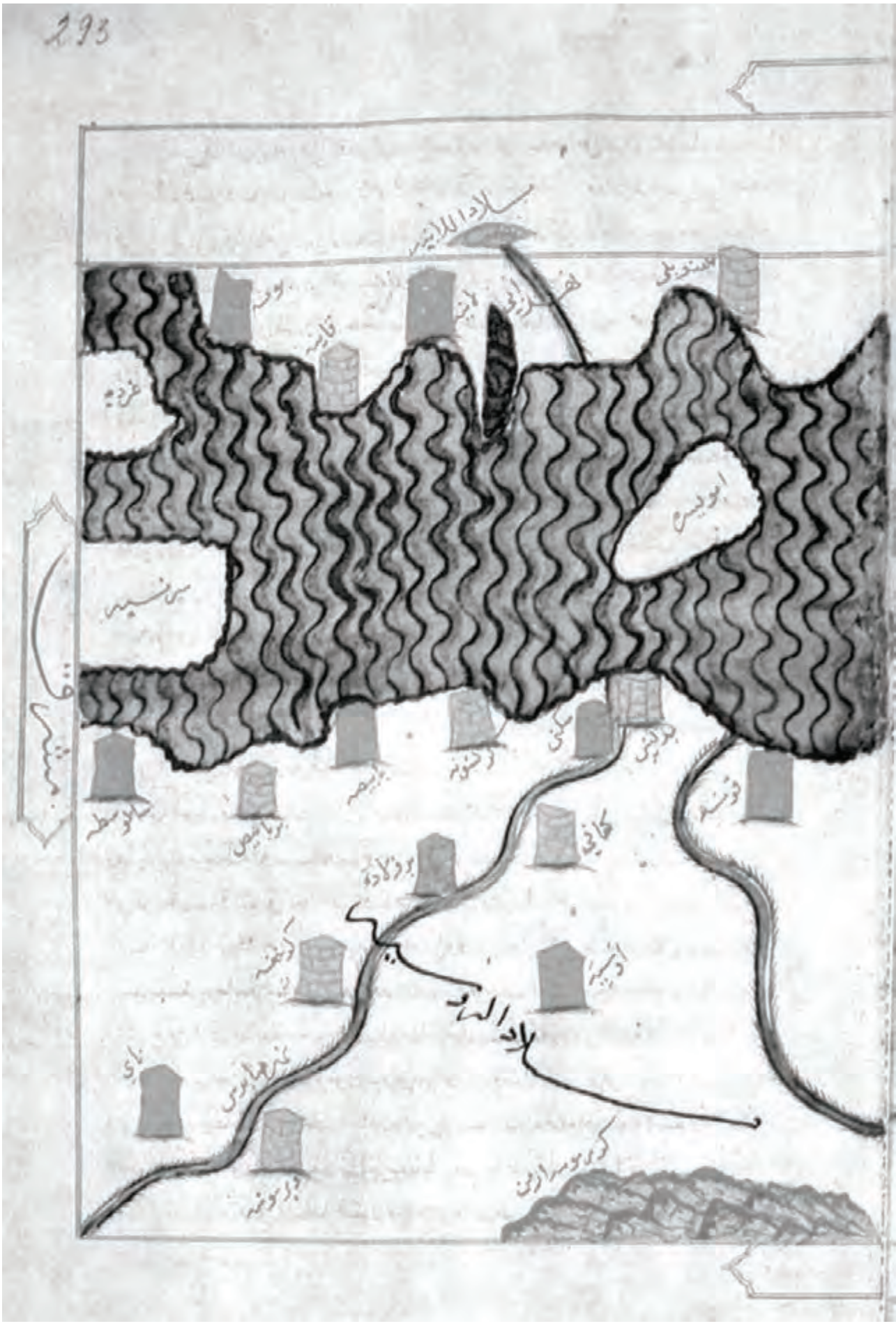
Обр. 4. Карта на Абу'Абд Аллах Мухамад ибн Мухамад ал-Идриси. Санкт-Петербургски (Ленинградски) препис в Държавната публична библиотека „М. Е. Салтиков-Шчедрин". Хартия, рисувана. Началото на XIV в.

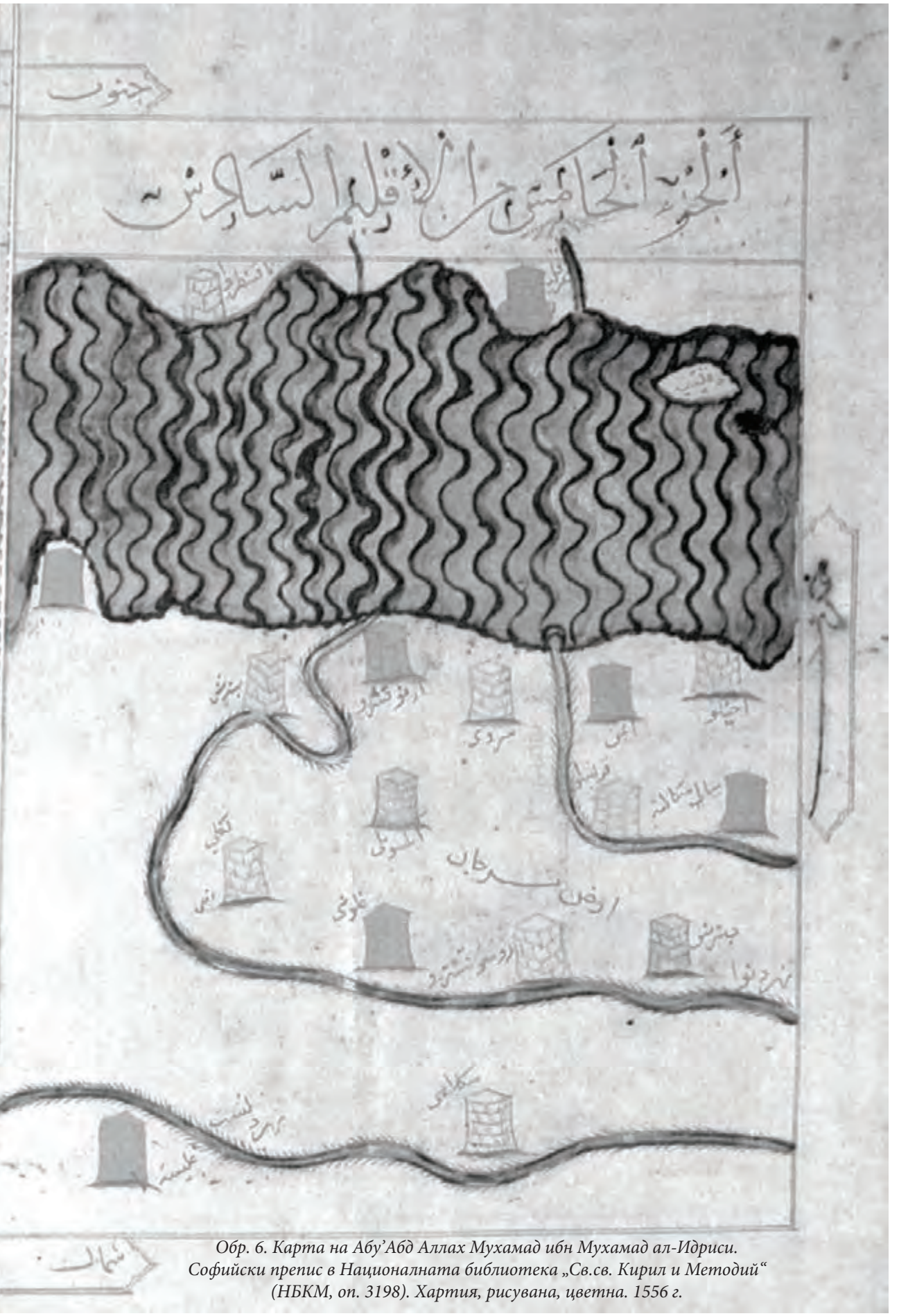

ارض برجان



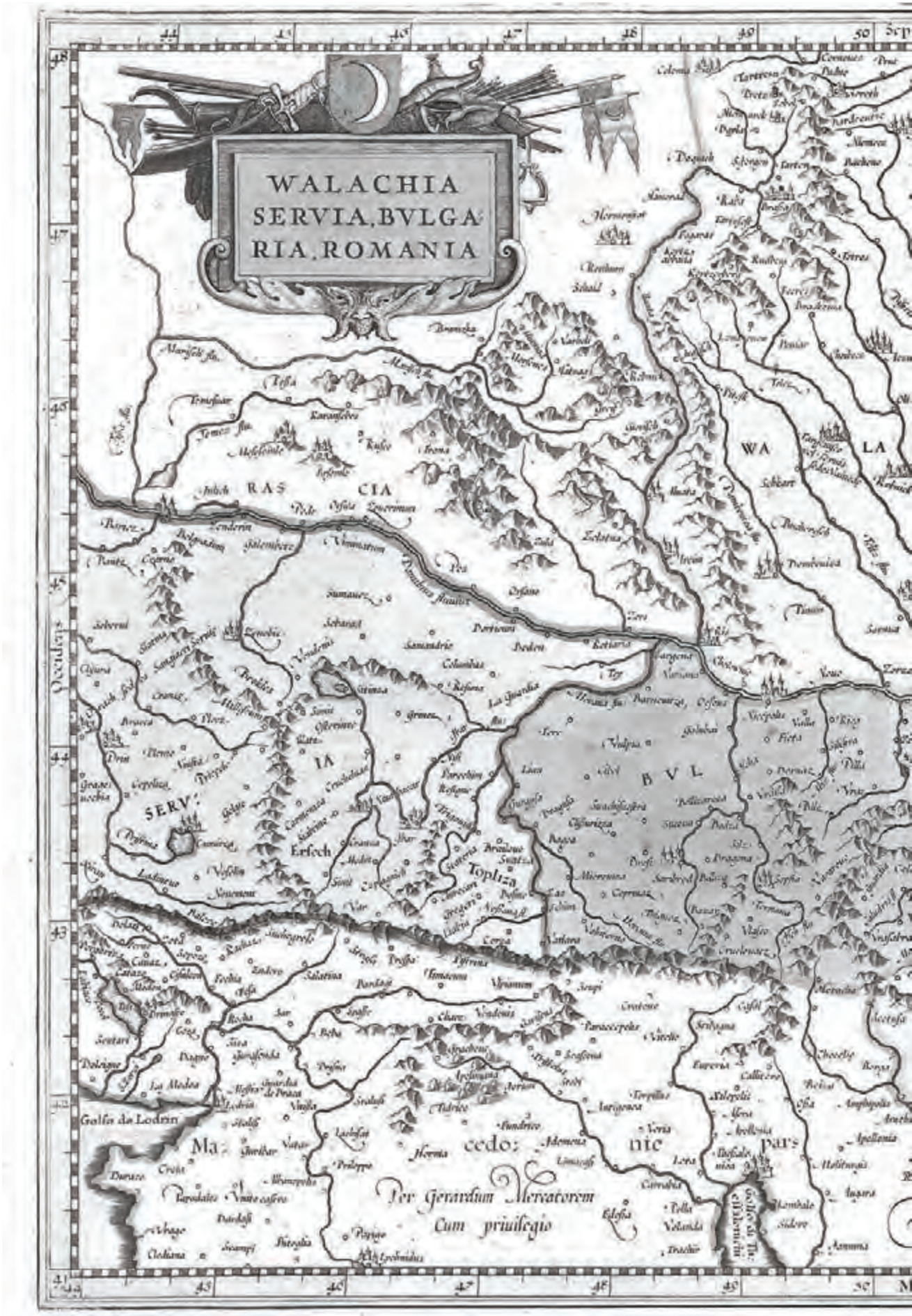
Обр. 5. Карта на Абу'Абд Аллах Мухамад ибн Мухамад ал-Идриси. Оксфордски препис в Bodleian Library (Pococke 375/Uri 887, f. 293b-294a). Хартия, рисувана, цветна. 1456 г.


جنوب
ناقشطرد
مرتليه
دنبشه
المحرد الخامس من اقليم الرابع
ادسوقشتر
انكسولد
سردي
ايين
اخيلوا
علوي
قرنسطا
سيابي سكالته
تكلس
دوسواقشتر
دسدس
بحر دنوا
بحر نست
سكلاي
عليشة
شمال


سلاد الاليس
ابو دبس
سرفسبه
بروزلادة
كوكوسرازين



Обр. 6. Карта на Абу'Абд Аллах Мухамад ибн Мухамад ал-Идриси. Софийски препис в Националната библиотека „Св.св. Кирил и Методий" (НБКМ, оп. 3198). Хартия, рисувана, цветна. 1556 г.



Обр. 7. Герхард Меркатор (Gerhard /Kremer, Gramer/ Mercator. Карта на Влахия, Сърбия, България, Романия. Колекция на д-р Симеон Симов в ЦДА – София (КМФ 35, 840/19). Печатна, оцветена, 57 х 47 см. 1589 г.


Molda
Bessa: rabia
pars
MARE
MAGJORE
Turcis
MAVROTHR
PSSE.
Syria
Sagora
ROMA
Mar de Mar:
mora
Nato: liæ pars
EGEO PELAGO
Golfo de Corneta
Stalimene
Milliaria Germanica
Milliaria Italica



Обр. 8. Абрахам Ортелиус (Abraham Ortelius). Карта на Тракия (Θρακη. Thraciae Veteris typus). Колекция на д-р Симеон Симов в ЦДА – София (КМФ 35, 840/13). Печатна, оцветена, 47,5 х 35,5 см. 1585 г.


LOCA CIRCA BIZANTIVM, INCERTAE POSITIONIS.
Anaplus, Bathycolpus, Canaprus, Caſtibenes, Chetumpſum, Chidaum, Chryſa portus, Colone, Copraria, Crompi, Daphne, Freium anguſtum, Hermaeum, Rheſium, Senum portus. Plura preterea ſunt apud Dionyſium Byzantium quem vide in Gyllij Boſporo, ex quo quum hunc ipſum ſeorſum vtroque delineare cogitabam, experior ſine eo comite ſibi mihi tam difficile, quam illi commentarios deſcribere fuit ſine ſuo Dionyſio.
PONTVS EVXINVS QVOD ET CIMMERIVM, ET CAVCASEVM MARE.
PROPONTIS, QVOD ET MARE BEBRYCIVM.
ASIÆ PARS.
THRACIAE ALIQVOT INCOGNITI SITVS LOCA,
REGIONES,
VRBES,
GENTES,
MONTES,
FLVVII,
SINVS,
PVS,
Europa Provincia.
CAENICA. Caeni et Caenici.
CORPIA LICA Bithyae.
Bebryces.
THRACES BITHYNI.
Sires
Asij
Bithyni Thraces
BEBRYCIA.
BITHYN
Chalcis et Chalcidica regio.
Astacenus Sinus
IAE PARS.
Proconneſus.
Polydora.
Beſbicus
ESPONTIA Regio
SAPAICA.
COELETICA.
PANIVM.
Odryſarum
Melinophagi
Halmydeſſij.
Salmydeſſus ſinus.
Chersonesus Arriana
ASTICA.
montus Prouincia.
Ganos
Perinthus
Heraclea
Pactya
Cyzicus
Lampſacus
Parium
Abydos
Dardanum
Sigeum
Ilium
Arcos
Crusei
HELLESPONTVS
BOSPORVS
THRACIVS



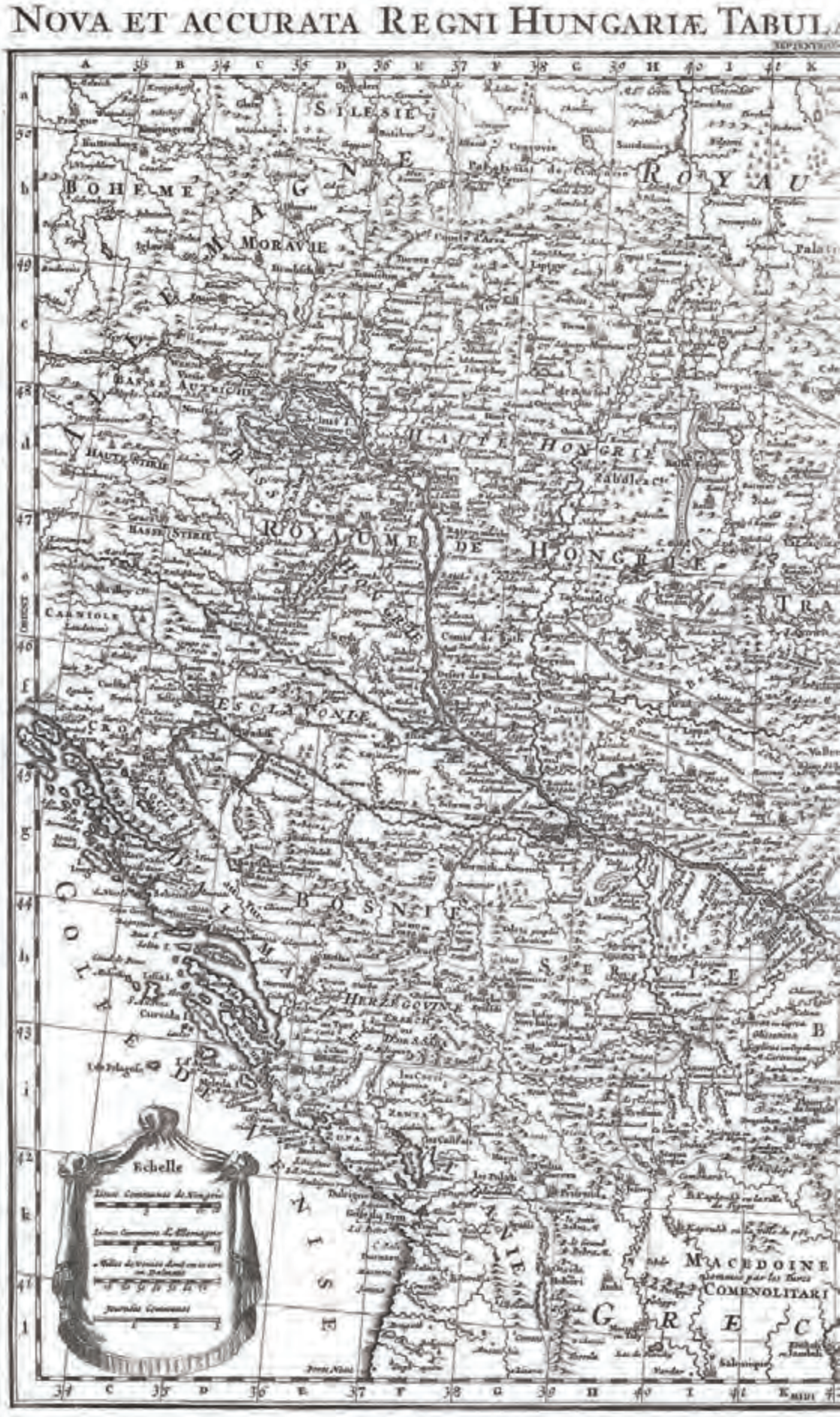
Обр. 9. Джакобо Касталдо (Jacobo Castaldo). Романия и околните страни България, Влахия… Колекция на д-р Симеон Симов в ЦДА – София (КМФ 35, 840/19). Печатна, оцветена, 50 х 36,5 см. 1584 г.


MOLDAVIA.
PO DOLIA.
VALACHIA.
BESSARABIA.
SYRFIA.
SAGORA.
BVLGARIA.
MARE MAGIORE,
olim
PONTVS EVXINVS.
qui
Maurothalassa hodie,
Turris vocatur.
ORIENS.
Mar di Marmora.
Archipelago
LIAE PARS.



Обр. 10. Никола Сансон II (Nicolas Sanson). Романия, България и част от Молдова. Колекция на д-р Симеон Симов в ЦДА – София (КМФ 35, 840/334). Печатна, оцветена, 61 x 51 см. 1648 г.


ue de MOLDAVIE PAR Mr. SANSON. Chez CÖVENS et MORTIER.
MER MAIEURE et PONT EUXIN
TARTARIE
DOBRUCE
MER DE MARMORA olim PROPONTIS
NATOLIE
STALIMENE I.
Lambro I.



Обр. 11. Гийом дьо Лил (Guillaume de l'Isle). Нова и точна карта на кралство Унгария. Колекция на д-р Симеон Симов в ЦДА – София (КМФ 35, 862/1). Печатна, оцветена, 67 x 47 см. 1703 г.

A, AD USUM SERENISSIMI BURGUNDIÆ DUCIS.





Обр. 12. Неизвестен автор. Карта на пътищата до Цариград. Военен архив – Виена (Mar. Col. K 1 a 4 – ЦДА – София, КМФ 03, Австрия 296/3). Рисувана, цветна. 1777 г.


Balkan
Gebirg
Wien



Обр. 13. Исак Тирион (Isaak Tirion). Нова карта на Европейска Турция.
Частна колекция. Печатна, оцветена, 34,8 x 28,4 см. 1733? г.


M O S C O V I E
PALUS MEOTUS
AZOFSCHE ZEE
Azof
CIRKASSIA
DE ZWARTE ZEE
Trebisonda
Erzeron
ARMENIA
NIEUWE KAART
VAN
EUROPISCH
TURKYEN
na de alderlaaste ondekking
in't licht gebracht.
te AMSTERDAM
by ISAAK TIRION.
Duitsche Mylen 15 in een graat.
Engelsche Mylen 60 in een graat.
Fransche Mylen of Uren gaans.



Обр. 14. Ян Елв и Д. Лангевелд (Jan Barend Elwe, D. M. Langeveld). Нова карта на Малка Тартария или Таврия, която посочва границите на императрицата на Русия и императора на турците. Колекция на д-р Симеон Симов в ЦДА – София (КМФ 35, 840/49). Печатна, оцветена, 64 х 53 см. 1787 г.

I E, montrant les FRONTIERES DE L'IMPERATRICE DE RUSSIE,
ur les Observations les plus Nouvelles. a AMSTERDAM, chez ELWE & LANGEVELD 1787.



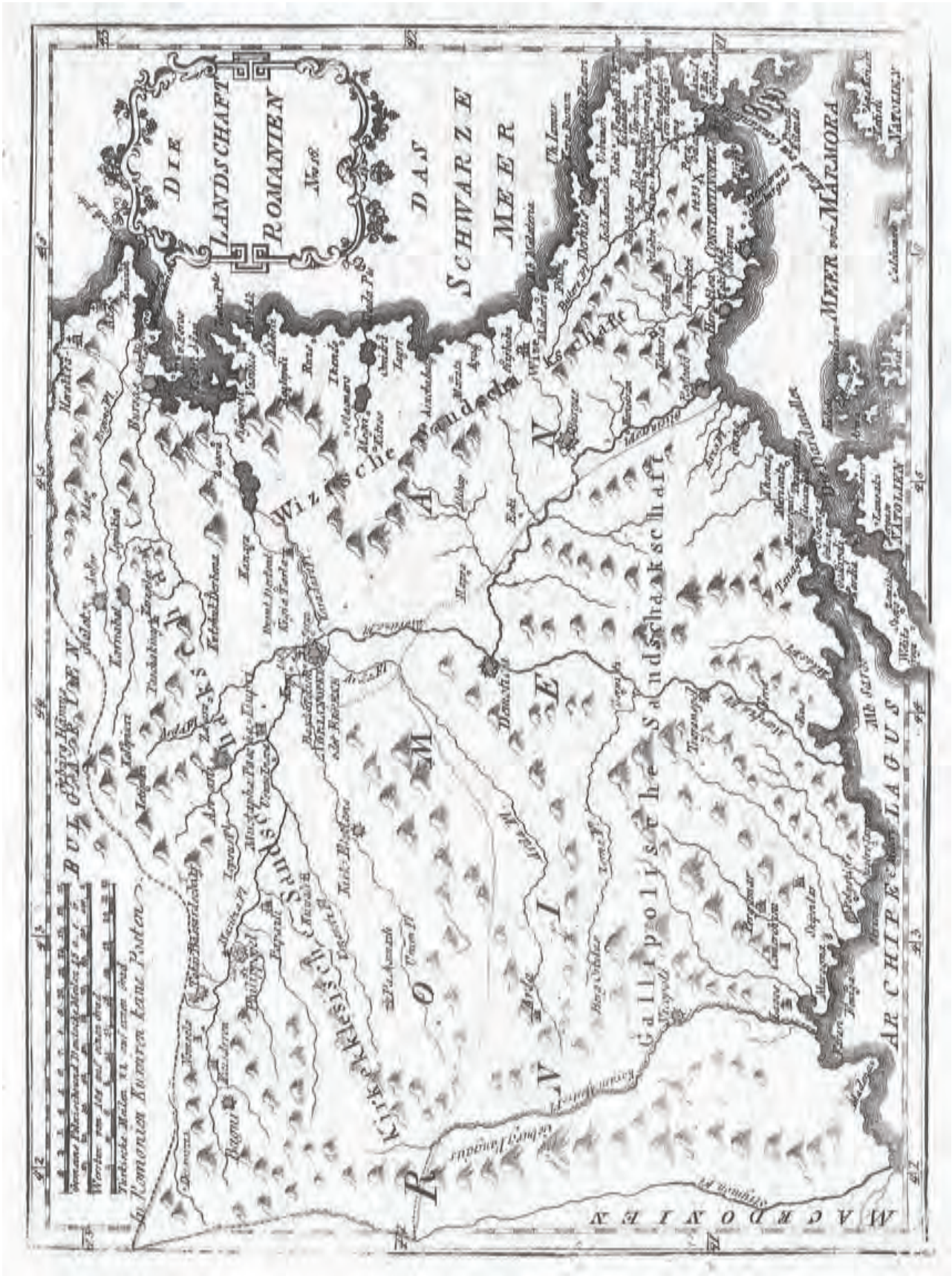


Обр. 15. Йохан-Христоф Шрайберн (Joh. Christ. Schraibern). Карта на Романия (Тракия) с Дарданелите, България и Сърбия. Колекция на д-р Симеон Симов в ЦДА – София (КМФ 35, 840/496). Печатна, оцветена, 26 х 17,8 см. Края на XVIII в.


160.
Erklærung
Den groſsen Buchſtaben, welche auf dieſer Charte vorkommen.
Rom. Romanien mit denen Dardanellen oder Schlöſſer.
Bul. Bulgarien. und
Ser. Servien.
An dieſe Länder gränzen
gegen Morgen
Pontus Euxinus oder das Schwartze Meer.
und klein Aſia abſonderlich Notalia.
das Meer Marmora oder Propontis.
mit dem Helleſpont und Dardanellen.
gegen Mittag
der Archipelagus.
darauf ſind zu ſehen
die Inſeln Samothrace.
Embro. Thaſos. Tenedos.
Lemnos oder Stalimene
und noch etliche kleine
Mac. Macedonien.
Alb. Albanien.
gegen Abend
Bo. Bosnien.
Sl. Slavonien.
gegen Mitternacht
Hu. Hungarn.
Tem. Temeswar.
Sieb. Siebenbürgen.
Wal. Walachey.
Mol. Moldau.
Bes. Beſsarabien.
PONTUS
EUXINUS
PROPONTIS
Hodie MARE
MARMORA
NATOLIA
Deutſche Meilen 15 in einem Grad
Hungariſche Meilen 10 in einem Grad
Ruſſiſche Werſte 104½ in einem Grad
Mol.
Rom.
Bes.
Ser.
Bul.
Mac.
Alb.
Bo.
Sl.
Hu.
Tem.
Sieb.
Wal.
Mol.
Bes.



Обр. 16. Антонио Зата (Antonio Zatta). Европейска Турция. Частна колекция. Печатна, оцветена, 41 х 31,5 см. 1781 г.



Обр. 17. Франц Йохан Йозеф фон Райли (Franz Johann Joseph von Reilly). Ландшафтът на Романия. Частна колекция. Печатна, оцветена, 29,5 x 22,8 см. 1791 г.



Обр. 18. Кристиан Готлиб Райхард (Christian Gottlieb Reichard). Европейската част на Османската империя. Частна колекция. Печатна, оцветена. 1821 г.


SCHWARZES MEER
KARA-DENGHIZ
MAURE-THALASSA
MARE-NIAGRA
CZARNE-MORE
DIE INSEL CANDIA (CRETA)
PONTUS EUXINUS
MOLDAU
KLEIN
ASIEN
LYCIA
RHODUS



Обр. 19. Джеймс Уайлд (James Wyld). Военна рисунка на областта между Дунав и Константинопол. Колекция на д-р Симеон Симов в ЦДА – София (КМФ 35, 957/65). Печатна, оцветена. 1829 г.



Обр. 20. Отсечка от картата на генерал Хатов. Карта на част от Влахия, Булгар-или и Рум-или от времето на Кримската война. Колекция на д-р Симеон Симов в ЦДА – София (КМФ 35, 957/65). Печатна, оцветена. 1854 г.



Обр. 21. Анонимна османска акварелна карта. Колекция на Английското Кралско географско дружество (ЦДА – София, КМФ 35). Рисувана, акварел, 42 x 32 см. 1854 г.


Society
Peace



Обр. 22. Отсечка от Нова карта на България на Х. Киперт. ЦДА – София (КМФ 35, 868/11). Печатна, оцветена. 1877 г.

NEUE KARTE

VON

BULGARIEN

nach den neuesten Österreichischen und Russischen Recognoscirungen

mit Benutzung von Aufnahmen für Eisenbahnprojecte durch die Ingen. Hermann u. Ogfeditsch

und mit Berichtigung der Nomenclatur

redigirt von

H. KIEPERT.

Berlin, Verlag von Dietrich Reimer, 1877.

---

1 : 540,000.

Kilomètres

10 5 0 10 20 30 40 50

Deutsche geographische Meilen.

0 1 2 3 4 5 6

Englisch-Statute-Miles.

10 5 0 10 20 30

SERBIEN.- RUMÄNIEN.- OSMANISCHES REICH.

Grenzen der Vilayets (Generalgouvernements) ..... der Livas (Provinzen)

Abweichungen von der gewöhnlichen deutschen Schreibart in folgenden Consonanten in Übereinstimmung mit der englischen u. französ. Orthographie

	s	z	tz	v	kh	y	j	dj	
wie deutsches	ß	ſ (Endung)	ʒ	w	ch nach a, o, u	j	(französ.)	ǰ ch.	(Vocale wie im Deutschen)

Erklärung von Fremdwörtern und ihren Abkürzungen:

(Bulgarische Adjectivformen auf -i m. -a fem. -o Neutr.)

Türkisch:	*ak*	*kara*	*eski*	*yeni*	*yokara (y)*	*aschagha (s)*	*orta*	*kütschük (k) böyük (ü)*	
Bulgarisch:	*bĕli*	*tscherni*	*stari*	*novi*	*gornyi (g)*	*dolnyi (d)*	*sredni*	*mali (a)*	*velikii (e) golemi*
	weiß	schwarz	alt	neu	ober	unter	mittel	klein	groß

Türkisch:	*Dagh (D.)*	*Balkan*	*Tepe*	*Su*	*Tschaï*	*Köi*	*Mahalle*	(Mah. u. Mh.)
Bulgarisch:	*Gora, Brdo*	*Planina (Pl.)*	*Vrkh*	*Voda*	*Rĕka*	*Selo*	*Mahla*	
	Berg	Gebirge	Bergspitze	Wasser	Fluß	Dorf	Dorftheil	

Andere häufig vorkommende türkische Wörter:

Aghatsch, Baum - *Bair*, Hügel - *Bunar, Bulak*, Quelle, - *Dere*, Thal - *Kuju*, Brunnen - *Tschiftlik*, Landgut.

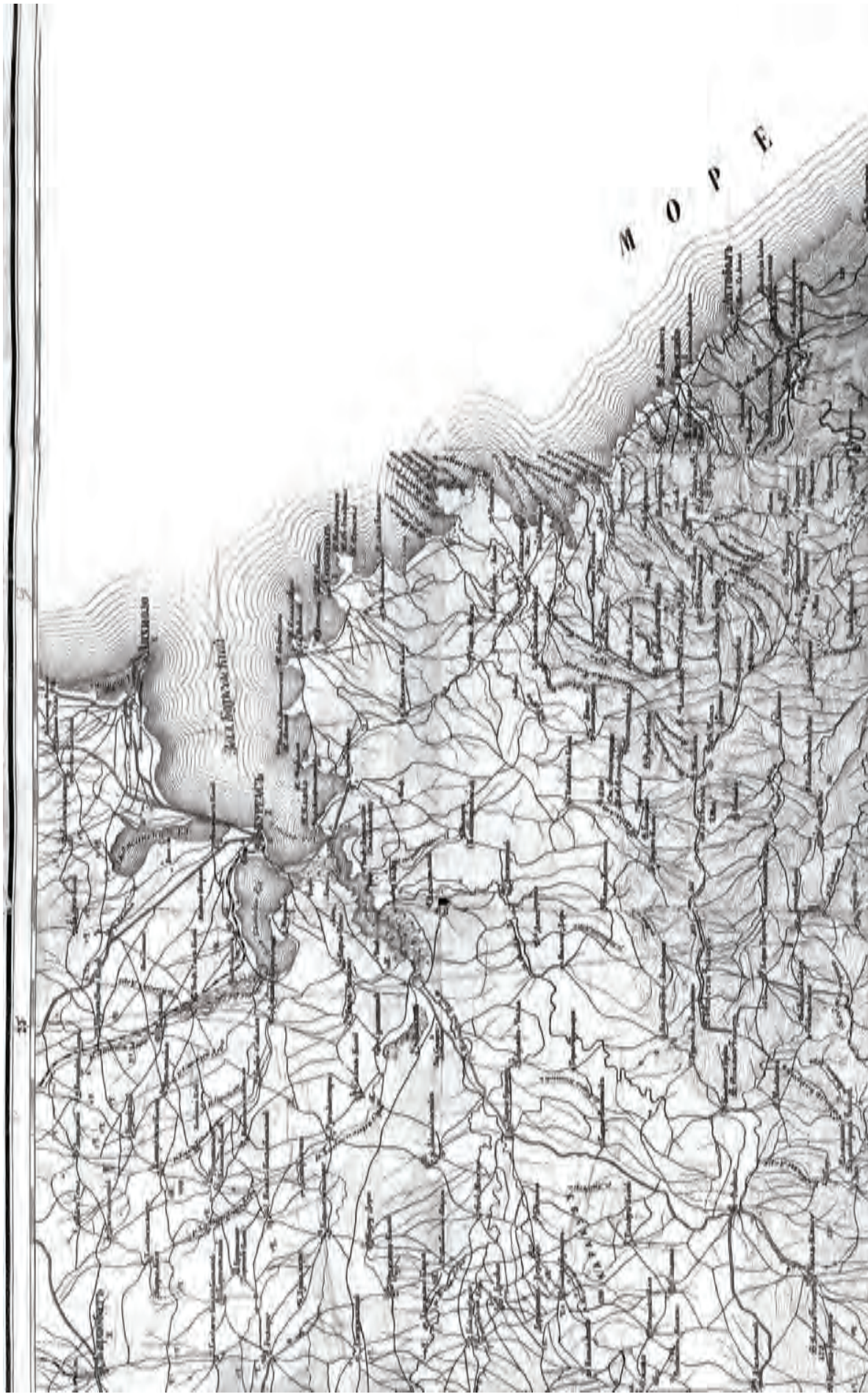
-lar, -ler ist türkische Plural-, *-li, -lü, -lu* Adjectiv-, *-djik, -djuk*, Demunitiv-Endung.

ʒ (Tschk.) Tscherkessen-Colonien, türk. Tscherkesskĕi, Tscherkeslü, bulgar. Tscherkessovo, Tscherkes-selo.

Höhenzahlen ... Metern, cursive in (—) in englischen Fuß.

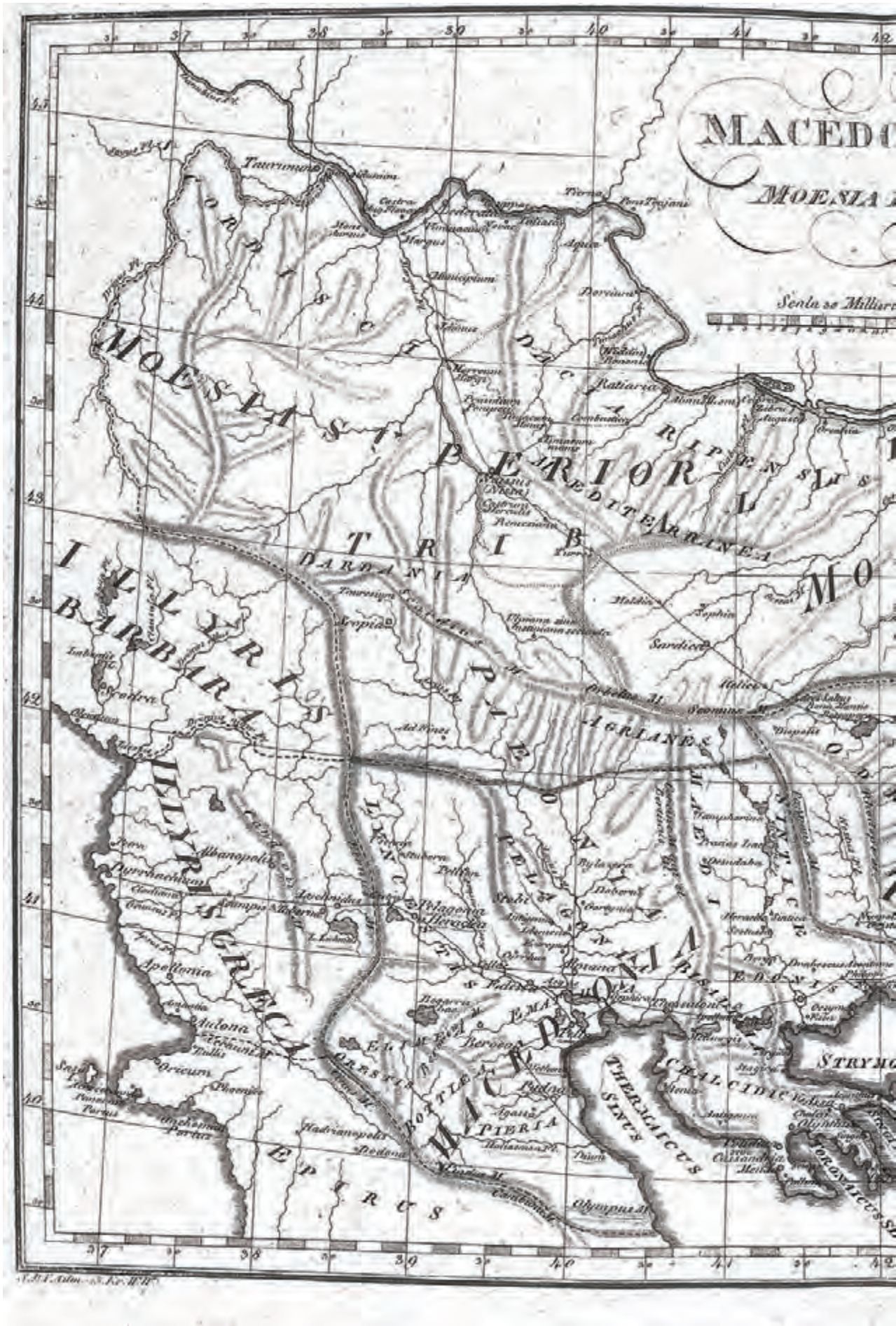
26° 30' O. L. v. Paris / v. Greenwich

KOENIGL. KART. INST. BERLIN


MOPE



Обр. 23. Сглобка на листи от Карта на Македония и Одринский вилаять по най-нови източници. Частна колекция. 1902 г.



Обр. 24. Анонимна историческа карта на Македония, Тракия, Мизия и Илирийска Гърция. Частна колекция. Печатна, оцветена, 33 х 44 см. 1815 г.?


XII.
ONIA THRACIA
ET ILLYRIS GRAECA
SCYTHIA MINOR
MOESIA INFERIOR
REGIO
PONTUS EUXINUS
PROPONTIS MARE
ASIA MINOR
Braila
Tomi
Galatis
Marcianopolis
Haemi Mostrema
Mesembria
Philippopolis
Hadrianopolis
Byzantium
Constantinopolis
Chalcedon
Heraclea
Perinthus
Apollonia
Proconnesus I.
Lampsacus
Abydus
Imbros
Lemnos
Thasos
Samothrace
Pharus
Dicaea
Bizonus
Aenus
Sinus
Melas Sin.
Hellespontus
Propontis Thracicus
Cyaneae Ins.
Pelon Limnai
Peuce Insula
Salvaia
Rabadon
Hadrianopolis
Stena
Axiopolis
Durostorum
Transmarisca
Transmarinum
Novae
Nicopolis
Trajanopolis
Cabyle
Deultum
Apollonia
Anchialus
Zeyras
Trajanus Prom.
Tyrsis Fl.
Ulpiani
Cabyle
Zerpe
Subsupparis
Bardiola
Arda Fl.
Castra Taiba
Didymoteichos
Rhusii Fl.
Plotinopolis
Rhegini M.
Zernes
Dicaea
Bizonus
Aenus
Sinus
Melas Sin.
Hellespontus
Lampsacus
Abydus
Imbros
Lemnos
Thasos
Samothrace
Pharus
Proconnesus I.
Cyzicum
Parium
Priapus
Clas
Cranii
Pranc
Ophsala
Arsia
Ad Hebrum
Trajanopolis
Hadrianopolis
Byzantium
Constantinopolis
Chalcedon
Heraclea
Perinthus
Apollonia
Anchialus
Deultum
Cabyle
Zeyras
Trajanus Prom.
Tyrsis Fl.
Ulpiani

СРЕДНОВЕКОВНАТА КЕРАМИКА НА ТЕРМА

Мария МАНОЛОВА-ВОЙКОВА

„....малък град, с хубави местности, с широки квартали, с много насаждения и зеленчуци. Той има стени и пазари, има добитък и средства за препитание“ (Недков 1960, 85). С този кратък, но експресивен текст арабският географ от XII в. Ал-Идриси отбелязва един от най-известните балнеоложки центрове на Балканите през Античността и Средновековието, споменаван в писмените източници с различни имена: Therma, Megali Terme, Tarmisija, Thermopolis, la Ferme (Soustal 1991, 477-478). Археологическите разкопки на Терма през последните десет години добавят нови щрихи към описанието на Ал-Идриси. Разкритите архитектурни паметници и находки свидетелстват, че след началото на XI в. Терма е голям и просперираща град. За изясняването на различни аспекти от ежедневната култура, икономическото развитие и търговските връзки на селището съществен принос има средновековната керамика, която е във фокуса на настоящата статия.

Преди да пристъпя към конкретния анализ на откритата през периода 2008-2016 г. керамика, ще обърна внимание на някои проблеми, които затрудняват пълноценната научна обработка на материалите. На първо място, трябва да се отбележи, че основната част от керамиката е силно фрагментирана. Поради тази причина типологията на формите – особено при кухненските и трапезните неукрасени съдове – се базира на единични цели екземпляри и характерни фрагменти. Следва да се добави и агресивното въздействие върху глазурите на минералната вода на изворите, която е с висока алкална реакция. Вследствие на химически реакции керамиката, която е била в пряк досег с водата, е частично или напълно обезличена и върху глазираните повърхности се е образувал плътен, трудно отстраним по механичен път слой с графитен цвят, подобен на нагар. В някои случаи под него прозират следи от врязана или рисувана украса, но за съжаление, част от находките са напълно поразени и единствения ориентир за определянето им дава съставът на глината. Съществени затруднения създава стратиграфията на обекта. Активното обитаване и застрояване на терена от османския период до съвременността системно е нарушавало средновековния пласт и е довело до образуване на насип с висока концентрация на средновековни материали, но с много малък брой сигурни от гледна точка на археологията контексти. Поради тази причина хронологията на кухненските и на част от трапезните типове с локално разпространение е определена въз основа на аналогии и паралели с надеждно датирани находки, предимно от района на Тракия. По-широки успоредици са посочени за вносната глазирана керамика и амфорите, които са приведени в съответствие с универсалната класификация на средновизантийската керамика.

Анализът на керамиката от Терма е направен след пълен преглед на инвентираните по време на разкопките съдове и депата с масов керамичен материал. Основен критерий при подбора на илюстрираните в каталога образци е наличието на съхранени формални или декоративни белези, които дават съществена информация за типа или произхода на фрагментите. Така представителната извадка е ограничена до 144 цели съдове и фрагменти, които са представени в графични табла. За улеснение номерацията в таблата дублира каталожния ред.

I. Кухненска керамика

I.1. Гърнета (обр. 1 *1-11*; обр. 2 *12-17*)

Сред кухненската керамика най-много са гърнетата с различни размери. Източени са на крачно грънчарско колело от слюдеста глина с незначителен примес на ситен пясък. Формуването е прецизно, като от вътрешната страна на стените се виждат напълно симетрични следи. След отделянето от колелото дъната и външната придънна повърхност на височина до около 1 см са заглаждани. Съдовете са опалени при добре регулиран топлинен режим до равномерен светлокафяв, червено-кафяв или оранжево-кафяв цвят. С по-различни технологични характеристики е само един фрагмент от светлоглинено гърне, на който обръщам специално внимание по-нататък (обр. 1 *10*). Археологически цели са само четири съда. Техните пропорции съвпадат с три от описаните вече в Североизточна Тракия типове[1]. Първото гърне има овално тяло и висока фуниевидна шийка с непрофилиран, леко изтънен от вътрешната страна устиен ръб (обр. 1 *1*). Масивна дръжка с почти кръгло напречно сечение се издига над линията на устието и свързва устийния ръб със средната част на тялото. Раменете са украсени с четири плитко врязани хоризонтални линии. Съдът намира близки успоредици сред описания от Б. Борисов тип XXI-Б, за който авторът отбелязва нарастващо разпространение през XII в. (Борисов 2002, 46). Подобни пропорции на тялото, но по-ниска шийка има още едно гърне без украса (обр. 1 *3*). Устийният му ръб не е профилиран. От него излиза дръжка с елипсовидно напречно сечение и две надлъжни канелюри, която се спуска към най-широката част на тялото. Гърнето съответства на тип XXI-А от класификацията на керамиката в Североизточна Тракия и се датира в XI-XII в. (Борисов 2002, 46). Със същата хронология са последните две гърнета (обр. 1 *2, 4*), които по метрични данни се в ключват в тип VII от типологията на Б. Борисов (Борисов 2002, 35-36). Отличават се с профилирани в различна степен устия и дълбоко врязана украса, която е поставена върху раменете или средната част на тялото.

Останалите фрагменти не подлежат на типологизиране. Основната част от тях принадлежат на гърнета с диаметър на устията между 13 и 20 см. Изключение прави един малък съд, чиито размери дават възможност да се определи и като чаша (обр. 1 *5*). Специално заработен жлеб за капак имат малък брой съдове (обр. 1 *11*). Този факт обяснява незначителния брой фрагменти от глинени капаци и дава основание да се предположи, че за целта са използвани дървени дискове.

При оформянето на шийката и устието се наблюдават няколко специфични варианта. При най-опростения от тях шийката е ниска и завършва със силно изтеглен навън устиен ръб, оформящ от вътрешната страна на съда тесен хоризонтален или леко полегат перваз (обр. 1 *6-9*). При отделни екземпляри шийката има близка до цилиндрична форма, която е постигната чрез вертикално издигане на устийния ръб (обр. 1 *9*). Най-характерен за голяма част от гърнетата е усложнен профил, при който външната повърхност на шийката е разчленена чрез дълбок хоризонтален жлеб (обр. 2 *12-17*).

Украсата на гърнетата е еднообразна. Състои се от пояси плитко врязани хоризонтални линии, разположени върху повърхността на шийката или раменете. Върху придънната част на съдовете често са поставяни радиални излъскани ивици.

Общите технологически и формално-типологически характеристики на описаните дотук гърнета напълно препокриват стандартите на керамичното производство в Североизточна Тракия от XI и XII в. От тази гледна точка те могат да се разглеждат като местна продукция – изработена в околностите на Терма или в някое по-отдалечено занаятчийско селище в района. Същевременно не може да се отхвърли и възможността за по-далечен внос на кухненска керамика. Основания за такова предположение дават

[1] *Анализът на формите следва съставената от Б. Борисов типологична система, като метричните данни на съдовете от Терма са въведени в зададените от автора математически формули.*

няколко фрагмента от белоглинени гърнета, единият от които е илюстриран в каталога (обр. 1 *10*). Те са тънкостенни, изработени от бяла слюдеста глина без едри примеси. Изпичането е равномерно до светлобежов или светлорозов цвят. Подобни находки за пръв път са докладвани през 1947 г. при обзора на керамиката от Големия дворец в Константинопол (Stevenson 1947, 55). Документирани са в стратиграфски пласт, датиран с монети във втората половина на XII в. По-късно същата керамика е открита при разкопките в кв. „Сарачхане" на Истанбул, където е класифицирана с наименованието „Unglazed White Ware V" (неглазирана белоглинена керамика клас V). Групата е с местен, константинополски произход и въз основа на стратиграфски данни се датира в XII в. (Hayes 1992, 39-40). Фрагментите от Терма имат пълни аналогии сред материалите от контекст № 51 на Сарачхане, отнесен към периода от 1150 до 1175 г. (Hayes 1992, 138, 205, fig. 66-71).

I.2. Капаци (обр. 2 *18, 19*)

Вече отбелязах малкия брой на капаци в селището. Въпреки това чрез единични образци са засвидетелствани поне две керамични форми, които са използвани за похлупване на съдовете по време на готвене.

Първият тип са добре познатите от цялата територия на днешна България конусовидни форми с хоризонтална периферия (обр. 2 *19*). През последните 15 години проблемът за тяхното предназначение стана обект на разгорещени научни спорове, в които се излагаха различни аргументи в полза на употребата им като свещници или капаци (Плетньов 2005; Борисов 2013, 376-378 и цитираната там литература). Без да навлизам в детайлите на тази дискусия, ще отбележа, че фрагментите от Терма имат следи от продължително опушване върху долната повърхност на периферията и по вътрешността на умбото – белег за продължително излагане на дим или пара, което би могло да стане по време на готвене.

По-интересна е втората форма – без аналог до този момент в средновековната култура на българските земи (обр. 2 *18*). Капакът представлява диск, от центъра на който излиза масивна дръжка с елипсовидно напречно сечение, съединяваща се с неговата периферия. Срещу дръжката, в тялото на капака са пробити 9 малки кръгли отвора. Предназначението им за отвеждане на парите при готвене не подлежи на съмнение, тъй като върху долната страна, около тях се виждат тъмни петна от продължително опушване. Нагарът върху долната повърхност на периферията – срещуположна на дръжката – показва, че капакът е изнасян леко встрани от устийния ръб на гърнето, за да позволи допълнително извеждане на парата при силно кипене. Находката е открита в средновековно жилище, датирано в последната четвърт на XII в. с монети на Мануил I Комнин (1143-1180) и Андроник I Комнин (1183-1185)[2].

II. Трапезна керамика

Качествата на трапезната керамика дават един от най-точните ориентири за ежедневната култура на селищата и икономическата среда, в която те се развиват. От тази гледна точка богатият набор от трапезни форми и изобилието на вносни стоки са показателни за високия стандарт на живот в Терма през периода XI-XIII в. Достатъчно е да се посочи, че делът на съдовете без специална ангобна или глазурна украса е твърде нисък. Основната част от поставяната на трапезата керамика е доставяна от Константинопол, Егейския район или различни производствени центрове на територията на Гърция и Тракия – факт, който доказва широките търговски контакти на града и финансовото му благосъстояние.

II.1. Червеноглинена керамика без ангобна или глазурна украса (обр. 2 *20-24*, обр. 3 *25, 26, 28*)

Групата на трапезните съдове без специална украса е малобройна и има специфичен набор от форми. Липсата на паници и чаши не бива да изненадва, тъй като тяхната функция е поемана от ангобирани и глазирани съдове. Подменянето на ежедневно използвания домашен сервиз с богато декорирани вносни изделия засяга в по-слаба степен „затворените" форми.

[2] *Полева документация от разкопките през 2015 г.*

Малкото фрагменти от стомни и кани са източени от внимателно пречистена глина или глина с незначителни примеси на пясък и ситно стрит варовик. Опалването е равномерно до червено-кафяв или оранжево-кафяв цвят. Сред откритите находки са фрагменти от малки стомнички за индивидуално сервиране (обр. 2 *21*); стомни с фуниевидни шии и полегати рамене (обр. 2 *20*); кани с ойнохоевидно оформено устие (обр. 2 *22, 24*) и едно гърло от двудръжна стомна (обр. 2 *23*). Най-често съдовете са били украсявани с врязани хоризонтални линии върху раменете и по шията. Излъскани ивици върху тялото имат единични образци (обр. 2 *24*). Всички находки произхождат от насипни пластове. За датирането им във византийския период и началото на XIII в. дават основание паралели с еднотипни находки от Сливен, крепостта Маркели до гр. Карнобат и други по-малки селища във вътрешността на Тракия (Щерева, Радева 2001, 273-274, 286; Манолова-Войкова 2015а, 193, 204; Борисов 2002, 118-121).

Към разглежданата група се причисляват и теглениците. Силно фрагментираното състояние на керамиката от Терма не позволява да се направи реалистична оценка на тяхното количество. Тялото на тегленицата на практика повтаря силуета на стандартно гърне или средноголяма кана и единствените елементи, които със сигурност показват специфичната форма, са части от масивни тръби. В каталога са илюстрирани пет такива, три от които са без специална украса (обр. 3 *25, 26, 28*). Първите два фрагмента имат еднакви напречни сечения и почти идентична пластична украса. Прави впечатление, че ломът на едната от тях (обр. 3 *26*) и вътрешността й са гълъбовосиви, а външната повърхност нюансира от оранжево-кафяво до тъмнокафяво. Подобен дефект настъпва при зле контролиран температурен режим в пещите и обикновено се възприема като индикатор за местно, неособено успешно производство. Към момента не разполагаме с каквито и да е данни за развитие на грънчарско производство в Терма, но такова не може да се изключва предвид все още началния етап на проучванията.

Теглениците са сред най-интересните и все още слабо проучени керамични форми от Средновековието. Първоначално са определени за „дестилационни съдове“ (Алексиев 1992). По-късно предназначението им се свързва с утаяване на течности (Борисов 2002, 139) или с процеса на приемане и втечняване на пари по време на дестилация (Колева 2009а, 221). Най-правдоподобна и добре подкрепена с етнографски паралели е теорията, според която те са използвани като „тегленици“ или „сифони“ за извличане на течности, най-вероятно на вино от долиуми (Cottica 2007, 264-265, fig. 10; Иванова, 2009, 828). След извличане на виното от големите контейнери теглениците са пренасяни на трапезата за разливане на питието по чашите. Така те стават част от представителния трапезен набор и придобиват присъщата му богата декорация – пластична, ангобна или глазурна. Общата хронология на този вид съдове в българските земи обхваща периода от началото на XI до края на XII и началото на XIII в. (Йотов, Атанасов 1998, 78; Борисов 2002, 273; Колева 2009а, 215-217). Твърде оскъдни към момента са публикациите на подобни находки от съвременните територии на Турция и Гърция. Въпреки това трябва да се подчертае, че в обзора на керамиката от Хиерополис (Памуккале), в западната част на Мала Азия, подобни съдове се причисляват към местното грънчарско производство от края на X и XI в. (Arthur 2006, 80, 82, fig. 27). Следователно логично е да се предположи, че теглениците навлизат в културата на Тракия след превземането на българските земи в началото на XI в. – явно под влияние на византийската ежедневна култура и посредством придошлото ново население в района от военнослужещи и цивилни служебни лица.

II.2. Червеноглинена керамика със слюдеста ангоба (обр. 3 *29-43*)

Ангобираната керамика се отличава с разнообразни форми и украси. Съдовете са източени на крачно грънчарско колело. Глината е чиста, като и в състава й могат да се видят

малко примеси от ситен пясък или фини варовикови частици. Опалването е равномерно, до светлокафяв, червено-кафяв или оранжево-кафяв цвят. Ангобното покритие има различна плътност. Обикновено то представлява тънък слой, най-добре съхранен при вдлъбнатините на тялото. Износването му на места може да се отдаде на дългата употреба на съдовете и нуждата от хигиенна поддръжка. Теглениците, светилниците, както и побогато декорираните паници и кани, които най-вероятно не са били в ежедневна употреба, имат по-добре запазено покритие с плътна и хомогенна структура (обр. 3 *29, 32, 34, 36, 38, 39, 41, 42*). Превес имат съдовете със „златиста" ангоба.

Археологически цяла е една паница с плоско дъно и конусовидно тяло. Шийката е ниска, леко прибрана към вътрешността и завършва с хоризонтално отрязан устиен ръб (обр. 3 *30*). Описаната форма е характерна за Тракия през XI и XII в. Среща се както при неукрасените, така и при ангобираните съдове (Борисов 2002, 89, обр. 68: м, н; Щерева, Радева 2001, 270, табло I: 12). Останалите фрагменти са от паници с подобен силует на тялото. По-съществени разлики се наблюдават при оформянето на шийката и устието. Често шийката е цилиндрична и украсена от външната страна с врязани хоризонтални линии (обр. 3 *31, 33*) или с релефен ръб, издигнат в основата й (обр. 3 *32*). Тясна хоризонтална периферия е оформена само при един съд с врязана с гребеновиден инструмент украса (обр. 3 *34*).

Фрагментите от стомни и кани са твърде малки и дават само бегла представа за застъпените форми – кани с широка фуниевидна шия, дъна от съдове с малка вместимост и различно оформени столчета (обр. 3 *37-40*). Единственият представител на по-луксозния вариант на ангобираната керамика с допълнителна украса от червена ангоба е част от голяма стомна или кана, в декорацията на която са съчетани врязани, пластични и рисувани орнаменти (обр. 3 *36*).

Останалите керамични форми са представени чрез единични образци на тегленица (обр. 3 *29*), капак (обр. 3 *43*) и фрагменти от лампи (обр. 3 *41, 42*). Лампите принадлежат към един рядко срещан в българските земи тип с подчертано луксозен характер. Тялото е съставено от висок и кух конусовиден ствол, украсен с ажурни прорези, който завършва в горната част с малка паничка – резервоар за гориво. Под нея обикновено е разположена друга плитка паничка, в която се събират отпадъците от горенето. Формата е позната от глазираната керамика на Константинопол от края на XI и XII в. (Hayes 1992, 42-43, fig. 15/16). В Тракия тя е обогатена с нови елементи и специфична украса от слюдеста ангоба. Въпреки това ламите с конусовидно тяло не получават широко разпространение. На този етап може да се предположи, че са употребявани от XI до началото на XIII в. предимно в черноморската зона на Тракия и района на Берое (Манолова-Войкова 2015а, 197 и бел. 2).

II.3. Керамика с монохромна масленозелена глазура (обр. 4 *44, 45*)

Сред материалите от Терма се отличава малка група от стомни или кани, които са източени на крачно грънчарско колело от глина с малък примес на пясък. Повърхността им е украсена с дълбоко врязани геометрични орнаменти и плътен слой масленозелена глазура, която е поставена директно върху стените, без ангобна подложка (обр. 4 44, 45). Подобни съдове са добре известни от селищата в Добруджа. Произходът на част от тях се свързва с производството на Дръстър след средата на XI в., но повечето находки се приемат за византийски внос (Колева 2009б, 283, 285 и цит. там литература).

На юг от Стара планина керамиката с монохромна масленозелена или жълто-кафява глазура е по-слабо разпространена. В Пловдив се открива в оскъдни количества в жилища и ями, датирани по стратиграфски и нумизматични данни в края н а XI и началото на XII в. (Станев, Божинова 2014, 318-319, 326, 328) Още две стомни и няколко фрагмента от XI-XII в. са публикувани от крепостта Маркели при град Карнобат и средновековни

селища в Ямболско и Новозагорско (Манолова-Войкова 2015а, 193, обр. 6: 53, 54; Борисов 2002, 159, обр. 98ж; Борисов 2013, 402-403). Доказателства за използването на същия керамичен тип през XII в. предоставят проучването на селището при с. Дядово, където подобни образци са документирани в боклучни ями от втория и третия строителен хоризонт, отнесени съответно към първата и втората половина на XII в. (Борисов 2013, 402). Съобразно посочените паралели хронологията на находките от Терма може да се определи в периода от края на XI до края на XII в. Относно произхода на керамиката с монохромна глазура от Североизточна Тракия, включително Терма, съм съгласна с изказаното от Б. Борисов мнение за връзката ѝ с византийския клас Brown Glazed Ware (Борисов 2002, 160; Борисов 2013, 402).

II.4. Белоглинена глазирана керамика / Glazed White Ware (обр. 4 *46-58*; обр. 5 *59-70*)

Както беше споменато, трапезната керамика на Терма е съставена предимно от вносни типове. Основно място сред тях заемат съдовете от византийския тип Glazed White Ware (GWW). Белоглинената глазирана керамика е проучена най-детайлно в Константинопол. По време на разкопките в кв. „Сарачхане“ на Истанбул са анализирани хиляди находки, сред които са отличени пет технологични и декоративни класа, чието производство се свързва със столичните ателиета – GWW I-V (Hayes 1992, 12-34). Внос на три от тях – GWW II, IV, V, се установява в Терма.

II.4.1. Белоглинена глазирана керамика клас II / GWW II (обр. 4 *46, 47*)

Вносът на втория клас на белоглинената глазирана керамика е ограничен до единични находки. Техни отличителни белези са чистият бял цвят на чирепа и плътният слой глазура, който покрива вътрешната страна на блюдата. Върху един от илюстрираните фрагменти се вижда щампована украса, съставена от неясен орнамент в центъра и заобикалящи го дъги – вероятно части от медальони, разположени в по-високата част на тялото. Релефната украса е покрита с плътен слой тревистозелена глазура, а върху външната страна са поставени петна червена ангоба (обр. 4 *46*). Описаната декорация е стандартна за съдовете от GWW II и може да се постави в широки хронологически граници – от IX до XII в. (Stevenson 1947, 38-41; Hayes 1992, 18). По-специфична украса има вторият фрагмент, при който вътрешната повърхност е покрита с размити петна червена ангоба под плътен слой тъмножълта глазура (обр. 4 *47*). Същата глазура обхваща и външната страна на съда. Червената ангоба се използва често при съдовете от GWW II. Обикновено тя се нанася с плътен разтвор под формата на листовидни орнаменти или арковидни линии с отчетливи контури. Поставени под светложълта глазура такива орнаменти създават илюзия за релеф и обогатяват колорита на светлите блюда. При фрагмента от Терма ангобната украса има съвсем различен характер и вероятно е заемала цялата или поне по-голямата част от повърхността на съда. Подобно използване на разреден разтвор от червена ангоба, но в комбинация със зелени орнаменти, може да се види само при една специфична серия на GWW IV от XII в. (вж. обр. 5 *65, 66*). От тази гледна точка фрагментът с ангобна украса може да се разглежда като пряк предшественик на по-късния клас GWW IV и съответно да се датира във финалната фаза от развитие на GWW II – в края на XI или началото на XII в.

II.4.2. Белоглинена глазирана керамика клас IV / GWW IV (обр. 4 *48-58*; обр. 5 *59-66*)

Съдовете от четвъртия клас на глазираната белоглинена керамика са изработени от слюдеста глина с леко песъчлива и зърнеста структура, придобила след опалването бял, бежов или бледорозов цвят. Положена на тънък слой, глазурата често обхваща само вътрешната повърхност. Най-често тя е оцветена в бледи нюанси – светложълто и светлозелено. Много по-рядко се използват тъмните тонове – тъмнокафяво или тъмнозелено. Формите са изключително разнообразни. Запазени са няколко фрагмента от чаши с високи конусовидни столчета и широко отворено

тяло, към което са прилепени по две дръжки, завършващи в долната си част с пластично оформен издатък, подобен на ухо (обр. 4 *48, 49*). Някои купи с малка вместимост вероятно също са използвани като чаши (обр. 4 *55*; обр. 5 *59*). Доминират блюдата с високо столче, плитко конусовидно тяло и тясна периферия, маркирана посредством един дълбоко врязан от вътрешната страна жлеб (обр. 4 *51, 56-58*). Купите имат добре оформени столчета, полусферично тяло, завършващо с леко изтеглен навън и заоблен устиен ръб (обр. 4 *50*; обр. 5 *63-65*).

Глазурата на голяма част от съдовете е силно повредена или напълно обезличена от минералните води. Въпреки това ясно се разграничават няколко характерни за GWW IV типове украса.

Покритие с монохромна светложълта глазура, което обхваща само вътрешната част се установява предимно върху плитки блюда (обр. 4 *51, 52*). Интересна украса има част от блюдо с високо конусовидно столче, при което вътрешната повърхност е покрита с тъмнокафява глазура, а външната – с безцветна (обр. 4 *53*).

При съдовете с рисувана украса се използва обезцветена глазура или с лек светложълт оттенък. Декорацията е нанасяна със свободна четка и пресъздава силно стилизирани растителни орнаменти или животински изображения с неясни контури. Използваният колорит е ограничен до три цвята. Единични са образците със синя рисунка (обр. 4 *54*). Основната цветова комбинация е зелено и кафяво, контрастиращи под бледожълтата глазура. Украсата обхваща по-голямата повърхност от вътрешността на блюдата, а при малките купи или чаши заема външната видима част (обр 5: 59).

Друга характерна за класа GWW IV декоративна техника е т.нар. петниста или напръскана украса. Тя се постига чрез нанасяне на малки петънца зелен или кафяв пигмент върху стените, след което повърхността се покрива с блестяща безцветна, бледожълта или бледозелена глазура (обр. 5 *62-64*). В Терма се наблюдават три разновидности на „петнистата“ украса: кафяв пигмент с безцветна глазура; кафяв пигмент със зелена глазура и комбинация от зелен и кафяв пигмент под безцветна глазура.

Една специфична серия на GWW IV включва купи с високо профилирано столче и полусферични тела с еднотипна украса (обр. 5 *65, 66*). Върху вътрешната страна със зелена глазура се разполагат силно стилизирани растителни или кръстовидни орнаменти, запълнени с разредена червена ангоба. Така декорираната повърхност е покрита с плътен слой безцветна или бледожълта глазура. Външната страна на купите е обляна с тънък слой тревистозелена глеч.

Керамика от класа GWW IV е една от византийските вносни групи, които намират най-широко разпространение в българските земи. Тя многократно е съобщавана от проучвания на селищата по Черноморското крайбрежие (Cimbuleva 1980, 232-242; Костова, Манолова-Войкова 2005, 102; Манолова-Войкова, Костова, Дражева 2007, 166-167; Манолова-Войкова 2015a, 194-195; Kuzev 2003, 78-79; Manolova-Voykova 2013, 354), Тракия (Борисов 2002, 158-159; Щерева, Радева 2001, 278) и вътрешността на страната (Овчаров, Хаджиева 1992, 74-75; Манолова 2000, 182-186, 190-198). Добре позната е в целия Черноморски район, Егея, Балканите и Гърция (Stevenson 1947, 47-48; Morgan 1942, 71-73; Papanikola-Bakirtzi, Mavrikiou, Bakirtzis 1999, 25-33; Böhlendorf-Arslan 2004, 103-104; Якобсон 1950, 218-221; Залесская 2011, 71-96; Baraschi, Damian 1993, 242-243). Проучванията във византийската столица доказват, че класът е характерен за XII – началото на XIII в., а по-късна дата – XIII в. се допуска за образците със синя рисунка (Hayes 1992, 33).

II.4.3. Белоглинена глазирана керамика клас V / GWW V (обр. 5 *67-70*)

Клас GWW V е представен от две изцяло запазени стомни и още два фрагмента. Източени са от розова глина с примес на пясък. Съдовете са формувани по-небрежно в сравнение с останалите класове на глазираната

белоглинена керамика. Три от стомните имат неравни дъна, с леко издадени настрани ръбове – очевидно останали незагладени след отделянето от колелото (обр. 5 *67, 69, 70*). Глазирането е ставало чрез потапяне на съдовете в разтвора, вследствие на което столчетата и придънните части остават неукрасени (обр. 5 *67, 69, 70*). Използваните глазури са тъмнозелени и жълто-кафяви. Според стратиграфските данни от Константинопол вносът на GWW V в Терма би следвало да се отнесе към XII в. (Hayes 1992, 33-34).

II.5. Белоглинена полихромна керамика / Polychrome Ware (обр. 6 *71-72*)

Най-луксозният клас на византийското керамично производство достига до града на изворите в ограничени количества. Сред масовия материал от разкопките със сигурност могат да се идентифицират само два фрагмента с полихромна украса, изпълнена в тъмнокафяво, тъмножълто и бяло. Идентични съдове се срещат в оскъдни количества в черноморските градове Несебър, Дебелт и Варна (Čimbuleva 1980, 232, pl. XVIII. 88-90; Манолова-Войкова, Костова, Дражева 2007, 168, обр. 6а; Manolova-Voykova 2013, fig. 2: 26, 28). Технологическите и декоративните им характеристики съответстват на определения от G. Sanders тип 3а, чието производство и разпространение се поставя в края на XI и началото на XII в. (Sanders 2001, 96-97).

Въпросът за произхода на полихромната керамиката все още няма категоричен отговор. Най-вероятно производственият център се е намирал в Константинопол или околностите му (Sanders 2001, 101; Hayes 1992, 35). Наред със столицата като възможни източници се сочат Никомедия, Никея, Коринт и Спарта (François 1997, 417-418; Dark 2001, 124; Böhlendorf-Arslan 2004, 107; Vroom 2005, 79).

II.6. Червеноглинена керамика с ангобна подглазурна рисунка / Light on Dark Slip Painted II (обр. 6 *73-75*)

Керамиката от разглеждания клас има отчетливи технологически и декоративни белези. Глината е чиста, с незначителен примес на ситен пясък. Стените имат плътна структура и равномерен оранжево-кафяв цвят. Формите са еднотипни и наподобяват ранната сграфито керамика – плитки блюда с ниско столче, конусовидно тяло и висока цилиндрична шийка. Украсата е нанасяна с четка върху вътрешната повърхност със сгъстен разтвор от бяла ангоба, вследствие на което декорацията изпъква в лек релеф. Върху рисунката е полаган плътен слой висококачествена обезцветена или бледожълта глазура. Външната повърхност е покрита с разредена бяла ангоба. Рисуваната украса следва познати от ранната сграфито керамика модели. Основни елементи в нея са спирали и стилизирани растителни мотиви, организирани в хоризонтални фризове или централни медальони на дъното.

В българските земи вносът на блюдата с ангобна украса има ограничен географски ареал на разпространение, който обхваща само градовете по Черноморското крайбрежие (Манолова-Войкова 2014, 352-358). Свързва се с керамичното производство на Коринт от средата на XII в., категорично доказано от откритите там полуфабрикати (Sanders 1995, 241-242; Sanders 1999, 159-164; Sanders 2000, 166).

II.7. Червеноглинена керамика с подглазурна рисунка в зелено и кафяво / Green and Brown Painted Ware (обр. 6 *76-78*)

Поредният вносен клас включва съдове, които са изработени от глина с видими примеси на ситен пясък и стрит варовик. Основната форма е дълбоко блюдо с подчертано висока шийка, завършваща с удебелен устиен ръб, който оформя тясна хоризонтална периферия (обр. 6 *76, 77*). Обикновено външната повърхност има тънък слой бяла ангоба. Декорираната вътрешна част е грундирана с ангоба, върху която със зелена и кафява боя са очертани спирали и силно стилизирани растителни орнаменти. Покривната глазура е безцветна.

Съобразно с технологията на изработка и стила на декорацията си фрагментите от Терма се приобщават към византийския клас Green and Brown Painted Ware, широко раз-

пространен в Егейския район, на Балканите и в Черноморската зона от втората половина на XII до началото на XIII в. (Sanders 1995, 244; Sanders 2000, 166; Frantz 1938, 430, 432; Bakirtzis, Papanikola-Bakirtzis 1981, 423, fig. 3; Baraschi, Damian 1993, 244; Barnea 1967, 241; Макарова 1967, 24-25; Залесская 2011, 181; Vroom 2005, 82-83; Manolova-Voykova 2013, 355).

II.8. Ранна сграфито керамика / Fine Sgraffito Ware (обр. 6 *79-82*; обр. 7 *83-90*)

В количествено отношение, вносът на ранна сграфито керамика в Терма е съизмерим с този на белоглинени глазирани съдове. Представен е изключително от блюда, изработени от чиста глина, в състава на която рядко се наблюдава незначителен примес на ситен пясък. След опалването стените имат оранжево-кафяв или червено-кафяв цвят. Цялата повърхност е ангобирана, а декорираната вътрешна част е покрита с равномерен слой безцветна или светложълта глазура.

Сред находките от Терма има няколко частично или изцяло запазени блюда, които дават добра представа за формите на ранната гравирана керамика. Значителна част от фрагментите принадлежат към малки по размер блюда (с диам. ок. 21-22 см) с ниско столче и плитко тяло със заоблени стени, завършващо с леко удебелен устиен ръб (обр. 6 *82*). По-рядко се срещат масивни блюда с диаметър над 30 см, чието тяло е дълбоко и с ясно изразена конусовидна форма (обр. 7 *90*). Характерна само за ранната сграфито керамика е друга специфична форма, наподобяваща тава. Това са широко отворени блюда с много ниско, почти незабележимо столче, приземисто конусовидно тяло и висока цилиндрична шийка, която завършва с косо срязан от вътрешната страна устиен ръб (обр. 7 *85*).

Подглазурната украса е фино гравирана върху вътрешната повърхност на блюдата и представя двата най-характерни стила за ранната сграфито керамика. Първият от тях се отличава със строго установена декоративна схема. Стилизирани растителни, геометрични орнаменти и спирали са разположени във фризове, обграждащи централен, изпълнен с подобни мотиви медальон върху центъра на дъното (обр. 6 *80-82*; обр. 7 *83*). Такива съдове са широко разпространени във византийския свят след средата на XII до първите десетилетия на XIII в., а производството на част от тях се приписва на коринтските ателиета за глазирана керамика (Hayes 1992, 44-46 и цитираните там паралели; Залесская 2011, 132-134 и цитираните там паралели; Papanikola-Bakirtzi 1999, 31-33, 44-47, 134-141; 172; Morgan 1942, 117-123). При втория декоративен стил, врязаната украса пресъздава животински фигури и едри растителни мотиви, свободно разположени върху цялата повърхност (обр. 7: *84-90*). Сред фрагментите от Терма частично са съхранени различни изображения на птици (обр. 7 *86, 88*) и хищници (обр. 7 *89*). Очевидни са предпочитанията към композицията „риба и стилизирани клонки“ (обр. 7 *84, 85, 87, 90*), която е популярна през средата на XII в. в керамиката на Тива и Коринт (Papanikola-Bakirtzi 1999, 28-29; Morgan 1942, Pl. XLII, i-j). Блюдо с идентична украса е открито в стопанско помещение във Варна, датирано в първата половина на XII в. с монета на Йоан II Комнин (Kuzev 2003, 78-79, Abb. 1).

Наред с описаните универсални за ранната сграфито керамика характеристики ще обърна специално внимание на две дъна, върху чиято долна повърхност с червена ангоба са нанесени знаци (обр. 7 *83, 88*). Трябва да се подчертае, че до момента подобни екземпляри са публикувани само от Коринт. Техният откривател Ч. Морган ги интерпретира като търговски клейма, удостоверяващи продукцията на няколко местни алетиета за сграфито керамика от средата на XII в. (Morgan 1942, 135, 136, fig. 110b, e, g). От тази гледна точка поне част от импорта в Терма може със сигурност да се обвърже с производството на Коринт.

II.9. Ранна сграфито керамика с подглазурна украса, нанесена с гребен (обр. 8 *91-95*)

Блюдата със специфична украса от снопове вълнообразни линии, нанесени с гребено-

виден инструмент, имат близки на предходния клас технологични характеристики. В сравнение с Fine Sgraffito Ware глината съдържа повече пясък, вследствие на което черепът се отличава със слабо изявена зърнеста структура. Изпичането е равномерно, до червено-кафяв цвят. Цялата повърхност е ангобирана, а върху вътрешната страна е полагана светложълта или тревистозелена глазура. Най-често срещаната форма е блюдо с дълбоко конусовидно тяло и тясна, наклонена към вътрешността или хоризонтална периферия (обр. 8 *91, 94*). По-малко са блюдата с плитко тяло, добре оформена ниска шийка и хоризонтална периферия. Отличителен белег на класа е врязаната с гребен украса, която е разположена във фризове по цялата височина на стените.

В археологическата ни книжнина този характерен тип сграфито керамика е известен и с по-скоро символичното си наименование „Българско сграфито". Производството му от края на XI до XIII в. Б. Борисов свързва със Сливен или друго селище във вътрешността на Североизточна Тракия (Борисов 2002, 192-204). Изказаното от същия автор предположение бе потвърдено, но същевременно и коригирано по отношение на локализацията на производствения център. През 2012 г. при разкопките в местността Палеокастро в Поморие бяха открити няколко фрагмента от недовършени блюда, чиято вътрешна повърхност е ангобирана и украсена със снопове вълнообразни линии. Липсата на глазурно покритие върху орнаментираната повърхност дава основание фрагментите да се определят като полуфабрикати. Те произхождат от стратиграфски пласт от втората половина на XII в. и със сигурност доказват местния произход поне на част от находките в Тракия[3]. По всичко изглежда, че работилниците на Анхиало са функционирали в кратък период и производството им не получава особено широк прием в черноморските градове. До този момент еднотипни фрагменти са откривани само в Дебелт (Манолова-Войкова, Костова, Дражева 2007, 170-171), средновековното селище на хълма Дженни баир в Балчик (Манолова-Войкова 2015б, 430, кат. № 26) и Созопол[4]. Значителни количества от същите съдове се разпространяват към Тракия, но предимно в нейната североизточна част.

II.10. Ранна сграфито керамика с рисувана подглазурна украса / Painted Fine Sgraffito Ware (обр. 8 *96-98*)

Класът има ограничено разпространение в Терма. Представен е от блюда, изработени от глина с малко примеси на ситен пясък и варовик. Съдовете са опалени до червено-кафяв или розово-кафяв цвят. Външната повърхност е покрита с бяла ангоба. Врязаната украса е еднотипна с орнаментиката на ранното сграфито, но се допълва от линейни или силно стилизирани растителни мотиви, нанесени със зелена или кафява боя. В повечето случаи покривната глазура е напълно обезцветена. Блюдата са широко отворени, с ниски столчета и повтарят формите на сродния клас на монохромната ранна сграфито керамика. Всички описани находки произхождат от насипни пластове. Поради това датировката им би следвало да се обвърже с общата хронология на класа във византийския културен кръг и да се отнесе към периода от средата до края на XII в. (Hayes 1992, 46; Vroom 2003, 153 и цитирана там литература).

II.11. Сграфито керамика с широка линия на врязване / Incised Ware (обр. 8 *99, 100*; обр. 9 *101-104*)

Класът има променливи технологични и декоративни характеристики и се подразделя на две групи.

По-голямата част от находките са изработени от глина, в състава на която визуално се различават примеси на едър пясък и варовикови частици. Изпичането е равномерно до светлокафяво или червено-кафяво. Външната повърхност е облята с разредена бяла или бежова ангоба, а вътрешната е покрита с тънък слой бледожълта или бледозелена глазура. Врязаната с широко острие декорация от силно стилизирани растителни мотиви и

[3] *Полева документация от разкопките на М. Даскалов и С. Торбатов в м. Палеокастро, Поморие, през 2012 г.*

[4] *Непубликувани находки от фонда на Археологически музей – Созопол.*

линейни орнаменти е разположена свободно върху цялата вътрешна повърхност на съда (обр. 8 *99*; обр. 10 *101-103*). Най-често срещаната форма е широко отворена купа с високо конусовидно столче и плитко тяло, завършващо в горната част с леко удебелен устиен ръб или с тясна хоризонтална периферия (обр. 9 *101, 102*).

Единични образци се отличават с по-внимателна изработка, която е идентична с тази на класа Champlevé Ware. Глината е старателно пречистена и добила след опалването червено-кафяв цвят (обр. 8 *100*; обр. 9 *104*). Цялото тяло на съда е покрито с плътен слой бяла ангоба и висококачествена светложълта глазура. За разлика от предходната група при нанасянето на украсата се използват две различни декоративни техники. Контурите на основните фигури са врязани с широко острие, а съпътстващите ги детайли са оформени чрез отнемане на по-широки полета ангоба и изпъкват като тъмни петна. Сред описаните находки е единственото човешко изображение (обр. 9 *104*). Макар и частично съхранена, фигурата може да се определи като войн с копие, заобиколен от схематично пресъздадени птици. Интересно е да се отбележи, че подобни изображения стават популярни през втората половина на XII и началото на XIII в. и по иконографски особености обикновено се свързват с образа на св. Христофор Песоглавец (Armstrong, Sekunda 2006; Papanikola-Bakirtzi 1999, 176-177, 179; Манолова-Войкова 2015б, 417).

Въпреки отбелязаните разлики, които отразяват почерка на различни производствени ателиета, двете описани групи принадлежат към един клас, известен и с алтернативните имена „Coarse Incised Ware“ или „Aegean Wares“. Широкото му разпространение през втората половина на XII и началото на XIII в. се потвърждава от значителния брой находки, публикувани от региона на Източното Средиземноморие и Черноморието (Stevenson 1947, 50-52; Megaw 1975; Якобсон 1979, 128-131; Armstrong 1993, 332; Philotéou, Michailidou 1989; Stillwell MacKay 2003, 406-408 и цитираната там литература).

II.12. Сграфито керамика с отнемане на фона / Champlevé Ware (обр. 9 *105, 106*)

Вносът на Champlevé Ware в Терма е оскъден и е представен само от два фрагмента, единият от които силно обезличен от химическото въздействие на минералните извори. Изработени са от чиста глина или глина с незначителен примес на ситен пясък, която след изпичането е придобила равномерен оранжево-кафяв цвят. Повърхността е покрита с плътен слой бяла ангоба и светложълта глазура. Върху част от плитко блюдо се виждат неясни мотиви, разположени в медальон (обр. 9 *105*). Другият фрагмент (обр. 9 *106*) е част от представително блюдо с богата фигурална украса. От нея е съхранена само животинска глава – вероятно на елен. Стилът на изображението е сходен с елитен кръг находки, чийто произход се свързва с производство керамичните ателиета на Коринт от края на XII и началото на XIII в. (Papanikola-Bakirtzi 1999, 181, 183, 185).

II.13. Сграфито керамика „Зевксип“ и производни класове / Zeuxippus Ware, Zeuxippus Ware Related Ceramics (обр. 9 *107-111*; обр. 10 *112-120*)

Значителна част от сграфито керамиката в Терма се вписва в широко дискутирания в специализираната литература клас Zeuxippus Ware (Megaw 1968) и многобройните му разновидности, описвани като Zeuxippus Ware Related Ceramics (Megaw, Armstrong, Hatcher 2003), Zeuxippus Ware Family (Megaw 1989), Zeuxippus Ware Derivatives (Armstrong 1992), Zeuxippus-Influenced Ware (Stern, Waksman 2003), Zeuxippus Subtype (Vroom 2005, 111) и пр.

Основните характеристики на керамиката „Зевксип“ са дефинирани в края на 60-те години на XX в. Отличителни белези на типа са финото източване, семплата врязана украса и високото качество на използваните глазури. Според цветовете на глазурите съдовете се подразделят в три монохромни класа (класове IA, IB и IC) и още един с допълнително добавен колорит – клас II (Megaw 1968).

Изследването на A. Megaw е последвано от множество публикации на керамика, която съответства на първоначално уточнените формални характеристики на „Зевксип“. Географското разпространение на находките е изключително широко и на практика обхваща целия Средиземноморски регион и Черноморската зона. Заедно с това стават известни редица производствени центрове със сродна на „Зевксип“ продукция в западната част на Мала Азия (Waksman, Spieser 1997; François 1997; Inanan 2010), Кипър (Megaw, Jones 1983), Тракия (Papanikola-Bakirtzi, Zekos 2010, 12-13) и Италия (Berti, Gelichi 1997). С натрупването на този нов масив от информация се и налага схващането, че описаните през 1968 г. образци са „прототипът“ на керамиката „Зевксип“, от който се развиват локални производства – определяни най-често като производни класове (Zeuxippus Ware Related Ceramics). Отделните производствени центрове се придържат в различна степен към технологичните и декоративните стандарти на първообраза – естествен резултат от наличните суровини и естетическите възприятия на майсторите. Независимо от това е налице унификация на форми и декоративни модели, които сериозно затрудняват определянето на произхода на находките само чрез визуален преглед.

Посочените проблеми при идентификацията на различните категории „Зевксип“ важат в пълна степен и за керамиката от Терма. Все пак сред находките се обособяват няколко групи, за които може да се изкаже по-сигурно становище. На първо място се отличават фрагменти от блюда, които са изработени от старателно пречистена глина, опалена при висока температура до сиво-кафяв или сив цвят (обр. 9 *107, 109, 110*; обр. 10 *112*). Вътрешната и по-голямата част от външната повърхност са покрити с плътен слой бяла ангоба и висококачествена безцветна или бледожълта глазура. Врязаната украса е нанесена с тънко острие и по-широка шпатула. Състои се предимно от концентрични окръжности и медальони по стените с вписани в тях орнаменти, наподобяващи осморки. От съществено значение за класифицирането на съдовете е фактът, че те са изпичани поставени хоризонтално в пещите. Изброените характеристики насочват към аналогии с константинополския клас на „Зевксип“ IA от края на XII в. (Megaw 1968, 69-70). Останалите образци от Терма с бледа глазура – безцветна или светложълта (обр. 9 *108*; обр. 10 *113, 114*), се отнасят към производните на „Зевксип“ производства (Zeuxippus Ware Related Ceramics) от края на XII и началото на XIII в. Основание за отделянето им от оригиналния тип дават няколко съществени разлики в технологията на изработка: видими примеси на пясък в тестото; опалване при по-ниска температура до оранжево-кафяв или червено-кафяв цвят; белези от използване на трикрака подставка при изпичането.

В клас IB на „Зевксип“ се причисляват съдове с висококачествена изработка, опалвани с трикраки подставки в пещите. Глазурното покритие е плътно, подобно на стъкловидна маса, с оранжево-кафяв цвят. Външната страна е украсена с орнаменти, нанесени с бяла ангоба (Megaw 1968, 71). Приема се, че производството на подобни съдове в Константинопол започва към началото на XIII и продължава до последните десетилетия на XIV в. (Hayes 1992, 48). Два фрагмента от Терма се причисляват към клас IB (обр. 10 *117, 118*). Единият от тях (обр. 10 *117*) е сходен с блюдо, открито в Егейска Тракия заедно с монета на Йоан Дука (1237-1244) (Papanikola-Bakirtzi, Zekos 2010, 118), и съответно би могъл да се отнесе към средата на XIII в. Други две дъна от Терма с по-светла глазура, видимо по-нискокачествена, са представители на производните на „Зевксип“ клас IB производства (обр. 10 *119, 120*), чиято хронология най-общо се поставя в рамките на XIII – първата половина на XIV в.

Съдовете от клас II на „Зевксип“ имат покритие с безцветна или бледожълта глазура, която е допълнително оцветена с петна железен окис. След изпичането те добиват от тъмножълт до жълто-кафяв цвят. Опалване-

то в пещите става при вертикално подреждане на съдовете и посредством използване на трикраки подставки. Разпространението на клас II се ограничава в последните десетилетия на XII и началото на XIII в. (Megaw 1968, 75-86). Сред откритата при разкопките на Терма керамика се отличават няколко блюда с подобна декорация (обр. 10 *119, 120*). По-необичайно е дълбоко блюдо с високо столче и радиално разположена по стените украса от редуващи се стригили и осморки (обр. 9 *111*). На пръв поглед съдът напълно покрива стандартите на клас II, но тук е налице съществена технологична разлика. Отсъствието на белези от трикрака подставка показват, че блюдото е изпечено поставено хоризонтално в пещта подобно на клас IA. От тази гледна точка то би могло да се разглежда като свързващо между двата типа и датировката му следва да се постави в края на XII в.

II.14. Сграфито керамика с тънка и широка линия на врязване / Elaborate Incised Ware (обр. 10 *121-123*)

Най-представителният късновизантийски керамичен клас достига в силно ограничени количества до Терма. Открити са отделни фрагменти от плитки блюда и малки купи с високи столчета, изработени от чиста глина, равномерно изпечена до червено-кафяв или кафяв цвят. Вътрешната и външната повърхност до началото на столчето са покрити с плътен слой бяла ангоба и глазури с различни цветове. Орнаментацията, нанесена с тънко и по-широко острие, пресъздава сложни плетеници, стилизирани растителни мотиви и животински изображения. Находките принадлежат към един от малкото византийски трапезни класове със сигурно установен константинополски произход (Waksman 2012). Широкото му разпространение в черноморската зона през втората половина на XIII и XIV в. се потвърждава от значителен брой публикувани находки и се свързва с активната търговска дейност на италианските републики през периода (François 2005, 195-208 и цит. там литература).

II.15. Глазирана керамика, рисувана с ангоба / Slip-painted Ware (обр. 11 *124-129*)

Керамиката с подглазурна ангобна украса е сред основните трапезни типове в Терма през късновизантийския период. Съдовете са изработени от глина със значителен примес на пясък, изпечена до червено-кафяв или оранжево-кафяв цвят. Блюдата имат високи конусовидни столчета и плитко тяло, което завършва с леко удебелен устиен ръб или тясна хоризонтална периферия. Нанесената с бяла ангоба рисунка обикновено се свежда до кръгове с вписани в тях точки (обр. 11 *124, 126, 127*). Върху стените на стомните и каните се поставя по-семпла украса от вертикално разположени линии или листовидни петна (обр. 11 *128, 129*). Покривната глазура – светложълта или зелена – обхваща само вътрешната повърхност на блюдата и горната част на затворените форми.

Произходът на Slip-painted Ware би могъл да се свърже с ред производствени центрове, функционирали от XIII до XV в. на територията на Мала Азия, Кипър и континентална Гърция (Papanikola-Bakirtzi, Zekos 2010, 82-83; Залесская 2011, 179 и цит. там литература). Източникът – поне на част от откритите в Терма съдове с ангобна украса – най-вероятно се намира много по-близо. При спасителни разкопки на некропола на Месемврия през 2009 г. са открити грънчарски пещи, датирани по стратиграфски данни в XIII-XIV в. (Божкова, Кияшкина, Марваков 2010, 285). Сред материалите от тях са недовършени блюда с нанесена ангобна рисунка, но без глазурно покритие, които напълно съответстват на описаните вече находки[5].

II.16. Късна сграфито керамика (обр. 11 *130, 131*)

През XIV в. сграфито керамиката придобива широка популярност и трайно навлиза в ежедневието на Балканите. Наред с утвърдените производствени центрове като Константинопол, Коринт, Солун и Сяр в Тракия, по Западното Черноморско крайбрежие и северно от Стара планина възникват много

[5] *Благодаря на колегата Т. Марваков от Музей „Старинен Несебър“ за предоставената ми информация.*

нови ателиета, всяко от които налага своя естетика. Изобилието от нови форми и украси до голяма степен затруднява идентификацията на паметниците и сигурното им отнасяне към конкретно производство. Като общи тенденции в късното развитие на сграфито керамиката след средата на XIV в. могат да се отбележат огрубяването на орнаментацията, обогатяването на колорита, често съпътствано с по-нискокачествени глазури. С подобни характеристики са само единични находки от Терма (обр. 11 *130, 131*). Към момента техният произход остава неясен. В близост се намират поне 3 производствени центъра за сграфито керамика – Несебър (Даскалов 2010), Созопол (Дражева 1992) и Урдовиза (Панайотова и др. 2013, 430), но за съжаление, данните за продукцията им са все още оскъдни.

III. Амфори

В Терма се установява внос на три основни типа амфори. Всички находки произхождат от насипни пластове, поради което датирането им се синхронизира с общоприетите за византийската амбалажна керамика типологични системи и хронологически скали.

III.1. Тип 1 / тип I по Н. Гюнзенин (Günsenin 1989, 269-271; Günsenin 1990, 21-24) / тип 54 по Хейз (Hayes 1992, 73,75) / клас 42 по Романчук (Романчук, Сазанов, Седикова 1995, 66-68) / тип I по Дончева-Петкова (Дончева-Петкова 1977, 100-102) / тип 45 по Сазанов (Sazanov 1997, 97)

Към тип 1 се отнасят повечето находки от Терма (обр. 11 *132-134*; обр. 12 *135, 138-141*). Изработени са от сравнително чиста глина, в която се забелязват примеси на ситен пясък, по-рядко и слюда. Опалени са равномерно до червено-кафяв, светлокафяв или оранжево-кафяв цвят. Стените са покрити с плитки бразди и бежова или белезникава ангоба, която е по-добре съхранена във вдлъбнатините на повърхността. Тялото е овоидно, със заоблено дъно. При тип 1 често се срещат печати, поставени върху видимата повърхност на дръжките или горната част на раменете (обр. 11 *132-133*). Характерни са графитите, които, издраскани след изпичането, изобразяват различни знаци или букви (обр. 11 *134*; обр. 12 *140*). При оформянето на шията, устието и дръжките се наблюдават известни различия.

Единични образци имат висока шия с добре оформен, извит навън устиен ръб. Дръжките се за крепят към горната част на устието и раменете, като във височина те не преминават линията на устието (обр. 12 *138, 140*). Подобни съдове са описани в тип 54А на Хейз и по стратиграфски денни се датират от края на X до края на XI в. (Hayes 1992, 73). В т ипологията на амфорите от България същите попадат в тип I А и се отнасят към X и XI в. (Дончева-Петкова 1977, 100-102).

По-многобройни са амфорите с ниска шийка и много слабо изразен, почти обезличен устиен ръб. Дръжките достигат до нивото на устието или съвсем слабо се издигат над него (обр. 11 *134*; обр. 12 *135, 139*). Формата, описана като клас 42 в Херсон, е датирана от последната третина на X до края на XI в. (Романчукч Сазанов, Седикова 1995, 66-68). Към същия период е отнесен тип 45 на Сазанов (Sazanov 1997, 97). В Константинопол подобни амфори попадат в споменатия вече тип 54А с хронология от края на X до края на XI в. (Hayes 1992, 73).

Тенденцията за намаляване височината на шийката при тип 1 постепенно довежда до нейното дегенериране и до почти пълно обезличаване на устийния ръб. Дръжките се издигат във височина, а раменете силно се разширяват. Само няколко екземпляра от Терма имат подобен силует (обр. 12 *141*). Датировката им в края на XI и началото на XII в. се основава на паралели с описания от Константинопол тип 54В (Hayes 1992, 75).

III.2. Тип 2 / тип II по Н. Гюнзенин (Günsenin 1989, 271; Günsenin 1990, 26-27) / тип 60 по Хейз (Hayes 1992, 75-76) / клас 43 по Романчук (Романчук, Сазанов, Седикова 1995, 68-70) / тип 52 по Сазанов (Sazanov 1997, 98)

В тип 2 се определят фрагменти от амфори, изработени от светлокафява глина с примеси

на едър пясък и варовик (обр. 12 *136, 137*). Шията е висока и завършва с удебелен, извит навън устиен ръб, оформящ „яка“. Дръжките са лентести. Притиснати в различна степен до устието, те се издигат високо над него. Въз основа на паралели с еднотипни находки от Константинопол и Херсон фрагментите от Терма могат да се датират в XI – началото на XII в. (Hayes 1992, 75-76; Романчук, Сазанов, Седикова 1995, 68-70).

III.3. Тип 3 / тип III по Н. Гюнзенин (Günsenin 1989, 271-274; Günsenin 1990, 28-30) / тип 61 по Хейз (Hayes 1992, 76) / клас 48 по Романчук (Романчук, Сазанов, Седикова 1995, 78-80) / тип 53 по Сазанов (Sazanov 1997, 98)

Устията, които се причисляват към тип 3 са изработена от глина със значителни примеси на едър пясък, органичен материал, в някои случаи и варовикови камъчета. Опалването е до светлокафяв или оранжево-кафяв цвят (обр. 12 *142-144*). Отличителна черта на типа е много тясното гърло и масивните дръжки с кръгло или елипсовидно напречно сечение, които се издигат високо над устието. Хронологията на типа в различните класификации на византийска тара заема широк диапазон с най-масово разпространение през XII-XIII в. (Hayes 1992, 76; Günsenin 1990, 28-30).

* * *

Направеният анализ на добитата до момента керамика от средновековния пласт на Терма показва изключително разнообразие на трапезни и кухненски съдове. Установени са 24 категории, измежду които 2 групи кухненска керамика, 18 трапезни типа и 3 типа амфори (вж. табл. 1). Впечатление прави дисбалансът между местно произведените продукти и търговския внос. Към настоящия момент в Терма не са открити неопровержими доказателства за грънчарско производство, но е логично е да се предположи, че кухненската керамика и няколко трапезни типа са изработени в околностите на Терма или в близки селища по Черноморското крайбрежие. Основната част от трапезната керамика е внос от производствени центрове в Константинопол, Егейска Тракия и Гърция. Нейното значително количество и разнообразие без съмнение са следствие от интензивен търговски обмен, който селището е поддържало с византийската столица и градовете във вътрешността на Тракия.

Хронологията на находките се съсредоточава в периода от втората половина на XI до началото на XIII в. и потвърждава първоначалните наблюдения за разрастването на града в края на XI в. (Дражева и др. 2009, 476-479). Същевременно обаче керамиката дава повод за преразглеждане на изказаните вече теории относно края на живота в средновековна Терма. По време на проучванията след 2008 г. в различни сектори от крепостта са установени следи от масиран пожар, който специалистите обясняват с унищожаването на града от латинския император Хенри Фландърски при наказателната му акция в Тракия през 1206 г. (Дражева и др. 2009, 479; Дражева, Момчилов 2010, 293; Момчилов, Класнаков 2015, 905, 907). Въпреки това според керамиката живота в селището явно не е прекратен. Наличието на представителните византийски типове Zeuxippus и Elaborate Incised Ware показват, че градът се обитава и вероятно поддържа регулярните си търговски контакти поне до средата на XIII в. Направеното предположение, макар и индиректно, се подкрепя от историческите извори. Анри дьо Валансиен споменава, че дори и след нанесените през 1206 г. поражения Терма все още представлява интерес за ломбардците и те настояват пред императора да я получат (Гагова 2002, 313). Доколко те се ангажират с възстановяването на града, остава неясно. Със сигурност може да се твърди само, че през първите десетилетия на XIII в. селището продължава да съществува.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Алексиев 1992: Й. Алексиев. Средновековни дестилационни съдове. – В: Д. Овчаров,

И. Щерева (ред.). Приноси към българската археология. Т. 1. София, 1992, 199-203.

Божкова, Кияшкина, Марваков 2010: А. Божкова, П. Кияшкина, Т. Марваков. Спасителни археологически разкопки в некропола на Месембрия/Месемврия. – В: Археологически открития и разкопки през 2009. София, 2010, 284-286.

Борисов 2002: Б. Борисов. Керамика и керамично производство през XI-XII век от територията на днешна Югоизточна България (Марица-изток, 6). Раднево, 2002.

Борисов 2013: Б. Борисов. Полски Градец. Археологически проучвания. Т. 1. Велико Търново, 2013.

Гагова 2002: Кр. Гагова. Тракия през Българското средновековие. Историческа география. София, 2002.

Даскалов 2010: М. Даскалов. Данни за производството на сграфито керамиа в Месемврия от края на XII и XIII в. (Предварително съобщение). – В: Stephanos archaeologicos in honorem professoris Stephcae Angelova (Studia archaeologica Universitatis Serdicensis. Suppl. 5). София, 2010, 745-756.

Дончева-Петкова 1977: Л. Дончева-Петкова. Българската битова керамика през ранното средновековие (втората половина на VI – края на X в.). София, 1977.

Дражева 1992: Ц. Дражева. Мастерская по производству „сграфито“ керамики из Созопля. – In: V. Guzelev (ed.). Bulgaria Pontica Medii Aevi. 3. Nessebre, 27-31 Mai 1985. Sofia, 1992, 293-302.

Дражева, Момчилов 2010: Ц. Дражева, Д. Момчилов. Археологически разкопки на обект „Късноантична и средновековна крепост Акве калиде – Терма“, Бургаски минерални бани. – В: Археологически открития и разкопки през 2009. София, 2010, 291-293.

Дражева и др. 2009: Ц. Дражева, Д. Момчилов, Г. Колев, Д. Гърбов. Сондажни археологически проучвания на обект „Късноантична и средновековна крепост Акве калиде Терма“, Бургаски минерални бани, кв. Ветрен, Бургас. – В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 476-479.

Залесская 2011: В. Залесская. Памятники византийского прикладного искусства. Византийская керамика IX-XV веков. Санкт-Петербург, 2011.

Иванова 2010: Р. Иванова. Относно съдовете за дестилация от средновековна България. – В: Stephanos archaeologicos: In honorem professoris Stephcae Angelova (Studia archaeologica Universitatis Serdicensis. Suppl. 5). Sofia, 2010, 827-830.

Йотов, Атанасов 1998: В. Йотов, Г. Атанасов. Скала. Крепост от X-XI в. до с. Кладенци, Тервелско. София, 1998.

Колева 2009а: Р. Колева. Съдове със специално предназначение от Силистра. – В: Laurea in honorem Margaritae Vaklinova. Книга 1. София, 2009, 215-228.

Колева 2009б: Р. Колева. Средновековна глазирана керамика от Дръстър. – В: EURIKA. In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae. София, 2009, 275-289.

Костова, Манолова-Войкова 2005: Кр. Костова, М. Манолова-Войкова. Средновековна керамика от Ахтопол. – Известия на музеите от Югоизточна България, 21, 2005, 101-113.

Макарова 1967: Т. Макарова. Поливная посуда. Из истории керамического импорта и производства древней Руси. - Археология СССР. Свод археологических источников Е1-38. Москва, 1967.

Манолова 2000: М. Манолова. Луксозната керамика в българските земи през византийското владичество (XI-XII в.). Дисертация за присъждане на научно-образователна степен „доктор“. София, 2000.

Манолова-Войкова 2014: М. Манолова-Войкова. За един малко познат тип вносни византийски блюда от селищата на Западния черноморски бряг. – В: Градът в българските земи (по археологически данни). Материали от националната научна конференция, посветена на живота и делото на ст.н.с. Вера Антонова. Шумен, 2014, 352-358.

Манолова-Войкова 2015а: М. Манолова-Войкова. Средновековна керамика от крепостта Маркели до град Карнобат. – Известия на Бургаския музей, 5, 2015, 190-205.

Манолова-Войкова 2015б: М. Манолова-Войкова. Вносна керамика от селището върху хълма „Дженни Баир“ в гр. Балчик. – В: Сборник Добруджа. Т. 30, 2015, 411-436.

Манолова-Войкова, Костова, Дражева 2007: М. Манолова-Войкова, Кр. Костова, Ц. Дражева. Средновековна керамика от крепостта при с. Дебелт. – В: Д. Момчилов (ред.). Хемимонт и Тракия VII-XIV в. Т. 1. Варна, 2007, 164-176.

Момчилов, Класнаков 2015: Д. Момчилов, М. Класнаков. Археологическо проучване на обект „Късноантична и средновековна крепост Акве калиде – Терма“, Бургаски минерални бани. – В: Археологически открития и разкопки през 2014. София, 2015, 905-908.

Недков 1960: Б. Недков. България и съседните й земи според „Географията“ на Идриси. София, 1960.

Овчаров, Хаджиева 1992: Н. Овчаров, Д. Хаджиева. Средновековният манастир край град Кърджали – център на епископията Ахридос (XI-XIV в.). – Разкопки и проучвания, 24, 1992.

Панайотова и др. 2013: Кр. Панайотова, М. Даскалов, Б. Драганов, Вл. Тодоров. Археологически разкопки на полуостров Урдовиза в гр. Китен. – Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 428-430.

Плетньов 2005: В. Плетньов. За предназначението на един вид средновековни керамични изделия – капаци или свещници. – В: В. Плетньов, В. Павлова (ред.). Българските земи през Средновековието (VII-XVIII в.). Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев. Варна 12-14 септември 2002. Варна, 2005, 225-240.

Романчук, Сазанов, Седикова 1995: А. Романчук, А. Сазанов, Л. Седикова. Амфоры из комплексов византийского Херсона. Средневековый Херсон. История, стратиграфия, находки. Часть 2. Екатеринбург, 1995.

Станев, Божинова 2014: К. Станев, Е. Божинова. Нови данни за средновековния Пловдив. Резултати от спасителното археологическо проучване на ул. „Д-р Стоян Чомаков“, № 5. – Годишник на Регионалния археологически музей Пловдив, 12, 2014, 316-360.

Щерева, Радева 2001: И. Щерева, М. Радева. Средновековна трапезна керамика от Сливен. – Годишник на Археологическия институт с музей – БАН, 1, 2001, 268-287.

Якобсон 1950: А. Якобсон. Средневековый Херсонес XII-XIV вв. (Материалы и исследования по археологии СССР, 17). Москва-Ленинград, 1950.

Якобсон 1979: А. Якобсон. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. Ленинград, 1979.

Armstrong 1992: P. Armstrong. Zeuxippus derivative bowls from Sparta. – In: Philolakon: Lakonian Studies in Honour of Hector Catling. J. M. Sanders (ed.). British School at Athens, London, 1992, 1-9.

Armstrong 1993: P. Armstrong. Byzantine Thebes: Excavations on the Kadmeia, 1980. – Annual of the British School at Athens, 88, 1993, 295-335.

Armstrong, Sekunda 2006: P. Armstrong, N. Sekunda. A Byzantine soldier from Crusading Era. – In: Quaestiones Medii Aevi Novae. Vol. 2. Arms and Armour. Ed. W. Fałkowski. Warsaw, 2006, 10-21.

Arthur 2006: P. Arthur. Byzantine and Turkish Hierapolis. Istanbul, 2006.

Bakirtzis, Papanikola-Bakirtzis 1981: Ch. Bakirtzis, D. Papanikola-Bakirtzis. Dela ceramique byzantine en glacure a Thessalonique. – Byzantinobulgarica, 7, 1981, 421-436.

Baraschi, Damian 1993: S. Baraschi, O. Damian. Considérations sur la céramique émaillée de Nufăru. – Dacia, 37, 1989, 237-278.

Barnea 1967: I. Barnea. Ceramica de import. – In: Dinogetia I. Bucureşti, 1967, 229-276.

Berti, Gelichi 1997: G. Berti, S. Gelichi. Zeuxippus Ware in Italy. – In: H. Maguire (ed.). Materials Analysis of Byzantine Pottery. Washington, Dumbarton Oaks, 85-104.

Böhlendorf-Arslan 2004: B. Böhlendorf-Arslan. Glazierte byzantinische Keramik aus der Türkei. Istanbul, 2004.

Cottica 2007: D. Cottica. Micasceous White Painted Ware from insula 104 at Hierapolis/ Pamukkale, Turkey. – In: B. Böhlendorf-

Arslan, A. O. Uysal, J. Witte-Orr (eds.). Çanak. Late Antique and Medieval Pottery and Tiles in Mediterranean Archaeological Contexts (BYZAS, 7). Istanbul, 2007, 255-272.

Čimbuleva 1980: J. Čimbuleva. Vases à glaçure en argile blanche de Nessèbre (IXe-XIIe siècles). – In: I. Venedicov (ed.). Nessèbre II. Sofia, 1980, 202-253.

Dark 2001: K. Dark. Byzantine Pottery. Tempus Publishing Inc., 2001.

François 1997: V. François. Les ateliers de céramique Byzantine de Niceé/Iznik et leur production, Xe – début XIe siècle. – Bulletin de correspondance hellénique, 121 (1), 1997, 411-432.

François 2005: V. François. Elaborate incised ware: un témoin du royonnament de la culture byzantine à l' époque paléologue. – In: С. Бочаров, В. Мыц (ред.). Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X-XVIII вв. Киев, 2005, 195-208.

Frantz 1938: A. Frantz. Middle Byzantine pottery in Athens. – Hesperia, 7, 1938, 2, 429-466.

Günsenin 1989: N. Günsenin. Recherches sur les amphores Byzantines dans les musées Turcs. – In: V. Deroche, J.-M. Spieser (éd.). Recherches sur la céramique Byzantine (Bulletin de correspondance hellénique. Supplément 18). Athènes, 1989, 267-276.

Günsenin 1990: N. Günsenin. Les amphores byzantines (Xe-XIIIe siècles). Typologie, production, circulation d'après les collections turques. Paris, 1990.

Hayes 1992: J. Hayes. Excavations at Saraçhane in Istanbul. Vol. 2: The Pottery. Princeton, 1992.

Inanan 2010: F. Inanan. Anaia-Kadıkalesi: A new Zeuxippus Ware production center. – In: Trade and Production through the Ages. Konya, 2010, 115-128.

Kuzev 2003: A. Kuzev. Byzantinische Keramik (11.-12.Jh.) aus der Dobrudscha. – In: VIIe Congrès International sur la Céramique Médiévale en Médditerranée. Thessaloniki, 11-16 Octobre 1999. Athènes, 2003, 77-80.

Manolova-Voykova 2013: M. Manolova-Voykova. Import of Middle Byzantine Glazed Pottery to the Western Black Sea Coast: the case of two cities – Varna and Anchialos. – In: Fl. Karagianni (ed.). Medieval Ports in North Aegean and the Black Sea. Links to the Maritime Routes of the East. Thessalonike, 2013, 353-366.

Megaw 1968: A. Megaw. Zeuxippus Ware. – The Annual of the British School at Athens, 63, 1968, 67-88.

Megaw 1975: A Megaw. An early thirteenth century Aegean glazed ware. – In G. Robertson, G. Henderson (eds.). Studies in Memory of David Talbot Rice. Edinbourgh, 35-45.

Megaw 1989: A Megaw. Zeuxippus Ware Again. – In: V. Déroche, J. M. Spieser (eds.). Recherches sur la céramique byzantine (Bulletin de correspondance hellénique. Supplément 18). Athens, 1989, 259-266.

Megaw, Jones 1983: A. Megaw, R. Jones. Byzantine and allied pottery: A contribution by chemical analysis to problems of origin and distribution. – Annual of the British School at Athens, 78, 1983, 235-263.

Megaw, Armstrong, Hatcher 2003: A. Megaw, P. Armstrong, H. Hatcher. Zeuxippus Ware: An analytical approach to the question of provenance. – In: VIIe Congrès International sur la Céramique Médiévale en Médditerranée. Thessaloniki, 11-16 Octobre 1999. Athènes, 2003, 91-100.

Morgan 1942: Ch. Morgan. The Byzantine Pottery (Corinth, 11). Cambridge Mass., 1942.

Papanikola-Bakirtzi 1999: D. Papanikola-Bakirtzi. Byzantine Glazed Ceramics. The Art of Sgraffito. Athens, 1999.

Papanikola-Bakirtzi, Mavrikiou, Bakirtzis 1999: D. Papanikola-Bakirtzi, F. N. Mavrikiou, Ch. Bakirtzis. Byzantine Glazed Pottery in the Benaki Museum. Athens, 1999.

Papanikola-Bakirtzi, Zekos 2010: D. Papanikola-Bakirtzi, N. Zekos. Late Byzantine Glazed Pottery from Thrace. Reading the Archaeological Finds. Thessaloniki, 2010.

Philotéou, Michailidou 1989: G. Philotéou, M. Michailidou. Plats Byzantins provenant d'une épave prés de Castellorizo. – Bulletin de correspondance hellénique. Suppléments 18, 1989, 173-176.

Sanders 1995: G. Sanders. Byzantine Glazed

Pottery at Corinth to c. 1125. A thesis submitted to the Faculty of Arts of the University of Birmingham for the degree of Doctor of Philosophy. Birmingham, 1995.
Sanders 1999: G. Sanders. Corinth workshop production. – In: D. Papanikola-Bakirtzi (ed.). Byzantine Glazed Ceramics. The Art of Sgraffito. Athens, 1999, 159-164.
Sanders 2000: G. Sanders. New relative and absolute chronologies for 9th to 13th century Glazed Wares at Corinth: Methododlogy and social conclusions. – In: Kl. Bleke, Fr. Hildt, J. Koder and P. Sustal (eds.). Byzans als Raum. Wien, 2000, 153-173.
Sanders 2001: G. Sanders. Byzantine Polychrome Pottery. – In: J. Herrin, M. Mullet, C. Otten-Froux (eds.). Mosaic. Festschrift for A. H. S. Megaw (British School at Athens Studies, 8. Suppl.). London, 2001, 89-104.
Sazanov 1997: A. Sazanov. Les amphores de l'Antiquité tardive et du Moyen Age: continuité ou rupture? Le cas de la Mer Noir. – In: La céramique médiévale en Méditerrannée. Actes du VIe congrès de l'AIECM2, Aix-en-Provence, 1997, 87-102.
Soustal 1991: P. Soustal. Thrakien (Thrakē, Rodopē und Haimimontos) (Tabula Imperii Byzantini, 6). Wien, 1991.
Stern, Waksman 2003: E. Stern, S. Waksman. Pottery from Crusader Acre: A typological and analytical study. – In: VIIe congrès international sur la céramique médiévale en Méditerranée. Thessaloniki, 11-16 Octobre 1999. Athènes, 2003, 167-180.
Stevenson 1947: R. Stevenson. The pottery, 1936-1937. – In: The Great Palace of the Byzantine Emperors. First Report 1935-1938. Oxford 1947, 29-63.
Stillwell MacKay 2003: Th. Stillwell MacKay. Pottery from the Frankish period. – In: Corinth XX. The Centetary 1896-1996. Eds. Ch. Williams II, N. Bookidis. Princeton, American School of Classical Studies at Athens, 2003, 406-408.
Vroom 2003: J. Vroom. After Antiquity. Ceramics and society in the Aegean from the 7th to the 20th century A.C. (Archaeological Studies Leiden University 10). Leiden, 2003.
Vroom 2005: J. Vroom. Byzantine to Modern Pottery in the Aegean. Bijleveld, 2005.
Waksman 2012: Y. Waksman. The first workshop of Byzantine ceramics discovered in Constantinople/Istanbul: Chemical characterization and preliminary typological study. – In: Atti del IX Congresso Internazionale sulla Ceramica Medievale nel Mediterraneo. Venezia, 23-27 novembre 2009. Firenze, 2012, 147-151.
Waksman, **Spieser 1997:** S. Waksman, J. M. Spieser. Byzantine ceramics excavated in Pergamon: Archaeological classification and characterization of the local and imported productions by PIXE and INAA elemental analysis, mineralogy and petrography. – In: H. Maguire (ed.). Materials Analysis of Byzantine Pottery. Washington, Dumbarton Oaks, 1997, 105-133.

КАТАЛОГ НА НАХОДКИТЕ

Обр. 1. Кухненска керамика, източена на крачно грънчарско колело

1. Гърне с дръжка. Плитко врязани хоризонтални линии върху раменете. Крачно колело, светлокафява глина с малки примеси на ситен пясък и варовик. Насипен пласт, 2010 г.
Размери: вис. – 12 см; диам. устие – 8,3 см; диам. макс. – 11,4 см; диам. дъно – 6,6 см; сечение дръжка – 1,5/1,2 см.

2. Гърне с дръжка с надлъжни набраздявания. Външната страна на шийката профилирана с плитък хоризонтален жлеб. Плитко врязани хоризонтални линии върху раменете. Крачно колело, оранжево-кафява глина с малък примес на слюда. Дъното и придънната част на височина до 0,8 см загладени. Кв. –С-1, насип в канал, 2015 г. ПИН 318/15.
Размери: вис. – 14 см; диам. устие – 11,6 см; диам. макс. – 14,6 см; диам. дъно – 9,5 см; сечение дръжка – 2,8/1,2 см.

3. Гърне с дръжка със слабо изразено надлъжни набраздявания. Крачно колело, оранжево-кафява глина с примеси на ситен пясък и

слюда. Дъното и придънната част на височина до 1 см загладени. Кв. –C-1, насип в канал, 2015 г. ПИН 317/15.

Размери: вис. – 15,4 см; диам. устие – 12,2 см; диам. макс. – 16 см; диам. дъно – 8,6 см; сечение дръжка – 3,4/1,2 см.

4. Гърне с отпечатък от дръжка. Външната страна на шийката профилирана с плитък хоризонтален жлеб. Плитко врязани хоризонтални линии върху средната част на тялото. Крачно колело, червено-кафява, чиста глина. Дъното и придънната част на височина до 1 см загладени. Насипен пласт, 2012 г.

Размери: вис. – 13,2 см; диам. устие – 12,6 см; диам. макс. – 15,2 см; диам. дъно – 9,6 см.

5. Гърне или чаша, фрагмент. Плитко врязани хоризонтални линии върху раменете, радиално разположени излъскани ивици върху долната част на тялото. Крачно колело, оранжева глина с примес на пясък. Кв. G4, насипен пласт, 2016 г.

Размери: вис. зап. – 5,6 см; диам. устие – 7,2 см.

6. Гърне, фрагмент. Крачно колело, оранжево-кафява глина с примес на пясък. Средновековно жилище в късноантичния пласт в кв. – A-1, 2014 г.

Размери: вис. зап. – 4 см; диам. устие – 17,4 см.

7. Гърне, фрагмент. Плитко врязани хоризонтални линии върху устието и раменете. Крачно колело, светлокафява глина с малки примеси на ситен пясък и слюда. Терма, 2010 г.

Размери: вис. зап. – 7,8 см; диам. устие – 15 см.

8. Гърне, фрагмент. Плитко врязани хоризонтални линии върху раменете. Крачно колело, червено-кафява глина с малък примес на пясък. Насипен пласт, 2010 г.

Размери: вис. зап. – 6,7 см; диам. устие – 20,7 см.

9. Гърне, фрагмент. Крачно колело, червено-кафява глина с примес на ситен пясък. Насипен пласт, 2012 г.

Размери: вис. зап. – 6,6 см; диам. устие – 14,8 см.

10. Гърне, фрагмент. Плитко врязани хоризонтални линии върху шийката и раменете. Крачно колело, светлобежова глина с примес на слюда. Насипен пласт, 2014 г.

Размери: вис. зап. – 5,5 см; диам. устие – 13,5 см.

11. Гърне, фрагмент. Нисък релефен ръб върху раменете. Крачно колело, оранжево-кафява глина с малки примеси на ситен пясък и слюда. Насипен пласт, 2010 г.

Размери: вис. зап. – 11,6 см; диам. устие – 13,4 см; диам. макс. – 17,2 см; сечение дръжка – 2/1,1 см.

Обр. 2. Кухненска и трапезна керамика, източена на крачно грънчарско колело

12. Гърне, фрагмент. Крачно колело, оранжево-кафява глина с примес на пясък. Средновековно жилище в късноантичния пласт в кв. – A-1, 2014 г.

Размери: вис. зап. – 3,1 см; диам. устие – 15,4 см.

13. Гърне, фрагмент. Крачно колело, червано-кафява глина с малък примес на пясък. Насипен пласт, 2010 г.

Размери: вис. зап. – 5,1 см; диам. устие – 14 см.

14. Гърне, фрагмент. Плитко врязани хоризонтални линии върху раменете. Крачно колело, червено-кафява глина с малък примес на пясък. Насипен пласт, 2010 г.

Размери: вис. зап. – 6,9 см; диам. устие – 9 см.

15. Гърне, фрагмент. Плитко врязани хоризонтални линии върху раменете. Крачно колело, червено-кафява глина с малък примес на пясък. Насипен пласт, 2010 г.

Размери: вис. зап. – 8,3 см; диам. устие – 14,2 см.

16. Гърне, фрагмент. Плитко врязани хоризонтални линии върху долната част на раменете. Крачно колело, светлокафява чиста глина. Насипен пласт, 2012 г.

Размери: вис. зап. – 8 см; диам. устие – 10,8 см.

17. Гърне, фрагмент. Плитко врязани хоризонтални линии върху раменете, радиално разположени излъскани ивици върху долната част на тялото. Крачно колело, оранжево-червена глина с примес на слюда. Кв. –D-1, насипен пласт, 2015 г.

Размери: вис. зап. – 10,8 см; диам. устие – 12 см.

18. Капак, плосък, с масивна дръжка с елип-

совидно напречно сечение и 9 кръгли отвора – отдушници. Периферията на долната повърхност опушена. Крачно колело, червено-кафява глина с примес на едър пясък. Кв. –А-4, 2015 г. Средновековно жилище от последната четвърт на XII в.

Размери: вис. – 1,2 см; диам. – 13 см.

19. Капак, фрагмент. Конусовиден, с тясна периферия. Долната повърхност опушена. Крачно колело, оранжево-кафява глина с малък примес на пясък. Кв. –А-3, насип в басейн, 2015 г.

Размери: вис. зап. – 5,2 см; диам. – 18 см.

20. Стомна, фрагмент. Плитко врязани хоризонтални линии върху раменете, дръжка с елипсовидно напречно сечение. Крачно колело, оранжево-кафява глина с примеси на пясък и варовик. Насипен пласт, 2011 г.

Размери: вис. зап. – 14,5 см; диам. устие – 7,2 см.

21. Стомна, фрагмент. В долната част на тялото запазена част от дръжка. Крачно колело, червено-кафява, чиста глина. Насипен пласт, 2010 г.

Размери: вис. зап. – 7,4 см; диам. дъно – 4,8 см.

22. Стомна с ойноехоевидно устие, фрагмент. Крачно колело, оранжево-кафява глина с примеси на пясък и варовик. Сектор Изток, кв. С4, 2009 г., ПИН 61/2009.

Размери: вис. зап. – 9,5 см; диам. устие – 9 см.

23. Стомна с две дръжки, фрагмент. Врязана украса върху шията, нанесена с гребеновиден инструмент. Крачно колело, бежово-кафява, чиста глина. Насипен пласт, 2015 г.

Размери: вис. зап. – 8,2 см; диам. устие – 6,6 см.

24. Стомна с ойноехоевидно устие, фрагмент. Плитко врязани хоризонтални линии и нисък релефен ръб върху шията, радиално разположени излъскани ивици върху раменете. В основата на дръжката – отпечатък от палец. Крачно колело, оранжево-кафява чиста глина. Сектор Изток, кв. С5, 2009 г. ПИН 8/2009.

Размери: вис. зап. – 9 см; диам. устие – 7,4 см.

Обр. 3. Тегленици, трапезна керамика, източена на крачно грънчарско колело със слюдеста ангоба

25. Тегленица, фрагмент. Тръба с пластична украса в горната част. Повърхността загладена. Крачно колело, червено-кафява глина с примеси на едър пясък и ситно смлян варовик. Крепостна стена, кв. 2, 2011 г.

Размери: вис. зап. – 11,5 см; сечение тръба – 3,4/3 см.

26. Тегленица, фрагмент. Тръба с пластична украса в горната част. Крачно колело, оранжево-кафява глина с малък примес на ситен пясък. Ломът и вътрешната повърхност са сиви вследствие на препичане в пещта. Насипен пласт, 2008 г. ПИН 9/2008.

Размери: вис. зап. – 9 см; сечение тръба – 3,4/3 см.

27. Тегленица, фрагмент. Тръба със запазена част от плътна хоризонтална връзка. Ниски релефни пръстени върху долната част на тръбата, силно обезличено покритие с жълта глазура. Крачно колело, светлокафява чиста глина. Насипен пласт, 2012 г.

Размери: вис. зап. – 12,9 см; диам. отвор тръба – 5,5 см.

28. Тегленица, фрагмент. Запазена част от тръба. Крачно колело, червено-кафява слюдеста глина с примес на ситен пясък. Насипен пласт, 2014 г.

Размери: вис. зап. – 5,4 см; сечение тръба – 3 см.

29. Тегленица, фрагмент. Тръба със запазена част от плътна хоризонтална връзка. Ниски релефни пръстени върху долната част на тръбата, плътно покритие със слюдеста „златиста“ ангоба. Крачно колело, оранжево-кафява глина с малък примес на ситно смлян варовик. Кв. А3, насипен пласт, 2015 г.

Размери: вис. зап. – 6,6 см; диам. отвор тръба – 4,5 см.

30. Паница. Цялостно покритие с тънък слой слюдеста „златиста“ ангоба. Крачно колело, кафява глина с малък примес на пясък. Кв. А3, насипен пласт, 2015 г.

Размери: вис. – 6,9 см; диам. устие – 21; диам. дъно – 10,8 см.

31. Паница, фрагмент. Врязани хоризонтални линии върху шийката. Цялостно покритие с тънък слой слюдеста „златиста“ ангоба.

Крачно колело, червено-кафява глина с малък примес на ситен пясък. Насипен пласт, 2010 г.

Размери: вис. зап. – 5,1 см; диам. устие – 20 см.

32. Паница, фрагмент. Врязани хоризонтални линии под устието, нисък релефен ръб между шийката и тялото. Цялостно покритие с плътен слой слюдеста „златиста“ ангоба. Крачно колело, червено-кафява глина с малък примес на ситен пясък. Насипен пласт, 2011 г. ПИН 42/2011.

Размери: вис. зап. – 4,7 см; диам. устие – 24 см.

33. Паница, фрагмент. Врязани хоризонтални линии върху шийката. Цялостно покритие с тънък слой слюдеста „златиста“ ангоба. Крачно колело, червено-кафява глина с малък примес на ситен пясък. Насипен пласт, 2010 г.

Размери: вис. зап. – 4,9 см; диам. устие – 26 см.

34. Паница, фрагмент. Врязани хоризонтални линии върху устийния ръб и външната страна на шийката. Цялостно покритие с плътен слой слюдеста „златиста“ ангоба. Крачно колело, червено-кафява глина с малък примес на ситен пясък. Насипен пласт, 2011 г.

Размери: вис. зап. – 3,7 см.

35. Паница, фрагмент. Цялостно покритие с тънък слой слюдеста „сребриста“ ангоба. Крачно колело, червено-кафява глина с малък примес на ситен пясък. Насипен пласт, 2015 г.

Размери: вис. зап. – 3 см; диам. столче – 6 см.

36. Стомна, фрагмент. Врязани с гребеновиден инструмент снопове от вълнообразни линии върху шията и раменете. Ниска релефна лента с малки вдлъбнатини между шията и тялото. Покритие с плътен слой слюдеста „златиста“ ангоба, върху която са нанесени вертикални линии с розово-червена ангоба. Крачно колело, светлокафява чиста глина. Насипен пласт, 2015 г.

Размери: вис. зап. – 10,5 см.

37. Стомна, фрагмент. Покритие с тънък слой слюдеста „златиста“ ангоба. Крачно колело, червено-кафява глина с примес на пясък. Насипен пласт, 2015 г.

Размери: вис. зап. – 4,5 см; диам. устие – 6,7 см.

38. Стомна, фрагмент. Кухо конусовидно столче с дълбоко врязани хоризонтални линии. Покритие с плътен слой слюдеста „златиста“ ангоба. Крачно колело, червено-кафява чиста глина. Насипен пласт, 2010 г.

Размери: вис. зап. – 3,6 см; диам. дъно – 5,4 см.

39. Стомна, фрагмент. Покритие с плътен слой слюдеста „сребриста“ ангоба. Крачно колело, кафява глина с примеси на пясък и ситно смлян варовик. Насипен пласт, 2015 г.

Размери: вис. зап. – 3,5 см; диам. дъно – 7,6 см.

40. Стомна, фрагмент. Покритие с тънък слой силно изтрита слюдеста „златиста“ ангоба. Крачно колело, червено-кафява глина с примеси на ситно смлян варовик и черни частици, вероятно биотит. Насипен пласт, 2015 г.

Размери: вис. зап. – 6 см; диам. дъно – 6,4 см.

41. Свещник, фрагмент. Запазени части от паничката и ствола. Покритие с плътен слой слюдеста „златиста“ ангоба. Крачно колело, червено-кафява глина с малък примес на ситен пясък. Кв. А3, насип над басейн, 2015 г.

Размери: вис. зап. – 4,6 см; диам. ствол – 3,8 см.

42. Свещник, фрагмент. Запазена част от конусовиден ствол с триъгълен ажурен прорез. Покритие с плътен слой слюдеста „златиста“ ангоба. Крачно колело, червено-кафява глина с малък примес на ситен пясък. Кв. А3, насип над басейн, 2015 г.

Размери: вис. зап. – 6,7 см; диам. ствол – 11,4 см.

43. Капак, фрагмент. Покритие с тънък слой силно изтрита слюдеста „златиста“ ангоба. Крачно колело, червено-кафява глина с малки примеси на ситен пясък и варовик. Кв. –А-4, 2015 г. Средновековно жилище от последната четвърт на XII в.

Размери: вис. зап. – 3,2 см; диам. – 15 см.

Обр. 4. Червеноглинена глазирана керамика, белоглинена глазирана керамика класове I, IV / Glazed White Ware I, IV

44. Стомна, фрагмент. Врязана украса, плътно покритие с маслинозелена глазура. Крачно колело, оранжево-кафява глина с примес на пясък. Насипен пласт, 2012 г.

Размери: вис. зап. – 4,5 см; диам. – 9 см.

45. Стомна, фрагмент. Врязана украса, плътно покритие с масленозелена глазура. Крачно колело, сива, чиста глина. Насипен пласт, 2012 г. ПИН 14/2012.

Размери: вис. зап. – 8,4 см.

46. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – релефна украса, зелена глазура. Външна повърхност – петна червена ангоба. Бяла глина с малък примес на ситен пясък. Насипен пласт, 2012 г.

Размери: вис. зап. – 2,5 см; вис. столче – 1,6 см; диам. столче – 9 см.

47. Купа, фрагмент. Вътрешна повърхност – размити петна червена ангоба, тъмножълта глазура. Външна повърхност – тъмножълта глазура. Бяла глина с малък примес на ситен пясък. Насипен пласт, 2012 г.

Размери: вис. зап. – 3 см; вис. столче – 1,3 см; диам. столче – 9 см.

48. Чаша, фрагмент. Цялостно покритие със зелена глазура. Светлорозова глина с примеси на слюда и ситен пясък. Насипен пласт, 2012 г.

Размери: вис. зап. – 3,6 см; вис. столче – 0,9 см; диам. столче – 5,2 см.

49. Чаша, фрагмент. Цялостно покритие с обезличена от химическа реакция глазура. Бяла глина с малък примес на ситен пясък. Насипен пласт, 2013 г.

Размери: вис. зап. – 4,6 см; вис. столче – 1 см; диам. столче – 5,4 см.

50. Купа. Вътрешна повърхност – покритие с обезличена от химическа реакция глазура. Бежова глина с малък примес на ситен пясък. Насипен пласт, 2013 г.

Размери: вис. – 6 см; вис. столче – 1,2 см; диам. устие – 13,8 см; диам. столче – 5,2 см.

51. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – светложълта глазура. Бяла глина с примеси на слюда и ситен пясък. Насипен пласт, 2012 г.

Размери: вис. зап. – 2,7 см; диам. устие – 21 см.

52. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – светложълта глазура. Розова глина с примеси на слюда и ситен пясък. Насипен пласт, 2012 г.

Размери: вис. зап. – 4,5 см; вис. столче – 1,1 см; диам. столче – 7 см.

53. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – плътен слой тъмнокафява глазура. Външна повърхност – тънък слой кафява глазура. Светлорозова глина с примеси на пясък и шамот. Насипен пласт, 2012 г.

Размери: вис. зап. – 4 см; вис. столче – 2,1 см; диам. столче – 6 см.

54. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – рисунка в синьо, безцветна глазура. Външна повърхност – безцветна глазура. Бяла глина с малки примеси на ситен пясък и шамот. Сондаж 3, крепостна стена сектор Запад, кв. 2, яма в стопанско помещение, 2011 г. ПИН 45/2011.

Размери: вис. зап. – 3,5 см; вис. столче – 1,4 см; диам. столче – 5 см.

55. Купа, фрагмент. Вътрешна повърхност – рисунка в кафяво, безцветна глазура. Бежова глина с малък примес на ситен пясък. Насипен пласт, 2015 г.

Размери: вис. зап. – 2,6 см; диам. устие – 13 см.

56. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – рисунка в кафяво, безцветна глазура. Светлорозова глина с малък примес на ситен пясък. Насипен пласт, 2015 г.

Размери: вис. зап. – 2,9 см; диам. устие – 25 см.

57. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – рисунка в зелено и кафяво, светложълта глазура. Светлобежова глина с малък примес на ситен пясък. Средновековно жилище, проучено през 2016 г.

Размери: вис. зап. – 3,9 см; диам. устие – 23 см.

58. Блюдо. Вътрешна повърхност – рисунка в зелено и кафяво, светложълта глазура. Светлобежова глина с малък примес на ситен пясък. Насипен пласт, 2016 г.

Размери: вис. – 5,1 см; вис. столче – 0,9 см; диам. устие – 21 см.

Обр. 5. Белоглинена глазирана керамика класове IV, V / Glazed White Ware IV, V

59. Купа или чаша, фрагмент. Вътрешна повърхност – безцветна глазура. Външна повърхност – рисунка в кафяво и зелено, безцветна глазура. Бяла чиста глина. Насипен пласт, 2012 г.

Размери: вис. зап. – 4,2 см; диам. устие – 11 см.

60. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – рисунка в кафяво и зелено, безцветна глазу-

ра. Светлорозова глина с примес на пясък. Насипен пласт, 2012 г.
Размери: вис. зап. – 3,5 см; вис. столче – 1,2 см; диам. столче – 7,1 см.
61. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – рисунка в кафяво и зелено, безцветна глазура. Светлорозова глина със значителни примеси на пясък, шамот и органичен материал. Насипен пласт, 2012 г.
Размери: вис. зап. – 3,3 см; вис. столче – 1,2 см; диам. столче – 8,2 см.
62. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – кафяви петна и безцветна глазура. Бяла глина с малък примес на ситен пясък. Насипен пласт, 2012 г.
Размери: вис. зап. – 2,6 см; вис. столче – 1,7 см; диам. столче – 8,6 см.
63. Купа. Вътрешната повърхност и външната горна част покрити с плътен слой петниста зелена глазура. Бяла чиста глина. Насипен пласт, 2016 г.
Размери: вис. – 11 см; вис. столче – 1,1 см; диам. устие – 20 см; диам. столче – 7,2 см.
64. Купа, фрагмент. Вътрешната повърхност – зелени и кафяви петна, безцветна глазура. Бяла чиста глина. Насипен пласт, 2008 г.
Размери: вис. зап. – 5,4 см; диам. устие – 21 см.
65. Купа, фрагмент. Вътрешна повърхност – разредена червена ангоба, рисунка в зелено, безцветна глазура. Външна повърхност – покритие с тънък слой зелена глазура. Бяла глина с малък примес на ситен пясък. Насипен пласт, 2009 г.
Размери: вис. зап. – 4,3 см; диам. устие – 21,5 см.
66. Купа, фрагмент. Вътрешна повърхност – разредена червена ангоба, рисунка в зелено, светложълта глазура. Външна повърхност – покритие с тънък слой зелена глазура. Бяла глина с малък примес на ситен пясък. Насипен пласт, 2013 г.
Размери: вис. зап. – 4,6 см; вис. столче – 0,9 см; диам. столче – 5,8 см.
67. Стомна с масивна дръжка с кръгло напречно сечение. Горната част на тялото покрита с плитки бразди и неравномерен слой жълто-зелена глазура. Дъното грубо отрязано, ръбовете му не са загладени. Светлорозова глина с малък примес на ситен пясък. Насипен пласт, 2015 г. ПИН 159/15.
Размери: вис. – 7,8 см; диам. устие – 3 см; диам. дъно – 3,1 см; сечение дръжка – 1/1 см.
68. Стомна, фрагмент. Цялостно покритие с неравномерен слой жълто-зелена глазура. Бежова глина с малък примес на ситен пясък. Насипен пласт, 2016 г.
Размери: вис. зап. – 6,5 см; диам. дъно – 4 см.
69. Стомна, фрагмент. Горната част на тялото покрита с плътен слой тревистозелена глазура. Бяла слюдеста глина. Дъното грубо отрязано, ръбовете му не са загладени. Средновековно жилище, проучено през 2016 г.
Размери: вис. зап. – 6,5 см; диам. дъно – 4 см.
70. Стомна. Горната част на тялото покрита с плитки бразди. Плътен слой тревистозелена глазура до придънната част. Светлорозова слюдеста глина. Дъното грубо отрязано, ръбовете му не са загладени. Средновековно жилище, проучено през 2016 г.
Размери: вис. – 15,9 см; диам. устие – 3,7 см; диам. дъно – 5 см; сечение дръжка – 2/1,3 см.

Обр. 6. Полихромна керамика / Polychrome Ware; рисувана с ангоба глазирана керамика / Light on Dark Slip-Painted II; рисувана с кафяво и зелено глазирана керамика / Green and Brown Painted Ware; ранна сграфито керамика / Fine Sgraffito Ware

71. Чаша, фрагмент. Рисувана украса с тъмнокафява и тъмножълта глазура. Бяла чиста глина. Крепостна стена, сектор Запад, кв. 2, 2011 г.
Размери: вис. зап. – 1,6 см; вис. столче – 0,6 см; диам. столче – 5 см.
72. Чаша, фрагмент. Рисувана украса с тъмнокафява и тъмножълта глазура. Бяла чиста глина. Насипен пласт, 2012 г.
Размери: вис. зап. – 3,5 см; диам. устие – 9 см.
73. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – рисунка, нанесена с бяла ангоба, безцветна глазура. Външна повърхност – бяла ангоба. Оранжево-кафява глина с малък примес на пясък. Сектор Изток, насипен пласт, 2009 г.
Размери: вис. зап. – 3 см; вис. столче – 1 см; диам. столче – 10,6 см.

74. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – рисунка, нанесена с бяла ангоба, безцветна глазура. Външна повърхност – бяла ангоба. Оранжево-кафява глина с малък примес на пясък. Сектор Изток, насипен пласт, 2009 г.
Размери: вис. зап. – 3,7 см.
75. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – рисунка, нанесена с бяла ангоба, безцветна глазура. Външна повърхност – бяла ангоба. Оранжево-кафява чиста глина. Насипен пласт, 2015 г.
Размери: вис. зап. – 6 см.
76. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – бяла ангоба, рисунка в зелено и кафяво, безцветна глазура. Външна повърхност – бяла ангоба. Червено-кафява глина с малък примес на ситно смлян варовик. Насипен пласт, 2012 г.
Размери: вис. зап. – 3,5 см.
77. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – бяла ангоба, рисунка в зелено и кафяво, безцветна глазура. Външна повърхност – бяла ангоба върху горната част. Бежово-кафява глина с малък примес на ситно смлян варовик. Насипен пласт, 2011 г.
Размери: диам. устие – 23 см; вис. зап. – 8,4 см.
78. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – бяла ангоба, рисунка в зелено и кафяво, безцветна глазура. Външна повърхност – бяла ангоба. Червено-кафява глина с малък примес на ситно смлян варовик. Насипен пласт, 2014 г.
Размери: вис. зап. – 3,3 см; вис. столче – 0,9 см; диам. столче – 10,6 см.
79. Купа, фрагмент. Вътрешна повърхност – бяла ангоба и безцветна глазура. Сграфито украса, нанесена с тънко острие. Външна повърхност – бяла ангоба. Оранжево-кафява чиста глина. Следи от поправки на съда. Насипен пласт, 2012 г.
Размери: вис. зап. – 4,2 см; вис. столче – 0,6 см; диам. столче – 10 см.
80. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – бяла ангоба и безцветна глазура, частично обезличена от химическа реакция. Сграфито украса, нанесена с тънко острие. Външна повърхност – бяла ангоба. Оранжево-кафява чиста глина. Насипен пласт, 2013 г.
Размери: вис. зап. – 3,5 см; диам. макс. – 22 см.
81. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – бяла ангоба и безцветна глазура. Сграфито украса, нанесена с тънко острие. Външна повърхност – бяла ангоба. Оранжево-кафява чиста глина. Насипен пласт, 2012 г. ПИН 12/2012.
Размери: вис. зап. – 4 см; вис. столче – 0,9 см; диам. столче – 9,8 см.
82. Блюдо. Вътрешна повърхност – бяла ангоба и безцветна глазура. Сграфито украса, нанесена с тънко острие. Външна повърхност – силно изтрита бяла ангоба. Светлокафява глина с малък примес на ситно смлян варовик. Насипен пласт, 2011 г.
Размери: вис. – 4,5 см; вис. столче – 0,9 см; диам. устие – 21,7 см; диам. столче – 9,5 см.

Обр. 7. Ранна сграфито керамика / Fine Sgraffito Ware

83. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – бяла ангоба и светложълта глазура. Сграфито украса, нанесена с тънко острие. Външна повърхност – бяла ангоба, кръг, нанесен с червена ангоба върху долната повърхност на столчето. Оранжево-кафява чиста глина. Насипен пласт, 2011 г.
Размери: вис. зап. – 4 см; вис. столче – 0,7 см; диам. столче – 11 см.
84. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – бяла ангоба и безцветна глазура, обезличена от химическа реакция. Сграфито украса, нанесена с тънко острие. Външна повърхност – бяла ангоба. Светлокафява чиста глина. Насипен пласт, 2013 г.
Размери: вис. зап. – 3,5 см; вис. столче – 1,3 см; диам. столче – 10 см.
85. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – бяла ангоба и безцветна глазура. Сграфито украса, нанесена с тънко острие. Външна повърхност – бяла ангоба. Червено-кафява глина с малки примеси на ситно смлени варовик и органичен материал. Насипен пласт, 2016 г. ПИН 545/2016.
Размери: вис. зап. – 3,1 см; вис. столче – 0,2 см; диам. столче – 12 см.
86. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност –

бяла ангоба и безцветна глазура. Сграфито украса, нанесена с тънко острие. Външна повърхност – бяла ангоба. Червено-кафява глина с малки примеси на ситен пясък и органичен материал. Насипен пласт, 2011 г. ПИН 12/2011.

Размери: вис. зап. – 5,4 см.

87. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – бяла ангоба и безцветна глазура, обезличена от химическа реакция. Сграфито украса, нанесена с тънко острие. Външна повърхност – бяла ангоба. Светлокафява чиста глина. Насипен пласт, 2013 г.

Размери: вис. зап. – 3,7 см; вис. столче – 1,2 см; диам. столче – 9,2 см.

88. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – бяла ангоба и светложълта глазура. Сграфито украса, нанесена с тънко острие. Външна повърхност – бяла ангоба, кръст, вписан в кръг, нанесен с червена ангоба върху долната повърхност на столчето. Светлокафява чиста глина. Насипен пласт, 2011 г. ПИН 13/2011.

Размери: вис. зап. – 2,9 см; вис. столче – 1 см; диам. столче – 12 см.

89. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – бяла ангоба и светложълта глазура. Сграфито украса, нанесена с тънко острие. Външна повърхност – бяла ангоба. Червено-кафява глина с примес на едър пясък. Насипен пласт, 2009 г.

Размери: вис. зап. – 2,5 см; вис. столче – 0,9 см; диам. столче – 10,5 см.

90. Блюдо, фрагменти. Цялостно покритие с бяла ангоба и безцветна глазура. Сграфито украса, нанесена с тънко острие. Оранжево-кафява глина с малък примес на пясък. Следи от поправки на съда. Насипен пласт, 2009 г. ПИН 10.1-3/2009.

Размери: вис. ~ 9 см; вис. столче – 1,5 см; диам. устие ~ 35 см; диам. столче – 14 см.

Обр. 8. Ранна сграфито керамика / Fine Sgraffito Ware; ранна сграфито керамика с рисувана украса / Painted Fine Sgraffito Ware; сграфито керамика с широка линия на врязване / Incised Ware

91. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – бяла ангоба и светложълта глазура. Сграфито украса, нанесена с гребеновиден инструмент. Външна повърхност – бяла ангоба. Червено-кафява глина с примес на ситен пясък. Насипен пласт, 2009 г. ПИН 94.

Размери: вис. зап. – 3 см; диам. устие – 16,6 см.

92. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – бяла ангоба и жълто-зелена глазура. Сграфито украса, нанесена с гребеновиден инструмент. Външна повърхност – бяла ангоба. Червено-кафява глина с примес на пясък. Насипен пласт, 2013 г.

Размери: вис. зап. – 2,5 см; диам. устие – 19 см.

93. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – бяла ангоба и жълто-зелена глазура. Сграфито украса, нанесена с гребеновиден инструмент. Външна повърхност – бяла ангоба. Червено-кафява глина с примес на ситен пясък. Насипен пласт, 2014 г.

Размери: вис. зап. – 2,2 см; вис. столче – 1 см; диам. столче – 7 см.

94. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – бяла ангоба и тревистозелена глазура. Сграфито украса, нанесена с гребеновиден инструмент. Външна повърхност – бяла ангоба. Червено-кафява глина с примес на ситен пясък. Насипен пласт, 2012 г.

Размери: вис. зап. – 3 см; диам. устие – 16,6 см.

95. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – бяла ангоба и тревистозелена глазура. Сграфито украса, нанесена с гребеновиден инструмент. Външна повърхност – бяла ангоба. Червено-кафява глина с примес на ситен пясък. Насипен пласт, 2012 г.

Размери: вис. зап. – 2,1 см; диам. макс. – 14 см.

96. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност– бяла ангоба, рисунка в зелено, безцветна глазура. Сграфито украса, нанесена с тънко острие. Външна повърхност – бяла ангоба. Червено-кафява глина с малки примеси на пясък и варовик. Насипен пласт, 2012 г.

Размери: вис. зап. – 2,9 см; вис. столче – 0,9 см; диам. столче – 9,5 см.

97. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – бяла ангоба, рисунка в зелено, светложълта глазура. Сграфито украса, нанесена с тънко острие. Външна повърхност – бяла ангоба. Червено-кафява глина с малки примеси на

пясък и варовик. Следи от поправки на съда. Насипен пласт, 2012 г.

Размери: вис. зап. – 2,6 см; диам. макс. – 27 см.

98. Блюдо, фрагменти. Вътрешна повърхност – бяла ангоба, рисунка в зелено и кафяво, светложълта глазура. Сграфито украса, нанесена с тънко острие. Външна повърхност – бяла ангоба. Розово-кафява глина с малки примеси на пясък и органичен материал. Насипен пласт, 2013 г.

Размери: вис. зап. – 4,5 см; вис. столче – 0,5 см; диам. столче – 11 см.

99. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – бяла ангоба, светложълта глазура. Сграфито украса, нанесена с широко острие. Външна повърхност – бяла ангоба. Светлокафява глина с малки примеси на пясък и варовик. Насипен пласт, 2012 г.

Размери: вис. зап. – 3,2 см; вис. столче – 1,3 см; диам. столче – 12 см.

100. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – бяла ангоба, жълто-зелена глазура. Сграфито украса, нанесена с широко острие. Външна повърхност – бяла ангоба, безцветна глазура. Червено-кафява чиста глина. Насипен пласт, 2012 г.

Размери: вис. зап. – 6 см; вис. столче – 1,6 см; диам. столче – 17 см.

Обр. 9. Сграфито керамика с широка линия на врязване / Incised Ware; сграфито керамика с отнемане на фона / Champleve Ware; сграфито керамика тип „Зевксип“ / Zeuxippus Ware

101. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – бяла ангоба, светложълта глазура. Сграфито украса, нанесена с широко острие. Външна повърхност – бяла ангоба. Светлокафява глина с малки примеси на пясък и варовик. Насипен пласт, 2012 г.

Размери: вис. зап. – 2,8 см; диам. устие – 36 см.

102. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – бяла ангоба, светложълта глазура. Сграфито украса, нанесена с широко острие. Външна повърхност – бежова ангоба. Светлокафява глина с малък примес на варовик. Насипен пласт, 2015 г.

Размери: вис. зап. – 5,5 см; диам. устие – 26,5 см.

103. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – бяла ангоба, светложълта глазура. Сграфито украса, нанесена с широко острие. Външна повърхност – бяла ангоба. Светлокафява глина с малки примеси на пясък и варовик. Насипен пласт, 2012 г.

Размери: вис. зап. – 3 см; вис. столче – 1,4 см; диам. столче – 12 см.

104. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – бяла ангоба, жълто-зелена глазура. Сграфито украса, нанесена с широко острие. Външна повърхност – бяла ангоба, безцветна глазура. Червено-кафява глина с примеси на пясък и варовик. Насипен пласт, 2015 г.

Размери: вис. зап. – 3,4 см; вис. столче – 1,4 см; диам. столче – 15 см.

105. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – бяла ангоба и светложълта глазура. Украса, изпълнена в техника Champlevé. Външна повърхност – светложълта глазура. Оранжево-кафява глина с незначителен примес на ситен пясък. Насипен пласт, 2015 г.

Размери: вис. зап. – 2,9 см; диам. устие – 23 см.

106. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – бяла ангоба, светложълта глазура, частично обезличена от химическа реакция. Украса, изпълнена в техника Champlevé. Външна повърхност – разредена бяла ангоба и светложълта глазура. Оранжево-кафява чиста глина. Насипен пласт, 2013 г.

Размери: вис. зап. – 2,8 см; диам. столче – 14 см.

107. Блюдо, фрагмент. Цялостно покритие с плътен слой бяла ангоба и безцветна глазура. Сграфито украса, нанесена с широко острие. Сиво-кафява чиста глина. Насипен пласт, 2012 г.

Размери: вис. зап. – 2,1 см; вис. столче – 0,9 см; диам. столче – 3,8 см.

108. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – плътен слой бяла ангоба и безцветна глазура. Сграфито украса, нанесена с тънък пергел. Външна повърхност – бяла ангоба; безцветна глазура върху горната част. Оранжево-кафява глина с малък примес на пясък. Сектор Изток, кв. EV, насипен пласт, 2009 г.

Размери: вис. зап. – 2,4 см.

109. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – плътен слой бяла ангоба, светложълта глазура. Сграфито украса, нанесена с тънко и широко острие. Сиво-кафява чиста глина. Насипен пласт, 2012 г.

Размери: вис. зап. – 3 см; вис. столче – 0,9 см; диам. столче – 8,2 см.

110. Купа, фрагмент. Цялостно покритие с плътен слой бяла ангоба и безцветна глазура. Сграфито украса, нанесена с тънко и широко острие. Тъмнокафява чиста глина. Насипен пласт, 2008 г.

Размери: вис. зап. – 4,2 см; вис. столче – 1 см; диам. столче – 4,5 см.

111. Купа, фрагмент. Вътрешна повърхност – плътен слой бяла ангоба, безцветна глазура с размити в нея железни окиси. Сграфито украса, нанесена с тънко и широко острие. Външна повърхност – върху горната част плътен слой бяла ангоба, врязани хоризонтални линии, безцветна глазура. Червено-кафява чиста глина. Сива ивица в лома. Насипен пласт, 2016 г. ПИН 42/2016.

Размери: вис. зап. – 7,8 см; вис. столче – 2 см; диам. столче – 8,1 см.

Обр. 10. Сграфито керамика тип „Зевксип" / Zeuxippus Ware; сграфито керамика с тънка и широка линия на врязване / Elaborate Incised Ware

112. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност и горна външна част – плътен слой бяла ангоба, бледозелена глазура. Сграфито украса, нанесена с тънко и широко острие. Тъмнокафява чиста глина. Насипен пласт, 2012 г.

Размери: вис. зап. – 3,6 см; диам. устие – 22 см.

113. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – бяла ангоба, светложълта глазура. Сграфито украса, нанесена с тънко острие. Външна повърхност – кръгове, рисувани с бяла ангоба, безцветна глазура. Червено-кафява глина с малък примес на пясък. Насипен пласт, 2012 г.

Размери: вис. зап. – 2,9 см; диам. устие – 25 см.

114. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност и горна външна част – плътен слой бяла ангоба, бледозелена глазура. Сграфито украса, нанесена с широко острие. Червено-кафява чиста глина. Следи от трикрака подставка за изпичане. Насипен пласт, 2013 г.

Размери: вис. зап. – 2,5 см; вис. столче – 1 см; диам. столче – 5,6 см.

115. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – бяла ангоба, оранжево-кафява глазура. Сграфито украса, нанесена с тънко острие. Външна повърхност – орнаменти, нанесени с бяла ангоба. Светлокафява глина с примеси на слюда и ситен пясък. Следи от трикрака подставка за изпичане. Насипен пласт, 2015 г.

Размери: вис. зап. – 3,6 см; вис. столче – 1,5 см; диам. столче – 6,8 см.

116. Купа, фрагмент. Вътрешна повърхност – бяла ангоба, оранжево-кафява глазура. Сграфито украса, нанесена с тънко острие. Външна повърхност – върху горната част вълнообразна линия, рисувани с бяла ангоба и златистожълта глазура. Светлокафява глина с примеси на слюда и ситен пясък. Насипен пласт, 2012 г.

Размери: вис. зап. – 6,9 см; диам. устие – 20 см.

117. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – бяла ангоба и жълта глазура. Сграфито украса, нанесена с тънък пергел. Външна повърхност – кръгли петна бяла ангоба. Червено-кафява чиста глина. Следи от трикрака подставка за изпичане. Сектор Изток, кв. EV, насипен пласт, 2009 г.

Размери: вис. зап. – 5,2 см; вис. столче – 1,4 см; диам. столче – 7,8 см.

118. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – бяла ангоба и жълта глазура. Сграфито украса, нанесена с тънко острие. Външна повърхност – листовидни орнаменти, нанесени с бяла ангоба. Оранжево-кафява чиста глина. Следи от трикрака подставка за изпичане. Насипен пласт, 2014 г.

Размери: вис. зап. – 3,3 см; вис. столче – 1,2 см; диам. столче – 6 см.

119. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – бяла ангоба, светложълта глазура с размити в нея железни окиси. Сграфито украса, нанесена с тънко острие. Външна повърхност – кръгове, рисувани с бяла ангоба. Червено-кафява глина с примес на пясък.

Следи от трикрака подставка за изпичане. Насипен пласт, 2008 г.

Размери: вис. зап. – 4,9 см; вис. столче – 1 см; диам. столче – 6,6 см.

120. Купа, фрагмент. Вътрешна повърхност и горна външна част – плътен слой бяла ангоба, светложълта глазура с размити в нея железни окиси. Сграфито украса, нанесена с тънко стрие. Бежово-кафява глина с малък примес на ситен пясък Насипен пласт, 2015 г.

Размери: вис. зап. – 5,9 см; диам. устие – 22 см.

121. Купа или чаша, фрагмент. Вътрешна повърхност – бяла ангоба и жълта глазура. Сграфито украса, нанесена с тънко острие. Външна повърхност – листовидни орнаменти, нанесени с бяла ангоба, жълта глазура. Червено-кафява глина с малки примеси на ситен пясък и шамот. Насипен пласт, 2011 г.

Размери: вис. зап. – 1,8 см; вис. столче – 1,2 см; диам. столче – 3,6 см.

122. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – бяла ангоба и жълта глазура. Сграфито украса, нанесена с тънко и широко острие. Външна повърхност – зелена глазура до столчето. Кафява чиста глина. Насипен пласт, 2011 г.

Размери: вис. зап. – 1,8 см; вис. столче – 0,9 см; диам. столче – 5,4 см.

123. Купа или чаша, фрагмент. Вътрешна и външна повърхност покрити с плътен слой бяла ангоба и обезличена безцветна глазура. Сграфито украса, нанесена с тънко и широко острие. Столчето отчупено. Кафява чиста глина. Насипен пласт, 2011 г.

Размери: вис. зап. – 2,4 см; вис. столче зап. – 1,2 см; диам. столче зап. – 4,8 см.

Обр. 11. Глазирана керамика, рисувана с ангоба / Slip-painted Ware; късна сграфито керамика; средновизантийски амфори

124. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – рисувана с бяла ангоба украса, светложълта глазура. Външна повърхност – кръгове, рисувани с бяла ангоба. Червено-кафява глина със значителен примес на пясък. Следи от поправки на съда. Насипен пласт, 2012 г.

Размери: вис. зап. – 2,2 см; диам. устие – 25 см.

125. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – рисувана с бяла ангоба украса, светложълта глазура. Оранжево-кафява глина със значителни примеси на пясък и варовик. Насипен пласт, 2014 г.

Размери: вис. зап. – 2,6 см; диам. устие – 18 см.

126. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – рисувана с бяла ангоба украса, светложълта глазура. Оранжево-кафява глина със значителен примес на пясък. Следи от трикрака подставка за изпичане. Насипен пласт, 2012 г.

Размери: вис. зап. – 3 см; вис. столче – 1,2 см; диам. столче – 7,4 см.

127. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – рисувана с бяла ангоба украса, зелена глазура. Оранжево-кафява глина със значителен примес на пясък. Следи от трикрака подставка за изпичане. Насипен пласт, 2012 г.

Размери: вис. зап. – 3,2 см; вис. столче – 1,5 см; диам. столче – 7,8 см.

128. Стомна с чучур, фрагмент. Радиално разположени листовидни петна, нанесени с бяла ангоба върху тялото, плътно покритие с тъмнозелена глазура. Червено-кафява глина с примеси на едър пясък и варовик. Част от чучура и устието отчупени. Насипен пласт, 2016 г. ПИН 272/2016.

Размери: вис. зап. – 13,2 см; диам. устие – 4,8 см; диам. макс. – 10 см; диам. дъно – 6,6 см; сечение дръжка – 1,9/1,2 см.

129. Стомна. Радиално разположени линии, нанесени с бяла ангоба върху тялото. Горната част на тялото покрита със зелена глазура. Червено-кафява глина с едри примеси на пясък и варовик. Част от устието отчупена. Насипен пласт, 2015 г. ПИН 94/15.

Размери: вис. – 17,5 см; вис. шия – 6 см; диам. устие – 4 см; диам. макс. – 10 см; диам. дъно – 6,2 см; сечение дръжка – 1,6/1 см.

130. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – бяла ангоба, светложълта глазура с кафяви и зелени петна. Сграфито украса, нанесена с тънко острие. Светлокафява глина с малки примеси на пясък и варовик. Следи от трикрака подставка за изпичане. Насипен пласт, 2014 г.

Размери: вис. зап. – 3 см; вис. столче – 1,2 см;

диам. столче – 5,2 см.

131. Блюдо, фрагмент. Вътрешна повърхност – бяла ангоба, светложълта глазура. Сграфито украса, нанесена с тънко острие. Светлокафява глина с малки примеси на пясък и варовик. Следи от трикрака подставка за изпичане. Насипен пласт, 2014 г.

Размери: вис. зап. – 3,2 см; вис. столче – 0,9 см; диам. столче – 9,4 см.

132. Амфора, фрагмент. Повърхността набраздена и покрита с бяла ангоба. Кръгъл печат с две букви върху раменете. Бежово-кафява чиста глина. Насипен пласт, 2016 г., ПИН 336/16.

Размери: вис. зап. – 6,3 см; диам. устие – 8 см; диам. макс – 22 см; диам. печат – 2,5 см.

133. Амфора, фрагмент – част от дръжка. Елипсовиден печат с две букви. Светлокафява чиста глина. Сектор Изток, крепостна стена, кв. 1, насипен пласт, 2011 г., ПИН 33/2011.

Размери: дълж. зап. – 5,3 см; сечение дръжка – 4,5/3,2 см; размери печат – 2,5 / 1,8 см.

134. Амфора. Тялото покрито с неравномерни бразди и белезникава ангоба, обезличена в долната част. Върху раменете след изпичането са издраскани два графита – петолъчна звезда и две букви. Червено-кафява плътна глина с малки примеси на варовик и органичен материал. Едната дръжка е възстановена. Сектор Североизток, кв. D 15, кота 33,93 м., ПИН 1/2012.

Размери: вис. – 26,8 см; диам. устие – 8 см; диам. макс – 21,4 см; сечение дръжка – 2,9/3,4 см.

Обр. 12. Средновизантийски амфори

135. Амфора, фрагмент. Повърхността покрита с белезникава ангоба. Оранжево-кафява глина с примеси на пясък и слюда. Насипен пласт, 2010 г.

Размери: вис. зап. – 8 см; диам. устие – 8 см; сечение дръжка – 2,4 / 3,6 см.

136. Амфора, фрагмент. Светлокафява глина с примеси на пясък и варовик. Насипен пласт, 2013 г.

Размери: вис. зап. – 12 см; диам. устие –12,8 см.

137. Амфора, фрагмент. Светлокафява глина с малки примеси на пясък и варовик. Насипен пласт, 2010 г.

Размери: вис. зап. – 12 см; диам. устие –10,4 см.

138. Амфора, фрагмент. Повърхността покрита с плитки хоризонтални бразди и бежова ангоба. Оранжево-кафява глина с примес на пясък. Насипен пласт, 2013 г.

Размери: вис. зап. – 15,8 см; диам. устие – 7,9 см; диам. макс. – 26 см.

139. Амфора, фрагмент. Повърхността покрита с плитки хоризонтални бразди. Оранжево-червена глина с примес на пясък. Насипен пласт, 2013 г.

Размери: вис. зап. – 16 см; диам. устие –9 см; диам. макс. – 36 см.

140. Амфора, фрагмент. Повърхността покрита с плитки хоризонтални бразди и бежова ангоба. Графит върху раменете, под едната дръжка. Оранжево-кафява глина с примес на пясък. Насипен пласт, 2014 г.

Размери: вис. зап. – 13 см; диам. устие – 9 см; диам. макс. – 34 см.

141. Амфора, фрагмент. Повърхността покрита с плитки хоризонтални бразди и бежова ангоба. Оранжево-кафява глина с примеси на ситен пясък и слюда. Кв. D 1, насипен пласт, 2015 г.

Размери: вис. зап. – 9,4 см; диам. устие – 8,7 см; диам. макс. – 34 см.

142. Амфора, фрагмент. Повърхността покрита с бежова ангоба. Бежово-оранжева глина със значителни примеси на пясък и органичен материал. Насипен пласт, 2012 г.

Размери: вис. зап. – 18 см; диам. устие –9,3 см; диам. макс. – 12 см.

143. Амфора, фрагмент. Повърхността покрита с бежова ангоба. Бежово-кафява глина със значителни примеси на пясък и органичен материал. Насипен пласт, 2015 г.

Размери: вис. зап. – 12,1 см; диам. устие –5,4 см; диам. макс. – 9 см.

144. Амфора, фрагмент. Светлокафява глина с едри примеси на пясък и варовик. Насипен пласт, 2010 г.

Размери: вис. зап. – 13,6 см; диам. устие –4,8 см.

Таблица 1. Типове керамика в средновековния пласт на Терма

Тип	Произход		Датировка					
	местен	внос	X в.	XI в.	XII в.	XIII в.	XIV в.	XV в.
Червеноглинена кухненска керамика	+			+	+	+		
Белоглинена кухненска керамика / UWW V		+			+			
Трапезна керамика без ангоба или глазура	+	?		+	+	+		
Тегленици	?	+		+	+	+?		
Трапезна керамика със слюдесто покритие		+		+	+	+?		
Трапезна керамика със зелена глазура		+		+?	+			
Белоглинена глазирана клас II / GWW II		+	+?	+	+?			
Белоглинена глазирана клас IV / GWW IV		+			+	+?		
Белоглинена глазирана клас V / GWW V		+			+			
Белоглинена полихромна керамика		+	+?	+	+?			
Червеноглинена с подглазурна ангобна украса / Light on Dark Slip Painted II		+			+			
Червеноглинена с подглазурна рисувана украса / Green and Brown Painted Ware		+			+	+?		
Ранно сграфито / Fine Sgraffito Ware		+			+	+?		
Ранно сграфито с нанесена с гребен украса	+			+?	+	+?		
Ранно сграфито с рисувана украса / Paint-ed Fine Sgraffito Ware		+			+			
Сграфито с широка линия на врязване / Incised Ware		+			+	+?		
Сграфито с отнемане на фона / Champlevé Ware		+			+	+?		
„Зевксип“ и производни класове / Zeuxippus Ware, Zeuxippus Family		+			+	+	+	
Сграфито с тънка и широка линия на врязване / Elaborate Incised Ware		+				+	+	
Глазирана, рисувана с ангоба / Slip-painted Ware	+					+	+	+?
Късно сграфито	+						+	+?
Амфори тип I		+	+	+	+?			
Амфори тип II		+		+	+			
Амфори тип III		+			+	+		

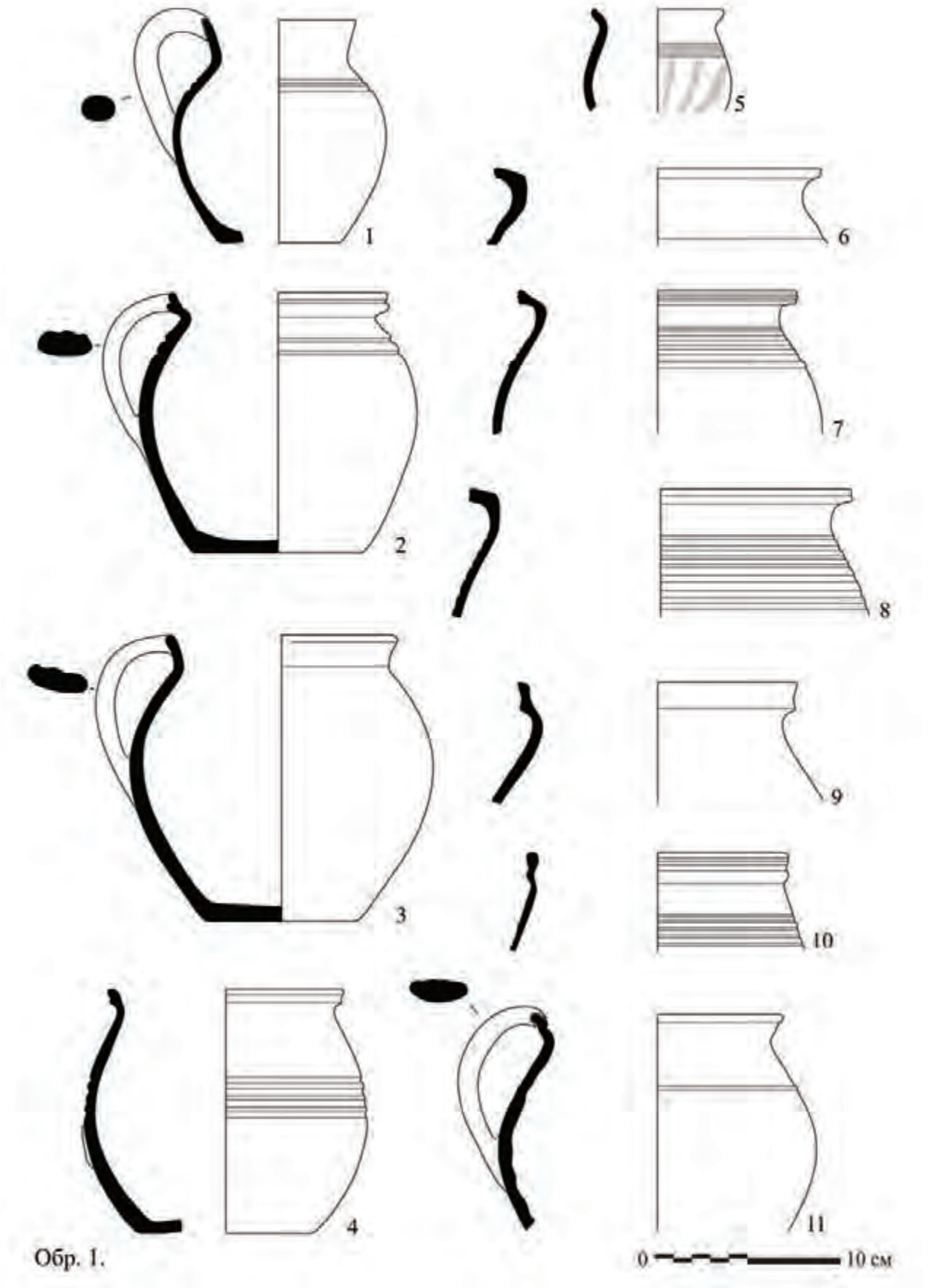
THE MEDIEVAL POTTERY OF THERMAE

Maria Manolova-Voykova

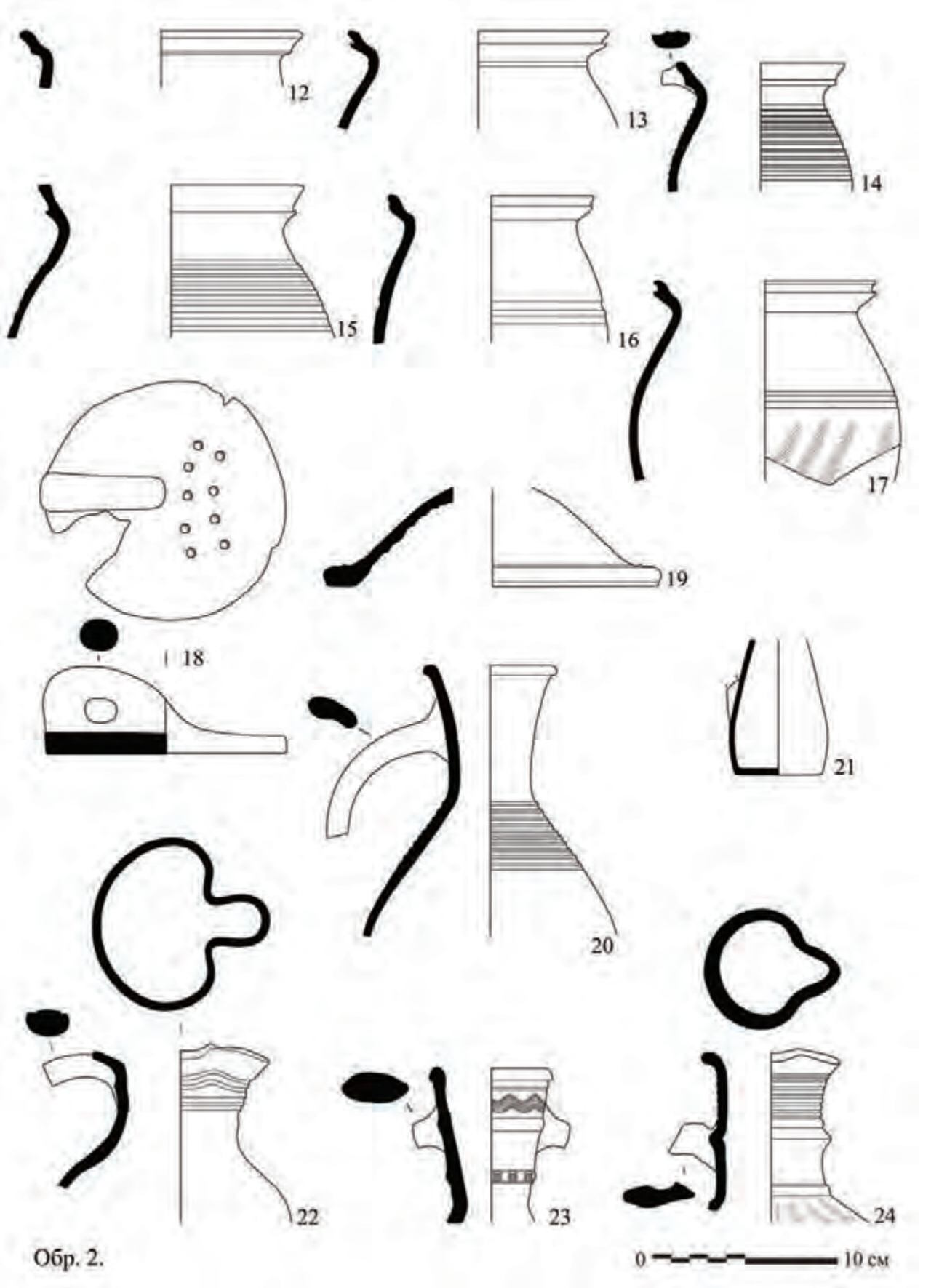
(Summary)

The analysis of the ceramics from the medieval layer of Thermae is based on a representative excerpt of 144 whole vessels and fragments, which give grounds to differentiate 24 different categories, among which are 2 groups of kitchen ceramics, 18 types of tableware and 3 types of amphorae (see table. 1). The imbalance between locally manufactured products and trade imports is impressive. So far, no conclusive evidence of pottery production has been found in Thermae, but it is logical to assume that the kitchen pottery production and several dining types were made in the vicinity of Thermae or in nearby settlements on the Black Sea coast. The main part of the tableware was imported from production centers in Constantinople, Aegean Thrace and Greece. Its significant quantity and diversity were undoubtedly a consequence of the intensive trade that the settlement had maintained with the Byzantine capital and the cities in the interior of Thrace.

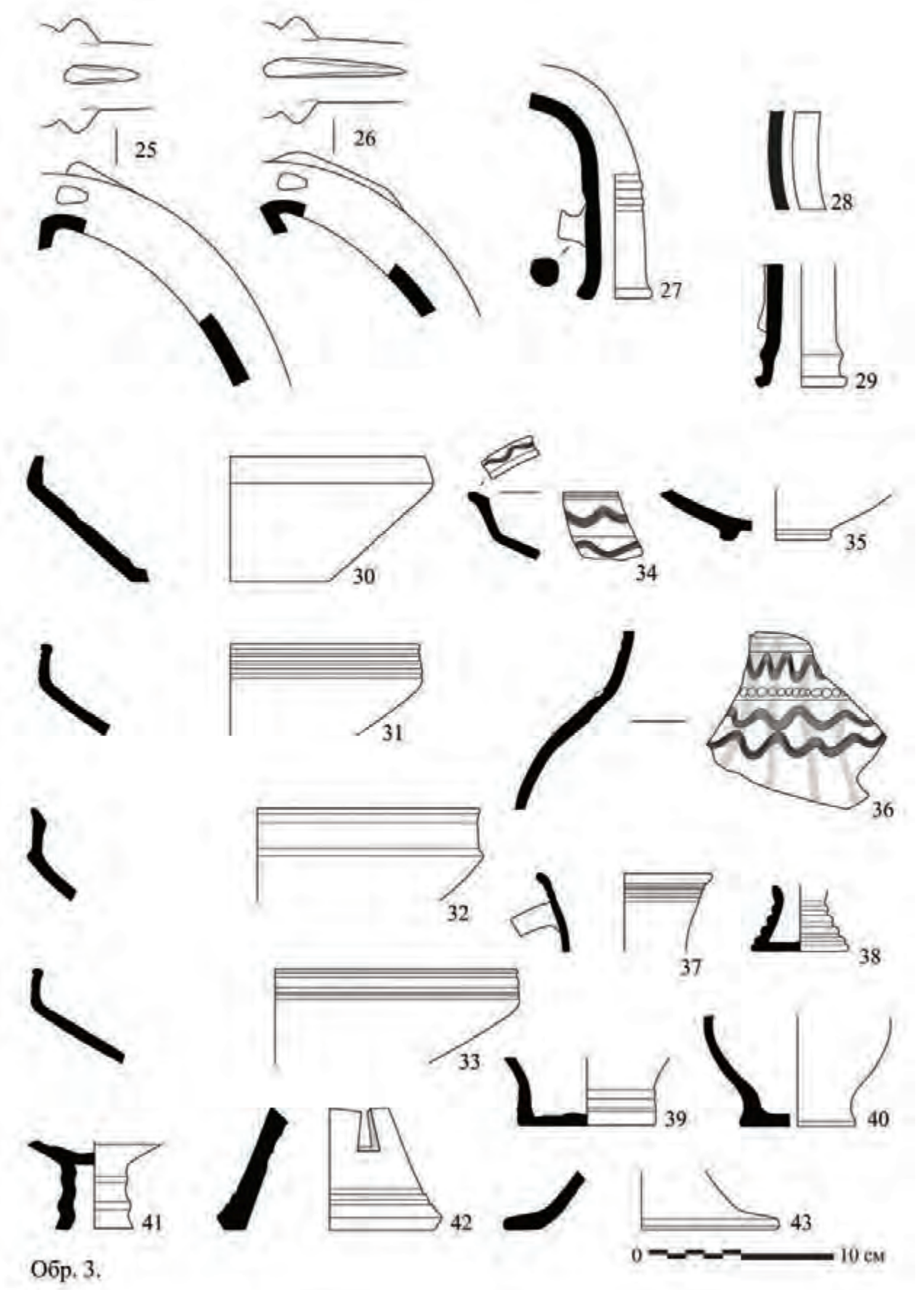
The chronology of the finds focuses on the period from the second half of the 11th to the beginning of the 13th c. and confirms the excavators' initial observations of the city's expansion at the end of the 11th c. At the same time, the pottery gives matter for reconsideration of the theories already expressed about the end of life in medieval Thermae. During the surveys after 2008 in different sectors of the fortress traces of a massive fire were found, which experts explain with the destruction of the city by the Latin Emperor Henry of Flanders during his punitive action in Thrace in 1206. Nevertheless, according to pottery, life in the town was obviously not discontinued. The presence of the imposing Byzantine types Zeuxippus Ware and Elaborate incised Ware shows that the city was inhabited and probably maintained its regular trade contacts at least until the middle of the 13th c.



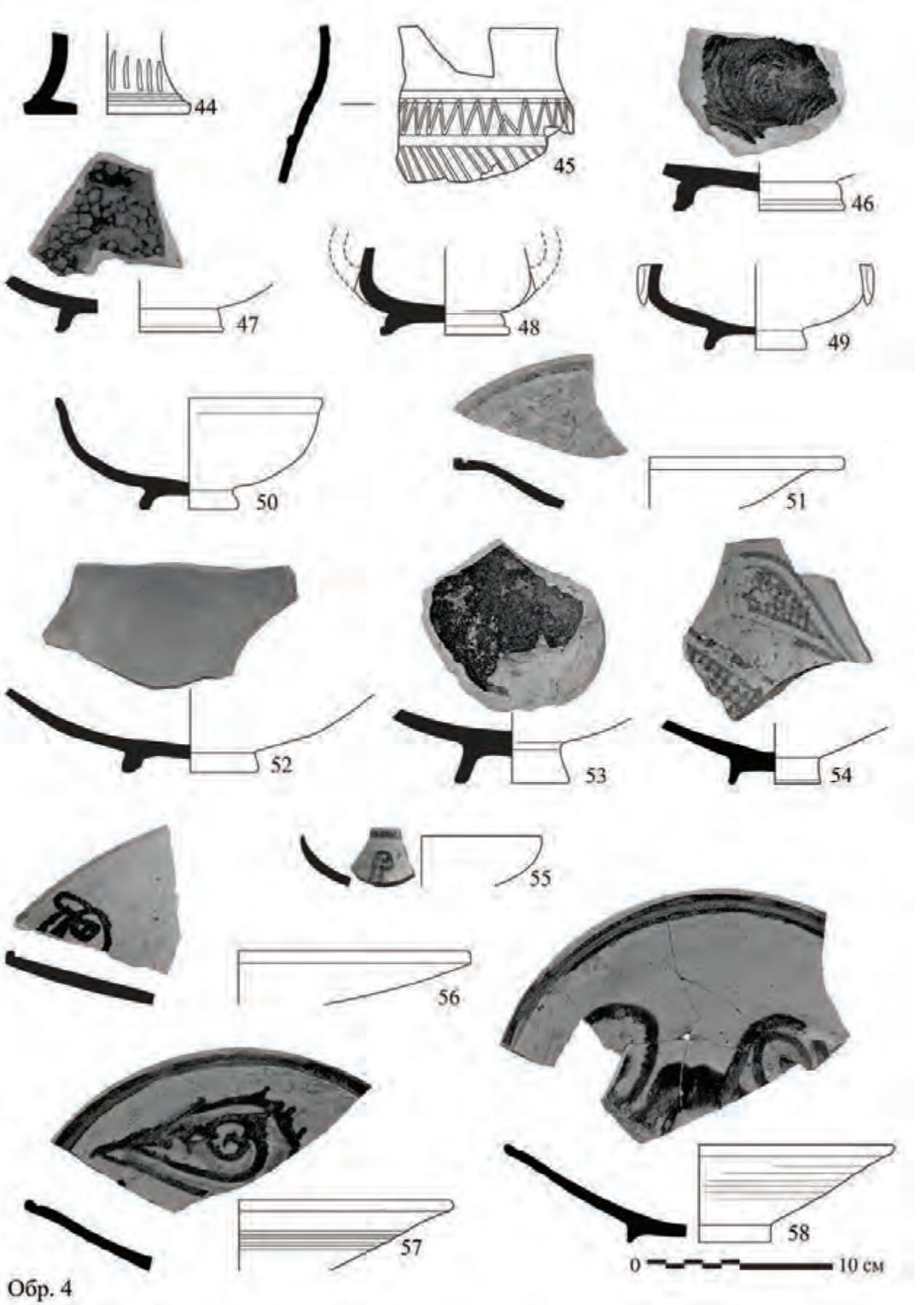
Обр. 1. Кухненска керамика, източена на крачно грънчарско колело



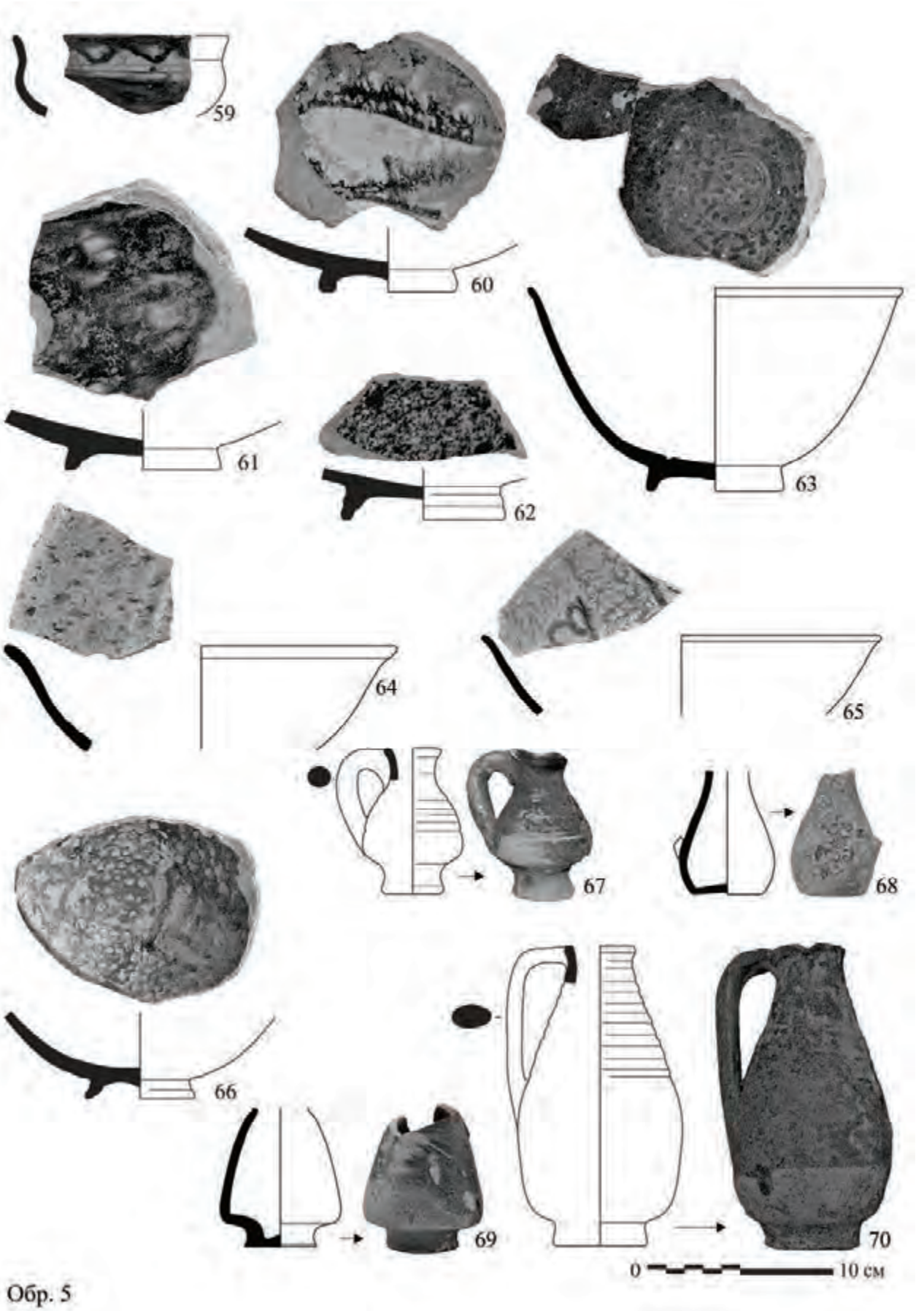
Обр. 2. Кухненска и трапезна керамика, източена на крачно грънчарско колело



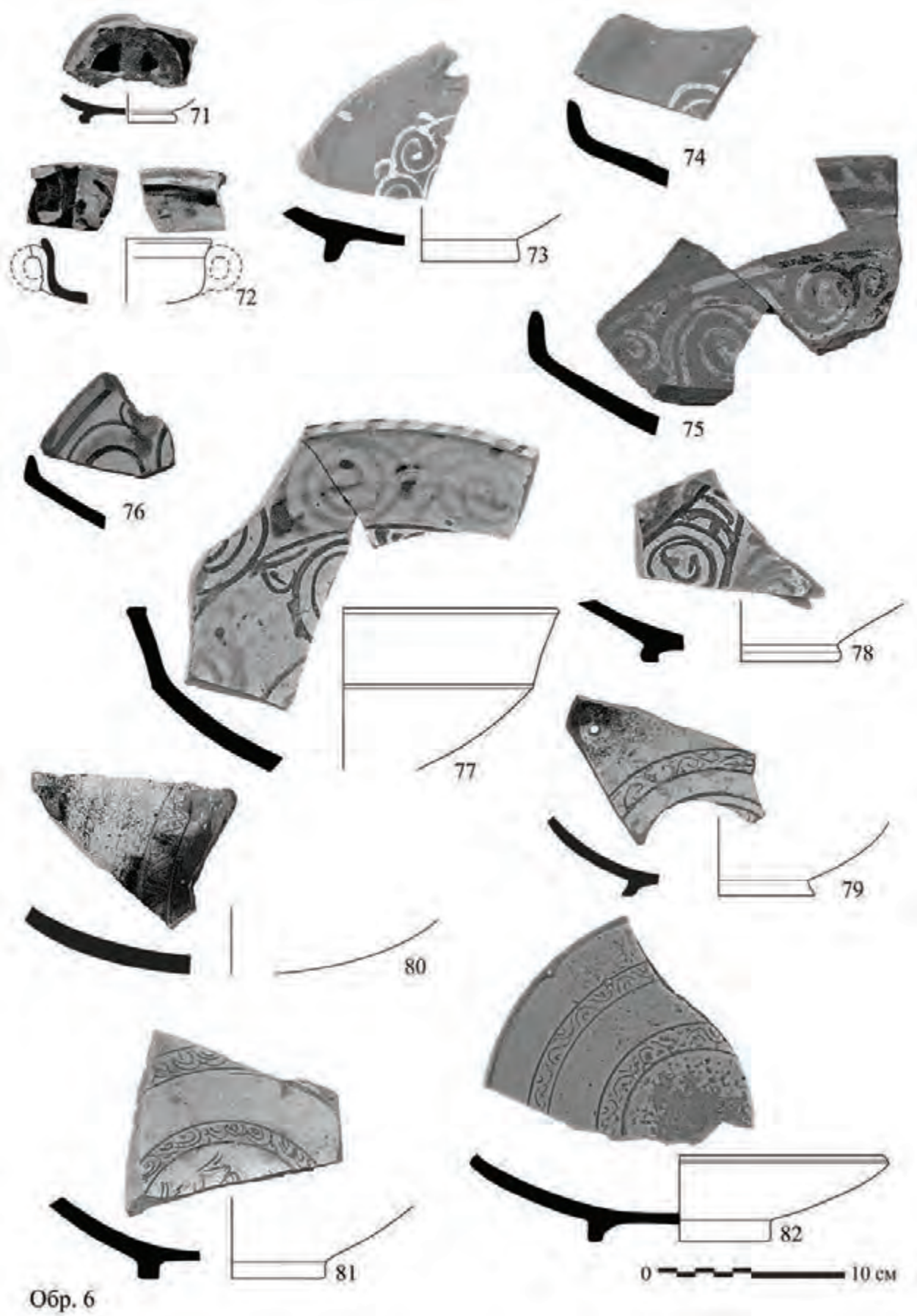
Обр. 3. Тегленици, трапезна керамика, източена на крачно грънчарско колело със слюдеста ангоба



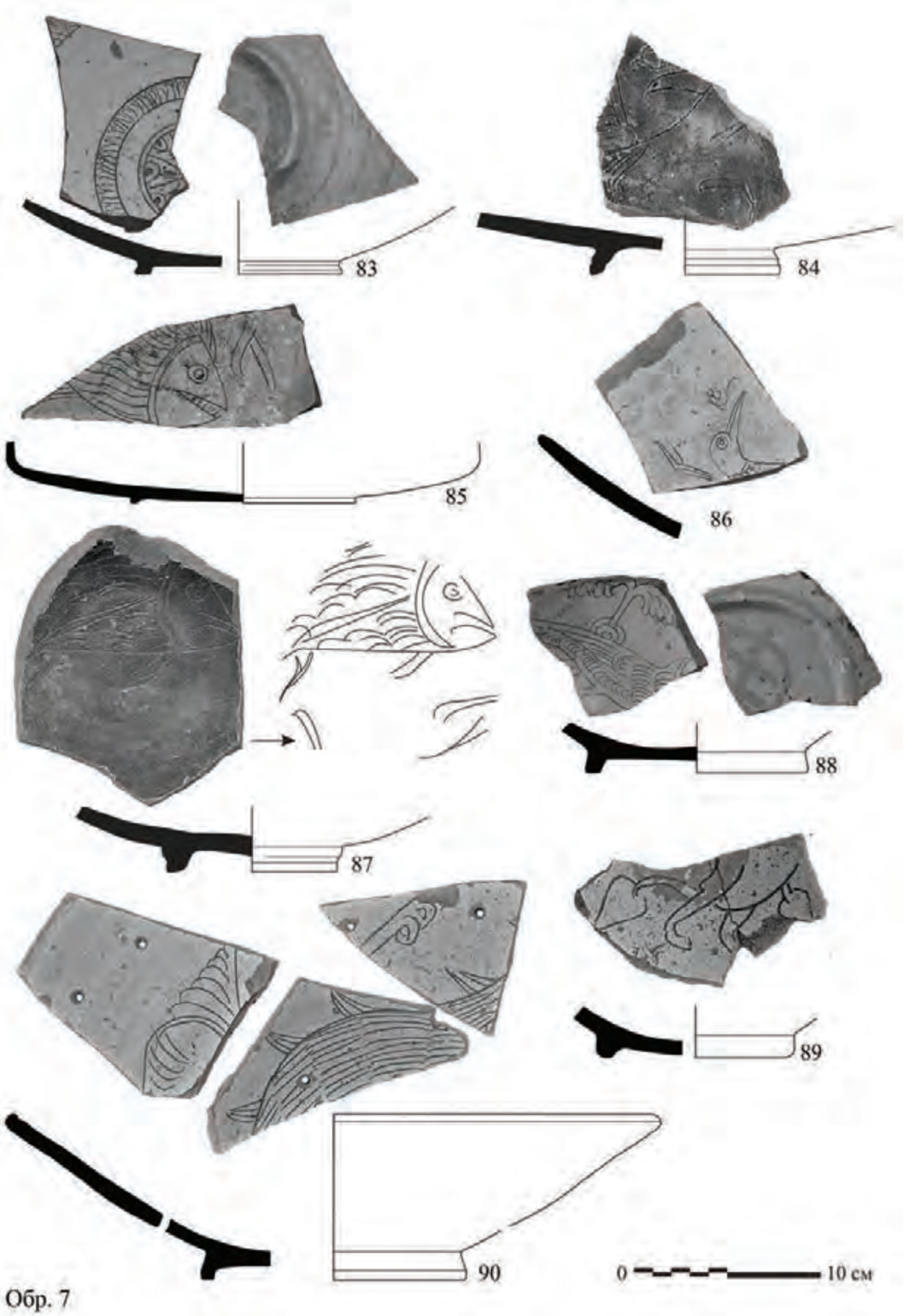
Обр. 4. Червеноглинена глазирана керамика, белоглинена глазирана керамика класове I, IV / Glazed White Ware I, IV



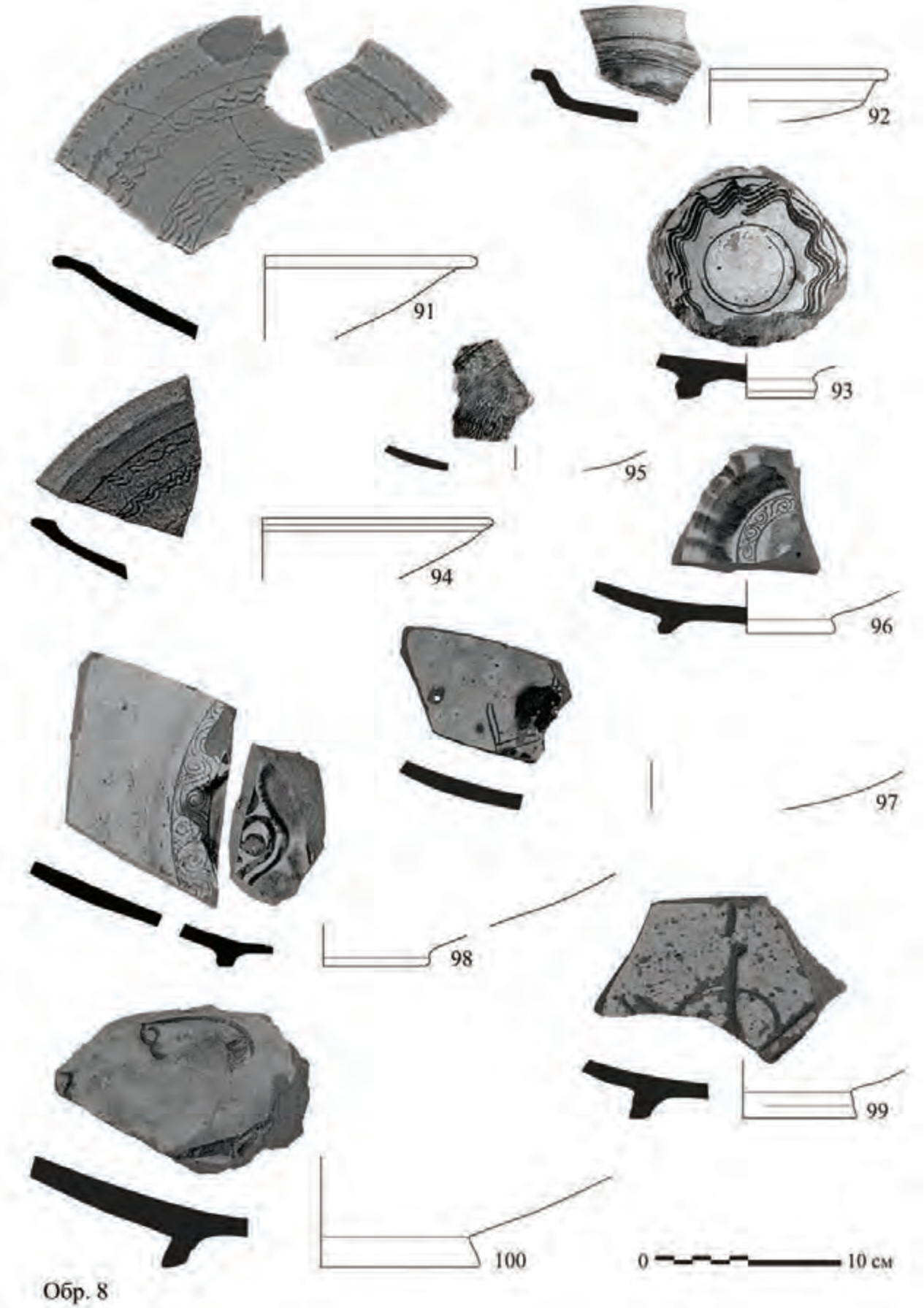
Обр. 5. Белоглинена глазирана керамика класове IV, V / Glazed White Ware IV, V



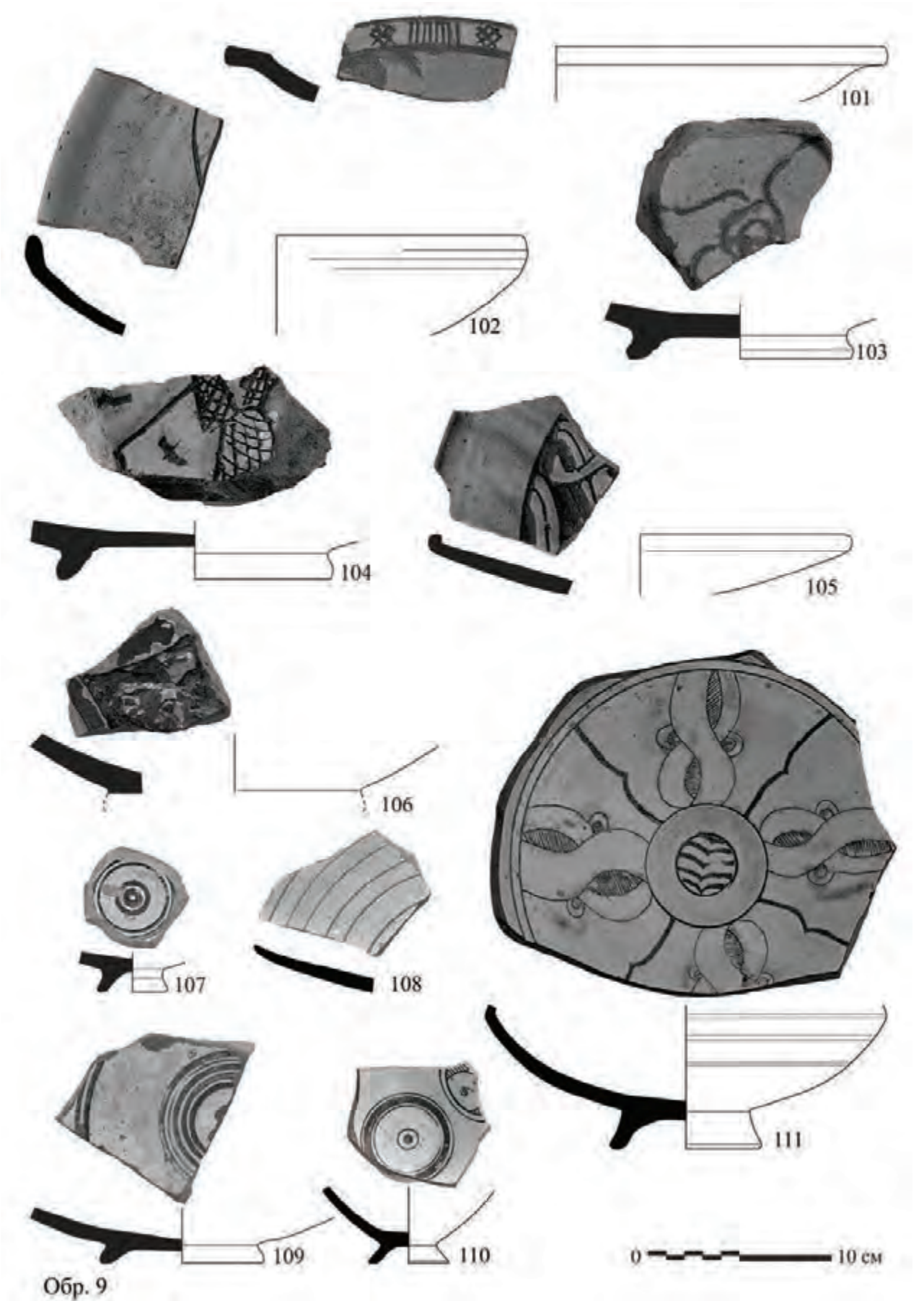
Обр. 6. Полихромна керамика / Polychrome Ware; рисувана с ангоба глазирана керамика / Light on Dark Slip-Painted II; рисувана с кафяво и зелено глазирана керамика / Green and Brown Painted Ware; ранна сграфито керамика / Fine Sgraffito Ware



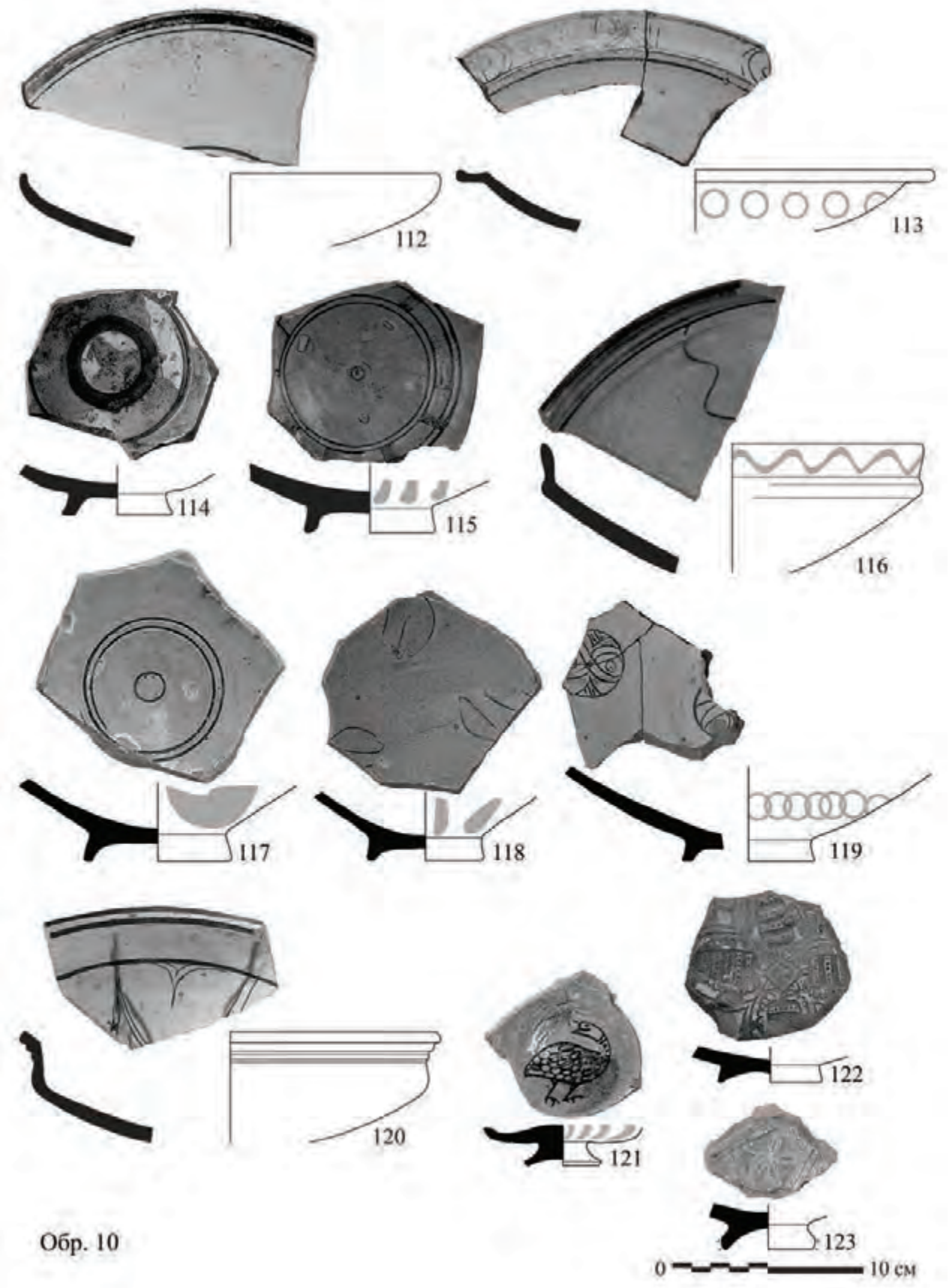
Обр. 7. Ранна сграфито керамика / Fine Sgraffito Ware



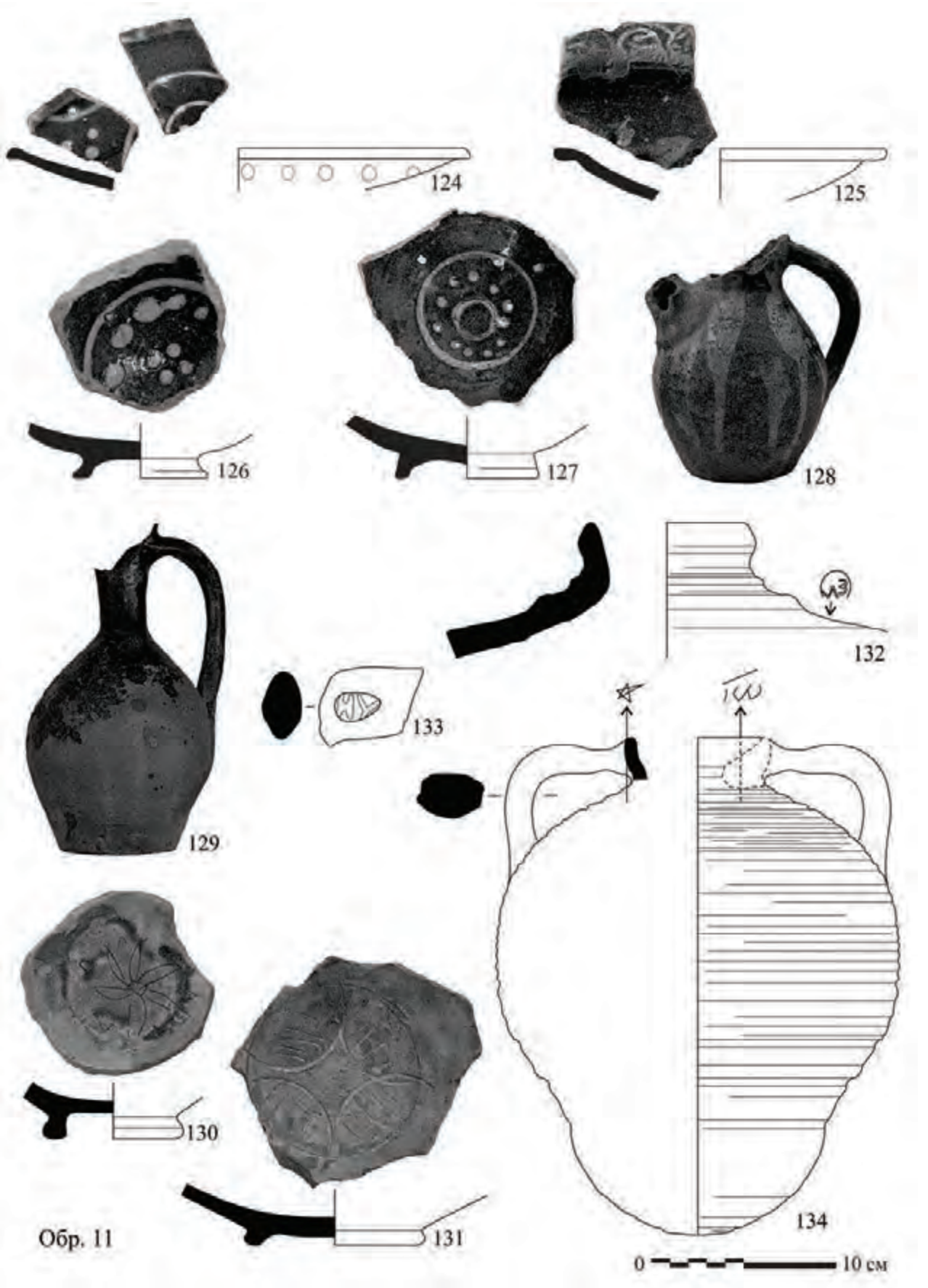
Обр. 8. Ранна сграфито керамика / Fine Sgraffito Ware; ранна сграфито керамика с рисувана украса / Painted Fine Sgraffito Ware; сграфито керамика с широка линия на врязване / Incised Ware



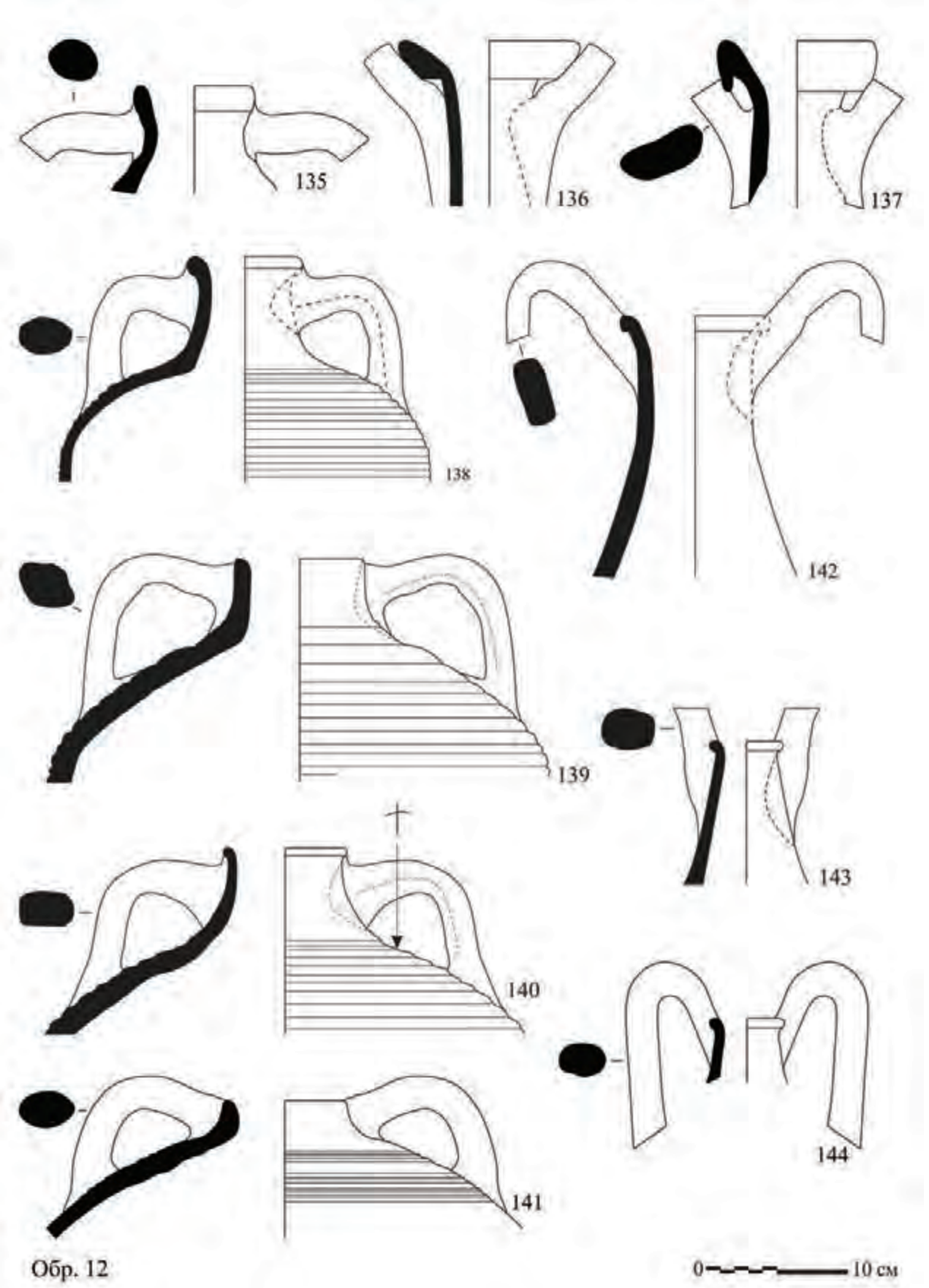
Обр. 9. Сграфито керамика с широка линия на врязване / Incised Ware; сграфито керамика с отнемане на фона / Champleve Ware; сграфито керамика тип „Зевксип“ / Zeuxippus Ware



Обр. 10. Сграфито керамика тип „Зевксип“ / Zeuxippus Ware; сграфито керамика с тънка и широка линия на врязване / Elaborate Incised Ware



Обр. 11. Глазирана керамика, рисувана с ангоба / Slip-painted Ware; късна сграфито керамика; средновизантийски амфори



Обр. 12. Средновизантийски амфори

ПРЕДМЕТИ НА ХРИСТИЯНСКИЯ КУЛТ ОТ ПРОУЧВАНИЯТА НА АКВЕ КАЛИДЕ, БУРГАСКИ МИНЕРАЛНИ БАНИ

Стела ДОНЧЕВА

Настоящата работа представя част от металните находки, намерени при археологическите разкопки на обект „Акве калиде, Бургаски минерални бани“ през последните няколко години под ръководството на Димчо Момчилов и Цоня Дражева, която, за съжаление, вече не е между нас. За повечето от находките има информация за точното местонамиране, за други сведенията са безвъзвратно загубени и не могат да бъдат възстановени. Въпреки това металните находки са важен дял от цялостната картина на проучванията на обекта и не могат да останат извън нея. В този първи етап от тяхното обнародване са включени предметите, свързани с християнския култ. Сред тях попадат иконка, медальон и шест кръста. За прегледност отделните предмети са подредени по номерация, отговаряща на изображенията в текста. Съществуващата информация за тяхното местонамиране, инвентарен номер и размери са поместени в началото на описанието на всяка една находка.

1. Иконка. *Бронз (АК 123/13. Кв. С2. Дълб. 2,87 м. Ю-1,40 м. З-3,10 м) (обр. 1.1-3).*

Размери: дължина 2,1-2,2 см; ширина 1,7 см; дължина на ухото 0,5 см; дебелина 0,15 см.

Върху лицевата страна е представен св. Георги с ризница, брониран набедреник, хламида и нимб. С лявата ръка придържа голям кръгъл щит с подчертан умбон, а в дясната – копие. В съответствие с установената традиция св. Георги е изобразен като юноша с издължено овално лице, прав нос, извити вежди и широко отворени очи, с характерното предаване на косата във вид на калпак от едри букли. Останалите подробности от лицето, както и част от детайлите са нарушени, а някои – обезличени при техническото изпълнение на отливката. От двете страни на нимба в гръцки унициал е изписано „Θ Α“ вляво и „Γє“ вдясно, което е абревиатура на името на светеца: „Θ (Α)Γ(ιος) Γє(οργιος)“. По края на полето върви релефен ръб. Върху обратната страна е врязан неособено прецизно латински кръст.

Медальон на св. Георги воин, хронологически определен в XI в., с идентична иконография се съхранява в Ермитажа (Пуцко 1969, 217-224). Релефът му се отличава с архаична форма, характерна за паметниците на провинциалното изкуство. Изображението се намира в пълно съответствие с иконографското представяне на светеца по различни паметници на металопластиката и иконописта, където акцентът е върху неговите личностни качества на храбър воин и защитник на хората.

Образът върху паметника е с нарушени пропорции на човешкото тяло подобно на изображението върху представената иконка от Акве калиде – несъразмерно голяма глава, къси крака, дълга дясна ръка. Главата на светеца е обкръжена с нимб и надпис от двете страни – Θ ΓЄΟΡΓΗΟС (Αγιος Γεοργηος) (Пуцко 1969, 221). Нарушаването на класическата ортография е прието да се счита за една от отличителните черти на провинциалните надписи, в които нерядко се наблюдават случаи с изписване на η вместо ι, ο вместо ω или ον. Такава замяна е особено характерна за периода след X в., когато буквата ι във византийската епиграфика става рядкост (Лазарев

1960, 188 сл.).

Предпочитанието на византийците да изобразяват фигурата на стоящия св. Георги воин пешак опрян с лява ръка върху щит, а с дясната придържащ копие намира потвърждение в много други паметници. Близък пример е фигурата на св. Георги върху камея от XI в. от колекцията на Оръжейната палата в Москва (Писарская 1965, 21, табл. XXX). Подобна композиция е особено популярна за живописта и предметите на малката пластика от средновизантийския период – стеатитов портрет във Ватопед (XI в.), емайл от XI в. в съкровищницата на „Сан Марко", мозайка в катедралата „Чефалу" (1148 г.), икони в Ермитажа и Херсонес от XI-XII в. и др. (Лазарев 1953, 186-222).

Сюжет с изображение на св. Димитър в цял ръст с копие и кръгъл щит, хронологически отнесен към XI-XII в., е известен от бронзовата матрица от с. Опака, Русенско (Дончева 2015, 39-40, 194-195, No 36). Върху бронзова плочка с позлата от Константинопол (XI в.) е изобразен фронтално светец с щит и копие – св. Теодор Стратилат (Buckton 1994, 148, Abb. 160; Дончева 2015, 35, обр. 29). Подобна трактовка на изображенията на светци воини се наблюдава върху два триптиха от слонова кост от края на X – началото на XI в. в Лувъра и Британския музей (Lowden 2003, 216, Abb. 123; 218, Abb. 124).

Споменатите примери, детайли от иконографията (форма на копието и щита), както и епиграфските особености на надписа, определят датировката на иконката в XI-XII в. Тя се потвърждава и от цяла серия моливдовули с подобна иконография (Шандровская 1994, табл. I, 3, 7; Йорданов 1993, 92, No 164-165, табл. 17, 164; 169, No 353, табл. 31, 353; 205, No 445, табл. 38; Jordanov, Zekova 2007, 67, 274, No 146; 144, 290, No 377). Характерните черти, сред които схематизацията на образа, примитивността на трактовката на тялото, начинът на техническото изпълнение и др., отнасят изделието към продукцията на извънстоличните ателиета на провинциалното византийско изкуство, успешно копиращи и пресъздаващи иконографски схеми и типове на утвърдени християнски персонажи.

2. Медальон. *Бронз (АКм 306/15. Кв. D-1. Дълб. 29,25-28,70 м. Южно от турската баня) (обр. 2.1-3).*

Размери: диаметър – 2,4-2,5 см; дебелина – 0,1-0,2 см.

Медальонът е с кръгла форма и едностранно релефно изображение. В горната част е пробит кръгъл отвор. Части от такива отвори се забелязват по очертанието в долната част и при страните. Полукръглите дъги са мястото, където са били поставени щифтовете, закрепващи изделието към основата, която може да е била процесиен кръст, реликварий, дървено сандъче или друго подобно изделие. По-късно е пробит кръглият отвор в горния край, с което е било променено и първоначалното предназначение на медальона от апликация (вставка) в пандантив и нагръдна икона.

По края върви пояс от насечки – начупена линия, оформяща триъгълни полета. В затвореното от рамката изобразително поле е нанесен образът на светец воин. Силно повредената лицева повърхност не позволява да се определят всички подробности от фронталното изображение. Доловими са някои характерни черти, като овалното лице, късата и широка малка брада, овалната коса, нимба около главата. Свитата дясна ръка пред тялото държи копие, а лявата – меч, чиято ръкохватка се очертава под рамото. Облеклото се състои от ризница и хламида. Обезличените буквени означения от двете страни на фигурата затрудняват на пръв поглед неговото определяне. Единствената запазена буква „Θ", нанесена вдясно от изображението, показва, че става дума за св. Теодор. Иконографските особености, описани по-горе (овално лице и къса широка брада), насочват към образа на военния светец св. Теодор Тирон. Подобни изображения от средновизантийския период освен по оловните печати се срещат и по стените на храмовете (мозайката в църквата на манастира „Св. Лука" на Хеликон (XI в.) (Walter 2003, 55-56, Abb. 36).

Сюжетът е много сходен с матрицата от Стара Загора от XI-XII в., върху която е представен св. Георги (Янков 1992, 227-230, обр. 2; Дончева 2015, 36, 189, кат. No 34). Светецът е облечен с ризница и хламида, закопчана с фибула на лявото рамо. В свитата дясна ръка държи копие, а в лявата – меч. Подобна матрица с образа на св. Димитър е намерена в североизточните части на страната (Дончева, Николов 2008, 386-395; Дончева 2015, 37-38, обр. 30; 191-193, кат. No 35). Облеклото на светеца се състои от броня с правоъгълни плочки и хламида. Дясната ръка е свита в лакътя и държи копие, а лявата – кръгъл щит. Подобен бронзов медальон, датиран във втората половина на XII в. и представящ изображение на св. Теодор с тясно лице, клинообразна брада, копие и меч; с надпис O AГНOC ΘEWDOROS, нанесен вдясно на светеца, се съхранява в Националния музей в София (Тотев 2002, 151-154). Медальон с изображение на св. Никола, хронологически определен в последната четвърт на XI в., произхожда от Переяславското съкровище (Пуцко 1993, 90-94, рис. 1, 1).

Иконографията върху всички тези паметници е сходна с тази при моливдовулите от първата половина на XI в. (Шандровская 1994, 70-89, табл. I-4,5,6). Собствениците на византийските печати са поместили свещените изображения не като украса, а за покровителство и защита (Лихачев 1911, 38). Разполагайки с ограничено изобразително поле, гравьорът е отдавал предпочитание на допоясното предаване на фигурата, а целта е била да се постигне максимална изразителност. Представянето на светците воини в доспехи, с копие и меч (щит) се свързва с ролята им на светци покровители (Фергюсън 1998, 184).

3. Кръст. *Бронз (Витрина – Исторически музей. Няма данни) (обр. 3.1-3).*

Размери: дължина – 5,5 см; ширина – 3,5 см; дебелина – 0,2-0,3 см.

Половина от двоен кръст реликварий с релефно изображение на Разпятие Христово. В долния край е запазен щифтът за шарнирното свързване с другата половина. Христос е с изправено тяло, леко наклонена надясно глава, облечен с дълъг колобиум без ръкави, покрит с отвесни гънки. Чертите на лицето не личат. Разтворените ръце са с големи, грубо предадени длани. Краката са върху субпеданеум с допрени пети. Над големия нимб, обхващащ цялата глава, вместо титул е изобразен кръст с разширяващи се краища.

При този широко разпространен тип реликварии върху едната страна се изобразява Разпятието, а върху другата – Богородица Оранта в напълно опростени схеми. Липсват медальони и бюстове на евангелисти. Фигурите са сковани и схематични. Досега от територията на България са известни около 60 екземпляра, като постепенно се налага мнението, че този тип кръстове са едни от най-ранните, разпространени в края на IX-X в. (Дончева-Петкова 2011, 131-136, обр. 28, 304а и пос. лит.). Трябва да се посочат тези, които са открити при разкопки в манастира край с. Равна, Провадийско, Нова Черна, до северната порта в Плиска, в региона на Преслав, в средновековното селище край с. Одърци, Добричко (Дончева-Петкова 1999, 125 и пос. лит.), в местността Градището до с. Якимово, Монтанско (Милчев 1963, 29, обр. 8-9), Дръстър, крепостите Капидава, Пъкуюл луй Соаре, Диногеция, Исакча; Средище, Цар Асен и Брадвари, Силистренско, от X – началото на XI в. (Атанасов 2007, 214-215, обр. 51, 52, 54, 56-58 и пос. лит.; Атанасов, Йотов 1989, 87, табл. V-13, VI-13; Георгиева 1958, 607, обр. 1; Mănuci-Adameştreanu 1984, 375-388, Pl. I, 1; Diaconu, Vilceanu 1972, 155, Pl. XXVIII, 1, 3, 4, 7). Голяма група от цели и отделни части от двойни кръстове с изображения на Разпятието в някой от двата варианта – Христос с дълъг колобиум или с къса перизома от едната страна и с Богородица Оранта от другата, произхождат от различни райони на Преслав (Георгиева 1958, 607, обр. 1). Подобни кръстове, определени в същите хронологични граници, се съхраняват в Националния музей в Будапеща (Lovag 1971, 143-164; 150, fig. 2, 6). Този вид реликварии се определят като ре-

плики на „палестинските кръстове с плосък релеф“ (Миятев 1921, 65, обр. 45). За определянето на началната граница на разпространение е важен екземплярът от църква No 2 до крепостта Скала, намерен в хоризонт от X в. (Йотов, Атанасов 1998, 96, табл. XCIX, 323). Аналогичен оловен кръст – полуфабрикат, произхожда от Руйно и доказва местна изработка (Атанасов 1991а, 41, табл. IV-35). Такива кръстове са произвеждани в центровете за художествен метал в околностите на Преслав от X в. – тези при с. Новосел, Шуменско (Бонев, Дончева 2011, 36, 295, таб. LIII, 619-620) и с. Надарево, Търговищко (Дончева-Петкова 2008, 286, обр. 7). Датировката на този тип кръстове се отнася към X-XI в.

4. Кръст. *Бронз (АК 202/14. Кв. Е-1. Дълб. 34,0-32,85 м. Насипен пласт) (обр. 4.1-3).*

Размери: дължина – 3 см; ширина – 2,5 см; дължина на ухото – 0,7 см; дебелина – 0,2 см.

Единичен едностранен кръст с ухо за окачване в горния край. Равнораменен с разцъфнали краища, завършващи с кръгли орнаменти в тях. В центъра е поместено гнездо, от което излизат релефни линии, разполовяващи всяко рамо. Полето на раменета между тях е зает от насечки. Върху кръглият орнамент при дясното напречно рамо се забелязват малки неправилни отвори, получени при отливането и вследствие на недостатъчното количество разтопен метал, необходим за запълване на цялата форма.

Досега са известни над 20 подобни кръста (некропола при с. Градешница (втора половина на IX – начало на XI в.), Врачанско (Mašov 1979, 45-46, fig. 16, 1), Шуменска крепост, с. Самотино, Варненско, крепостта Овеч при Провадия и др.) (Дончева-Петкова 2011, 244, таб. CXCV, No 1231-1238). Напълно идентични едностранни оловни кръстове, декорирани с геометрични и растителни орнаменти, са намерени при Дръстър (края на IX – X в.) и крепостта до с. Окорш, Дуловско, в хоризонт от първата половина на X в. Вторият кръст от Окорш е бракувано изделие, което доказва местно производство (Атанасов 2007, 212, обр. 43, 47). Два подобни кръста, единият от които оловен модел, са намерени по време на проучванията на производствения център при с. Златар, Преславско, чиято дейност се отнася към първата половина и средата на X в. (Дончева 2009, 688-690; Дончева 2013, 389-391). Приведените аналози определят времето на разпространение на този тип кръстове – от втората половина на IX до началото на XI в.

5. Кръст. *Бронз (АК В-1. Дълб. 31,35 м) (обр. 5.1-3).*

Размери: дължина – 4,3 см; ширина – 2,8 см; дължина на ухото – 1,2 см; дебелина – 0,2 см.

Единичен едностранен кръст с ухо за окачване в горния край с релефни геометрични мотиви. Раменета са тесни и прави, подчертани с релефен бордюр, средокръстието е отбелязано с пъпка. Издължената долна част на вертикалното рамо завършва, подобно на хоризонталните, с раздвоени (разцъфнали) краища с релефно очертан кръг с точка. По края на раменета минава бордюр.

Подобен оловен кръст, отнесен към X-XI в., е намерен при крепостта Картал кале до с. Руйно, Силистренско (Атанасов 1991а, 28-50, табл. III-20). При него краищата на раменета са разширени и завършват във формата на трилистник, образуван от еднакво големи пъпки. Няколко подобни екземпляра са включени в каталог на кръстове от Киевска Русия (X-XIII в.) (Кайль, Нечитайло 2006, 48, No 437; 68, No 627).

6. Кръст. *Бронз (Няма данни) (обр. 6.1-3).*

Размери: дължина – 3,8 см; ширина – 2,5 см; дължина на ухото – 0,6 см; дебелина – 0,25 см.

Единичен кръст, силно горял, с ухо за окачване в горния край. Хоризонталното и долната част на вертикалното заоблено рамо завършват с три капки. Върху лицевата страна е представено Христовото Разпятие. Христос е предаден с изправено тяло, леко наклонена надясно глава, облечен с къса перисома. Личат и допрените крака със събрани при петите стъпала. Главата му достига до нивото на

хоризонталното рамо. Предвид състоянието на предмета е трудно да се установи дали над фигурата на Христос има изображение. Вероятно над нимба е представен правоъгълният титул подобно на други такива кръстове. Обратната страна е напълно обезличена, което прави невъзможно уточняването на нейните особености. Примери за кръстове с близки по форма изображения и с надписи върху обратната страна са известни от средновековния некропол край с. Туховища, Благоевградско, и с. Йерусалимово, община Любимец. Датировката се определя не по-късно от XI-XII в. (Дончева-Петкова 2011, 235-237, обр. 68, No 1191, 1193, таб. CXC, 1191, 1193).

7. Кръст. *Сребро (Няма данни) (обр. 7.1-3).*

Размери: дължина – 2,8 см; ширина – 2 см; дължина на ухото – 0,6 см; дебелина – 0,2-0,3 см.

Единичен едностранен кръст с профилирани рамена и ухо за окачване в горния край. Рамената завършват с релефни капковидни орнаменти със сфери в края. В средокръстието е монтирано кръгло гнездо за инкрустация на камък или стъклена паста, която не е запазена. Сходни кръстове, определяни като най-ранни (XI-XII в.), са намерени на територията на Латвия (Мугуревич 1965, 65-66, табл. VIII, 6-9) и редица руски градове и некрополи от края на XI – до XIII в. (Кайль, Нечитайло 2006, 8, No 4; 36, No 291; 40, No 334; Ханенко 1900, No 184-185, 188). При някои от тях в средокръстието е поместено изображение на светец (Седова 1981, 54-55, обр. 16, 10-11). От българските земи произхождат някои подобни екземпляри, намерени в Одърци, Пернишката крепост, Плиска, Преслав и др. (Дончева-Петкова 2011, 255-258, обр. 75). Разгледаните енколпиони се поставят в края на XI – началото на XII в.

8. Рамо от процесиен кръст. *Бронз (АК 71/12. Кв. А6. 2,12 м от Кота 34,86 м) (обр. 8.1-3).*

Размери: дължина – 5,1 см; ширина – 0,6-2,4 см; дебелина – 0,2-0,3 см.

Запазено долно вертикално рамо от процесиен кръст с част от дръжката, отлята заедно с тялото. Липсват украса и надписи, както и гнезда за релефни медальони. Не се забелязват следи от допълнителен метален обков върху корпуса. Единственото, което се забелязва, са косите успоредни нарези по дръжката в долния край, които имат технологично предназначение, свързано с укрепването на корпуса към държача. В средата на рамото от лицевата страна върви релефен ръб, прекъсващ пред уширените краища, които завършват с капковидни плътни орнаменти. Забелязва се леко усукване на оста на рамото вляво, получено при отливането на предмета. Обратната страна на тялото е плоска, с допълнително засичане при основата на дръжката.

Размерите на запазеното долно рамо причисляват кръста към т.нар. процесийни кръстове със „средни размери", които се отнасят най-общо към XI-XII в. и могат да имат различно предназначение – процесийни, кръстове от интериора на църквата, за хоругви и др. (Атанасов 1991б, 77-97; Тотев 2012а, 46-61; Тотев 2012б, 66-80). Пример за кръст с дръжка, отлята заедно с корпуса, без украса, с неизвестно местонамиране и датиран в XII-XIII в. се съхранява във Варненския музей (Тотев, Плетньов 2011, 111-112). Липсата на орнаментация и надписи не дават голяма възможност за прецизиране на датировката. Предвид големината и формата на запазеното рамо процесийният кръст може да бъде отнесен към XII в.

Материалът на изработка, липсата на украса и надписи, както и недотам прецизното изпълнение на отливката подсказват неговия провинциален произход. Възпроизвеждането на подобни образци със средствата на леярската практика не е представлявало трудност за средновековните майстори. Вероятността намереният при проучванията на средновековната крепост Акве калиде-Терма бронзов кръст да е отлят в някоя местна работилница не е изключена. За наличието на такива на това място свидетелстват намерените калъпи и матрици (Дончева, Дражева 2015, 140-144;

Дончева 2015, 48-50, 211-213, No 45; 228-229, No 53.), както и многобройните фрагменти от леярски съдове и шлаки.

Разнообразието от предмети на християнския култ, намерени при проучването на Акве калиде, както и следите от леярска дейност, упражнявана на територията на укреплението и близката околност, потвърждават целенасоченото производство на подобни изделия, които успешно задоволявали потребностите на общността и отразявали религиозния светоглед на нейните членове.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Атанасов 1991а: Г. Атанасов. Християнски паметници от ранносредновековната крепост до село Руйно, Дуловско. – Добруджа, 8, 1991, 28-50.

Атанасов 1991б: Г. Атанасов. Средновековни църковни кръстове от Южна Добруджа. – Известия на Народния музей – Варна, 27/42, 1991, 77-97.

Атанасов 2007: Г. Атанасов. Християнският Дуросторум-Дръстър. Велико Търново, 2007.

Атанасов, Йотов 1989: Г. Атанасов, В. Йотов. Кръстове-енколпиони и медальони от ранносредновековната крепост до с. Цар Асен, Силистренско. – Добруджа, 6, 1989, 81-97.

Бонев, Дончева 2011: С. Бонев, С. Дончева. Старобългарски производствен център за художествен метал при с. Новосел, Шуменско. Велико Търново, 2011.

Георгиева 1958: С. Георгиева. Кръстове-енколпиони от средновековен Преслав. – В: Сборник изследвания в чест на акад. Димитър Дечев по случай 80 годишнината му. София, 1958, 605-610.

Дончева 2009: С. Дончева. Център за производство на художествен метал при с. Златар, Преславско. – В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 688-690.

Дончева 2013: С. Дончева. Производствен център за металопластика при с. Златар, община Велики Преслав. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 389-391.

Дончева 2015: С. Дончева. Калъпи и матрици от Българското средновековие (IX-XIV в.). Велико Търново, 2015.

Дончева, Дражева 2015: С. Дончева, Ц. Дражева. Два калъпа за накити от средновековната крепост Акве калиде-Терма в Бургаски минерални бани. – Известия на Бургаския музей, 5, 2015, 140-144.

Дончева, Николов 2008: С. Дончева, Н. Николов. Християнската култура в средновековна България. 1100 години от смъртта на Св. Княз Борис Михаил (ок. 835-907 г.). Велико Търново, 2008, 386-395.

Дончева-Петкова 1999: Л. Дончева-Петкова. Одърци. Селище от Първото българско царство. Т. 1. София, 1999.

Дончева-Петкова 2008: Л. Дончева-Петкова. За датата и произхода на някои типове кръстове-енколпиони от Средновековна България. – В: Християнската култура в средновековна България. 1100 години от смъртта на Св. Княз Борис-Михаил (ок. 835-907 г.). Велико Търново, 2008, 278-288.

Дончева-Петкова 2011: Л. Дончева-Петкова. Средновековни кръстове-енколпиони от България (IX-XIV в.). София, 2011.

Зверуго 1975: Зверуго, Я. Древний Волковыск. Минск, 1975, с. 41-43, рис. 13, 14-18.

Йорданов 1993: И. Йорданов. Печатите от стратегията в Преслав. София, 1993.

Йотов, Атанасов 1998: В. Йотов, Г. Атанасов. Скала. Крепост от X-XI век до с. Кладенци, Тервелско. София, 1998.

Кайль, Нечитайло 2006: В. Кайль, В. Нечитайло. Каталог нательных христианских крестов, подвесок и накладок с изображением креста периода Киевской Руси X-XIII ст. Луганск, 2006.

Лазарев 1953: В. Лазарев. Новый памятник станковой живописи XII в. и образ Георгия-воина в византийском и древнерусском искусстве. – Византийский временник, 6, 1953, 186-222.

Лазарев 1960: В. Лазарев. Мозайки Софии Киевской. Москва, 1960.

Лихачев 1911: Н. Лихачев. Историческое зна-

чение итало-греческой иконописи. Санкт Петербург, 1911.
Милчев 1963: А. Милчев. Ранносредновековни български накити и кръстове енколпиони от Северозападна България. – Археология, 1963, 3, 22-36.
Миятев 1921: К. Миятев. Палестински кръстове в България. – Годишник на Народния музей за 1921, 59-89.
Мугуревич 1965: Э. Мугуревич. Восточная Латвия и соседние земли в X-XIII вв. Рига, 1965.
Писарская 1965: Л. Писарская. Памятники византийского искуства V-XV веков в Гос. Оружейнной палате. Ленинград – Москва, 1965.
Пуцко 1969: В. Пуцко. Византийский медальон с изображением Герогия-воина. – Советская археология, 2, 1969, 217-224.
Пуцко 1993: В. Пуцко. Переяславский клад 1912 г. – КСИА, 208, 1993, 90-94.
Седова 1981: М. Седова. Ювелирные изделия Древнего Новгорода (X-XV вв.). Москва, 1981.
Тотев 2002: К. Тотев. Бронзов медальон с изображение на свети Теодор-воин. – В: Оръжие и снаряжение през Късната античност и Средновековието IV-XV в. Варна, 2002, 151-154.
Тотев 2012а: К. Тотев. Константинополски литийни кръстове от бронз, открити в България. Част I. – Археология, 2012, 1, 46-61.
Тотев 2012б: К. Тотев. Константинополски литийни кръстове от бронз, открити в България. Част II. – Археология, 2012, 2, 66-80.
Тотев, Плетньов 2011: К. Тотев, В. Плетньов. Византийско изкуство. Християнски реликви от Варненско XI-XIV в. Варна, 2011.
Фергюсън 1998: Д. Фергюсън. Християнский символизм. Москва, 1998.
Ханенко 1900: Б. Ханенко. Древности русские. Кресты и образки. Киевь, 1900.
Шандровская 1994: В. Шандровская. Изображения святых воинов в византийской сфрагистике и нумизматике. – В: Византия и Ближний Восток (Памяти А. В. Банк). Санкт-Петербург, 1994, 70-89.
Янков 1992: Д. Янков. Средновековни модели-матрици от Стара Загора. – В: Приноси към българската археология. Т. 1. София, 1992, 227-230.
Buckton 1994: D. Buckton. Byzantium. Treasures of Byzantine Art and Culture. London, British Museum Press, 1994.
Diaconu, Vilceanu 1972: P. Diaconu, D. Vilceanu. Păcuiul lui Soare. Vol. 1. Bucureşti, 1972.
Jordanov, Zekova 2007: I. Jordanov, Z. Zekova. Catalogue of Medieval Seals at the Regional Historical Museum of Shumen. Shumen, 2007.
Lovag 1971: Z. Lovag. Byzantine type reliquary pectoral crosses in the Hungarian national museum. – Folia archaeologica, 22, 1971, 143-164.
Lowden 2003: J. Lowden. Early Christian and Byzantine Art. London, 2003.
Mănuci-Adameştreanu 1984: G. Mănuci-Adameştreanu. Elemente de cultură Biznatinaă la gurile Dunării. – Peuce, 9, 1984, 375-388.
Mašov 1979: S. Mašov. La nécropole médiévale près du village Gradešnica, dép. De Vraca. – In: Culture et art en Bulgarie médiévale (VIII-XIV s.) (Известия на Археологическия институт, 35). Sofia, 1979, 31-47.
Walter 2003: Ch. Walter. The Warrior Saints in Byzantine Tradition. 2003, Cornwall.

FINDS OF CHRISTIANITY FROM AQUAE CALIDAE, BURGAS MINERAL BATHS

Stella Doncheva

(Summary)

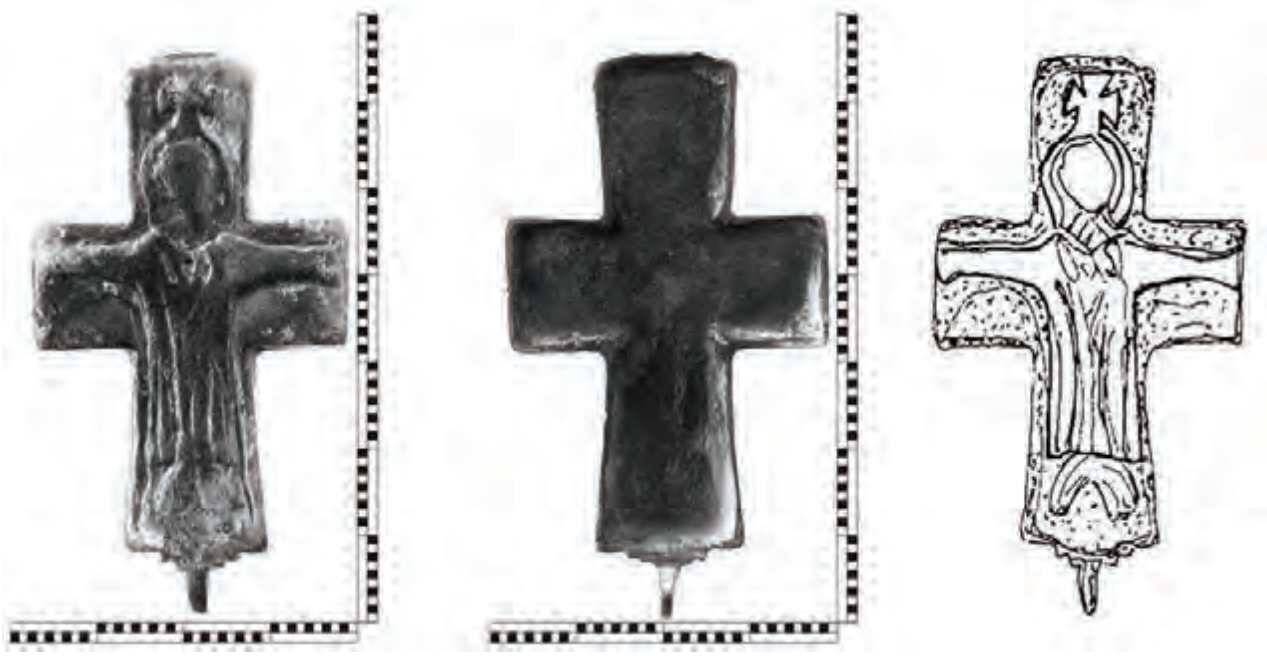
This work presents a part of metal artifacts found during archaeological excavations at Aquae Calidae site, Burgas Mineral Baths in recent years under the leadership of Dimtcho Momtchilov and Tsonya Drazheva who, unfortunately, is not among us. Most of the objects have an exact place of find, but information about others is lost and can not be recovered. However, metal artefacts are an important part of the overall picture of studies of this site and can not stay outside. This first stage of their publication includes items related to the Christian cult, for instance – icon, medallion and six crosses.



Обр. 1. Акве калиде. Иконка. Бронз. XI-XII в.



Обр. 2. Акве калиде. Медальон. Бронз. XI-XII в.



Обр. 3. Акве калиде. Кръст. Бронз. X-XI в.



Обр. 4. Акве калиде. Кръст. Бронз. X-XI в.



Обр. 5. Акве калиде. Кръст. Бронз. X-XI в.



Обр. 6. Акве калиде. Кръст. Бронз. XI-XII в.



Обр. 7. Акве калиде. Кръст. Сребро. XI-XII в.



Обр. 8. Акве калиде. Рамо от процесиен кръст. Бронз. XII в.

НУМИЗМАТИЧНИЯТ КОМПЛЕКС ОТКРИТ ПО ВРЕМЕ НА РАЗКОПКИТЕ НА AQUAE CALIDAE ПРЕЗ 2013-2015 Г.

Мирослава ДОТКОВА

В резултат на археологическите проучвания през последните години на територията на обект „Късноантична и средновековна крепост Акве калиде-Терма, Акве калиде -Музей“ наред с останалите находки са открити и голям брой монети. Обект на настоящото проучване са монетите, намерени по време на разкопките от 2013 до 2015 г. Нумизматичният комплекс обхваща периода от IV в. пр. Хр. до началото на XX в. и дава значителна информация за икономическия и политическия живот в региона, за пътищата на търговия и комуникация. Откритите монети се отличават с голямо разнообразие по отношение на техния произход, хронология и номинал. Нумизматичният материал е съставен основно от бронзови емисии, предназначени за всекидневна употреба на местните пазари. Много от тях носят следи от продължително участие в циркулационния поток. Предвид характера на проучвания обект вероятно голяма част от откритите монети са вотивни дарове, оставяни от посетителите в светилището, посветено на трите нимфи, а друга част са инцидентни случайни загуби на нискостойностни номинали.

Най-ранните монети, открити на този етап от проучванията, са бронзовите емисии на Месамбрия от IV-III в. пр. Хр. (табло I/1). Ранното бронзово монетосечене на западнопонтийския полис Месамбрия е обслужвало преди всичко локалния пазар, поради което тези монети са откривани или в самия град или в територии, намиращи се близо до него. Към ранните монети от елинистическия период се отнася и бронзова емисия на Лизимах (323-281 г. пр. Хр.), отсечена в Лизимахия. Монетите от този тип – глава на Атина с атически шлем, надясно / лъв в скок надясно, се срещат като единични находки при разкопките на големи обекти в Тракия от този период като Севтополис, Кабиле, Пистирос (Юрукова 1998, 18).

Следващите по хронология емисии, открити по време на проучванията в Акве калиде, са от времето на Римската република. Инвазията на Рим в земите на Балканския полуостров води до навлизане в паричното обращение на огромно количество сребърни и бронзови емисии, дело основно на централната монетарница. Само няколко от откритите по време на разкопките през последните години монети са сребърни, като всички те са римски. Най-ранната от тях е денарий на Ti. Minucius C.f. Augurinus от 134 г. пр. Хр. (табло I/2). Най-ранните римски бронзови монети са от времето на император Август (27 г. пр. Хр. – 14 г. сл. Хр.), асове, отсечени в монетарницата на Пергам през 25-23 г. пр. Хр., предназначени за заплащането на римските легиони, дислоцирани в източните провинции в Мала Азия и на Балканите (табло I/3).

Към епохата на ранния принципат се отнася и монета на един от последните тракийски владетели – Реметалк I (12/11 г. пр. Хр. – 12/13 г. сл. Хр.) (табло I/4), свидетелство за посещения на изворите и светилището от местното население. Техният тип глава на Август / глава на Реметалк илюстрира почти пълния политически и икономически контрол, осъществяван от Рим над тракийските земи в края на I в. пр. Хр. и началото на I в.

сл. Хр.

Останалият нумизматичен материал от I в. засега е представен само с единични бронзови екземпляри. Към него се отнася и най-ранната провинциална монета от времето на Клавдий/Нерон (54-68), отсечена в колонията Филипи, провинция Македония (табло I/5). След хиатус от около 30 години следващите по хронология монети, открити при разкопките през 2013-2015 г., са от времето на император Траян (98-117) – денарий, дупондии, ас.

От II в. се забелязва осезаемо увеличаване на монетния материал, което показва нарастване на обема на монетите в обращение. Изворите и Светилището на нимфите, както и построените след средата на I в. бани са били посещавани от римски военни лица, голяма част от тях ветерани от близко намиращата се колония Деултум, които оставяли своя оброк на нимфите под формата на дребни бронзови монети – дупондии и асове на Траян (98-117), Хадриан (117-138) (табло I/6) и Антонин Пий (138-161).

За значителен период от време – от средата на II до средата на III в., в нумизматичния комплекс преобладават емисиите на градовете в Тракия и Мизия. Повишеният брой на монетите на провинциалните градове от средата на II и особено от първата половина на III в. се дължи на тяхната доминираща роля на местните пазари. Най-многобройни са емисиите на Анхиало (табло I/7, 8, табло II/10), в чиято градска територия се намира Акве калиде, и на близко разположената колония Деултум (табло II/9, табло II/11). Хронологически са застъпени монети от времето на Антонин Пий (138-161) до Филип Араб (244-249). Сред провинциалните монети присъства и псевдоавтономна емисия на град Примнесос във Фригия от времето на Антонините. На този етап от проучванията тази монета е от най-отдалечената област, присъстваща в нумизматичния комплекс на Акве калиде от периода II-III в. Това е не само единственият екземпляр от монетите на този град, намерен в днешните български земи, но и единственият, открит по време на археологически проучвания. Неговото наличие може да се обясни с придвижването на военни части от Мала Азия към Тракия, посетили изворите на Акве калиде, или със заселването на ветерани, служили в района на Фригия в този регион.

Следващата група от монети, открити по време на разкопките, са от втората половина на III в., преди монетната реформа на Диоклециан от 294 г. Това са медни вместо циркулиралите на по-ранен етап в Римската империя сребърни антониниани, номинал, въведен с монетната реформа на Каракала от 215 г. След средата на III в. в резултат на финансовата криза, обхванала Империята, сребърното съдържание в тях постепенно намалява до такава степен, че се превръщат в медни монети. Намерени са емисии на почти всички императори от този период, дело на монетарниците в Милано, Сисция, Сердика, Хераклея и Кизик (табло III/12, 13, 14, 15).

От времето на Първата тетрархия са открити няколко монети – с името на император Диоклециан, всички отсечени в монетарницата на Хераклея.

Най-значителната част от нумизматичния комплекс, намерен при археологическите проучвания в Акве калиде през 2013-2015 г., заемат монетите от периода IV – първата половина на V в. Големите количества бронзови монети от това време са характерни за почти всички късноантични обекти на територията на България. През IV в. с провеждането на няколко частични монетни реформи и с налагане на практиката за отсичане на последователно доминиращи типове, които след известен период се сменят с други, бронзовите монети били на няколко пъти извеждани от реално обращение. Емисиите от този период, открити в Акве калиде, циркулират без прекъсване до средата на V в., свидетелство за непрекъснат активен живот на територията на обекта. Преобладаващата част от тях са монети на различните представители на династията, основана от Константин Велики (306-

337). Най-многобройни са емисиите на Константин I, а от синовете му – тези на Констанций II (337-361). Представени са почти всички известни типове от това време. Преобладават екземплярите от типа Gloria Exercitus с двата варианта от 330-335 (табло III/22, табло IV/25, 26, 27) и 335-337 г. Количественото преобладаване на емисиите от тези години се дължи на големия брой отсечени монети с тези типове. Добре застъпени са и възпоменателните емисии, отсечени в чест на новата столица Константинопол – Constantinopolis (табло III/23) и Urbs Roma (330-335), върху чиито аверси са изобразени бюстове на персонификациите на Рим и Константинопол. Присъстват и постумни монети на Константин I, отсечени след смъртта му в периода 337-341 г., от неговите наследници (табло III/24). От управлението на Констанций II (337-361) най-многобройни са екземплярите от типа FEL TEMP REPARATIO – Виртус пробожда повален конник (табло IV/29).

Сравнително добре са застъпени и монетите на императорите от следващите династии от втората половина на IV и началото на V в. – Валентинианова и Теодосиевата. Монетите на императорите от Валентинианова династия са от двата основни типа, срещани върху бронзовите емисии: Gloria Romanorum – императорът в ход надясно влачи пленник за косите (табло IV/32) и Securitas Reipublicae – Виктория в ход наляво държи венец и палмова клонка (табло IV/31), и двата типа символ на военни победи.

От изследвания нумизматичен материал от IV в., произхождащ от археологическите проучвания в рамките на обекта, може да се твърди, че преобладават малките номинали бронзови монети, отсечени в източните монетарници. Присъстват и монети на централните монетарници в Сисция и Аквилея. Западните монетарници са представени от единични екземпляри, дело на ателиетата в Тицинум и Арл (табло III/17). В зависимост от броя монети, при които могат да бъдат определени монетарниците, където са отсечени, те се подреждат по следния начин:

Никомедия – 19
Константинопол – 17
Кизик – 16
Хераклея – 13
Тесалоника – 13
Сисция – 4
Аквилея – 4
Антиохия – 2
Тицинум – 1
Арл – 1

Най-многобройни са екземплярите, дело на ателиетата в Никомедия и Константинопол. Това е отражение на тенденцията за преимуществено циркулиране в определена територия на монети от близко намиращи се монетарници.

Почти всички емисии от втората половина на IV в. принадлежат на най-малките бронзови номинали Æ 3 и Æ 4. Досега са открити само 3 монети от номинал Æ 2 на Констанций II (табло IV/28), Констанс и Теодосий I (табло V/33), сравнително по-рядко срещащ се в нумизматичните комплекси от археологически проучвания. В много лошо състояние, със силно изтрити и обезличени повърхности, за да бъдат датирани с точност, са значителен брой монети, за които може да се приеме, че са циркулирали в края на IV и първата половина на V в. Голяма част от монетите от този период са със заличени изображения и надписи, резултат от дългата циркулация на някои от тях, характеристиката на метала и влиянието на минералната вода по време на продължителния им престой в пръстта. Екземплярите показват постепенното влошаване на качеството на монетите, породено от инфлационните процеси чрез намаляване на теглата и размерите им. Характерът на монетната циркулация от края на IV и началото на V в. се определя от нарастваща инфлация и сеченето на огромни количества нискостойностни емисии.

Горната хронологическа граница за монетите от периода на Късната античност е средата на V в. В края на IV-V в. балканските провинции стават арена на множество военни

конфликти, което неминуемо се отразява и на монетната циркулация, която през втората половина на V в. постепенно затихва. От този период и в Акве калиде не са идентифицирани монети в резултат на настъпилия рязък спад в монетното обращение. Подобен хиатус от около 40-50 години е характерен за множество балкански селища. Причините за това са икономическата разруха вследствие на големия брой варварски нашествия и тоталното обезценяване на бронзовия номинал.

Началото на византийското монетосечене се поставя с монетната реформа на император Анастасий I (491-518) в 498 г., която засяга само бронзовите монети и чиято основна цел е стабилизирането на бронзовия номинал. Византийските монети, открити при разкопките на Акве калиде, могат да се разделят на два хронологически периода – от края на V до началото на VII в. и от последната четвърт на X до третата четвърт на XIII в. От първия период, края на V – началото на VII в., са представени монети на почти всички управлявали императори, като най-късните емисии са от времето на Фока (602-610). С най-голям брой са монетите на Юстиниан I (527-565), издадени след монетната реформа през 538 г., (табло V/37) и на Юстин II (565-578) (табло V/38, 39, 40), императорите с най-дълъг период на управление през VI в. Преобладават основно монети с големи номинали – 40 и 20 нумии, а от по-малките номинали са застъпени главно пентанумии (табло V/36). При монетарниците преобладават решително монетните ателиета на столицата Константинопол, следвани от Тесалоника, по-слабо са застъпени емисиите на Кизик и Никомедия, срещат се и единични бройки на монетарниците в Антиохия и Картаген.

В началото на VII в. монетната циркулация рязко спада. Най-късни от този период според откритията досега нумизматичен материал са три монети от 40 и 20 нумии на император Фока (602-610) (табло VI/42). За намаляването и прекъсването на циркулацията на монети в Акве калиде в началото на VII в. голяма роля играе обезлюдяването на земите на юг от Дунав в резултат на честите варварски нашествия и изтеглянето на населението от малките равнинни селища, каквото е и Акве калиде, в планински крепости или в големи, добре защитени градски центрове.

Хиатусът, който настъпва в монетното обращение от началото на VII в., продължаващ почти до началото на XI в., е характерен за всички проучвани средновековни обекти в Тракия. Единствената открита досега при проучванията на обекта монета, която се датира между тези два периода, е фолис на император Лъв VI (886-912) (табло VI/43).

Възстановяването на монетната циркулация в Акве калиде става в края на X - началото на XI в. и се дължи основно на въвеждането на парични данъци от страна на Византия, както и на присъствието на византийски административни структури и военни гарнизони в региона. Нумизматичният материал от този период се състои от почти всички известни типове анонимни фолиси, най-масово циркулиращите номинали през XI в. (табло VI/44, 45).

Политическото укрепване на Византия през XII в., по времето на Комнините, се отразява и върху монетната система и производство. Паричната реформа, извършена от основателя на тази династия – Алексий I Комнин (1081-1118), през 1092 г., въвежда значителни промени във формата и номиналите на издаваните монети. Това се отразява и върху монетната циркулация в Акве калиде, където от този период са открити голямо количество монети. Най-голям дял сред тях заемат емисиите от третото и четвъртото билоново монетосечене на Мануил I Комнин (1143-1180), които са масово разпространени в българските земи, където играят ролята на основни парични средства в монетната циркулация през този период (табло VII/49, 50).

Значителна част от нумизматичния комплекс на Акве калиде през XIII в. заемат латинските константинополски и солунски имитации, сечени след 1204 г. в

новосъздадената Латинска империя. За свое улеснение латинските рицари запазили и продължили сеченето на монети по византийски образец в окупираните от тях територии на Византийската империя. Изображенията върху тези имитации представляват комбинации от иконографски типове на емисиите на Комнините и Ангелите. Тези емисии, произвеждани през първата половина на XIII в., са били сечени в изключително големи количества и представляват основната част от използваните монети не само в Латинската империя, но и във Второто българско царство. Почти всички са дело на ателиетата в Константинопол, само една е отсечена в Солун, което вероятно се дължи на обстоятелството, че производството на латински имитации в Солун е можело да продължи само до 1224 г., когато градът е превзет от Теодор Комнин и обявен за столица на Епирското деспотство. През първата половина на XIII в. най-разпространеният в българските земи монетен тип е бил малкомодулният латински константинополски имитационен тип А, нещо, което се потвърждава и от резултатите при разкопките на Акве калиде, където монетите от този тип са с най-голям брой (табло VII/52). Голяма част от латинските имитации са претърпели грубо орязване – практика, възникнала във връзка с непрекъснатото намаляване на тегловния стандарт на медните скифати (табло VII/53, 54, 55). Това е предизвикано от масовото навлизане в циркулационната среда на малкомодулните билонови скифати (Йорданов 1984, 96), довело до орязване на намиращите се в циркулация монети с по-голям диаметър. Наред с големия брой латински имитации е открита само една българска имитация от тип С, най-разпространеният тип от българските имитации.

Най-късните византийски емисии, открити на този етап от проучванията в Акве калиде, са три медни монети от времето на Михаил VIII Палеолог (1258-1282), императора, който успява да възстанови Византийската империя и да сложи край на продължилото 57 години господство на латинците.

От този период са и единствените български средновековни монети с името на владетел, открити по време на разкопките – две медни монети на цар Мицо (1257-1263). Тяхното наличие на територията на обекта най-вероятно се дължи на факта, че регионът около Месамбрия е бил част от владенията на Мицо. Монетосеченето на този владетел е имало по-скоро пропаганден характер, но с него се поставя началото на монетната деноминация в българските земи след паричната криза в средата на XIII в. (Дочев, 2009, 48). Откритите византийски и български монети от втората половина на XIII в. на този етап определят горната хронологическа граница на обитаване на археологическия обект през Средновековието, която при продължаващите проучвания и откриването на нови материали може да се окаже и по-късна.

Изследването на нумизматичния комплекс на Акве калиде дава възможност за извършване на хронологически анализ на периодите на обитаване и допълва информацията за множеството икономически и политически събития, оказали влияние върху Акве калиде през дългия период на тяхното съществуване.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Дочев 2009: К. Дочев. Каталог на българските средновековни монети XIII-XIV век. Велико Търново, 2009.

Йорданов 1984: И. Йорданов. Монети и монетно обръщение в средновековна България 1081-1261. София, 1984.

Юрукова 1998: Й. Юрукова. Бронзовото монетосечене на Лизимахия. – Нумизматика и сфрагистика, 1998, 1, 16-30.

ТАБЛИЦА 1

Монети, открити при разкопките на обект Aquae calidae през 2013-2015 г.

№	Държава / Владетел	Монетарница / Датировка	Аверс	Реверс	Метал, номинал	Диаметър, мм	Тегло, г	Библиография	ПИН
1.	Месамбрия	IV-III в.пр. Хр.	Коринтски шлем, насреща.	[ME] ΣA между спиците на колело.	Æ	15/16	2,02	Price 275	126/15
2.	Месамбрия	IV-III в.пр. Хр.	Коринтски шлем, насреща.	ME [T или Σ A] между спиците на колело	Æ	16	1,70		128/15
3.	Месамбрия	III-II в.пр. Хр.	Глава на жена, надясно.	.... / IANΩN Атина, права, наляво, държи щит и хвърля копие.	Æ	19/18	4,29	Price 280	132/14
4.	Рим, Република Ti.Minucius C.f. Augurinus	Рим 134 г. пр. Хр.	TI MINVCI C.F AVGVRINI Глава на Рома с шлем, надясно.	Колона върху база, от двете ѝ страни по една права фигура. Фигурата вдясно държи в дясната си ръка lituus, а тази вляво е стъпила с левия си крак върху модиус. Отгоре RO / MA, вдясно ↓AVGVRINI, вляво ↑ T…VCI	AR денарий	18	2,74	Crawford, 243	73/14
5.	Реметалк I, Тракия (ок. 11 г. пр. Хр. – 12 г.)		ΚΑΙΣΑ..... Глава на Август, надясно, контрамарка?.	ΒΑΣΙΛΕΩ./ .....ΑΛΚΟV Глава на Реметалк с диадема, надясно.	Æ	19/18	4,94		3/14
6.	Клавдий/Нерон (54-68)	Филипи	VIC / AVG Виктория върху база, права, наляво, в дясната ръка държи венец, в лявата палмова клонка.	COHOR / PRA. /, в отреза PHILIP Три военни знамена.	Æ	16/17,5	3,30	RPC I, 1651	95/14
7.	Траян (98-117)	Рим (98-99 г.)	IMP CAES NERVA TRAIAN AVG GERM Глава с лавров венец, надясно.	PONT MAX TR POT COS II Пакс, права, насреща, с маслинова клонка и рог на изобилието.	AR денарий	17/19	2,78	RIC II, 17	296/14
8.	Траян (98-117)	Рим (98-117)	....ANO.... Глава, надясно.	Фигура, права, наляво.	Æ ас	23/20	6,15		74/15
9.	Хадриан (117-128)	Рим (134-138)	HADRIANVS / AVG COS III PP Бюст с лавров венец, надясно.	FELICITAS …C Императорът и Фелицитас се ръкуват.	Æ дупондий	26	8,98	RIC II, 805	356/14

№	Държава / Владетел	Монетарница / Датировка	Аверс	Реверс	Метал, номинал	Диаметър, мм	Тегло, г	Библиография	ПИН
10.	Комод (176-192)	Анхиало	AVT KAI Λ AVP / KOMOΔOC Бюст, надясно.	..... POV / ILIANOV AΓXIAΛЄΩN Триптолем в колесница, теглена от два змея, надясно.	Æ	29/27	14,62	Strack, 440	5/14
11.	Комод (176-192)	Анхиало	KOMOΔO. Бюст с лавров венец, надясно.	AΓXI… Гол Аполон, седнал върху скала, надясно, свири на лира.	Æ	24/23	6,52	Strack, 443	320/14
12.	Комод (176-192)	Анхиало	AV K.. AV / KOMOΔOC Бюст с лавров венец, надясно.	AΓXIA / ΛЄΩN Гол Аполон, седнал върху скала, надясно, свири на лира.	Æ	25,5/24	8,83	Strack, 443	250/13
13.	Комод (176-192)	Анхиало	AVT .... / KOMOΔOC Бюст с лавров венец, надясно.	AΓXIA / Λ / ЄΩN Тюхе с калатос, права, насреща, държи кормило и рог на изобилието.	Æ	20,5/20	5,89		233/14
14.	Гета Цезар (198-209)	Анхиало	Π CEΠTI / ГETAC K Бюст, надясно.	AΓXIAΛЄΩN Полумесец с три звезди.	Æ	18	2,72	Strack, 553	239/13
15.	Максимин (235-238)	Анхиало	.VT MAΞIMEIN / OC EVCEBHC AVГ Бюст с лавров венец, надясно.	OVΛΠIANΩN / AΓXIAΛEΩ, в отреза N Конкордия с калатос на главата, права, наляво, в дясната ръка държи патера, в лявата рог на изобилието.	Æ	26	8,55	Strack, 585	54/14
16.	Максимин (235-238)	Анхиало	AVT MAΞIMEIN / OC EVCEBHC AVГ Бюст с лавров венец, надясно.	OVΛΠIANΩ / AΓXIAΛEΩN Хигия, права, надясно храни змия от патера.	Æ	28/27	10,05	Strack, 583	231/14
17.	Диадумениан (217-218)	Деултум	C M …..NINVS DI-ADV Бюст, надясно.	COL .L ..C DEV Артемида в ход, надясно, в лявата ръка държи лък, с дясната вади стрела от колчан, в краката ѝ куче надясно.	Æ	23	5,69	Драганов 2006, 162	99/14
18.	Максимин (235-238)	Деултум	…MAXIMI… Бюст с лавров венец, надясно.	C F / . D Делфин, надясно.	Æ	16	2,15	Драганов 2006, 769	89/14
19.	Гордиан III (238-244)	Анхиало	…M ANT ГOPΔIA.. Бюст с лъчист венец, надясно.	OV..IAN.. / XIAΛ... Фигура в ход, наляво.	Æ	27/25	8,23		301/14

№	Държава / Владетел	Монетарница / Датировка	Аверс	Реверс	Метал, номинал	Диаметър, мм	Тегло, г	Библиография	ПИН
20.	Филип Араб (244-249)	Деултум	↻ IMP M I…PVS Бюст с лавров венец, наляво.	C F / P D Фонтан.	Æ	15	2,59	Драганов 2006,1783	200/14
21.	II в., псевдоавтономна	Prymnessus, Phrygia	IЄPACVN / ΚΛΗΤΟC Бюст на сената, наляво.	ΠPVMN / NЄCЄΩN Кибела седи на трон, наляво, с дясната ръка се подпира на тимпан, в краката ѝ лъв.	Æ	24	4,52	BMC 14	101/15
22.	Римска, провинциална II-III в.		Бюст, надясно.	Заличено изображение.	Æ	26/28	9,49		106/14
23.	Римска, провинциална II-III в.		Заличено изображение и надписи.	Фигура, права, насреща.	Æ	25,5/26	5,70		325/14
24.	Римска, провинциална II-III в.		Глава, надясно.	Фигура, права, насреща.	Æ	16/17	3,72		199/14
25.	Римска, провинциална II-III в.		Бюст, надясно.	Фигура, права, насреща.	Æ	20/19	2,84		431/14
26.	Втората половина на II – началото на III в.		Бюст надясно.	Неясно изображение.	Æ ядро за денарий	18/17,5	2,57		107/14
27.	Галиен (253-268)	Милано (259)	….NVS… Бюст с лъчист венец, надясно.	Императорът седи наляво, в дясната ръка държи кълбо, в лявата скиптър.	Æ антониниан	18,5	1,85	RIC V/I, 456	111/14
28.	Клавдий II (268-270)	Кизик (268-270)	IMP CLAV.. / VS AVG Бюст с лъчист венец, надясно.	PAX AETERNA A.. / SPQR Пакс права насреща, държи клонка и скиптър.	Æ антониниан	20	2,72	RIC V/I, 239	399/14
29.	Аврелиан (270-275)	Неопределена монетарница	IMP AVRELIANVS AVG Бюст с лъчист венец и ризница, надясно.	FORTVN / A / REDVX Фортуна, седнала върху колело, наляво, държи кормило и рог на изобилието.	Æ антониниан	21,5/19,5	3,11		115/14
30.	Диоклециан (284-306)	Хераклея (292)	IMP C C VAL DIO-CLETIANVS PF AVG Бюст с лъчист венец, надясно.	....CORDIA MILI / TVM / HЄ Юпитер и императорът държат статуетка на Виктория.	Æ антониниан	22/21	1,85	RIC V/II, 284	203/15
31.	Диоклециан (284-306)	Хераклея (292)	IMP C C VAL DIO-CLETIANVS PF AVG Бюст с лъчист венец, надясно.	CONCORDIA MILI / TVM / HΔ Юпитер и императорът държат статуетка на Виктория.	Æ антониниан	19	2,47	RIC V/II, 284	324/14

№	Държава / Владетел	Монетарница / Датировка	Аверс	Реверс	Метал, номинал	Диаметър, мм	Тегло, г	Библиография	ПИН
32.	Лициний I (308-324)	Хераклея (311-313)	IMP C VAL LICIN LICINIVS PF AVG Глава с диадема, надясно.	IOVI CONSER / VATORI AVGG / SMHT Юпитер, прав, наляво, в дясната ръка държи Виктория върху кълбо, в лявата скиптър, долу орел, в полето – Г.	Æ фолис	20/18	2,88	RIC VI, 73	425/14
33.	Лициний I (308-324)	Кизик (311-313)	IMP C VAL LICIN LICIN… Глава с лавров венец, надясно.	GENIO AVGVS / TI SMK Гений, прав, наляво, с патера и рог на изобилието, в полето вдясно – Є.	Æ фолис	19/20	3,11	RIC VI, 102	116/14
34.	Лициний II Цезар (317-324)	Антиохия (317-320)	DN VAL LICIN LICINIVS NOB C Бюст с диадема, наляво.	IOVI CONS / …TORI CAESS / SMANT Юпитер, прав, наляво, в дясната ръка държи Виктория върху кълбо, в лявата скиптър, долу вляво – пленник; в полето вдясно – Z.	Æ фолис	19	2,66	RIC VII, 29	9/14
35.	294-313	Неопределена монетарница	Глава с диадема, надясно.	Заличено изображение.	Æ фолис	23,5/23	4,09		43/14
36.	Краят на III – началото на IV в.	Неопределена монетарница	Бюст надясно.	Г Заличено изображение.	Æ фолис	22,5/21	4,28		443/14
37.	Константин I (306-337)	Тесалоника (330-337)	… / ROMA Бюст на Рома с шлем, наляво.	В отреза SMTSC. Капитолийската вълчица с Ромул и Рем, отгоре две звезди.	Æ	18	1,54	LRBC I, 838	234/13
38.	Константин I (306-337)	Хераклея (330-335)	CONSTANTI / NVS MAX AVG Бюст с лавров венец, надясно.	GLOR / IA EXERC / ITVS / SMHB Двама воини, прави, насреща, между тях две знамена.	Æ	17,5/18	2,11	LRBC I, 898	4/14
39.	Константин I (306-337)	Константинопол (330-335)	CONSTANTI / .... AV. Бюст с лавров венец, надясно.	GLOR / IA EXERC / ITVS / .ONSA• Двама воини, прави, насреща, между тях две знамена.	Æ	18/17	1,93	LRBC I, 1010	238/13
40.	Константин I, посмъртна	Константинопол (337-341)	Забулена глава, надясно.	Константин I изправен в квадрига, надясно. В отреза: CON..	Æ	13,5/ 14,5	1,41	LRBC I, 1057a	75/14
41.	Константин I (306-337)	Никомедия (330-335)	.ONSTANT. / NVS ..X AV. Бюст с диадема, надясно.	GLOR / IA EXERC / ITVS / SMNA Двама воини, прави, насреща, между тях две знамена.	Æ	18/18,5	1,64	LRBC I, 1116	232/13
42.	Константин I (306-337)	Никомедия (335-337)	..NSTANTI / … Бюст, надясно.	GLOR / IA EXERC / ITVS / SMNA Двама воини, прави, насреща, между тях едно знаме.	Æ	16/15,5	1,32	LRBC I, 1125	81/14

№	Държава / Владетел	Монетарница / Датировка	Аверс	Реверс	Метал, номинал	Диаметър, мм	Тегло, г	Библиография	ПИН
43.	Константин I (306-337)	Кизик (330-335)	CONSTAN / TINOPOLI Бюст на Константинополис с шлем, наляво.	Виктория върху прора, наляво. ..K.	Æ	18	2,10	LRBC I, 1220	108/14
44.	Константин I (306-337)	Кизик (330-335)	CONSTAN / TINOPOLI Бюст на Константинополис с шлем, наляво.	Виктория върху прора, наляво. *SMKA	Æ	17/18	1,63	LRBC I, 1260	14/15
45.	Константин I, посмъртна	Антиохия (337-341)	Забулена глава, надясно.	Константин I, изправен в квадрига, надясно. В отреза: SMAN.	Æ	14,5/13	1,60	LRBC I, 1374	88/14
46.	Константин I (306-337)	Неопределена монетарница (330-335)	CONSTAN / TINOPOL. Бюст на Константинополис с шлем, наляво.	Виктория върху прора, наляво.	Æ	20/17	1,33		72/14
47.	Константин I (306-337)	Неопределена монетарница (330-335)	UR.. / ..MA Заличено изображение.	Две звезди, заличено изображение.	Æ	15,5/17	1,30		77/14
48.	Константин I (306-337)	Неопределена монетарница (324-330)	Глава с диадема, надясно.	…. / ….AVGG Крепостна порта с две кули, отгоре звезда.	Æ	19/17	2,21		71/14
49.	Константин I (306-337)	Неопределена монетарница (324-330)	Бюст с диадема, надясно.	.... Крепостна порта с две кули, отгоре звезда.	Æ	19,5/18,5	2,41		80/14
50.	Константин I, посмъртна	Неопределена монетарница (337-341)	Забулена глава, надясно.	Константин I, изправен в квадрига, надясно.	Æ	14,5	1,45		78/14
51.	Елена, майка на Константин I	Сисция (324-330)	HELENA / AVGVSTA Бюст с диадема, надясно.	…ITAS / REIPVBLICE / ASIS Пакс, права, наляво.	Æ	19	2,37	LRBC I, 722	79/14
52.	Константин II Цезар (317-337)	Хераклея (330-335)	CONSTANTINVS IVN NOB C Бюст с диадема, надясно.	GLOR…… / SMHA Двама воини, прави, насреща, между тях две знамена.	Æ	17/16	1,99	LRBC I, 899	400/14
53.	Константин II Цезар (317-337)	Константинопол (330-335)	CONST…. IVN NO.. Бюст с лавров венец и ризница, надясно.	GLOR / IA EXERC / .TVS / CONS Двама воини, прави, насреща, между тях две знамена.	Æ	18/17	2,61	LRBC I, 1026	67/14
54.	Константин II Цезар (317-337)	Никомедия (330-335)	CONSTANTINVS IVN NOB C Бюст с диадема, надясно.	GLOR / .. .XERC / ITVS / SMNA Двама воини, прави, насреща, между тях две знамена.	Æ	18/16	1,93	LRBC I, 1118	74/14

№	Държава / Владетел	Монетарница / Датировка	Аверс	Реверс	Метал, номинал	Диаметър, мм	Тегло, г	Библиография	ПИН
55	Константин II Цезар (317-337)	Никомедия (330-335)	CONSTANTINVS IVN NOB C Бюст с диадема, надясно.	GLOR / IA EXERC / ITVS / SMNA Двама воини, прави, насреща, между тях две знамена.	Æ	16/17	1,54	LRBC I, 1118	89/15
56.	Константин II Август (337-340)	Никомедия (337-341)	DN CONSTAN / TINVS PF AVG Глава с диадема, надясно.	GLOR / IA EXERC / ITVS / SMNA Двама воини, прави, насреща, между тях едно знаме.	Æ	17/15	1,77	LRBC I, 1135	69/14
57.	Константин II Август (337-340)	Неопределена монетарница	CONSTAN / .INVS... Бюст с диадема, надясно.	GLOR /.... Двама воини, прави, насреща, между тях едно знаме.	Æ	15,5/15	1,35		82/14
58.	Констанций II Август (337-361)	Тесалоника (351-361)	..CONSTAN / ..VS PF... Бюст с диадема, надясно.	….. / SMTS Виртус поваля паднал конник.	Æ 3	16,5/16	1,93	LRBC II, 1681	133/14
59.	Констанций II Август (337-361)	Хераклея (351-354)	DN CONSTAN / TIVS PF AVG Бюст с диадема, надясно.	FEL TEMP REPARATIO / SMHA Виртус поваля паднал конник.	Æ 3	17/17,5	2,29	LRBC II, 1900	241/13
60.	Констанций II Август (337-361)	Хераклея или Никомедия (337-341)	…… / TIVS AVG Глава с диадема, надясно.	GLOR / IA EXERC / ITVS / SMH[N]A Двама воини, прави, насреща, между тях едно знаме.	Æ	11	1,32		68/14
61.	Констанций II Август (337-361)	Никомедия (341-346)	DN CONST.. / TIVS PF AVG Глава с диадема, надясно.	VOT / XX / MVLT / XXX във венец, в отреза SMN.	Æ	14/16	1,16	LRBC I, 1149	252/13
62.	Констанций II Август (337-361)	Никомедия (346-350)	DN CONSTAN / TIVS PF AVG Бюст с диадема, наляво, в дясната ръка държи мапа.	FEL TEMP REPA / RATIO / SMNA Виртус в ход надясно, влачи варварин от колиба под дърво.	Æ 2	21/20	3,37	LRBC II, 2290	6/14
63.	Констанций II Август (337-361)	Никомедия (351-361)	DN CONSTAN / TIVS PF AVG Глава с диадема, надясно.	FEL TEMP REPARATIO / SMNA Виртус поваля паднал конник.	Æ 3	17	2,51	LRBC II, 2309	56/14
64.	Констанций II Цезар (324-337)	Кизик (324-330)	FL IVL CONSTANTIVS NOB C Бюст с лавров венец и ризница, наляво.	PROVIDE. / TIAE CAESS / SMKA Крепостна порта с две кули.	Æ	19,5/16	1,70	LRBC I, 1183	8/14
65.	Констанций II Август (337-361)	Кизик (351-361)	DN CONSTAN / TIVS... Глава с диадема, надясно.	FEL TEMP ..PARATIO / SMK. Виртус поваля паднал конник.	Æ 3	17,5/15,5	1,77	LRBC II, 2496	118/14

№	Държава / Владетел	Монетарница / Датировка	Аверс	Реверс	Метал, номинал	Диаметър, мм	Тегло, г	Библиография	ПИН
66.	Констанций II Август (337-361)	Неопределена монетарница (351-361)	.. CONS... Глава с диадема, надясно.	FEL TEMP REPARATIO Виртус поваля паднал конник.	Æ 3	17	1,90		117/14
67.	Констанций II Август (337-361)	Неопределена монетарница (351-361)	DN CONSTAN / TIVS PF.. Бюст с диадема, надясно.	.... P RE / PARATIO Виртус поваля паднал конник.	Æ 3	16/14	2,05		371/14
68.	Констанций II Август (337-361)	Неопределена монетарница (351-361)	DN CONSTAN / ..... Бюст с диадема, надясно.	FEL TEMP RE / .... Виртус поваля паднал конник.	Æ 3	17	3,10		388/14
69.	Констанций II Август (337-361)	Неопределена монетарница (351-361)	Бюст с диадема, надясно.	Виртус поваля паднал конник.	Æ 3	13,5/15	2,26		420/14
70.	Констанций II Август (337-361)	Неопределена монетарница (351-361)	DN CONSTAN / ..... Бюст с диадема, надясно.	FEL TEMP REPA / RATIO Виртус поваля паднал конник.	Æ 3	17/18	2,73		132/15
71.	Констанций II Август (337-361)	Неопределена монетарница (351-361)	…NTIV... AVG Бюст с диадема, надясно.	Виртус поваля паднал конник.	Æ 3	15/13	1,10		170/15
72.	Констанций II Август (337-361)	Неопределена монетарница (351-361)	…. / TIVS PF… Бюст с диадема, надясно.	… / REPARA… Виртус поваля паднал конник.	Æ 3	19/18	2,48		440/14
73.	Констанций II Август (337-361)	Неопределена монетарница (351-361)	Бюст с диадема, надясно.	Виртус поваля паднал конник.	Æ 3	15/14	1,38		129/15
74.	Констанс (337-350)	Тесалоника (341-346)	CONSTANS / PF AVG Бюст с диадема и ризница, надясно.	VICTORIAE DD AVGGQ NN / SMTSA Две Виктории, прави, една срещу друга, държат венци, между тях клонка.	Æ	17	1,51	LRBC I, 860	55/14
75.	Констанс (337-350)	Неопределена монетарница (337-341)	...TA / NS PF AVG Глава с диадема, надясно.	GL.. / .. .XERC / ITVS / .M. Двама воини, прави, насреща, между тях едно знаме.	Æ	15/15,5	0,84		66/14
76.	Констанс (337-350)	Неопределена монетарница (341-346)	..... / NS PF AVG Глава с диадема, надясно.	.OT / XX / .VLT / XXX	Æ ½ монета	15	0,56	LRBC II, 995	246/13
77.	Констанций Гал (351-354)	Константинопол (351-354)	...TANTIVS NOB CAES Бюст, надясно.	….PARATIO/ CONSA Виртус поваля паднал конник.	Æ 3	19/17 Част от ядрото липсва	1,98	LRBC II, 2040	369/14

№	Държава / Владетел	Монетарница / Датировка	Аверс	Реверс	Метал, номинал	Диаметър, мм	Тегло, г	Библиография	ПИН
78.	Констанций II Август (337-361) / Юлиан Цезар (354-360)	Неопределена монетарница (355-361)	Глава, надясно.	Виртус поваля паднал конник.	Æ 4	15/14	1,76		112/14
79.	Константинова династия	Неопределена монетарница (330-335)	Заличено изображение.	GLOR / ... Двама воини, прави, насреща, между тях две знамена.	Æ	18/17	1,88		76/14
80.	Константинова династия	Хераклея (335-341)	CONSTAN.. /... Бюст с диадема, надясно.	GLOR / ... /SMH. Двама воини, прави, насреща, между тях едно знаме.	Æ	14	0,81		83/14
81.	Константинова династия	Никомедия (337-341)	DN CONSTAN / ... PF AVG Бюст с диадема, надясно.	GLOR / IA EXERC / IT.. / SMNA Двама воини, прави, насреща, между тях едно знаме.	Æ	16/15	1,59		70/14
82.	Константинова династия	Неопределена монетарница (335-341)	Глава с диадема, надясно.	... / ITVS Двама воини, прави, насреща, между тях едно знаме.	Æ	15/14	1,26		7/14
83.	Константинова династия	Неопределена монетарница (335-341)	Глава, надясно.	Двама воини, прави, насреща, между тях едно знаме.	Æ	15/13	0,80		92/14
84.	Константинова династия	Неопределена монетарница (341-346)	URBS / … Бюст на Рома с шлем, наляво.	Надпис във венец ... / XX / .... / XXX	Æ 4	13,5/15	1,01		97/14
85.	Валентиниан I (364-375)	Тесалоника (364-375)	…TINI / ANVS PF AVG Глава, надясно.	SE… ITAS …. / TESA Виктория в ход наляво, с венец и палмова клонка.	Æ 3	17	1,86	LRBC II, 1706	42/14
86.	Валентиниан I (364-375)	Константинопол (364-375)	VALENTINI / … F AVG Бюст с диадема, надясно.	…TITV / TOR REIP / CON.. Императорът, прав, насреща, държи статуетка на Виктория и военно знаме.	Æ 3	17	1,68	LRBC II, 2066	94/14
87.	Валенс (364-378)	Аквилея (364-378)	DN VALEN / S PF AVG Бюст с диадема, надясно.	….RITA .EIPVBLICAE / SMAQP Виктория в ход наляво, с венец и палмова клонка.	Æ 3	17	2,69		213/15
88.	Валенс (364-378)	Неопределена монетарница (364-378)	[DN VALEN] / S PF AVG Бюст с диадема, надясно.	SECVRITAS / REIPVBLICAE Виктория в ход наляво, с венец и палмова клонка, в полето вляво звезда.	Æ 3	17/15	1,94		111/15
89.	Валенс (364-378)	Неопределена монетарница (364-378)	DN VALENS / PF AVG Бюст с диадема, надясно.	SECV… / REIPVB… Виктория в ход наляво, с венец и палмова клонка.	Æ 3	16/17	1,37		35/14

№	Държава / Владетел	Монетарница / Датировка	Аверс	Реверс	Метал, номинал	Диаметър, мм	Тегло, г	Библиография	ПИН
90.	Валентиниан I / Валенс / Грациан	Константинопол (364-375)	Бюст с диадема, надясно.	….IA RO / …… / CONS Императорът в ход надясно, с дясната ръка влачи пленник, в лявата държи лабарум.	Æ 3	15	2,81		413/14
91.	Валентиниан I / Валенс	Неопределена монетарница (364-378)	..VALEN... Бюст с диадема, надясно.	Императорът в ход надясно, влачи пленник.	Æ 3	16	2,47		119/14
92.	Валентиниан I / Валенс / Грациан	Неопределена монетарница (364-378)	..... / ... AVG Бюст с диадема, надясно.	GLORIA RO..... Императорът в ход надясно, с дясната ръка влачи пленник, в лявата държи лабарум.	Æ 3	15/14	1,87		187/15
93.	Валентиниан I / Валенс / Грациан Валентиниан II	Неопределена монетарница (364-378)	Бюст с диадема, надясно.	..CVRIT….. Виктория в ход наляво, в дясната ръка държи венец.	Æ 3	18/17	1,40		133/15
94.	IV в.	Неопределена монетарница (341-383)	Бюст с диадема, надясно.	VOT / XX / MVLT / XXX във венец.	Æ	14/15	0,91		179/15
95.	Грациан (367-383)	Тесалоника (367-375)	..GRA….PF AVG Бюст с диадема, надясно.	GLORIA RO…. / Z / A Императорът в ход надясно, с дясната ръка влачи пленник, в лявата държи лабарум.	Æ 3	17/16	1,46	LRBC II, 1794	19/14
96.	Теодосий I (379-395)	Хераклея (383-392)	DN THEODO / SIVS PF AVG Бюст с диадема, надясно.	VIRTVS E / XERCITI / SMHA Императорът, прав, надясно, стъпил върху пленник, държи знаме и кълбо.	Æ 2	23/21	3,96	LRBC II, 1980	17/14
97.	Теодосий I (379-395)	Константинопол (378-383)	DN THEODO / SIVS… Бюст с диадема, надясно.	VOT / XV / MVLT / XX във венец CON.	Æ 4	14/13	1,10	LRBC II, 2115	401/14
98.	Теодосий I (379-395)	Кизик (383-395)	DN THEODO / SIVS PF AVG Бюст с диадема, надясно.	SALVS REI / PVBLICAE / SMK. Виктория в ход наляво, държи трофей и влачи пленник. В полето вляво – христограма.	Æ 4	14/13	1,29	LRBC II, 2569	389/14
99.	Аркадий (383-408)	Кизик (383)	...ADIVS PF AVG Бюст надясно.	VOT / V във венец SMKA	Æ 4	14	0,93	LRBC II, 2562	427/14
100.	Аркадий (383-408)	Никомедия (400-408)	DN ARCADI / VS PF AVG Бюст с шлем и копие, насреща.	CONCOR.. / AVGG / SMNA Константинополис седи насреща, държи Виктория и копие, под краката ѝ – прора.	Æ 3	18,5/18	2,03	LRBC II, 2442	270/14
101.	Аркадий (383-408)	Неопределена монетарница (383-395)	DN ARCADIVS PF AVG Бюст с диадема, надясно.	.....PVBLICAE Виктория в ход наляво, държи трофей и влачи пленник. В полето вляво – христограма.	Æ 4	13/11	1,06		106/15

№	Държава / Владетел	Монетарница / Датировка	Аверс	Реверс	Метал, номинал	Диаметър, мм	Тегло, г	Библиография	ПИН
102.	Аркадий (383-408)	Неопределена монетарница (395-408)	DN ARCADI / VS PF AVG Бюст с диадема, надясно.	VIRTVS…… Виктория увенчава императора.	Æ 3	16/18	2,00		102/15
103.	Аркадий (383-408)	Неопределена монетарница (395-408)	DN ARCADI / … Бюст с диадема, надясно.	Виктория увенчава императора.	Æ 3	16/17	1,87		435/14
104	Хонорий (395-423)	Кизик (408-423)	DN HONORI / … / SMKA Бюст с диадема, надясно, зад главата - звезда.	Двамата императори, прави, насреща, с копия и щитове.	Æ 3	13,5	1,51	LRBC II, 2598	92/15
105.	Хонорий (395-423)	Неопределена монетарница (393-408)	DN HON… Бюст с диадема, надясно.	….EI….. Виктория в ход наляво, държи трофей и влачи пленник.	Æ 4	11	0,77		180/15
106.	Хонорий (395-423)	Неопределена монетарница (395-408)	...NORI / V… Бюст с диадема, надясно,	Виктория увенчава императора.	Æ 4	13	1,16		242/13
107.	Теодосий I / Аркадий / Хонорий	Неопределена монетарница (395-408)	Бюст с диадема, надясно.	GLORIA / ROMANO… Императорът, прав, насреща, държи кълбо и лабарум	Æ 2	18/16,5	2,88		444/14
108.	Аркадий / Хонорий	Кизик (395-408)	Бюст с диадема, надясно.	SMKA Виктория увенчава императора.	Æ 3	18/17	1,90		28/15
109.	Аркадий / Хонорий	Неопределена монетарница (395-408)	DN .... / ...F AVG Бюст с диадема, надясно.	Виктория увенчава императора.	Æ 3	17	1,90		370/14
110.	Аркадий / Хонорий	Неопределена монетарница (395-408)	Бюст с диадема, надясно.	Виктория увенчава императора.	Æ 3	12/13	1,16		428/14
111.	Аркадий / Хонорий	Неопределена монетарница (395-408)	…. / …AVG Бюст с диадема, надясно.	Виктория увенчава императора.	Æ 3	15	1,87		445/14
112.	Аркадий / Хонорий	Неопределена монетарница (383-423)	DN A или H.... Бюст с диадема, надясно.	Виктория в ход наляво, в дясната ръка държи венец.	Æ 4	10	0,67		185/15
113.	Аркадий / Хонорий / Теодосий II	Никомедия (395-408)	Бюст, надясно, отзад звезда.	SMN. Тримата императори, прави, насреща.	Æ 3	15	1,60	LRBC II, 2446-49	411/14
114.	IV в.	Неопределена монетарница (383)	Бюст с диадема, надясно.	VOT / XX / MVLT / XXX във венец.	Æ 4	13,5/14,5	1,39		229/13

№	Държава / Владетел	Монетарница / Датировка	Аверс	Реверс	Метал, номинал	Диаметър, мм	Тегло, г	Библиография	ПИН
115.	IV в.	Неопределена монетарница (383-392)	Бюст с диадема, надясно.	VOT / X / MVLT / XX във венец.	Æ 4	11	1,06		120/15
116.	IV в.	Неопределена монетарница	Бюст надясно.	Заличено изображение.	Æ	16	1,38		140/15
117.	IV в.	Неопределена монетарница	Бюст надясно.	Права фигура.	Æ	14/15	1,62		120/14
118.	IV в.	Неопределена монетарница	Бюст надясно.	Заличено изображение.	Æ	16,5/15	1,81 г		110/14
119.	IV в.	Неопределена монетарница	Бюст надясно.	Две прави фигури.	Æ	16/17	0,62 г		318/14
120.	IV в.	Неопределена монетарница	Бюст, надясно.	Заличено изображение.	Æ	16/15	1,15		433/14
121.	IV в.	Неопределена монетарница	Бюст, надясно.	Заличено изображение.	Æ	15/15,5	1,61		436/14
122.	364-392 г.	Неопределена монетарница	Бюст с диадема, надясно.	GLORIA ..... Императорът в ход надясно, с дясната ръка влачи пленник, в лявата държи лабарум.	Æ 3	16/14	0,92		446/14
123.	364-408 г.	Неопределена монетарница	Бюст с диадема, надясно.	Виктория в ход наляво, в дясната ръка държи венец.	Æ	13,5/12,5	1,87		243/13
124.	364-408 г.	Неопределена монетарница	Бюст, надясно.	Заличено изображение.	Æ	14,5/13,5	1,49		98/14
125.	364-408 г.	Неопределена монетарница	Бюст, надясно.	Заличено изображение.	Æ	15/14	1,38		105/14
126.	364-408 г.	Неопределена монетарница	Бюст с диадема, надясно.	Заличено изображение.	Æ	14,5/13	1,61		96/14
127.	364-408 г.	Неопределена монетарница	Бюст с диадема, надясно.	Заличено изображение.	Æ	15/14	1,68		121/14
128.	364-408 г.	Неопределена монетарница	Бюст с диадема, надясно.	Заличено изображение.	Æ	13/12	0,90		122/14
129.	383-408 г.	Неопределена монетарница	Бюст с диадема, надясно.	Виктория в ход наляво влачи пленник.	Æ	13	1,65		124/15
130.	Хонорий / Теодосий II	Неопределена монетарница (408-423)	.....VS PF AVG Бюст с диадема, надясно.	….. ROMANORVM Двамата императори, прави, насреща, държат кълбо в дясната и щитове в лявата ръка.	Æ 3	13/13,5	0,95		397/14

№	Държава / Владетел	Монетарница / Датировка	Аверс	Реверс	Метал, номинал	Диаметър, мм	Тегло, г	Библиография	ПИН
131.	Хонорий / Теодосий II	Неопределена монетарница (408-423)	Бюст с диадема, надясно.	Двамата императори, прави, насреща, държат щитове и копия.	Æ 3	17/16	1,56		421/14
132.	Теодосий II (402-450)	Неопределена монетарница (423-450)	DN THEOD. / .IVS … Бюст с диадема, надясно.	Император, прав, насреща.	Æ 4	11	1,30		414/14
133.	Теодосий II (402-450)	Неопределена монетарница (425-450)	DN THEODO … Бюст с диадема, надясно.	Кръст във венец.	Æ 4	11	0,87		372/14
134.	Втора половина на IV в. – първа половина на V в.	Неопределена монетарница	Бюст, надясно.	Заличено изображение.	Æ	13	1,68		232/14
135.	Втора половина на IV в. – първа половина на V в.	Неопределена монетарница	Бюст, надясно.	Заличено изображение.	Æ	14/15	2,10		336/14
136.	Втора половина на IV в. – първа половина на V в.	Неопределена монетарница	Бюст, надясно.	Заличено изображение.	Æ	11/12,5	1,32		357/14
137.	Краят на IV в. – първа половина на V в.	Неопределена монетарница	Бюст, надясно.	Заличено изображение.	Æ	10,5/11	1,18		244/13
138.	Краят на IV в. – първа половина на V в.	Неопределена монетарница	Бюст, надясно.	Заличено изображение.	Æ	10,5/10	0,83		245/13
139.	Краят на IV в. – първа половина на V в.	Неопределена монетарница	Бюст, надясно.	Заличено изображение.	Æ	11/10 мм	1,13		4/15
140.	Краят на IV в. – първа половина на V в.	Неопределена монетарница	Бюст, надясно.	Заличено изображение.	Æ	9	0,68		168/15
141.	Краят на IV в. – първа половина на V в.	Неопределена монетарница	Бюст, надясно.	Заличено изображение.	Æ	9	0,95		394/14
142.	Краят на IV в. – първа половина на V в.	Неопределена монетарница	Бюст, надясно.	Заличено изображение.	Æ	14/13	1,31		432/14
143.	Краят на IV в. – първа половина на V в.	Неопределена монетарница	Бюст, надясно.	Заличено изображение.	Æ	11/12 мм	0,61		434/14
144.	Краят на IV в. – първа половина на V в.	Неопределена монетарница	Бюст, надясно.	Заличено изображение.	Æ	11,5/10,5	1,05		447/14
145.	Краят на IV в. – първа половина на V в.	Неопределена монетарница	Бюст, надясно.	Заличено изображение.	Æ	12/10	0,66		448/14
146.	Краят на IV в. – първа половина на V в.	Неопределена монетарница	Бюст, надясно.	Заличено изображение.	Æ	12/10	0,59		449/1

№	Държава / Владетел	Монетарница / Датировка	Аверс	Реверс	Метал, номинал	Диаметър, мм	Тегло, г	Библиография	ПИН
147.	Юстин I (518-527)	Константинопол (518-527)	DN IVSTI / NVS PP AVG Бюст с диадема и ризница, надясно.	M, отгоре кръст, отдолу B, вляво и вдясно звезда, в отреза CON.	Æ фолис 40 нумии	33/31	12,47	Bellinger, 8b	76/15
148.	Юстин I (518-527)	Константинопол (518-527)	DN IVSTI / NVS PP AVG Бюст с диадема и ризница, надясно.	M, отгоре кръст, отдолу Γ, вляво звезда, вдясно кръст, в отреза CON.	Æ фолис 40 нумии	30	17,85	Bellinger, 9c	350/14
149.	Юстин I (518-527)	Константинопол (518-527)	..... / NVS PP AVG Бюст с диадема, надясно.	Христограма, вдясно Є	Æ пентанумий	12/13	2,35	Bellinger, 21	402/14
150.	Юстин I (518-527)	Константинопол (518-527)	..... / NVS PP AVG Бюст с диадема, надясно.	Христограма, вдясно Є, вляво B	Æ пентанумий	13/14	2,52	Bellinger, 22a	202/15
151.	Юстин I / Юстиниан I	Константинопол (518-565)	DN IVST.... Бюст с диадема, надясно.	Є Δ	Æ пентанумий	13/14	1,13		199/15
152.	Юстин I / Юстиниан I	Никомедия (518-538)	Бюст, надясно.	K, вляво дълъг кръст между N и I, вдясно A	Æ ½ фолис 20 нумии	22	7,10		205/15
153.	Юстиниан I (527-565)	Константинопол (527-538)	DN IVSTIN. / ..VS PP AVG Бюст с диадема и ризница, надясно.	M, отгоре кръст, отдолу B, в отреза CON.	Æ фолис 40 нумии	32/29	16,52	Bellinger, 30c	193/14
154.	Юстиниан I (527-565)	Константинопол (540-541)	DN IVSTINI / ANVS PP AVG Бюст, насреща, с шлем и ризница, държи щит и кълбо с кръст.	M, отгоре кръст, отдолу Є, вляво A/N/N/O, вдясно – X/II/II, в отреза CON.	Æ фолис 40 нумии	38,5/39	22,51	Bellinger, 39e	32/14
155.	Юстиниан I (527-565)	Константинопол (554-555)	DN IVSTINI / ANVS PP AVG Бюст, насреща, с шлем и ризница, държи щит и кълбо с кръст.	M, отгоре кръст, отдолу Δ, вляво A/N/N/O, вдясно X/X/Ч/II, в отреза CON.	Æ фолис 40 нумии	30/31	16,42	Bellinger, 51c	172/15

№	Държава / Владетел	Монетарница / Датировка	Аверс	Реверс	Метал, номинал	Диаметър, мм	Тегло, г	Библиография	ПИН
156.	Юстиниан I (527-565)	Константинопол (527-538)	..... / ANVS PP AVG Бюст с диадема, надясно.	K, вляво кръст, отгоре и отдолу звезди, вдясно Г.	Æ ½ фолис 20 нумии	23/20	7,78	Bellinger, 33b	208/15
157.	Юстиниан I (527-565)	Константинопол (538-565)	DN I... / A... Бюст, насреща, държи кълбо с кръст.	K, отгоре кръст, отдолу B, вляво A/N/N/O.	Æ ½ фолис 20 нумии	25,5/26	9,36		114/14
158.	Юстиниан I (527-565)	Константинопол (556-557)	DN IVSTINI /..... Бюст с диадема и ризница, надясно.	I, отгоре кръст, вляво A/N/N/O, вдясно X/X/X, в отреза CON	Æ деканумия	16	3,72	Bellinger, 89	204/15
159.	Юстиниан I (527-565)	Никомедия (545-546)	DN IVSTI.. / ANVS PP AVG Бюст, насреща, с шлем и ризница, държи щит и кълбо с кръст.	M, отгоре кръст, отдолу A, вляво A/N/N/O, вдясно X/Ч/II/II, в отреза NIKO	Æ фолис 40 нумии	36	16,97	Bellinger, 125a	194/14
160.	Юстиниан I (527-565)	Никомедия (555-565/6)	Бюст с диадема и ризница, надясно.	I, вляво A/N/N/O, в отреза NIK	Æ деканумия	15/14	3,49		441/14
161.	Юстиниан I (527-565)	Никомедия	Бюст, надясно.	I, вляво A/N/N/O, вдясно X/X.. / NIK.	Æ деканумия	15/16	3,41		33/14
162.	Юстиниан I (527-565)	Кизик (543-545)	..... / ANVS PP AVG Бюст, насреща, с шлем и ризница, държи щит и кълбо с кръст.	K, отгоре кръст, отдолу V / Z, вляво A/N/N/O, вдясно X/Ч/II или X/ЧI/II	Æ ½ фолис 20 нумии	27	7,28	Bellinger, 186, 187a	164/15
163.	Юстиниан I (527-565)	Неопределена монетарница (556-557)	Бюст, надясно.	I, вдясно X/X/X	Æ деканумий	16	4,32		252/14
164.	VI в.	Константинопол (498-538)	…. / NV.. Заличено изображение.	M, вляво звезда, в отреза CON.	Æ фолис 40 нумии	28,5/27	14,83		328/14
165.	VI в.	Константинопол (498-538)	Заличено изображение.	M, отгоре кръст, вляво и вдясно кръстове.	Æ фолис 40 нумии	25/26	6,11		96/15
166.	VI в.	Неопределена монетарница (498-538)	..... / VS PP A.. Бюст с диадема, надясно.	K, вляво кръст.	Æ ½ фолис 20 нумии	18	4,57		396/14
167.	Юстин II (565-578)	Константинопол (568-569)	Юстин II и София, седнали на трон, насреща.	M, отдолу Г, вляво A/N/N/O, вдясно II/II, в отреза CON	Æ фолис 40 нумии	27/28	4,65	Bellinger, 25c	87/15

№	Държава / Владетел	Монетарница / Датировка	Аверс	Реверс	Метал, номинал	Диаметър, мм	Тегло, г	Библиография	ПИН
168.	Юстин II (565-578)	Константинопол (569-570)	DN IVSTI / NVS PP AVG Юстин II и София, седнали на трон, насреща.	М, отгоре кръст, отдолу В, вляво A/N/N/O, вдясно Ч, в отреза CON	Æ фолис 40 нумии	27/28,5	14,28	Bellinger, 26a	193/15
169.	Юстин II (565-578)	Константинопол (575-576)	DN ...T. / .... AVG Юстин II и София, седнали на трон, насреща.	М, отгоре христограм, отдолу Г, вляво A/N/N/O, вдясно X/I	Æ фолис 40 нумии	28/26	13,48	Bellinger, 41b	127/15
170.	Юстин II (565-578)	Константинопол (577-578)	..... / VS PP AVG Юстин II и София седнали на трон, насреща.	М, отгоре христограм, отдолу Г, вляво A/N/N/O, вдясно X/II/I, в отреза CON.	Æ фолис 40 нумии	28/31	13,48	Bellinger, 43	424/14
171.	Юстин II (565-578)	Константинопол (567-568)	Юстин II и София, седнали на трон, насреща.	К, отгоре кръст, вляво A/N/N/O, вдясно III.	Æ ½ фолис 20 нумии	20	5,33	Bellinger, 46	46/14
172.	Юстин II (565-578)	Константинопол (574-575)	… / NVS.. Юстин II и София, седнали на трон, насреща.	К, отгоре кръст, отдолу В, вляво A/N/N/O, вдясно X.	Æ ½ фолис 20 нумии	23/24	5,31	Bellinger, 56b	11/14
173.	Юстин II (565-578)	Константинопол (565-578)	Монограм.	Є, вдясно В.	Æ пентанумий	12/15	1,50	Bellinger, 60b	191/15
174.	Юстин II (565-578)	Константинопол (565-578)	Монограм.	Є, вдясно Г.	Æ пентанумий	15/12	1,58	Bellinger, 60c	112/15
175.	Юстин II (565-578)	Константинопол (565-578)	Монограм.	Є, вдясно Δ.	Æ пентанумий	14/13	2,03	Bellinger, 60d	210/15
176.	Юстин II (565-578)	Константинопол / Антиохия (565-578)	Монограм.	Є, вдясно кръст.	Æ пентанумий	15/12	1,84	Bellinger, 60e	269/14
177.	Юстин II (565-578)	Тесалоника (565-578)	..... / NVS... Юстин II и София, седнали на трон, насреща.	К, отдолу TES	Æ ½ фолис 20 нумии	19/22	5,62		196/15
178.	Юстин II (565-578)	Никомедия (572-573)	.N .V.TI / NV… Юстин II и София, седнали на трон, насреща.	М, отгоре кръст, вляво A/N/N/O, вдясно Ч / II, в отреза NIKO	Æ фолис 40 нумии	25,5/28	10,97	Bellinger, 98	195/15
179.	Юстин II (565-578)	Кизик (574-575)	DN IVSTI / NVS PP AVG Юстин II и София, седнали на трон, насреща.	К, вляво A/N/N/O, вдясно X, в отреза KYZ	Æ ½ фолис 20 нумии	24/25	7,04	Bellinger, 133	201/15

№	Държава / Владетел	Монетарница / Датировка	Аверс	Реверс	Метал, номинал	Диаметър, мм	Тегло, г	Библиография	ПИН
180.	Юстин II (565-578)	Антиохия (572-573)	.N IVS... Юстин II и София, седнали на трон, насреща.	К, отгоре кръст, отдолу В, вляво A/N/N/O, вдясно ІІЧ.	Æ ½ фолис 20 нумии	21/22	5,66	Bellinger, 169	93/14
181.	Юстин II (565-578)	Картаген (572-573)	DN IVST / INO… / VITA Бюстове на Юстин II и София с корони, насреща.	К, отгоре кръст, отдолу S, вляво A/N/N/O, вдясно V / III, в отреза KAR	Æ ½ фолис 20 нумии	22/24,5	9,48	Bellinger, 199	15/15
182.	Юстин II (565-578)	Неопределена монетарница (565-578)	DN IVS.... Юстин II и София, седнали на трон, насреща.	К, отгоре кръст, вляво A/N/N/O	Æ ½ фолис 20 нумии	22/20	5,37		158/15
183.	Юстин II (565-578)	Неопределена монетарница (565-578)	..... / NVS.. Юстин II и София, седнали на трон, насреща.	К	Æ ½ фолис 20 нумии	19/18	4,48		206/15
184	Юстин II (565-578)	Неопределена монетарница (565-578)	Монограм.	Є	Æ пентанумий	15/13	1,29		197/15
185.	Маврикий Тиберий (582-602)	Константинопол (583-584)	DN ..... Бюст, насреща, държи кълбо с кръст.	М, отгоре кръст, отдолу CON, вляво A/N/N/O, вдясно II.	Æ фолис 40 нумии	26/29	9,91	Bellinger, 22	18/14
186.	Маврикий Тиберий (582-602)	Константинопол (586-587)	DN MAVR... / TIBER.. Бюст, насреща, с ризница, държи кълбо с кръст.	М, отгоре кръст, отдолу Г, вляво A/N/N/O, вдясно Ч, в отреза CON	Æ фолис 40 нумии	27/28	10,91	Bellinger, 29b	108/15
187.	Маврикий Тиберий (582-602)	Константинопол (588-589)	..M... / TIBER.. AV Бюст, насреща, с ризница, държи кълбо с кръст.	М, отгоре кръст, отдолу Г, вляво A/N/N/O, вдясно ЧІ, в отреза CON	Æ фолис 40 нумии	34/32	11,22	Bellinger, 30c	192/15
188.	Маврикий Тиберий (582-602)	Константинопол (589-590)	DN MAVRICI / TIBER P Бюст, насреща, с ризница, шлем и щит, държи кълбо с кръст.	К, отгоре кръст, отдолу А, вляво A/N/N/O, вдясно ЧІІ, в отреза CON	Æ ½ фолис 20 нумии	24/25	6,02	Bellinger, 53a	186/15
189.	Маврикий Тиберий (582-602)	Константинопол (594-595)	.N M... Бюст, насреща.	К, отдолу В, вляво A/N/N/O, вдясно X / III	Æ ½ фолис 20 нумии	20/21	4,87	Bellinger, 57a	119/15
190.	Маврикий Тиберий (582-602)	Константинопол (582-602)	DN MAVRIC / TIBER .. Бюст, насреща, на главата с корона с кръст.	* I Δ, в отреза CON.	Æ деканумий	17/15	2,51		182/15

№	Държава / Владетел	Монетарница / Датировка	Аверс	Реверс	Метал, номинал	Диаметър, мм	Тегло, г	Библиография	ПИН
191.	Маврикий Тиберий (582-602)	Тесалоника (583-584)	DN TIB... Бюст, насреща, с ризница и щит, държи кълбо с кръст.	K, отгоре кръст, отдолу TES, вляво A/N/N/O, вдясно II	Æ ½ фолис 20 нумии	17/21	5,18	Bellinger, 73	181/15
192.	Маврикий Тиберий (582-602)	Тесалоника (583-584)	.... R... Бюст, насреща, с ризница и щит, държи кълбо с кръст.	K, отгоре кръст, отдолу TES, вляво A/N/N/O, вдясно II	Æ ½ фолис 20 нумии	18/21	5,56	Bellinger, 73	194/15
193.	Маврикий Тиберий (582-602)	Тесалоника (586-587)	Бюст, насреща, държи кълбо с кръст.	K, отгоре кръст, отдолу TЄS, вляво A/N/N/O, вдясно – Ч.	Æ ½ фолис 20 нумии	21,5/21	4,95	Bellinger, 76	100/14
194.	Маврикий Тиберий (582-602)	Кизик (591-592)	ON ..... Бюст, насреща, с ризница, държи кълбо с кръст и щит.	K, отгоре кръст, отдолу B, вляво A/N/N/O, вдясно X.	Æ ½ фолис 20 нумии	21	4,95	Bellinger, 142	20/14
195.	Маврикий Тиберий (582-602)	Неопределена монетарница (591-592)	.. MAV… Бюст, насреща, с ризница и корона с кръст, държи кълбо с кръст.	K, отгоре кръст, вляво A/N/N/O, вдясно X.	Æ ½ фолис 20 нумии	21	4,67		90/14
196.	VI в. (след 538 г.)	Константинопол (след 538 г.)	Заличено изображение.	M, отгоре кръст, вляво A/N/.., в отреза CON.	Æ фолис 40 нумии	27/26	6,46		313/14
197.	VI в. (след 538 г.)	Неопределена монетарница	Заличено изображение.	K, отгоре кръст, отдолу Г, вляво A/N/N/O	Æ ½ фолис 20 нумии	18/19	5,12		198/15
198.	VI в. (след 538 г.)	Неопределена монетарница	Заличено изображение.	Заличено изображение.	Æ ½ фолис 20 нумии	19	4,83		95/15
199.	VI в. (след 538 г.)	Неопределена монетарница	Заличено изображение.	I, отгоре кръст, вляво A/N/N/.	Æ деканумий	17/18	3,58		131/14
200.	VI в. (след 538 г.)	Неопределена монетарница	Заличено изображение.	I, отгоре кръст, вляво A/N/N/O	Æ деканумий	16/17	2,76		209/15
201.	VI в. (след 565 г.)	Неопределена монетарница	Две фигури, седнали на трон, насреща.	K, отгоре кръст, вляво A/N/N/O	Æ ½ фолис 20 нумии	17/19	4,82		176/15
202.	VI в.	Неопределена монетарница	Заличено изображение.	Є г	Æ пентанумий	15/13	1,80		98/15
203.	VI в.	Неопределена монетарница	Заличено изображение.	Є	Æ пентанумий	12/11,5	1,35		390/14

№	Държава / Владетел	Монетарница / Датировка	Аверс	Реверс	Метал, номинал	Диаметър, мм	Тегло, г	Библиография	ПИН
204.	VI в.	Неопределена монетарница	Заличено изображение.	Є	Æ пентанумий	13	1,97		330/14
205.	Фока (602-610)	Никомедия (606-607)	.....AVG Бюст, насреща, в дясната ръка държи кръст, в лявата мапа.	A/N/N/O / XXXX, вдясно Ч, в отреза NIKOB	Æ фолис 40 нумии	26,5/28	8,57	Bellinger, 58b	88/15
206.	Фока (602-610)	Неопределена монетарница	..FOCA.. / ..VG Фока и Леонтия, прави, насреща, в десните си ръце държат: Фока кълбо с кръст, Леонтия скиптър.	M, отгоре кръст.	Æ фолис 40 нумии	29	10,96		70/15
207.	Лъв VI (886-912)	Константинопол	... /.LЄVS ROM Бюст на Лъв VI, насреща, в лявата ръка държи анексикакия.	+ LЄON / ЄN ΘЄO bA / ..LЄVS R / OMЄON	Æ фолис клас 3	25/20 част от монетата липсва	4,93	Grierson 1973, 518	333/14
208.	Анонимен фолис клас C (1042?-1050)	Неопределена монетарница	Фигура на Христос в 3/4 височина, насреща	IC / XC NI / KA около раменете на кръст.	Æ фолис	25/27	7,65	Grierson 1973, 681	79/15
209.	Константин X Дука (1059-1067)	Константинопол	Христос, прав, насреща.	Константин и Евдокия, прави, насреща, държат лабарум.	Æ фолис	28,5/28	5,46	Grierson 1973, 774	25/14
210.	Константин X Дука (1059-1067)	Константинопол	Бюст на Христос, насреща.	Препечатан.	Æ фолис	22/23	4,39	Grierson 1973, 777	130/14
211.	Византия (1060). Анонимен фолис клас E	Неопределена монетарница	Бюст на Христос, насреща.	Триредов надпис IS XS / bASILЄ / bASIL	Æ фолис	19/20,5, орязан	3,81	Grierson 1973, 688	299/14
212.	Византия (1060). Анонимен фолис клас E	Неопределена монетарница	Бюст на Христос, насреща.	Триредов надпис .S XS / .ASILЄ / .ASIL	Æ фолис	26/24	4,95	Grierson 1973, 688	101/14
213.	Византия (1060). Анонимен фолис клас E	Неопределена монетарница	Препечатан.	Триредов надпис IS XS / .ASILЄ / ..SI.	Æ фолис	27/26	8,01		48/14
214.	Роман IV Диоген (1068-1071)	Константинопол (1068-1071)	IC / XC NI / KA Бюст на Христос, насреща.	CR / RΔ Латински кръст.	Æ фолис препечатан	28/26	9,49	Grierson 1973, 796	69/15
215.	Византия (1075-1080). Анонимен фолис клас I	Неопределена монетарница	Бюст на Христос, насреща.	Латински кръст.	Æ фолис	25/26	2,61	Grierson 1973, 696	160/15

№	Държава / Владетел	Монетарница / Датировка	Аверс	Реверс	Метал, номинал	Диаметър, мм	Тегло, г	Библиография	ПИН
216.	Никифор III Вотаниат (1078-1081)	Константинопол (1078-1081)	Фигура на Христос в ¾ височина, насреща.	.. / .N / Δ Кръст, в центъра му звезда с осем лъча в кръг.	Æ фолис	20/21	4,55	Grierson 1973, 831	163/15
217.	Византия (1080-1085). Анонимен фолис клас J	Неопределена монетарница	Бюст на Христос, насреща.	Латински кръст, под него полумесец.	Æ фолис	27/25	6,66	Grierson 1973, 700	300/14
218.	Византия (1080-1085). Анонимен фолис клас J	Неопределена монетарница	Бюст на Христос, насреща.	Латински кръст, под него полумесец.	Æ фолис	25	7,05	Grierson 1973, 700	65/15
219.	XI в. Анонимен фолис	Неопределена монетарница	Бюст на Христос, насреща.	Кръст	Æ фолис ½ монета	25/17	2,82		51/15
220.	XI в.	Неопределена монетарница	Бюст на Христос, насреща.	Заличено изображение.	Æ фолис	24/25	3,06		110/15
221.	Алексий I Комнин (1081-1118)	Константинопол (1081-1092)	Бюст на Христос, насреща.	Полумесец.	Æ фолис	24	5,51	Hendy, 74	45/14
222.	Йоан II Комнин (1118-1143)	Константинопол	IC / XC Бюст на Христос, насреща.	Бюст на императора, насреща, държи жезъл и кълбо с кръст.	Билон-аспронова трахея Second Coinage	27/28	3,18	Hendy, 105	12/15
223.	Йоан II Комнин (1118-1143)	Константинопол	Заличено изображение.	Бюст на императора, насреща, държи жезъл и кълбо с кръст.	Билон-аспронова трахея Second Coinage	29/26	3,22	Hendy, 105	391/14
224.	Мануил I Комнин (1143-1180)	Константинопол	MP / ΘV Богородица на трон, насреща.	MANϒHΛ / Δ / ЄСП Императорът, прав, насреща, с лабарум и кълбо с патриаршески кръст.	Билон-аспронова трахея Third Coinage (first phase)	28/25	2,37	Hendy, 117	7/15
225.	Мануил I Комнин (1143-1180)	Константинопол	Богородица на трон, насреща.	.....СПОТ.. Императорът, прав, насреща, с лабарум и кълбо с патриаршески кръст.	Билон-аспронова трахея Third Coinage (first phase)	29/27	3,27	Hendy, 117	125/15
226.	Мануил I Комнин (1143-1180)	Константинопол	MP / ΘV Богородица на трон, насреща.	...../ Δ... Императорът, прав, насреща, с лабарум и кълбо с кръст.	Билон-аспронова трахея Third Coinage (second phase)	26/28	4,34	Hendy, 118	8/15
227.	Мануил I Комнин (1143-1180)	Константинопол	IC / XC Христос на трон, насреща.	MANϒH. Императорът, прав, насреща, с лабарум и кълбо с кръст, вдясно от него Богородица.	Билон-аспронова трахея Fourth Coinage	29	4,29	Hendy, 118	412/14

№	Държава / Владетел	Монетарница / Датировка	Аверс	Реверс	Метал, номинал	Диаметър, мм	Тегло, г	Библиография	ПИН
228.	Мануил I Комнин (1143-1180)	Константинопол	IC / XC Христос на трон, насреща, вляво и вдясно над трона, звезди.	M..... Императорът, прав, насреща, с лабарум и кълбо с кръст, вдясно от него Богородица.	Билон-аспронова трахея Fourth Coinage, var. C	27/28	4,41	Hendy, 19	419/14
229.	Мануил I Комнин (1143-1180)	Константинопол	Бюст на Христос, насреща.	.AN... Бюст на императора, насреща, държи жезъл и кълбо с кръст.	Æ тетартерон	15/18 ,5	1,91	Hendy, 88	295/14
230.	Мануил I Комнин (1143-1180)	Константинопол	Бюст на Христос, насреща.	.ANV / HΛ.. Бюст на императора, насреща, държи лабарум.	Æ тетартерон	24,5/27	5,44	Hendy, 119	91/14
231.	Мануил I Комнин (1143-1180)	Тесалоника	Г / Є / О / Р / П / ОС Бюст на св. Георги, насреща, в дясната ръка държи копие, в лявата щит.	MAN̅Y̅ H. / ΔЕСПО / Т Бюст на императора, насреща, с лабарум и кълбо с кръст.	Æ тетартерон Тип А	22/19	4,23	Hendy, 120	395/14
232.	Андроник I Комнин (1183-1185)	Константинопол	MP / .. Богородица, права, насреща.	..PONIK.. / .ЄСПО.. Императорът, прав, насреща, коронясван от Христос, вдясно.	Билон-аспронова трахея	30/29	3,96	Hendy, 133	9/15
233.	Андроник I Комнин (1183-1185)	Константинопол	MP / .. Богородица, права, насреща.	Императорът, прав, насреща, коронясван от Христос, вдясно.	Билон-аспронова трахея	29	2,34	Hendy, 133	73/15
234.	XII в.	Неопределена монетарница	Заличено изображение.	Бюст на императора, насреща, държи лабарум.	Æ тетартерон	17/20	4,61		188/14
235.	Българска имитация тип С (1195-1218) малък модул		Заличено изображение.	Владетелят и св. Константин, прави, насреща.	Билонова трахея	18/20	1,40	Hendy, 218	138/15
236.	Латинска константинополска имитация тип А (1204-1261)		Богородица на трон, насреща.	Императорът, прав, насреща, държи лабарум и анексикакия.	Æ	17,5/16	1,44	Hendy, 191	251/13
237.	Латинска константинополска имитация тип А (1204-1261) малък модул		Богородица на трон, насреща.	Императорът, прав, насреща, държи лабарум и анексикакия.	Æ	19/16	0,99	Hendy, 198	31/15

№	Държава / Владетел	Монетарница / Датировка	Аверс	Реверс	Метал, номинал	Диаметър, мм	Тегло, г	Библиография	ПИН
238.	Латинска константинополска имитация тип A (1204-1261) малък модул		Богородица на трон, насреща.	Императорът, прав, насреща, държи лабарум и анексикакия.	Æ ½ монета	11/17,5	0,69	Hendy, 198	49/14
239.	Латинска константинополска имитация тип A (1204-1261) малък модул		Богородица на трон, насреща.	Императорът, прав, насреща, държи лабарум и анексикакия.	Æ	16,5/17	1,04	Hendy, 198	50/14
240.	Латинска константинополска имитация тип A (1204-1261) малък модул		Богородица на трон, насреща.	Императорът, прав, насреща, държи лабарум и анексикакия.	Æ	19/20	0,78	Hendy, 198	71/15
241.	Латинска константинополска имитация тип A (1204-1261) малък модул		Богородица на трон, насреща.	Императорът, прав, насреща, държи лабарум и анексикакия.	Æ	17/14	0,85	Hendy, 198	137/15
242.	Латинска константинополска имитация тип B (1204-1261) малък модул		Христос на трон, насреща.	Императорът, прав, насреща, държи меч и кълбо с кръст.	Æ	21/17	0,92	Hendy, 198	54/15
243.	Латинска константинополска имитация тип B (1204-1261) малък модул		Заличено изображение.	МА..НЛ.. Императорът, прав, насреща, държи меч и кълбо с кръст.	Æ	14/18,5	0,72	Hendy, 198	67/15
244.	Латинска константинополска имитация тип C (1204-1261) малък модул		Богородица на трон, насреща.	Императорът, прав, насреща, държи лабарум и анексикакия.	Æ	21/19	0,75	Hendy, 198	86/15
245.	Латинска солунска имитация тип C (1204-1224)		Заличено изображение.	Св. Константин и Елена, прави, насреща, държат помежду си патриаршески кръст.	Æ	19/17	0,78	Hendy, 197	113/15
246.	Латинска константинополска имитация тип D (1204-1261) малък модул		Бюст на Христос, насреща.	Императорът, прав, насреща, държи скиптър и кълбо с кръст.	Æ	16/15	0,95	Hendy, 192	85/15

№	Държава / Владетел	Монетарница / Датировка	Аверс	Реверс	Метал, номинал	Диаметър, мм	Тегло, г	Библиография	ПИН
247.	Латинска константинополска имитация тип D (1204-1261) малък модул		Бюст на Христос, насреща.	Императорът, прав, насреща, държи скиптър и кълбо с кръст.	Æ	16/17,5	1,17	Hendy, 192	177/15
248.	Латинска константинополска имитация тип D или E (1204-1261) малък модул		Бюст на Христос, насреща.	Вижда се част от фигурата на императора.	Æ	15/12	1,03	Hendy, 192	16/15
249.	Латинска константинополска имитация тип E (1204-1261)		Бюст на Христос, насреща.	Императорът, прав, насреща, държи лабарум и кълбо с кръст.	Æ	20/17	1,88	Hendy, 192	29/15
250.	Латинска константинополска имитация тип E (1204-1261)		Бюст на Христос, насреща.	Императорът, прав, насреща, държи лабарум и кълбо с кръст.	Æ	16/15	0,98	Hendy, 192	52/15
251.	Латинска константинополска имитация тип G (1204-1261) малък модул		Богородица на трон, насреща.	Императорът и военен светец, прави, насреща, държат помежду си лабарум с дълга дръжка.	Æ	16/13	0,95	Hendy, 193	72/15
252.	Латинска константинополска имитация тип H (1204-1261) малък модул		Заличено изображение.	Императорът, прав, насреща, коронясван от Христос, вдясно.	Æ	16/13	0,66	Hendy, 193	368/14
253.	Латинска константинополска имитация тип H (1204-1261) малък модул		Разместен печат или препечатана.	Императорът, прав, насреща, коронясван от Христос, вдясно.	Æ	19/16	1,18	Hendy, 193	13/15
254.	Латинска константинополска имитация тип N (1204-1261)		Заличено изображение.	Запазено е част от изображението – фигура на св. Георги, прав, насреща, в лявата ръка държи меч.	Æ	11,5/14	0,55	Hendy, 194	1/15

№	Държава / Владетел	Монетарница / Датировка	Аверс	Реверс	Метал, номинал	Диаметър, мм	Тегло, г	Библиография	ПИН
255.	Латинска константинополска имитация тип N (1204-1261) малък модул		Богородица, права, насреща.	Запазено е част от изображението – фигура до кръста на императора.	Æ	14/13	0,70	Hendy, 194	84/15
256.	Латинска константинополска имитация тип N (1204-1261) малък модул		Заличено изображение.	... Г / Є Запазено е част от изображението – фигура до кръста на св. Георги.	Æ	11/13	0,80	Hendy, 194	121/15
257.	Латинска константинополска имитация тип P (1204-1261)		Бюст на Христос, насреща.	Архангел Михаил, прав, насреща, държи скиптър и кълбо с кръст.	Æ	13,5/13,5	0,69	Hendy, 195	87/14
258.	Латинска константинополска имитация тип P (1204-1261)		Бюст на Христос, насреща.	Архангел Михаил, прав, насреща, държи скиптър и кълбо с кръст.	Æ	14/18	1,11	Hendy, 195	30/15
259.	Латинска константинополска имитация тип R (1204-1261)		Христос на трон, насреща.	Богородица Оранта, права, насреща.	Æ	16/13,5	0,77	Hendy, 196	235/13
260.	Латинска константинополска имитация тип R (1204-1261)		Христос на трон, насреща.	Богородица Оранта, права, насреща.	Æ	17/13	1,04	Hendy,196	36/14
261.	Латинска константинополска имитация тип R (1204-1261)		Христос на трон, насреща.	Богородица Оранта, права, насреща.	Æ	16	0,93	Hendy, 196	56/15
262.	Латинска константинополска имитация тип R (1204-1261)		Христос на трон, насреща.	Богородица Оранта, права, насреща.	Æ	15/17	0,69	Hendy, 196	139/15
263.	Латинска константинополска имитация тип T (1204-1261)		Заличено изображение.	Св. Петър и св. Павел, прави, насреща, прегърнати.	Æ	17/11	0,63	Hendy, 196	338/14
264.	Латинска имитация неопределен тип (1204-1261)		Бюст на Христос, насреща.	Заличено изображение.	Æ	14/11	0,74		55/15

№	Държава / Владетел	Монетарница / Датировка	Аверс	Реверс	Метал, номинал	Диаметър, мм	Тегло, г	Библиография	ПИН
265.	Латинска имитация неопределен тип (1204-1261)		Заличено изображение.	Императорът, прав, насреща, в дясната ръка държи лабарум.	Æ	16/12	0,67		63/15
266.	Мануил Комнин Дука (1230-1237)	Тесалоника	Заличено изображение.	Императорът и св. Димитър, прави, насреща, държат кълбо с патриаршески кръст.	Билонова трахея тип C	14/17	0,63	Hendy, 276	64/15
267.	Мануил Комнин Дука (1230-1237)	Тесалоника	Фигура до кръста на Архангел Михаил, насреща.	Препечатана.	Билонова трахея тип D	18/14	0,58	Hendy, 276	114/15
268.	Йоан III Дука Ватаци (1222-1254)	Тесалоника (1246-1254)	Заличено изображение.	Императорът и светец, прави, насреща, държат помежду си кръст в кръг с дълга дръжка.	Билонова трахея тип H	17	1,10	Hendy, 292	17/15
269.	Мицо Асен (1256-1263)	Неопределена монетарница	Заличено изображение.	Допоясно изображение на владетеля, в дясната ръка държи жезъл.	Æ	22/24	2,26	Йорданов, 57	5/15
270.	XII-XIII в.	Неопределена монетарница	Заличено изображение.	Вдясно фигура на светец, прав, насреща, вляво изображението е заличено.	Æ	25/20	3,41		383/14
271.	XII-XIII в.	Неопределена монетарница	Заличено изображение.	Вдясно фигура на светец, прав, насреща, вляво се вижда част от фигура.	Æ	29/14	1,41		362/14

ТАБЛИЦА 2

Монети, открити при разкопките на обект Aquae calidae/музей през 2015 г.

№	Държава / Владетел	Монетарница / Датировка	Аверс	Реверс	Метал, номинал	Диаметър, мм	Тегло, г	Библиография	ПИН
1.	Месамбрия	IV-III в. пр. Хр.	Коринтски шлем, насреща.	[M]ETA между спиците на колело	Æ	15,5/15	3,16	Price, 272	6/15
2.	Месамбрия	IV-III в. пр. Хр.	Коринтски шлем, насреща.	ME [T или Σ] A между спиците на колело	Æ	18/15	2,80		25/15
3.	Месамбрия	IV-III в. пр. Хр.	Коринтски шлем, надясно.	Келтски щит.	Æ	19,5/18,5	4,95	Price, 276 var.	122/15
4.	Лизимах (323-281)	Лизимахия (306-281)	Глава на Атина с шлем, надясно.	Бягащ лъв, надясно, отдолу връх на копие.	Æ	20/19	2,98	Драганов 2001, 675	109/15

№	Държава / Владетел	Монетарница / Датировка	Аверс	Реверс	Метал, номинал	Диаметър, мм	Тегло, г	Библиография	ПИН
5.	Тасос	II – началото на I в. пр. Хр.	Глава на брадат Херакъл, надясно.	Лък, вътре в него легнала амфора, кривак, между тях ΘΑΣΙΩΝ	Æ	18/19	3,73	Le Rider, 191	110/15
6.	Реметалк I (ок. 11 г. пр. Хр. – 10 г.сл. Хр.)		ΚΑΙ..ΡΟΣ / ΣΕΒ… Глава на Август, надясно.	ΒΑΣΙ…. Глава на Реметалк I, надясно.	Æ	18,5/18	3,68		205/15
7.	Август (27 г. пр. Хр. – 14 г. сл. Хр.)	Азия (25-23 г. пр. Хр.)	.. ESAR Глава, надясно.	AVGVSTVS в лавров венец.	Æ ac	25/26	8,89	RPC I, 2235	99/15
8.	Август (27 г. пр. Хр. – 14 г. сл. Хр.)	Азия (25-23 г. пр. Хр.)	Глава, надясно.	AV..... в лавров венец.	Æ ac	25/23,5	6,35	RPC I, 2235	113/15
9.	Август (27 г. пр. Хр. – 14 г. сл. Хр.)	Рим (11-12 г. сл. Хр.)	IMP ….. AVGVSTVS … Глава, наляво.	PONTIF …… XXXIIII S C	Æ ac	27/26,5	7,80	RIC I, 219	164/15
10.	Траян (98-117)	Рим (98-99)	…..N AVG GERM PM Глава с лавров венец, надясно.	Пиетас, права, наляво, с вдигната дясна ръка, вляво – запален олтар.	Æ дупондий	27/25	10,18	RIC II, 392	204/15
11.	Траян (98-117)	Рим (114-117)	Бюст с лъчист венец, надясно.	Провиденция, права, наляво, с лявата ръка се подпира на колона.	Æ дупондий	25,5/25	8,63	RIC II, 665	225/15
12.	Антонин Пий (138-161)	Рим (140-144)	AN..NINVS AVG PI / VS P.… COS III Глава, надясно.	IMPERA / … II, в отреза LIBERT, в полето S C Либералитас, права, наляво, в дясната ръка държи пилеус, в лявата – жезъл	Æ ac	26/25	8,66	RIC III, 738	174/15
13.	Антонин Пий (138-161)	Провинциална (138-161)	Глава, надясно.	Фигура в ход надясно.	Æ	20	6,15		24/15
14.	II в.	Провинциална	.VT K….. Глава, надясно.	Заличено изображение.	Æ	19,5	4,18		5/15
15.	II в.	Провинциална	Бюст, надясно.	Фигура в ход надясно.	Æ	24	6,57		229/15
16.	II-III в.	Провинциална	Бюст с лавров венец, надясно.	Фигура права насреща.	Æ	26/25	8,92		119/15
17.	Септимий Север (193-211)	Анхиало (193-211)	….. / CEVHPOC Бюст надясно.	.VΛΠΙΑΝΩΝ …ΙΑΛΕ / ΩΝ Крепостна стена с две кули.	Æ	25/26	10,01	Strack, 483	130/15
18.	Юлия Домна	Анхиало	ΙΟVΛΙΑ ΔΟ / …ЄВ Бюст надясно.	ΑΓΧΙΑ / ΛЄΩΝ Дионис, прав, насреща, в дясната ръка държи тирс, в лявата кантарос, в краката му – пантера надясно.	Æ	19	7,68	Strack, 505	166/15

№	Държава / Владетел	Монетарница / Датировка	Аверс	Реверс	Метал, номинал	Диаметър, мм	Тегло, г	Библиография	ПИН
19.	Гета Цезар (198-209)	Анхиало	.ЄΠΤΙ / .ЄΤΑ . Бюст, надясно.	ΑΓΧΙ /... Орел с разперени криле, насреща, глава, наляво.	Æ	15,5/16	2,45	Strack, 549	218/15
20.	Максимин (235-238)	Анхиало (235-238)	AVT MA⊥IMEINOC EVCEB.. Бюст с лавров венец, надясно.	OVΛΠΙANWN / ΑΓΧΙΑΛΕWN Серапис, прав, наляво, с вдигната дясна ръка, в лявата държи жезъл.	Æ	27/27,5	8,36	Strack, 573 var.	305/15
21.	Максимин (235-238)	Анхиало (235-238)	AVT MAΣIMEINOC EV À.. Бюст с лавров венец, наляво.	ΑΓΧΙΑΛΕWN Херакъл и Немейският лъв.	Æ	20/19	4,80	Strack, 607	173/15
22.	Гордиан III (238-244)	Месамбрия (238-244)	....PΔIANOC / TPAN… Два бюста един срещу друг.	MЄCAMBP / IANΩN Немезида, права, насреща, в дясната ръка държи аршин, в лявата рог на изобилието, в краката ѝ – колело.	Æ	25/23	8,41	Karayotov, 130	121/15 г
23.	Филип II Цезар (244-247)	Деултум (244-247)	M IVL PHILIPPVS CAESAR Глава с лавров венец, надясно.	C / F P / D Фонтан	Æ	18,5/15,5	2,47	Драганов 2006, 1918	245/15
24.	Филип II Цезар (244-247)	Деултум (244-247)	Глава с лавров венец, надясно.	C / F P / D Фонтан	Æ	14,5	2,49	Драганов 2006, 1920	230/15
25.	Аврелиан (270-275)	Сисция (274)	IMP C AVRELIANVS AVG Бюст с лъчист венец, надясно.	CONCORDIA MILITVM / XXI / P Императорът и Конкордия, прави, един срещу друг се ръкуват.	Æ антониниан	27,5/26	3,37	RIC V/I, 244	39/15
26.	Тацит (275-276)	Сисция (275-276)	IMP C M CLA TACITVS AVG Бюст с лъчист венец, надясно.	FELICITAS S / AECVLI / V Фелицитас, права, наляво, в дясната ръка държи патера над олтар, в лявата – кадуцей.	Æ антониниан	21/21,5	3,40	RIC V/I, 184 var.	226/15
27.	Проб (276-282)	Сердика (276-282)	IMP C M AVR PROBVS PF AVG Бюст с шлем, копие и щит, наляво.	VIRTVS PROBI AVG / K.. Императорът на кон, наляво, пронизва с копие неприятел.	Æ антониниан	23,5/23	3,53	RIC V/II, 877	46/15
28.	Проб (276-282)	Неопределена монетарница (276-282)	IMP C … PROBVS AVG Бюст с лъчист венец, надясно.	Заличено изображение.	Æ антониниан	23/21	3,02		38/15
29.	Диоклециан (284-305)	Рим (292)	IMP DIOCLE / TIANVS AVG Бюст с лъчист венец, надясно.	…I CON / SERVAT … Юпитер, прав, насреща, в дясната ръка държи скиптър, в лявата светкавица, в краката му – орел с венец.	Æ антониниан	22/21,5	2,43	RIC V/II, 166	100/15

№	Държава / Владетел	Монетарница / Датировка	Аверс	Реверс	Метал, номинал	Диаметър, мм	Тегло, г	Библиография	ПИН
30.	Диоклециан (284-305)	Неопределена монетарница (291-295)	IMP C C VAL …..TIANVS PF AVG Бюст с лъчист венец, надясно.	……RDIA MIL / ITVM Юпитер и императорът държат статуетка на Виктория.	Æ антониниан	20/22	2,35		105/15
31.	Максимиан Херкулий (286-305)	Кизик (293)	IMP C M A MAXIMI-ANVS AVG Бюст с лъчист венец, надясно.	CONCORDIA MI..TVM / XXI Юпитер и императорът държат статуетка на Виктория.	Æ антониниан	21/22	3,78	RIC V/II, 607	227/15
32.	Лициний I (308-324)	Арл (321)	IMP LICI / NIVS AVG Глава с лавров венец, надясно.	DN LICINI AVGVSTI VOT XX в лавров венец, в отреза S*A	Æ фолис	18,5/19	2,71	RIC VII, 240	40/15
33.	Лициний I (308-324)	Кизик (317-320)	IMP LICI / NIVS AVG Бюст, наляво, държи скиптър и мапа.	…. CONS / ..TORI / SMK. Юпитер, прав, наляво, в дясната ръка държи Виктория върху кълбо, в лявата скиптър. В полето вляво венец, вдясно В.	Æ фолис	16,5	3,03	RIC VII, 9	81/15
34.	Лициний I (308-324)	Неопределена монетарница (321-324)	.....CINIVS PF AVG Бюст с лъчист венец, надясно.	IOVI CONS / ERVATORI Юпитер, прав, наляво, в дясната ръка държи Виктория, в лявата скиптър; долу вляво орел, вдясно пленник.	Æ фолис	19/17,5	3,29		239/15
35.	Лициний II Цезар (317-324)	Хераклея (321-324)	DN VAL LICIN LICINIVS NOB C Бюст с шлем, щит и копие, наляво.	IOVI CONS / ERVATORI, в полето вдясно X / II, в отреза SMHГ Юпитер, прав, наляво, в дясната ръка държи Виктория, в лявата скиптър; долу вляво орел, вдясно пленник.	Æ фолис	19/20	2,74	RIC VII, 54	52/15
36.	Лициний II Цезар (317-324)	Кизик (321-324)	…..IN….NOB. Бюст с шлем, щит и копие, наляво.	….. / ERVATORI, в полето вдясно X / II, в отреза SMKA Юпитер, прав, наляво, в дясната ръка държи Виктория, в лявата скиптър; долу вляво орел, вдясно пленник.	Æ фолис	18,5/17,5	2,39	RIC VII, 18	18/15
37.	Константин I (306-337)	Аквилея (316-317)	.…TINVS PF AVG Бюст с лавров венец, надясно.	В отреза .Q. Сол, прав, наляво, с вдигната дясна ръка, в лявата държи кълбо, долу вляво пленник.	Æ фолис	20/19	3,25	RIC VII, 1	240/15
38.	Константин I (306-337)	Аквилея (321)	CONSTAN / TINVS AVG Глава с лавров венец, надясно.	DN CONSTAN..NI MAX AVG / •AQ. Лавров венец около VOT XX	Æ фолис	17,5/18,5	2,46	RIC VII, 85	31a/15

№	Държава / Владетел	Монетарница / Датировка	Аверс	Реверс	Метал, номинал	Диаметър, мм	Тегло, г	Библиография	ПИН
39.	Константин I (306-337)	Сисция (330-335)	CONSTAN.. / NVS MAX ... Бюст с диадема, надясно.	.LOR / ..... / ITVS /.SIS Двама воини, прави, насреща, между тях две знамена.	Æ	17,7/16,5	1,82	LRBC I, 742	79/15
40.	Константин I (306-337)	Тесалоника (324)	CONSTAN / TINVS AVG Глава с лавров венец, надясно.	DN CONSTANTINI MAX AVG / TSAVI Лавров венец около VOT XX	Æ фолис	19/18,5	3,23	RIC VII, 123	31b/15
41.	Константин I (306-337)	Тесалоника (330-335)	CONSTATI / ... MAX AVG Бюст с диадема, надясно.	GLOR / IA EXERC / ITVS / SMTS. Двама воини, прави, насреща, между тях две знамена.	Æ	17/18	1,94	LRBC I, 835	89/15
42.	Константин I (306-337)	Тесалоника (330-337)	CONSTAN / TINOPO.. Бюст на Константинополис с шлем, наляво.	В отреза SMTS Виктория върху прора, наляво.	Æ	17	2,05	LRBC I, 839	49/15
43.	Константин I (306-337)	Хераклея (312)	IMP C FL VAL CONSTANTINVS PF IVN AVG Глава с лавров венец, надясно.	IOVI CONSER / VATORI AVGG / SMHT Юпитер, прав, наляво, в дясната ръка държи кълбо, в лявата скиптър, в полето вляво венец.	Æ фолис	23/21	4,10	RIC VI, 72	101/15
44.	Константин I (306-337)	Хераклея (313-314)	IMP ……T….NVS PF AVG Глава с лавров венец, надясно	IOVI CONS / ERVATORI AVGG / SMHT Юпитер, прав, наляво, в дясната ръка държи Виктория, в лявата скиптър, в краката му орел с венец, в полето вдясно A.	Æ фолис	21/20	2,33	RIC VII, 5	198/15
45.	Константин I (306-337)	Хераклея (324)	..... / .INV...G Глава с лавров венец, надясно.	DN CONSTANT... MAX AVG / SMHA Лавров венец около VOT XX	Æ фолис	17/18	2,66	RIC VII, 56	31c/15
46.	Константин I (306-337)	Хераклея (330-335)	..ANTI / NVS MA…. Бюст с диадема, надясно.	GLOR / .. EXERC / ITVS / SMH. Двама воини прави насреща между тях две знамена.	Æ	17	2,14	LRBC I, 898	107/15
47.	Константин I (306-337)	Константинопол (326-330)	CONSTAN.. / ….. Бюст с диадема, надясно.	CONSTAN… / ANA DAFNE / CONS Виктория, седнала наляво, държи клонка, в краката ѝ пленник, до нея трофей, в полето A.	Æ	19,5/19	2,83	LRBC I, 989	31d/15
48.	Константин I (306-337)	Константинопол (330-335)	CONSTAN / TINOPOLI Бюст на Константинополис с шлем, наляво.	В отреза CONS.• Виктория върху прора, наляво.	Æ	19/17	1,75	LRBC I, 1014	31e/15

№	Държава / Владетел	Монетарница / Датировка	Аверс	Реверс	Метал, номинал	Диаметър, мм	Тегло, г	Библиогра-фия	ПИН
49.	Константин I (306-337)	Константинопол (330-335)	CONSTAN / TINOPOLI Бюст на Константинополис с шлем, наляво.	В отреза CONS. Виктория върху прора, наляво.	Æ	17,5/20	2,34	LRBC I, 1009	71/15
50.	Константин I (306-337)	Константинопол (330-335)	…… / ..NOPOLI Бюст на Константинополис с шлем, наляво.	В отреза CON.. Виктория върху прора, наляво.	Æ	17,5/16,5	1,69	LRBC I, 1009	36/15
51.	Константин I (306-337)	Константинопол (330-335)	..... / NVS MAX ... Бюст с диадема, надясно.	... / IA EXE. / ITVS / CONS. Двама воини, прави, насреща, между тях две знамена.	Æ	17/18	1,54	LRBC I, 1005	44c/15
52.	Константин I (306-337)	Никомедия (324-330)	..... AVG Глава с лавров венец, надясно.	PROVIDEN / T.... / SMNA Крепостна порта.	Æ	18,5/19	2,53	LRBC I, 1073	31f/15
53.	Константин I (306-337)	Никомедия (330-335)	CONSTANTI / NVS MAX AVG Бюст с диадема, надясно.	GLOR / IA EXE... / SMN. Двама воини, прави, насреща, между тях две знамена.	Æ	18/17	1,77	LRBC I, 1116	76/15
54.	Константин I (306-337)	Никомедия (330-335)	VRBS / ROMA Бюст на Рома с шлем, наляво.	SMNS Капитолийската вълчица с Ромул и Рем.	Æ	18/17	1,93	LRBC I, 1120	210/15
55.	Константин I (306-337)	Никомедия (330-335)	CONSTAN / TINOPOLI Бюст на Константинополис с шлем, наляво.	SMNA Виктория върху прора, наляво.	Æ	17,5/16,5	1,86	LRBC I, 1121	31g/15
56.	Константин I (306-337)	Кизик (324-330)	CONSTAN / TINVS AVG Глава с лавров венец, надясно.	PROVIDEN / TIAE AVGG / SMKΔ Крепостна порта	Æ	17,5	3,36	LRBC I,1158	31h/15
57.	Константин I (306-337)	Кизик (330-335)	CONSTAN.. / .S MAX AVG Бюст с диадема, надясно.	GLOR / IA EXERC / ITVS / •SMK. Двама воини, прави, насреща, между тях две знамена.	Æ	17,5	1,86	LRBC I, 1235	74/15
58.	Константин I (306-337)	Кизик (330-335)	VRBS / ROMA Бюст на Рома с шлем, наляво.	.MK. Капитолийската вълчица с Ромул и Рем.	Æ	17	1,81	LRBC I, 1219	31i/15
59.	Константин I (306-337)	Неопределена монетарница (313-320)	IMP CO….. AVG Бюст с лавров венец, надясно.	…CON….. Юпитер, прав, наляво, в дясната ръка държи Виктория, в лявата скиптър.	Æ фолис	18/17	1,46		314/15

№	Държава / Владетел	Монетарница / Датировка	Аверс	Реверс	Метал, номинал	Диаметър, мм	Тегло, г	Библиография	ПИН
60.	Константин I (306-337)	Неопределена монетарница (320-324)	CONSTAN / TINVS AVG Глава с лавров венец, надясно.	DN CONSTANTINI MAX AVG Лавров венец около VOT XX	Æ фолис	19,5/19	2,43		31j/15
61.	Константин I (306-337)	Неопределена монетарница (330-335)	CONSTANTI / NVS MAX AVG Бюст с диадема, надясно.	GLOR / IA EXER. / .TVS Двама воини, прави, насреща, между тях две знамена.	Æ	17/18	1,61		94/15
62.	Константин I (306-337)	Неопределена монетарница (330-335)	CONSTAN.. / ..S MAX … Бюст с диадема, надясно.	… / IA EXERC / .TVS Двама воини прави насреща между тях две знамена.	Æ	18,5/16,5	2,32		50/15
63.	Константин I (306-337)	Неопределена монетарница (330-335)	CONSTANTI / ….. A.. Бюст с диадема, надясно.	Двама воини, прави, насреща, между тях две знамена.	Æ	19/18	2,72		88/15
64.	Константин I (306-337)	Неопределена монетарница (330-335)	CONSTA. / ..NOPOL. Бюст на Константинополис с шлем, наляво.	Виктория върху прора, наляво.	Æ	17/18,5	2,18		4/15
65.	Константин I (306-337)	Неопределена монетарница (330-335)	VRBS / ROMA Бюст на Рома с шлем, наляво.	Капитолийската вълчица с Ромул и Рем.	Æ	17,5	2,10		44d/15
66.	Константин I (306-337)	Неопределена монетарница (330-335)	Бюст на Рома с шлем, наляво.	Капитолийската вълчица с Ромул и Рем.	Æ	16	1,73		35/15
67.	Константин I (306-337)	Неопределена монетарница (330-335)	Бюст на Рома с шлем, наляво.	Капитолийската вълчица с Ромул и Рем.	Æ	17,5/18	1,94		54/15
68.	Константин I (306-337)	Неопределена монетарница (330-335)	…. / ROMA Бюст на Рома с шлем, наляво.	Капитолийската вълчица с Ромул и Рем.	Æ	15/14,5	1,37		62/15
69.	Константин I (306-337)	Неопределена монетарница (330-335)	CONSTANTI / ..... Бюст с диадема, надясно.	Двама воини, прави, насреща, между тях две знамена.	Æ	18/17,5	2,87		53/15
70.	Константин I (306-337)	Неопределена монетарница (335-337)	……. / NVS MAX AVG Бюст с диадема, надясно.	..OR / ……. Двама воини, прави, насреща, между тях едно знаме.	Æ	17	2,35		47/15
71.	Константин I, постумна	Неопределена монетарница (337-341)	…. / NVS PT AV… Забулена глава, надясно.	Константин I, изправен в квадрига, надясно.	Æ	13,5/14,5	1,16		27/15

№	Държава / Владетел	Монетарница / Датировка	Аверс	Реверс	Метал, номинал	Диаметър, мм	Тегло, г	Библиогра-фия	ПИН
72.	Константин I, постумна	Неопределена монетарница (341-346)	Забулена глава, надясно.	Константин I, забулен, прав, надясно.	Æ	12,5	1,70		129/15
73.	Крисп Цезар (317-326)	Тицинум (319)	FL IVL CRISPVS NOB C Бюст с лъчист венец, надясно.	VICTORIAE LAETAE PRINC PERP / ..T Две Виктории, прави, една срещу друга, държат щит с надпис VOT / PR върху олтар	Æ фолис	17/18	2,00	RIC VII, 93	48/15
74.	Константин II Цезар (317-337)	Сисция (321-324)	CONSTANTINVS IVN NOB C Бюст с диадема, надясно.	VOT / X в лавров венец / SIS	Æ фолис	18,5/19	2,98	RIC VII, 170	213/15
75.	Константин II Цезар (317-337)	Константинопол (330-335)	...NTINVS IVN NOB C Бюст с диадема, надясно.	GLOR / IA EXERC / ITVS / CONSГ• Двама воини, прави, насреща, между тях две знамена.	Æ	17,5/16	2,44	LRBC I , 1011	31k/15
76.	Константин II Цезар (317-337	Константинопол (330-335)	..... IVN NOB C Бюст с диадема, надясно.	... / IA EXERC / … / CONS. Двама воини, прави, насреща, между тях две знамена.	Æ	17/18	2,09	LRBC I, 1006	31l/15
77.	Константин II Цезар (317-337)	Никомедия (330-335)	CONSTANTINVS IVN NOB C Бюст с диадема, надясно.	GLOR / IA EXERC / ITVS / SMNГ Двама воини, прави, насреща, между тях две знамена.	Æ	16,5	1,73	LRBC I, 1118	123/15
78.	Константин II Цезар (317-337)	Никомедия (335-337)	CONSTANTINVS IVN NOB C Бюст с диадема, надясно.	GLOR / IA … / .TVS / .MN. Двама воини прави насреща между тях две знамена.	Æ	14,5/16,5	0,78	LRBC I, 1126	167/15
79.	Константин II Август (337-340)	Никомедия (337-341)	DN CON…. / TINVS PF AVG Глава с диадема, надясно.	GLOR / IA EXERC / ITVS / SMNA Двама воини, прави, насреща, между тях едно знаме.	Æ	16/15,5	1,97	LRBC I, 1133	80/15
80.	Константин II Цезар (317-337)	Кизик (330-335)	CONSTANTINVS IVN NOB C Бюст с диадема, надясно.	GLOR / IA EXERC / ITVS / SMKB Двама воини, прави, насреща, между тях две знамена.	Æ	17,5/16,5	2,05	LRBC I, 1225	31m/15
81.	Константин II Цезар (317-337)	Неопределена монетарница (324-330)	CONSTANTI... IVN ..B C Бюст с диадема, надясно.	PROVIDEN / TIA…. Крепостна порта.	Æ	18,5/19	2,02		31n/15
82.	Константин II Цезар (317-337)	Неопределена монетарница (324-330)	CONSTANTINVS IV…. Бюст с диадема, надясно.	.ROVIDEN / TIAE CAESS Крепостна порта.	Æ	19/19,5	2,48		44a/15

№	Държава / Владетел	Монетарница / Датировка	Аверс	Реверс	Метал, номинал	Диаметър, мм	Тегло, г	Библиография	ПИН
83.	Константин II Цезар (317-337)	Неопределена монетарница (330-335)	CONSTANTINVS IVN NOB C Бюст с диадема, надясно.	.LOR / .. EXE.. / ITVS / SM.. Двама воини, прави, насреща, между тях две знамена.	Æ	17	1,86		20/15
84.	Константин II Цезар (317-337)	Неопределена монетарница (330-335)	…..NTINVS IVN NOB C Бюст с диадема, надясно.	…. / IA EXERC / ITVS / SM.. Двама воини, прави, насреща, между тях две знамена.	Æ	17	2,47		57/15
85.	Констанций II Цезар (324-337)	Тесалоника (335-337)	FL IVL CONSTANTIVS NOB C Бюст с диадема, надясно.	GLORI / A EXERC / ITVS Двама воини, прави, насреща, между тях две знамена.	Æ	16/15,5	1,75	LRBC I, 847	78/15
86.	Констанций II Август (337-361)	Тесалоника (337-341)	CONSTANTI / VS PF AVG Бюст с диадема, надясно.	..... / CITVS / SMTSГ Двама воини, прави, насреща, между тях едно знаме.	Æ	15	1,10	LRBC I, 858	37/15
87.	Констанций II Август (337-361)	Хераклея (337-341)	CONSTAN / TIVS AVG Глава с диадема, надясно.	GLOR / IA EXER.... / SMH. Двама воини, прави, насреща, между тях едно знаме.	Æ	16/15	1,20	LRBC I, 949	51/15
88.	Констанций II Цезар (324-337)	Константинопол (330-335)	...L CONSTANTIVS NOB C Бюст с диадема, надясно.	.LOR / … EXER… / CONS. Двама воини, прави, насреща, между тях две знамена.	Æ	18/17	2,16	LRBC I, 1007	85/15
89.	Констанций II Август (337-361)	Никомедия (337-341)	CONSTAN / TIVS AVG Глава с диадема, надясно.	... / EXER / CITVS / SMN. Двама воини, прави, насреща, между тях едно знаме.	Æ	9,5	1,68	LRBC I, 1136	69/15
90.	Констанций II Цезар (324-337)	Неопределена монетарница (330-335)	FL … CONSTANTIVS NOB C Бюст с диадема, надясно.	..OR / IA EXERC / ITVS Двама воини, прави, насреща, между тях две знамена.	Æ	18	2,87		44b/15
91.	Констанций II Август (337-361)	Неопределена монетарница (337-341)	CONSTAN / TIVS AVG Бюст с диадема, надясно.	..... / ITVS Двама воини, прави, насреща, между тях едно знаме.	Æ	16,5/15,5	1,09		56/15
92.	Констанций II Август (337-361)	Неопределена монетарница (341-346)	CONSTAN / ..VS PF AVG Глава с диадема, надясно.	…RIAE DD AVG.. Две Виктории, прави, една срещу друга, държат венец.	Æ	15/14	1,31		21/15
93.	Констанций II Август (337-361)	Неопределена монетарница (346-361)	DN CONST... Бюст с диадема, надясно.	Виртус поваля паднал конник.	Æ 3	15,5/14,5	2,15		241/15

№	Държава / Владетел	Монетарница / Датировка	Аверс	Реверс	Метал, номинал	Диаметър, мм	Тегло, г	Библиография	ПИН
94.	Констанс Август (337-350)	Тесалоника (341-346)	DN CONSTANS / PF AVG Бюст с диадема, надясно.	…..AE DD AVGG Q NN / ..TS. Две Виктории, прави, една срещу друга, държат венци.	Æ	15	1,24	LRBC I, 860	60/15
95.	Констанс Август (337-350)	Тесалоника (341-346)	DN CONSTANS / PF AVG Бюст с диадема, надясно.	VICT...AE DD AVGG Q NN / SMTS. Две Виктории, прави, една срещу друга, държат венци.	Æ	15/16	1,14	LRBC I, 860	72/15
96.	Констанс Август (337-350)	Тесалоника (346-350)	DN CONSTA / NS PF AVG Бюст с диадема, наляво, в дясната ръка държи кълбо.	FEL TEMP REPAR / ATIO / TESB Виртус в ход надясно, извежда варварин от колиба, под дърво.	Æ 2	22/20	4,46	LRBC II, 1636	106/15
97.	Констанс Цезар (333-337)	Кизик (335-337)	.. IVL CONSTANS NOB . Бюст с диадема, надясно.	GLOR / IA EXERC / ITVS / .MK. Двама воини, прави, насреща, между тях едно знаме.	Æ	14/15	1,41	LRBC I, 1267	19/15
98.	Констанс Август (337-350)	Неопределена монетарница (337-341)	DN CONSTA / NS PF AVG Глава с диадема, надясно.	GLOR…EXER.. Двама войници с едно знаме.	Æ	15	1,29		26/15
99.	Констанс Август (337-350)	Неопределена монетарница (346-350)	.. CONSTA / NS ... Бюст с диадема, надясно.	Виртус поваля паднал конник.	Æ 3	16/15,5	1,70		235/15
100.	Константинова династия	Хераклея (330-335)	Бюст с диадема, надясно.	Двама воини, прави, насреща, между тях две знамена.	Æ	17	1,94		114/15
101.	Константинова династия	Константинопол (330-335)	CONSTANTI.... Бюст с диадема, надясно.	GLOR….. / ITVS / CONSA Двама воини, прави, насреща, между тях две знамена.	Æ	17/18	2,30		42/15
102.	Константинова династия	Неопределена монетарница (330-335)	CONSTAN.... Бюст с диадема, надясно.	….. / IA E… Двама воини, прави, насреща, между тях две знамена.	Æ	17/18,5	1,93		86/15
103.	Константинова династия	Неопределена монетарница (330-335)	Заличено изображение.	……. / ITVS Двама воини, прави, насреща, между тях две знамена.	Æ	17,5/17	2,10		31о/15
104.	Константинова династия	Неопределена монетарница (335-341)	DN CONS…. Глава с диадема, надясно.	Двама воини, прави, насреща, между тях едно знаме.	Æ	13	1,74		17/15

№	Държава / Владетел	Монетарница / Датировка	Аверс	Реверс	Метал, номинал	Диаметър, мм	Тегло, г	Библиография	ПИН
105.	Константинова династия	Неопределена монетарница (335-341)	CONSTAN / … Глава с диадема, надясно.	GLOR / IA EXE… Двама воини, прави, насреща, между тях едно знаме.	Æ	12/13,5	1,41		29/15
106.	Константинова династия	Неопределена монетарница (335-341)	CONSTANTI… Глава с диадема, надясно.	GLOR / IA …. Двама воини, прави, насреща, между тях едно знаме.	Æ	16/14,5	1,19		33/15
107.	Константинова династия	Неопределена монетарница (335-341)	..CON…. / IV… Бюст с диадема, надясно.	.LOR / IA EXE… Двама воини, прави, насреща, между тях едно знаме.	Æ	15/14	1,82		41/15
108.	Константинова династия	Неопределена монетарница (335-341)	Глава с диадема, надясно.	Двама воини, прави, насреща, между тях едно знаме.	Æ	13,5/15,5	1,48		58/15
109.	Константинова династия	Неопределена монетарница (335-341)	Бюст с диадема, надясно.	Двама воини, прави, насреща, между тях едно знаме.	Æ	13,5/14,5	0,53		73/15
110.	Константинова династия	Неопределена монетарница (335-341)	Глава с диадема, надясно.	GLOR …. Двама воини, прави, насреща, между тях едно знаме.	Æ	13	1,18		84/15
111.	Константинова династия	Неопределена монетарница (335-341)	...ONS..... Бюст с диадема, надясно.	……. / ITV. Двама воини, прави, насреща, между тях едно знаме.	Æ	16/15,5	1,28		95/15
112.	Константинова династия	Неопределена монетарница (335-341)	Бюст с диадема, надясно.	Двама воини, прави, насреща, между тях едно знаме.	Æ	14,4/14	1,24		55/15
113.	Константинова династия	Неопределена монетарница (335-341)	Глава с диадема, надясно.	..OR …. Двама воини, прави, насреща, между тях едно знаме.	Æ	14	0,97		63/15
114.	Константинова династия	Неопределена монетарница (335-341)	Бюст с диадема, надясно.	Двама воини, прави, насреща, между тях едно знаме.	Æ	14/12,5	1,42		117/15
115.	Константинова династия	Неопределена монетарница (335-341)	Бюст с диадема, надясно.	Двама воини, прави, насреща, между тях едно знаме.	Æ	15,5/13,5	1,36		169/15

№	Държава / Владетел	Монетарница / Датировка	Аверс	Реверс	Метал, номинал	Диаметър, мм	Тегло, г	Библиография	ПИН
116.	Валенс (364-378)	Аквилея (364-375)	DN VALEN / S PF AVG Бюст с диадема, надясно.	GLORIA RO / …VM / SMAQ. Императорът в ход надясно, с дясната ръка влачи пленник, в лявата държи лабарум, в полето А.	Æ 3	16,5/15,5	3,12	LRBC II, 966	212/15
117.	Валенс (364-378)	Неопределена монетарница (364-378)	DN VALEN / S PF AVG Бюст с диадема, надясно.	….TAS / REIPVBLICAE Виктория в ход наляво, в дясната ръка държи венец, в лявата палмова клонка.	Æ 3	17,5/17	1,78		234/15
118.	Валенс / Валентиниан I / Валентиниан II	Неопределена монетарница (364-392)	DN VALEN…. Бюст с диадема, надясно.	.LORIA RO / .ANOR.. Императорът в ход надясно, с дясната ръка влачи пленник, в лявата държи лабарум.	Æ 3	17/16,5	1,57		137/15
119.	Грациан (367-383)	Сисция (367-375)	…TIANVS PF AVG Бюст с диадема, надясно.	…..A RO / ..NORVM / .SISC Императорът в ход надясно, с дясната ръка влачи пленник, в лявата държи лабарум.	Æ 3	16/17	2,22	LRBC II, 1301	206/15
120.	Теодосий I (379-395)	Неопределена монетарница (393-395)	..THEODO / … Бюст с диадема, надясно.	…RIA / .OMAN… Императорът на кон, надясно, с вдигната дясна ръка.	Æ 3	14	0,71		127/15
121.	Аркадий (383-408)	Неопределена монетарница (395-408)	.. ARCADI / … Бюст с диадема, надясно.	Виктория увенчава императора.	Æ 3	16,5/14	1,67		207/15
122.	Аркадий (383-408)	Неопределена монетарница (401-403)	DN ARCADI / … Бюст с шлем, копие и щит, насреща.	.ONCOR…. Константинополис, седнала на трон, насреща, държи жезъл и статуетка на Виктория върху кълбо.	Æ 3	14,5	2,21		115/15
123.	Хонорий (395-423)	Константинопол (395-408)	…N.. / VS PF AVG Бюст с диадема, надясно.	VIRTVS…… / CONS. Виктория увенчава императора.	Æ 3	17	2,16	LRBC II, 2206	3/15
124.	Аркадий / Хонорий	Неопределена монетарница (395-408)	DN..... Бюст с диадема, надясно.	Виктория увенчава императора.	Æ 3	14/13	1,60		82/15
125.	Аркадий / Хонорий	Неопределена монетарница (395-408)	Бюст с диадема, надясно.	Виктория увенчава императора.	Æ 3	17	2,36		228/15

№	Държава / Владетел	Монетарница / Датировка	Аверс	Реверс	Метал, номинал	Диаметър, мм	Тегло, г	Библиография	ПИН
126.	Аркадий / Хонорий	Неопределена монетарница (395-408)	Бюст с диадема, надясно.	Виктория увенчава императора.	Æ 3	19/16 липсва част от ядрото	1,55		244/15
127.	Аркадий / Хонорий / Теодосий II	Неопределена монетарница (395-408)	….. / ..F AVG Бюст с диадема, надясно.	GLORI / A ..... Тримата императори, прави, насреща, с копия и щитове.	Æ 3	13,5/12,5	1,40		208/15
128.	Хонорий / Теодосий II	Неопределена монетарница (408-423)	Бюст с диадема, надясно.	Двамата императори, прави, насреща, с копия и щитове.	Æ 3	13,5/14	2,24		124/15
129.	Хонорий / Теодосий II	Неопределена монетарница (408-423)	Бюст с диадема, надясно.	Двамата императори, прави, насреща, с копия, държат помежду си кълбо.	Æ 3	12	1,65		221/15
130.	IV в.	Неопределена монетарница (320-324)	…… NOB CAES Бюст с диадема, наляво.	Надпис във венец. Околовръстен надпис.	Æ фолис	18	1,63		152/15
131.	IV в.	Неопределена монетарница (321-324)	Бюст с диадема, надясно.	……..TORI Юпитер, прав, наляво, в дясната ръка държи Виктория, в лявата скиптър, в краката вляво орел с венец, вдясно пленник.	Æ фолис	19/18	2,24		45/15
132.	IV в.	Неопределена монетарница (341-383)	Бюст с диадема, надясно.	VOT / XX / MVLT / XXX във венец.	Æ	13	1,18		68/15
133.	IV в.	Неопределена монетарница (341-383)	Бюст с диадема, надясно.	VOT / XX / MVLT / XXX във венец.	Æ	13	1,53		83/15
134.	IV в.	Неопределена монетарница (341-383)	Бюст с диадема, надясно.	VOT / XX / MVLT / XXX във венец.	Æ	16,5/16	0,99		165/15
135.	IV в.	Неопределена монетарница (341-383)	Бюст с диадема, надясно.	Надпис във венец.	Æ	15/14,5	1,60		111/15
136.	IV в.	Неопределена монетарница (364-392)	Бюст с диадема, надясно.	Императорът в ход надясно, с дясната ръка влачи пленник, в лявата държи лабарум.	Æ 3	17/16	2,93		134/15
137.	IV в.	Неопределена монетарница (383-408)	Бюст с диадема, надясно.	Виктория в ход наляво, в дясната ръка държи трофей, с лявата влачи пленник.	Æ 4	11/11,5	1,19		140/15
138.	IV в.	Неопределена монетарница	Глава с диадема, надясно.	Надпис във венец.	Æ	15/13,5	1,31		34/15

№	Държава / Владетел	Монетарница / Датировка	Аверс	Реверс	Метал, номинал	Диаметър, мм	Тегло, г	Библиография	ПИН
139.	IV в.	Неопределена монетарница	Бюст с диадема, надясно.	Фигура права насреща.	Æ	16/15,5	1,25		116/15
140.	IV в.	Неопределена монетарница	Бюст с диадема, надясно.	Фигура права насреща.	Æ	17/15,5	1,97		224/15
141.	IV в.	Неопределена монетарница	Бюст с диадема, надясно.	Заличено изображение.	Æ	15/14,5	2,07		132/15
142.	IV в.	Неопределена монетарница	Бюст с диадема, надясно.	Заличено изображение.	Æ	16/17	2,39		238/15
143.	IV в.	Неопределена монетарница	Бюст с диадема, надясно.	Заличено изображение.	Æ	15	1,35		59/15
144.	Краят на IV, първата половина на V в.	Неопределена монетарница	Бюст с диадема, надясно.	Заличено изображение.	Æ	14	0,80		77/15
145.	Краят на IV, първата половина на V в.	Неопределена монетарница	Бюст с диадема, надясно.	Заличено изображение.	Æ	10,5/11,5	0,95		131/15
146.	Краят на IV, първата половина на V в.	Неопределена монетарница	Глава с диадема, надясно.	Заличено изображение.	Æ	13	0,92		139/15
147.	Теодосий II (402-450)	Неопределена монетарница (425-450)	Бюст с диадема, надясно.	Монограм във венец.	Æ 4	12/11	1,92		104/15
148.	Юстиниан I (527-565)	Константинопол (543-544)	DN IVS.... / .... AVG Бюст, насреща.	M, отгоре кръст, отдолу A, вляво A/N/N/O, вдясно Х/Ч/II, в отреза CON.	Æ фолис 40 нумии	33/30	10,57	Bellinger, 42a	233/15
149.	Юстиниан I (527-565)	Константинопол (543-544)	DN IVSTINI / .... Бюст, насреща.	M, отгоре кръст, отдолу Δ, вляво A/N/N/O, вдясно Х/Ч/II, в отреза CON.	Æ фолис 40 нумии	33/35	16,86	Bellinger, 42d	16/15
150.	Юстин II (565-578)	Константинопол (568-569)	…. / NVS PP ... Юстин II и София, седнали на трон, насреща.	K, отгоре кръст, отдолу Δ, вляво A/N/N/O, вдясно III	Æ ½ фолис 20 нумии	21/24	6,43	Bellinger, 47c	43/15
151.	Юстин II (565-578)	Тесалоника (568-569)	DN IVSTI / .... Бюст, насреща, в дясната ръка държи кълбо с кръст.	K, отгоре кръст, вляво A/N/N/O, вдясно Δ, в отреза .ЄS	Æ ½ фолис 20 нумии	23/21	4,79	Bellinger, 64	170/15
152.	Юстин II (565-578)	Кизик (576-577)	DN I..TI /.. Юстин II и София, седнали на трон, насреща.	K, отгоре кръст, вляво A/N/N/O, вдясно Х/II, в отреза KYZ	Æ ½ фолис 20 нумии	22/21	5,29	Bellinger, 135	67/15
153.	Фока (602-610)	Константинопол	Бюст, насреща, в дясната ръка държи кръст, в лявата мапа.	XX, в отреза CON	Æ ½ фолис 20 нумии	24/19	6,62		13/15

№	Държава / Владетел	Монетарница / Датировка	Аверс	Реверс	Метал, номинал	Диаметър, мм	Тегло, г	Библиография	ПИН
154.	Анонимен фолис клас А2 (976?-1030/35)	Неопределена монетарница	Бюст на Христос, насреща.	.... ..ISTЧ. / .ASILЄЧ / bASILЄ Четириредов надпис.	Æ фолис	25/24	9,07	Grierson 1973, 649	136/15
155.	Анонимен фолис клас А2 (976?-1030/35)	Неопределена монетарница	Бюст на Христос, насреща.	IhSЧS XRISTЧS / .ASILЄЧ / .ASILЄ Четириредов надпис.	Æ фолис	28,5/29	8,91	Grierson 1973, 649	219/15
156.	Анонимен фолис клас В (1030/35-1042?)	Неопределена монетарница	Бюст на Христос, насреща.	IC / XC BAS / ILЄ bAS / ILЄ Кръст върху база и две стъпала.	Æ фолис	25,5/30,5	7,66	Grierson 1973, 676	178/15
157.	Анонимен фолис клас С (1042?-1050)	Неопределена монетарница	Фигура на Христос в 3/4 височина насреща	IC / XC NI / KA около раменете на кръст.	Æ фолис	25	6,32	Grierson 1973, 681	15/15
158.	Анонимен фолис клас С (1042?-1050)	Неопределена монетарница	Заличено изображение.	IC / XC NI / KA около раменете на кръст.	Æ фолис, препечатан	27/23,5	7,59	Grierson 1973, 681	187/15
159.	Анонимен фолис клас D (1050-1060)	Неопределена монетарница	Христос на трон, насреща.	ICXC BASILЄ bASILЄ	Æ фолис	25/26	7,64	Grierson 1973, 685	153/15
160.	Анонимен фолис клас D (1050-1060)	Неопределена монетарница	Христос на трон, насреща.	I.XC .ASIL. .ASIL	Æ фолис	27,5/30,5	9,47	Grierson 1973, 685	232/15
161.	Анонимен фолис клас Е (1060)	Неопределена монетарница	Бюст на Христос, насреща.	Следи от триредов надпис.	Æ фолис, горял	26/27	14,23		319/15
162.	Роман IV Диоген (1068-1071)	Константинопол	Бюст на Христос, насреща.	C / R P / Δ около раменете на латински кръст.	Æ фолис	19/22	4,24	Grierson 1973, 796	151/15
163.	Роман IV Диоген (1068-1071)	Константинопол	Бюст на Христос, насреща.	C / . . / . около раменете на латински кръст.	Æ фолис	25/23,5	3,37	Grierson 1973, 796	162/15
164.	Анонимен фолис клас Н (1070-1075)	Неопределена монетарница	Бюст на Христос, насреща.	Патриаршески кръст.	Æ фолис	26/27	6,45	Grierson 1973, 694	103/15

№	Държава / Владетел	Монетарница / Датировка	Аверс	Реверс	Метал, номинал	Диаметър, мм	Тегло, г	Библиография	ПИН
165.	Алексий I Комнин (1081-1118)	Константинопол (1092-1118)	Христос на трон, насреща.	+ΛΛЄ ... Бюст на императора, насреща, в дясната ръка държи жезъл с кръст, в лявата кълбо с кръст.	Билонова скифата Third coinage	26/25	3,44	Hendy, 86	300/15
166.	Алексий I Комнин (1081-1118)	Тесалоника (1081-1092)	C / Φ M / Δ Кръст върху стъпала.	Бюст на император, насреща, в дясната ръка държи жезъл с кръст, в лявата кълбо с кръст.	Æ фолис тип B	23/22	2,88	Hendy, 75	168/15
167.	Алексий I Комнин (1081-1118)	Тесалоника (1092-1118)	Λ / . K / Φ Патриаршески кръст.	ΛΛ.. Бюст на императора, насреща, в дясната ръка държи жезъл, в лявата кръст върху кълбо.	Æ тетартерон Тип D	18/17	2,07	Hendy, 89	247/15
168.	Йоан II Комнин (1118-1143)	Константинопол (1118-1143)	.. / XC Бюст на Христос, насреща	….VP…. Бюст на императора, насреща, в дясната ръка държи жезъл с кръст, в лявата кълбо с кръст.	Билонова скифата Тип B	26,5/27,5	3,30	Hendy, 105	179/15
169.	Йоан II Комнин (1118-1143)	Тесалоника (1118-1143)	MP / ΘV Богородица на трон, насреща.	IѠ / .ЄC / .OT /.Ѡ / ..P / .. / PO / ГЄ / N.. Императорът, прав, насреща, в дясната ръка държи жезъл, в лявата анексикакия.	Билонова скифата	28/27,5	3,32	Hendy, 105	175/15
170.	Мануил I Комнин (1143-1180)	Константинопол (1143-1180)	Част от фигурата на Христос на трон, насреща.	.AN… Част от фигурата на императора, прав, насреща, в дясната ръка държи жезъл с кръст.	Билонова скифата Second coinage ½ монета	19/13	1,02	Hendy, 116	251/15
171.	Мануил I Комнин (1143-1180)	Константинопол (1143-1180)	IC / XC Христос, прав, насреща.	Императорът, прав, насреща, в дясната ръка държи лабарум, в лявата кълбо с кръст.	Æ тетартерон тип C	17/14	2,38	Hendy, 120	87/15
172.	Алексий III Ангел (1195-1203)	Константинопол (1195-1203)	IC / XC Бюст на Христос, насреща.	...IѠ Императорът и св. Константин, прави, насреща, държат помежду си кълбо с кръст.	Билонова скифата Var. II	23/22	2,52	Hendy, 151	188/15
173.	Латинска константинополска имитация тип A (1204-1261) малък модул		Богородица на трон, насреща.	Императорът, прав, насреща, държи лабарум и анексикакия.	Билонова скифата	19/15	1,13	Hendy, 198	2/15
174.	Латинска константинополска имитация тип A (1204-1261) малък модул		Заличено изображение.	Императорът, прав, насреща, държи лабарум и анексикакия.	Билонова скифата	18/16	1,00	Hendy, 198	138/15

№	Държава / Владетел	Монетарница / Датировка	Аверс	Реверс	Метал, номинал	Диаметър, мм	Тегло, г	Библиография	ПИН
175.	Латинска константинополска имитация тип A (1204-1261) малък модул		Богородица на трон, насреща.	Императорът, прав, насреща, държи лабарум и анексикакия.	Билонова скифата	18/16	0,87	Hendy, 198	181/15
176.	Латинска константинополска имитация тип A (1204-1261) малък модул		Заличено изображение.	Императорът, прав, насреща, държи лабарум и анексикакия.	Билонова скифата	19/16,5	0,94	Hendy, 198	191/15
177.	Латинска константинополска имитация тип A (1204-1261) малък модул		Заличено изображение.	Императорът, прав, насреща, държи лабарум и анексикакия.	Билонова скифата	16/19	0,75	Hendy, 198	303/15
178.	Латинска константинополска имитация тип D (1204-1261)		Бюст на Христос, насреща, разместен печат	Императорът, прав, насреща, в дясната ръка държи скиптър с кръст, в лявата кълбо с кръст.	Билонова скифата	14/16	0,86	Hendy, 192	126/15
179.	Латинска константинополска имитация тип D (1204-1261)		.. / ХС Бюст на Христос, насреща.	.... / ΔЄСПТ.. Императорът, прав, насреща, в дясната ръка държи скиптър с кръст, в лявата кълбо с кръст.	Билонова скифата	18,5/20	1,46	Hendy, 192	192/15
180.	Латинска константинополска имитация тип H (1204-1261)		Част от фигурата на Богородица на трон, насреща.	Част от фигурите на императора и Христос, който го коронясва, прави, насреща.	Билонова скифата	16/13	0,70	Hendy, 193	182/15
181.	Латинска константинополска имитация тип O (1204-1261)		Христос, прав, насреща.	П.. Императорът, прав, насреща, в дясната ръка държи лабарум, в лявата кълбо с кръст.	Билонова скифата	16/17	0,92	Hendy, 195	11/15
182.	Латинска константинополска имитация тип P (1204-1261)		Бюст на Христос, насреща.	Част от фигурата на архангел Михаил, прав, насреща.	Билонова скифата	16/15	0,78	Hendy, 195	135/15
183.	Латинска константинополска имитация тип R (1204-1261)		Част от фигурата на Христос на трон, насреща.	Част от фигурата на Богородица с вдигнати ръце, права насреща.	Билонова скифата	16/12	0,95	Hendy, 196	193/15

№	Държава / Владетел	Монетарница / Датировка	Аверс	Реверс	Метал, номинал	Диаметър, мм	Тегло, г	Библиография	ПИН
184.	Латинска солунска имитация тип С (1204-1224)		Заличено изображение.	Св. Елена и Константин, прави, насреща, държат помежду си патриаршески кръст с дълга дръжка.	Билонова скифата	19/17,5	1,45	Hendy, 197	324/15
185.	Латинска имитация неопределен тип (1204-1261)		Заличено изображение.	Права фигура.	Билонова скифата	19/17	1,02		70/15
186.	Латинска имитация неопределен тип (1204-1261)		Заличено изображение.	Права фигура.	Билонова скифата	17/16,5	0,99		102/15
187.	Мицо Асен (1256-1263)		..... Λ / A / C Бюст на св. Никола, насреща.	Допоясна фигура на царя, насреща, в дясната ръка държи жезъл, в лявата кръст с дълга дръжка.	Æ скифата Липсва част от ядрото	20/27	1,53		180/15
188.	Михаил VIII Палеолог (1258-1282)	Константинопол (1258-1282)	Заличено изображение.	Императорът и св. Георги, прави, насреща, държат лабарум между тях.	Æ трахея Class V	22/20	1,74	Grierson 2006, 64	176/15
189.	Михаил VIII Палеолог (1258-1282)	Константинопол (1258-1282)	O / A / Π Св. Георги, прав, насреща, в дясната ръка държи копие.	Императорът, прав, насреща, в дясната ръка държи лабарум, в лявата анексикакия.	Æ трахея Class XXIV разместен печат	22/22,5	1,69	Grierson 2006, 125	215/15
190.	Михаил VIII Палеолог (1258-1282)	Константинопол (1258-1282)	.A… / NI / KO… Бюст на св. Николай, насреща.	Императорът, прав, насреща, в дясната ръка държи скиптър с кръст, в лявата анексикакия.	Æ трахея Class XXVII	23,5/22	1,85	Grierson 2006, 125	323/15
191.	XII-XIII в.		Заличено изображение.	Част от фигурата на императора.	Билонова скифата	18,5/22	1,67		211/15
192.	XII-XIII в.		Заличено изображение.	Заличено изображение.	Част от билонова скифата	20/11	0,70		325/15

СЪКРАЩЕНИЯ:

Драганов 2001: Д. Драганов. Монетите на македонските царе. Част 2. От Филип III Аридей до Персей. Ямбол, 2001.

Драганов 2006: Д. Драганов. Монетосеченето на Деултум. София, 2006.

Bellinger: A. Bellinger. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. Vol 1. Anastasius I to Maurice (491-602). Washington, 1966.

BMC: British Museum Catalogue of Greek Coins. London, 1873-1927.

Crawford: M. Crawford. Roman Republican Coinage. Cambridge, 1974.

Grierson 1973: Ph. Grierson. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. Vol. 3. Leo III to Nicephorus III (717-1081). Washington, 1973.

Grierson 2006: Ph. Grierson. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. Vol. 5. Michael VIII to Constantine XI (1258-1453). Washington, 2006.

Hendy: M. Hendy. Coinage and Money in the Byzantine Empire (1081-1261). Washington, 1969.

Karayotov: I. Karayotov. The Coinage of Mesambria. Vol. 2. Bronze Coins of Mesambria. Burgas, 2009.

Le Rider: G. Le Rider. Les monnaies thasiennes. – In: Guide de Thasos, 185-191. Paris, 1968.

LRBC: R. A. G. Carson, P. V. Hill, J. P. C. Kent. Late Roman Bronze Coinage. Part 1-2. London, 1960.

RIC I: H. Mattingly, E. Sydenham. The Roman Imperial Coinage. Vol. 1. Augustus to Vitellius. London, 1948.

RIC II: H. Mattingly, E. Sydenham. The Roman Imperial Coinage. Vol. 2. Vespasian to Hadrian. London, 1962.

RIC III: H. Mattingly, E. Sydenham. The Roman Imperial Coinage. Vol. 3. Antoninus Pius to Commodus. London, 1962.

RIC V/I: H. Mattingly, E. Sydenham, P. Webb. The Roman Imperial Coinage. Vol. 5/1. Valerian I – Florian. London, 1962.

RIC V/II: H. Mattingly, E. Sydenham, P. Webb. The Roman Imperial Coinage. Vol. 5/2. Probus – Amandus. London, 1962.

RIC VI: C. H. V. Sutherland, M. A. Litt, R. A. G. Carson. The Roman Imperial Coinage. Vol. 6. From Diocletian's reform (A.D. 294) to the death of Maximinus (A.D. 313). London, 1967.

RIC VII: C. H. V. Sutherland, R. A. G. Carson, P. M. Bruun. The Roman Imperial Coinage. Vol. 7. Constantine and Licinius. London, 1966.

RPC I: A. Burnett, M. Amandry, P. P. Ripollès. Roman Provincial Coinage. Vol. 1: From the death of Caesar to the death of Vitellius (44 BC – AD 69). London – Paris 1992.

Price: Sylloge Nummorum Graecorum, Great Britain. Vol. 9. The Black sea. Edited by M. J. Price. London, 1993.

Strack: M. Strack. Die Münzen Der Thraker und der Städte Abdera, Ainos, Anchialos. Berlin, 1912.

THE NUMISMATIC COMPLEX DISCOVERED DURING THE EXCAVATIONS AT AQUAE CALIDAE IN 2013-2015

Miroslava Dotkova

(Summary)

As a result of archeological investigations in recent years, a large number of coins have been discovered at Aquae Calidae, along the rest materials. The numismatic complex covers the period from the 4th c. BC until the beginning of the 20th c. and consists mainly of bronze emissions intended for everyday use at local markets. In view of the nature of the site studied, probably a large part of discovered coins are votive gifts left in the Sanctuary of the Three Nymphs, and another part are incidental losses of low-value denominations.

The earliest coins found at this stage of the research are the bronze issues of Messambria of the 4th – 3rd c. BC. A bronze coin of Lysimachus (323-281 BC), minted in Lysimachia, also belongs to the Hellenistic period. The next chronologically issues discovered during the excavations are of the time of the Roman Republic - a denarius of Ti. Minucius C.f. Augurinus of 134 BC. The earliest Roman bronze coins are of the time of Emperor Augustus (27 BC - 14 AD), aces minted at Pergamum Mint in 25-23 BC. A coin of one of the last Thracian rulers, Remetalk I (12/11 BC - 12/13 AD), a proof for visits to the springs and the sanctuary by local people, also belongs to the epoch of the Early Principate.

Since the 2nd c., there is a noticeable increase in coin material. The springs and the Sanctuary of the Nymphs, as well as the baths built after the middle of the 1st c. were visited by Roman soldiers, most of them veterans from the nearby Deultum colony, who left their pledges in the form of small bronze coins - dupondii and ases of Trajan (98-117), Hadrian (117-138) and Antoninus Pius (138-161). From the middle of the 2nd to the middle of the 3rd c., the numismatic complex is dominated by the provincial issues of the cities in Thrace and Moesia. The most numerous are the coins of Anhialo, in whose urban territory is Aquae Calidae, and of the nearby Deultum colony.

The next group of coins discovered during the excavations, are from the second half of the 3rd c. - a significant number of copper antoninianuses with the names of almost all emperors of that period.

The most significant part of the numismatic complex found during the archeological studies in 2013-2015 is occupied by the coins of the 4th - first half of the 5th c. The big quantities of bronze coins of that period are typical for almost all late antique sites on the territory of Bulgaria. The predominant part of them are coins of the various representatives of the dynasty founded by Constantine the Great (306-337), the most numerous being the issues of Constantine I (306-337) and Constantius II (337-361). Specimens of Gloria Exercitus type with both variants of 330-335 and 335-337 and FEL TEMP REPARATIO type (346-361) predominate. It can be argued that among the studied numismatic material of this period, the small denominations of bronze coins minted in the eastern mints predominate. The most numerous are the specimens from Nicomedia and Constantinople. The upper chronological limit for the coins of the period of Late Antiquity is the middle of the 5th c .

The Byzantine coins found during the excavations at Aquae Calidae can be divided into two chronological periods - from the end of the 5th to the beginning of the 7th c. and from the last quarter of the 10th to the third quarter of the 13th c. Of the first period coins of almost all ruling emperors are presented, and the latest issues are from the time of Phocas (602-610). The coins of Justinian I (527-565), minted after the reform in 538, and Justin II (565-578) are of the greatest number. Issues with large denominations - 40 and 20 nummi, work mainly of the mints in

Constantinople and Thessaloniki predominate. The hiatus, which occurs in the coin circulation since the beginning of the 7th c., lasting almost until the beginning of the 11th c., is characteristic of all the studied medieval sites in Thrace. The only coin found so far in the studies at the site, which dates between these two periods, is the follis of Emperor Leo VI (886-912).

The restoration of the coin circulation in Aquae Calidae took place at the end of the 10th - beginning of the 11th c. The numismatic material from this period consists of almost all known types of anonymous folles, the most widely circulating denominations in the 11th c.

The political strengthening of Byzantine Empire in the 12th c., during the time of the Comnenus, also affected the coin circulation in Aquae Calidae. The largest share among the discovered coins is occupied by the issues of the third and fourth billon coinage of Manuel I Comneni (1143-1180), widespread in Bulgarian lands, where they played the part of basic cash resources in the coin circulation during that period.

A significant part of the numismatic complex of Aquae Calidae in the 13th c. was occupied by the Latin imitations of Constantinople and Thessaloniki, minted after 1204 in the newly established Latin Empire. Almost all of them are minted in Constantinople, only one in Thessaloniki. In the first half of the 13th c., the most common monetary type in Bulgarian lands was the small-module Latin Constantinople imitation Type A, which is also confirmed by the results of the excavations at Aquae Calidae, where coins of this type are the largest number.

The latest Byzantine issues discovered at this stage of the research are three copper coins of the time of Michael VIII Palaeologus (1258-1282). The only Bulgarian medieval coins with the name of the ruler, found during the excavations, two copper coins of Tsar Mico (1257-1263) are also of that period. The discovered Byzantine and Bulgarian coins of the second half of the 13th c. at this stage determine the upper chronological limit of the archeological site's habitation during Middle Ages, which with the ongoing research and discovery of new materials may turn out to be later.

The study of the numismatic complex of Aquae Calidae allows for a chronological analysis of the periods of habitation and expands the information about the great number of economic and political events that influenced Aquae Calidae during the long period of their existence.

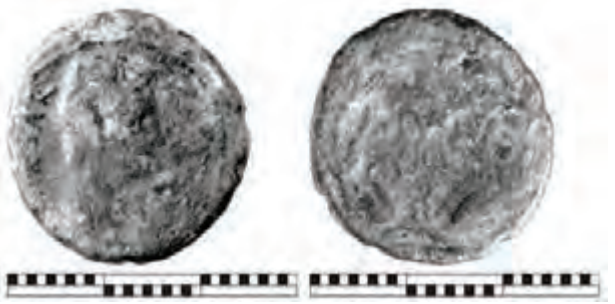
ТАБЛО I



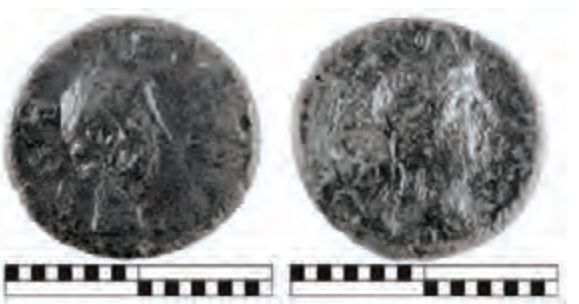
Табло I/1. Месамбрия, Æ, IV-III в. пр. Хр. – ПИН 6/15



Табло I/2. Републикански денарий на Ti. Minucius C.f. Augurinus от 134 г. пр. Хр. – ПИН 73/14



Табло I/3. Август (27 г. пр. Хр. – 14 сл. Хр.), Æ, ac, Азия (27-23 г. пр. Хр.) – ПИН 99/15



Табло I/4. Реметалк I (ок. 11 г. пр. Хр. – 12 г. сл. Хр.), Æ – ПИН 3/14



Табло I/5. Клавдий/Нерон (54-68), Æ, Филипи – ПИН 95/14



Табло I/6. Хадриан (117-138), Æ, дупондий, Рим (134-138) – ПИН 356/14



Табло I/7. Комод (176-192), Æ, Анхиало – ПИН 5/14



Табло I/8. Комод (176-192), Æ, Анхиало – ПИН 250/13

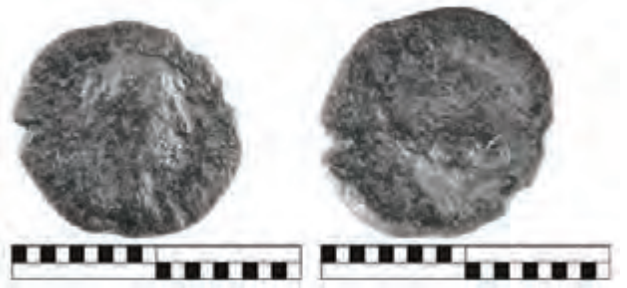
ТАБЛО II



Табло II/9. Диадумениан (217-218), Æ, Деултум – ПИН 99/14



Табло II/10. Максимин, Æ, Анхиало (235-238) – ПИН 54/14



Табло II/11. Максимин, Æ, Деултум (235-238) – ПИН 89/14



Табло II/12. Клавдий II (268-270), Æ, антониниан, Кизик (268-270) – ПИН 399/14



Табло II/13. Аврелиан (270-275), Æ, антониниан, Сисция, (274) – ПИН 39/15



Табло II/14. Проб (276-282), Æ, антониниан, Сердика (276-282) – ПИН 46/15



Табло II/15. Диоклециан (284-305), Æ, антониниан, Рим (292) – ПИН 100/15



Табло II/16. Лициний (308-324), Æ, фолис, Хераклея (311-313) – ПИН 425/14

ТАБЛО III



Табло III/17. Лициний (308-324), Æ, фолис, Арл (321) – ПИН 40/15



Табло III/18. Лициний II (317-324), Æ, фолис, Антиохия (317-320) – ПИН 9/14



Табло III/19. Константин I (306-337), Æ, фолис, Хераклея (312) – ПИН 101/15



Табло III/20. Константин I (306-337), Æ, Тесалоника (324) – ПИН 31b/15



Табло III/21. Константин I (306-337), Æ, Кизик (324-330) – ПИН 31h/15



Табло III/22. Константин I (306-337), Æ, Хераклея (330-335) – ПИН 4/14



Табло III/23. Константин I (306-337), Æ, неопределена монетарница (330-335) – ПИН 4/15



Табло III/24. Константин I (306-337), Æ, постумна, Антиохия (337-341) – ПИН 88/14

ТАБЛО IV



Табло IV/25. Константин II Цезар (317-337), Æ, Кизик (330-335) – ПИН 31m/15



Табло IV/26. Константин II Цезар (317-337), Æ, Никомедия (330-335) – ПИН 74/14



Табло IV/27. Константций II Цезар (324-337), Æ, неопределена монетарница (330-335) – ПИН 44b/15



Табло IV/28. Константций II Август (337-361), Æ, Никомедия (346-350) – ПИН 6/14



Табло IV/29. Константций II Август, (337-361), Æ, Хераклея (351-354) – ПИН 241/13



Табло IV/30. Констанс Август (337-350), Æ, Тесалоника (341-346) – ПИН 55/14



Табло IV/31. Валентиниан I (364-375), Æ, Тесалоника (364-375) – ПИН 42/14

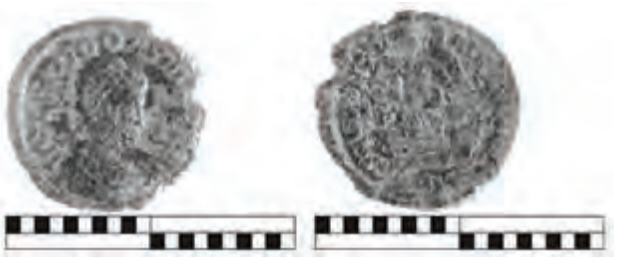


Табло IV/32. Валентиниан I/ Валенс/ Грациан, Æ, Константинопол (364-375) – ПИН 413/14

ТАБЛО V



Табло V/33. Теодосий I (379-395), Æ, Хераклея (383-392) – ПИН 17/14



Табло V/34. Теодосий I (379-395), Æ, Кизик (383-395) – ПИН 389/14



Табло V/35. Юстин I (518-527), Æ, 40 нумии, Константинопол (518-527) – ПИН 350/14



Табло V/36. Юстин I (518-527), Æ, пентанумий, Константинопол (518-527) – ПИН 402/14



Табло V/37. Юстиниан I (527-565), Æ, 40 нумии, Константинопол (540-541) – ПИН 32/14



Табло V/38. Юстин II (565-578), Æ, 40 нумии, Константинопол (577-578) – ПИН 424/14



Табло V/39. Юстин II (565-578), Æ, 20 нумии, Кизик (576-577) – ПИН 67/15



Табло V/40. Юстин II (565-578), Æ, 20 нумии, Антиохия (572-573) – ПИН 93/14

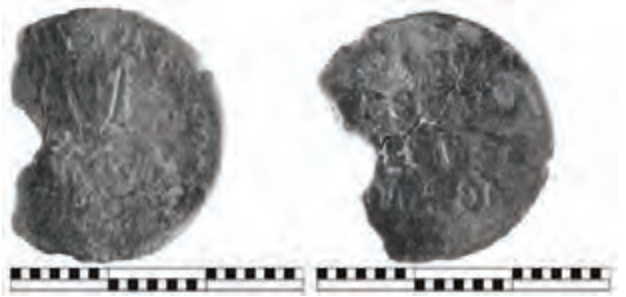
ТАБЛО VI



Табло VI/41. Маврикий Тиберий (582-602), Æ, 20 нумии, Кизик (591-592) – ПИН 20/14



Табло VI/42. Фока (602-610), Æ, 20 нумии, Константинопол (602-610) – ПИН 13/15



Табло VI/43. Лъв VI (886-912), Æ, фолис, Константинопол – ПИН 333/14



Табло VI/44. Анонимен фолис клас C (1042? -1050), Æ – ПИН 15/15



Табло VI/45. Анонимен фолис клас E (1060), Æ – ПИН 101/14



Табло VI/46. Константин X Дука (1059-1067), Æ, фолис, Константинопол – ПИН 25/14



Табло VI/47. Алексей I Комнин (1081-1118), Æ, фолис, Константинопол (1081-1092) – ПИН 45/14



Табло VI/48. Йоан II Комнин (1118-1143), билон-аспронова трахея, Константинопол – ПИН 391/14

ТАБЛО VII



Табло VII/49. Мануил I Комнин (1143-1180), билон-аспронова трахея, Константинопол – ПИН 412/14



Табло VII/50. Мануил I Комнин (1143-1180), билон-аспронова трахея, Константинопол – ПИН 419/14



Табло VII/51. Мануил I Комнин (1143-1180), Æ, тетартерон, Тесалоника – ПИН 395/14



Табло VII/52. Латинска константинополска имитация тип A, малък модул (1204-1261) – ПИН 2/15



Табло VII/53. Латинска константинополска имитация тип O (1204-1261) – ПИН 11/15



Табло VII/54. Латинска константинополска имитация тип R (1204-1261) – ПИН 36/14



Табло VII/55. Латинска константинополска имитация тип T (1204-1261) – ПИН 338/14

МОНЕТИ ОТ АКВЕ КАЛИДЕ В КОЛЕКЦИЯТА НА МУЗЕЙ „СТАРИНЕН НЕСЕБЪР“

Стоянка ДИМОВА

Обект на настоящата статия е колективна находка от 43 бронзови монети, открита в каптажа на Бургаските минерални бани. Те постъпиха в Музей „Старинен Несебър“ през 2003 г. и бяха инвентирани като колективна находка във фонд „Нумизматика“ под инв. № XXVII. Монетите са откупени от Климент Атанасов от гр. Бургас. По негова информация те са открити в каптажа при временното пресъхване на минералния извор през зимата на 1994 г. При приемането на колективната находка в Музей „Старинен Несебър“ монетите бяха в много тежко физическо състояние – силно корозирали, с множество язви по повърхността, причинени от дългия престой в топлата минерална вода. Впоследствие бяха подложени на реставрация, която направи възможно тяхното публикуване.

През същата 1994 г. колегите от Регионален исторически музей (РИМ) – Бургас проф. Иван Карайотов и Петя Кияшкина откриват в пръстта при почистване на каптажния кладенец на Акве калиде над 300 монети (Kiachkina, Karayotov 1997, 125-130). РИМ – Бургас откупува още 54 монети, намерени от работник също в каптажа (Карайотов, Кияшкина, Господинов 2000, 30-33).

От Бургаските минерални бани (Акве калиде) произхождат и други колективни находки и много единични монети (Филов 1910а; Филов 1910б; Герасимов 1955а; Герасимов 1955б), откривани в продължение на повече от век. Наскоро излезе задълбочена и обобщаваща статия на Евгени Паунов по темата (Paunov 2015, 245-255).

Хронологическите рамки на разглежданата от нас находка от Акве калиде обхващат времето от първата половина на IV в. пр. Хр. до 26 г. сл. Хр. Най-многобройни са монетите на Месамбрия – 16 бр. От тях 9 бр. са от често срещания тип „Шлем/ МЕТА в колело“, 3 бр. – от типа „Атина/ МЕТА в колело“, 3 бр. –„Мелса/ МЕТА в пелта“ и 1бр. – „Шлем/ МЕΣА в колело“. Типът „Атина/ МЕТА в колело“ е най-ранен – от първата половина на IV в.пр. Хр., а монетата от типа „Шлем/ МЕΣА в колело“ е най-късна от месамбрийските и се датира във II в. пр. Хр. Монетите на Аполония в находката са 5 бр. – дихалкове от типа „Глава на Аполон/изправена котва“. От тях най-ранни (първа половина на IV в.пр. Хр.) са тези с № 20 и 21. По-рядко срещан тип е монетата с № 19. На реверса й е изписано името на монетен магистрат. С 5 монети в находката е представено монетосеченето на Филип II Македонски (359-336 г. пр. Хр.); с 1 бр. – на Александър III Велики (336-323 г. пр. Хр.); с 9 бр. – на Лизимах (323-281 г. пр. Хр.). От тракийския цар Севт III (320/315-310 г. пр. Хр.) има 1 монета. Интерес представляват монетите на Одесос – 1 бр. (№ 38) и Маронея – 1 бр. (№ 39). Най-късни по време са монетата на Октавиан Август (12 г. пр. Хр. – 14 г. сл. Хр.) (№ 40) и 3 бр. монети на Реметалк II (21-26 г. сл. Хр.) от типа „Глава на Тиберий/ Глава на Реметалк II“ (№ 41, 42, 43). Монетата под № 43 е варварска имитация на този тип.

Анализирайки колективната находка, можем да направим извода, че в периода IV-II в. пр. Хр. топлият минерален извор при Акве калиде е използван много активно с лечебна цел. Там са идвали хора както от близките гръцки полиси Месамбрия, Аполония и Одесос, така и от по-отдалечени градове като Ма-

ронея. Друг пиков момент в експлоатацията му е от началото до средата на I в.сл. Хр., непосредствено преди построяването на Римските терми по времето на император Нерон (Момчилов и др. 2016б, 777). Прави впечатление отсъствието на по-късни монети в находката, което може да се дължи на различни причини.

Много богата информация за римския, ранновизантийския и средновековния период от историята на Акве калиде се получи благодарение на интензивните археологически проучвания през последните години (Дражева и др. 2009, 476-479; Дражева, Момчилов 2013, 424-426; Момчилов, Класнаков 2015а, 905-908; Момчилов, Класнаков 2015б, 333-336; Момчилов и др. 2016а, 771-774; Момчилов и др. 2016б, 774-778; Николов 2016, 779-783).

Надявам се, че публикуването на тази колективна находка ще допълни научната информация и ще хвърли допълнителна светлина върху хронологията и монетната циркулация на един толкова интересен обект като Акве калиде.

КАТАЛОГ

1. Месамбрия (IV-III в. пр. Хр.) (обр. 1.1)
Аверс: Шлем с грива, насреща.
Реверс: Слънчево колело с четири спици и надпис M/ E/ T/ A между тях.
Надписът – обратно на часовниковата стрелка.
Музей „Старинен Несебър“, инв. № XXVII, Æ, диаметър – 17/19 мм, тегло – 3,70 г.
Библиография: Karayotov 2009, 152-183, № 1-480.
2. Месамбрия (IV-III в. пр. Хр.) (обр. 1.2)
Аверс: Шлем с грива, насреща.
Реверс: Слънчево колело с четири спици и надпис M/ E/ T/ A между тях.
Надписът – обратно на часовниковата стрелка.
Музей „Старинен Несебър“, инв. № XXVII, Æ, диаметър – 16мм, тегло – 3,33 г.
Библиография: Karayotov 2009, 152-183, № 1-480.
3. Месамбрия (IV-III в. пр. Хр.) (обр. 1.3)
Аверс: Шлем с грива, насреща.
Реверс: Слънчево колело с четири спици и надпис M/ E/ T/ A между тях.
Надписът – по посока на часовниковата стрелка.
Музей „Старинен Несебър“, инв. № XXVII, Æ, диаметър – 15/17 мм, тегло – 3,10 г.
Библиография: Karayotov 2009, 152-183, № 1-480.
4. Месамбрия (IV-III в. пр. Хр.) (обр. 1.4)
Монетата е силно изтрита.
Аверс: Шлем с грива, насреща.
Реверс: Слънчево колело с четири спици и надпис M/ E/ T/ A между тях.
Надписът – по посока на часовниковата стрелка.
Музей „Старинен Несебър“, инв. № XXVII, Æ, диаметър – 15/ 16 мм, тегло – 2,76 г.
Библиография: Karayotov 2009, 152-183, № 1-480.
5. Месамбрия (IV-III в. пр. Хр.) (обр. 1.5)
Монетата е с производствен дефект – двоен печат на реверса.
Аверс: Шлем с грива, насреща.
Реверс: Слънчево колело с четири спици и надпис M/ E/ T/ A между тях.
Надписът – обратно на часовниковата стрелка.
Музей „Старинен Несебър“, инв. № XXVII, Æ, диаметър – 14/16 мм, тегло – 2,61 г.
Библиография: Karayotov 2009, 152-183, № 1-480.
6. Месамбрия (IV-III в. пр. Хр.) (обр. 1.6)
Аверс: Шлем с грива, насреща.
Реверс: Слънчево колело с четири спици и надпис M/ E/ T/ A между тях.
Надписът – обратно на часовниковата стрелка.
Музей „Старинен Несебър“, инв. № XXVII, Æ, диаметър – 12/13 мм, тегло – 2,64 г.
Библиография: Karayotov 2009, 152-183, № 1-480.
7. Месамбрия (IV-III в. пр. Хр.) (обр. 1.7)
Аверс: Шлем с грива, насреща.

Реверс: Слънчево колело с четири спици и надпис М/ Е/ Т/ А между тях.
Надписът – обратно на часовниковата стрелка.
Музей „Старинен Несебър“, инв. № XXVII, Æ, диаметър – 11/12 мм, тегло – 1,76 г.
Библиография: Karayotov 2009, 152-183, № 1-480.
8. Месамбрия (IV-III в. пр. Хр.) (обр. 1.8)
Аверс: Шлем с грива, насреща.
Реверс: Слънчево колело с четири спици и надпис М/ Е/ Т/ А между тях.
Надписът – обратно на часовниковата стрелка.
Музей „Старинен Несебър“, инв. № XXVII, Æ, диаметър – 12 мм, тегло – 1,48 г.
Библиография: Karayotov 2009, 152-183, № 1-480.
9. Месамбрия (IV-III в. пр. Хр.) (обр. 1.9)
Изместване на лицевия печат извън монетното ядро.
Аверс: Шлем с грива, насреща.
Реверс: Слънчево колело с четири спици и надпис М/ Е/ Т/ А между тях.
Надписът – обратно на часовниковата стрелка.
Музей „Старинен Несебър“, инв. № XXVII, Æ, диаметър – 10/11мм, тегло – 1,48 г.
Библиография: Karayotov 2009, 152-183, № 1-480.
10. Месамбрия (II в. пр. Хр.) (обр. 1.10)
Аверс: Шлем с грива, насреща.
Реверс: Слънчево колело с четири спици и надпис М/ Е/ Σ/ А между тях.
Надписът – обратно на часовниковата стрелка.
Музей „Старинен Несебър“, инв. № XXVII, Æ, диаметър – 11 мм, тегло – 1,02 г.
Библиография: Karayotov 2009, 186-189, № 56-103.
11. Месамбрия (IV в. пр. Хр.) (обр. 1.11)
Аверс: Глава на Мелса с шлем, надясно.
Реверс: Надпис М/ Е/ Т/ А в пелта.
Надписът – обратно на часовниковата стрелка.
Музей „Старинен Несебър“, инв. № XXVII, Æ, диаметър – 12 мм, тегло – 1,70 г.
Библиография: Karayotov 2009, 146-151, № 1-6, 38-122.
12. Месамбрия (IV в. пр. Хр.) (обр. 1.12)
Аверс: Глава на Мелса с шлем, надясно.
Реверс: Надпис М/ Е/ Т/ А в пелта. Зрънчест кръг.
Надписът – обратно на часовниковата стрелка.
Музей „Старинен Несебър“, инв. № XXVII, Æ, диаметър – 12 мм, тегло – 1,96 г.
Библиография: Karayotov 2009, 146-151, № 1-6, 38-122.
13. Месамбрия (IV в. пр. Хр.) (обр. 1.13)
Аверс: Глава на Мелса с шлем, надясно.
Реверс: Надпис М/ Е/ Т/ А в пелта. Зрънчест кръг.
Надписът – обратно на часовниковата стрелка.
Музей „Старинен Несебър“, инв. № XXVII, Æ, диаметър – 12 мм, тегло – 1,55 г.
Библиография: Karayotov 2009, 146-151, № 1-6, 38-122.
14. Месамбрия (първа половина на IV в. пр. Хр.) (обр. 1.14)
Аверс: Глава на Атина с коринтски шлем, надясно.
Реверс: Колело с четири спици и надпис М/ Е/ Т/ А между тях.
Надписът – обратно на часовниковата стрелка.
Музей „Старинен Несебър“, инв. № XXVII, Æ, диаметър – 11 мм, тегло – 1,25 г.
Библиография: Karayotov 2009, 138-145, № 10-151.
15. Месамбрия (първа половина на IV в. пр. Хр.) (обр. 1.15)
Изместване на реверсния печат.
Аверс: Глава на Атина с коринтски шлем, надясно.
Реверс: Колело с четири спици и надпис М/ Е/ Т/ А между тях.
Надписът – обратно на часовниковата стрелка.
Музей „Старинен Несебър“, инв. № XXVII, Æ, диаметър – 10/11 мм, тегло – 1,48 г.
Библиография: Karayotov 2009, 138-145, № 10-151.

16. Месамбрия (първа половина на IV в. пр. Хр.) (обр. 2.16)
Аверс: Глава на Атина с коринтски шлем, надясно.
Реверс: Колело с четири спици и надпис M/ E/ T/ A между тях.
Надписът – обратно на часовниковата стрелка.
Музей „Старинен Несебър", инв. № XXVII, Æ, диаметър – 11 мм, тегло – 1,23 г.
Библиография: Karayotov 2009, 138-145, № 10-151.
17. Аполония (средата на IV-III в. пр. Хр.) (обр. 2.17)
Корозия по реверса на монетата.
Аверс: Глава на Аполон, надясно. Косите му са превързани с тения.
Реверс: Изправена котва. Надпис .IXA/ Λ... в лявото и дясното поле.
Музей „Старинен Несебър", инв. № XXVII, Æ, диаметър – 13 мм, тегло – 2,24 г.
Библиография:SNG 1993; Димов 2016а; Димов 2016б.
18. Аполония (средата на IV-III в. пр. Хр.) (обр. 2.18)
Аверс: Глава на Аполон, надясно.
Реверс: Изправена котва с буква А (вляво) и речен рак (вдясно). Надпис ..XA/ Λ... в лявото и дясното поле.
Музей „Старинен Несебър", инв. № XXVII, Æ, диаметър – 11 мм, тегло – 1,83 г.
Библиография: SNG 1993; Димов 2016а; Димов 2016б.
19. Аполония (средата на IV-III в. пр. Хр.) (обр. 2.19)
Аверс: Глава на Аполон, надясно.
Реверс: Изправена котва с буква А (вляво) и речен рак (вдясно). В лявото поле – надпис AKIN – магистратско име. В дясното поле – надпис ....A, който излиза извън монетното ядро.
Музей „Старинен Несебър", инв. № XXVII, Æ, диаметър – 10/11 мм, тегло – 1,43 г.
Библиография:SNG 1993; Димов 2016а; Димов 2016б.
20. Аполония (втора половина на IV в. пр. Хр.) (обр. 2.20)
Изместване на лицевия печат.
Аверс: Глава на Аполон, надясно.
Реверс: Изправена котва с буква А (вляво) и речен рак (вдясно).
Музей „Старинен Несебър", инв. № XXVII, Æ, диаметър – 10/11 мм, тегло – 0,89 г.
Библиография: SNG 1993; Димов 2016а; Димов 2016б.
21. Аполония (втора половина на IV в. пр. Хр.) (обр. 2.21)
Аверс: Глава на Аполон, надясно.
Реверс: Изправена котва с буква А (вляво) и речен рак (вдясно).
Музей „Старинен Несебър", инв. № XXVII, Æ, диаметър – 10/11 мм, тегло – 0,83 г.
Библиография:SNG 1993; Димов 2016а; Димов 2016б.
22. Филип II Македонски (359-336 г. пр. Хр.) (обр. 2.22)
Аверс: Глава на безбрад Херакъл с кожата на лъвска глава, надясно.
Реверс: ..ΛI .... (горе)
Конник в ход, надясно. Символ: светкавица (?) под коня.
Музей „Старинен Несебър", инв. № XXVII, Æ, диаметър – 16/17 мм, тегло – 5,17 г.
Библиография: Драганов 2000, № 262.
23. Филип II Македонски (359-336 г. пр. Хр.) (обр. 2.23)
Силна корозия по реверса на монетата.
Аверс: Глава на Аполон с тения, наляво.
Реверс: ..ΛI .... (горе)
Конник в ход, надясно.
Музей „Старинен Несебър", инв. № XXVII, Æ, диаметър – 18/19 мм, тегло – 4,45 г.
Библиография: Драганов 2000, № 257.
24. Филип II Македонски (359-336 г. пр. Хр.) (обр. 2.24)
Аверс: Глава на Аполон с тения, надясно.
Реверс: ΦIΛIΠΠOϒ (горе)
Конник в ход, наляво. Под коня – неясен символ.
Музей „Старинен Несебър", инв. № XXVII, Æ, диаметър – 18 мм, тегло – 5,15 г.
Библиография: Драганов 2000, № 255.
25. Филип II Македонски (359-336 г. пр. Хр.) (обр. 2.25)

Аверс: Глава на Аполон с тения, надясно.
Реверс: ΦΙΛΙΠΠΟΥ (горе)
Конник в ход, надясно. Монограми Α/ и Β под коня.
Музей „Старинен Несебър“, инв. № XXVII, Æ, диаметър – 17/18 мм, тегло – 7,25 г.
Библиография: Драганов 2000, № 250.
26. Филип II Македонски (359-336 г. пр. Хр.) (обр. 2.26)
Аверс: Глава на Аполон с тения, надясно.
Реверс: ΦΙΛΙ.... (горе)
Конник в ход, надясно.
Музей „Старинен Несебър“, инв. № XXVII, Æ, диаметър – 17 мм, тегло – 5,37 г.
Библиография: Драганов 2000, № 251.
27. Александър III Велики (336-323 г. пр. Хр.) (обр. 2.27)
Аверс: Глава на безбрад Херакъл с кожата на лъвска глава, надясно.
Реверс: ΑΛΕΞΑΝΔΡ между колчан върху лък (горе) и кривак с дръжката, наляво (долу).
Музей „Старинен Несебър“, инв. № XXVII, Æ, диаметър – 18 мм, тегло – 6,72 г.
Библиография: Драганов 2000, № 450.
28. Лизимах (323-281 г. пр. Хр.) (обр. 2.28)
Лизимахия (306-301 г. пр. Хр.)
Аверс: Глава на Аполон с лавров венец, надясно.
Реверс: Конник в ход, надясно. Неясен символ между краката на коня. Долу вляво – надпис ΛΥ.
Музей „Старинен Несебър“, инв. № XXVII, Æ, диаметър – 17/18 мм, тегло – 5,38 г.
Библиография: Драганов 2001, № 667.
29. Лизимах (323-281 г. пр. Хр.) (обр. 2.29)
Лизимахия (306-301 г. пр. Хр.)
Аверс: ΦΙΛΙΠΠΟΥ (горе)
Глава на Аполон с лавров венец, надясно.
Реверс: Конник в ход, надясно. Долу вляво – надпис ΛΥ. Символ – протоме на лъв (под коня).
Музей „Старинен Несебър“, инв. № XXVII, Æ, диаметър – 18 мм, тегло – 4,78 г.
Библиография: Драганов 2001, № 667.
30. Лизимах (323-281 г. пр. Хр.) (обр. 3.30)
Лизимахия (306-301 г. пр. Хр.)
Аверс: ΦΙΛΙΠΠΟΥ (горе)
Глава на Аполон с лавров венец, надясно.
Реверс: Конник в ход, надясно. Долу вляво – надпис ΛΥ. Символ – протоме на лъв (под коня).
Музей „Старинен Несебър“, инв. № XXVII, Æ, диаметър – 17/19 мм, тегло – 5,19 г.
Библиография:Драганов 2001, № 667.
31. Лизимах (323-281 г. пр. Хр.) (обр. 3.31)
Лизимахия (306-301 г. пр. Хр.)
Силна корозия по реверса на монетата.
Аверс: Глава на безбрад Херакъл с кожата на лъвска глава, надясно.
Реверс: ΦΙΛΙΠΠΟΥ (горе)
Конник в ход, надясно. Долу вляво – надпис ΛΥ.
Музей „Старинен Несебър“, инв. № XXVII, Æ, диаметър – 14/15 мм, тегло – 4,14 г.
Библиография: Драганов 2001, № 668.
32. Лизимах (323-281 г. пр. Хр.) (обр. 3.32)
Лизимахия (306-301 г. пр. Хр.)
Аверс: Глава на безбрад Херакъл с кожата на лъвска глава, надясно.
Реверс: ΦΙΛΙΠΠΟΥ (горе)
Конник в ход, надясно. Неясен символ между краката на коня. Долу вляво – надпис ΛΥ.
Музей „Старинен Несебър“, инв. № XXVII, Æ, диаметър –14/15 мм, тегло – 2,80 г.
Библиография: Драганов 2001, № 668.
33. Лизимах (323-281 г. пр. Хр.) (обр. 3.33)
Лизимахия (306-281 г. пр. Хр.)
Аверс: Глава на Атина с шлем, надясно.
Реверс: ΒΑΣΙΛΕΩΣ (отдясно наляво) ΛΙΣΙΜΑΧΟΥ (отляво надясно).
Лъвска глава в анфас.
Музей „Старинен Несебър“, инв. № XXVII, Æ, диаметър – 13 мм, тегло – 1,92 г.
Библиография: Драганов 2001, № 679.
34. Лизимах (323-281 г. пр. Хр.) (обр. 3.34)
Лизимахия (306-281 г. пр. Хр.)
Частично изместване на реверсния печат извън монетното ядро.
Аверс: Глава на Атина с шлем, надясно.
Реверс: ΒΑΣΙΛΕ..(отдясно наляво) .....
Лъвска глава в анфас.
Музей „Старинен Несебър“, инв. № XXVII, Æ, диаметър – 12 мм, тегло – 1,92 г.
Библиография: Драганов 2001, № 679.

35. Лизимах (323-281 г. пр. Хр.) (обр. 3.35)
Лизимахия (306-281 г. пр. Хр.)
Аверс: Глава на Атина с шлем, надясно.
Реверс: ΒΑΣΙΛΕΩΣ (горе) / ΛΙΣΙΜΑΧΟΥ (долу).
Бягащ лъв, надясно. Под него символ – връх на копие.
Музей „Старинен Несебър", инв. № XXVII, Æ, диаметър – 19 мм, тегло – 4,32 г.
Библиография: Драганов 2001, № 675.
36. Лизимах (323-281 г. пр. Хр.) (обр. 3.36)
Лизимахия (306-281 г. пр. Хр.)
Монетата е силно износена.
Аверс: Глава на Атина с шлем, надясно.
Реверс: ΒΑΣΙΛΕΩΣ (горе) / ΛΙΣΙΜΑΧΟΥ (долу).
Бягащ лъв, надясно. Под него символ – връх на копие.
Музей „Старинен Несебър", инв. № XXVII, Æ, диаметър – 18/ 19 мм, тегло – 5,19 г.
Библиография: Драганов 2001, № 675.
37. Севт III (320/315-310 г. пр. Хр.) (обр. 3.37)
Аверс: Глава на Севт III с диадема, надясно.
Реверс: ΣΕΥΘΟΥ (горе) – дъговиден надпис.
Севт III като конник в галоп, надясно. Под конника – лавров венец.
Музей „Старинен Несебър", инв. № XXVII, Æ, диаметър – 19/20 мм, тегло – 4,53 г.
Библиография: Юрукова 1992, № 83.
38. Одесос (IV-III в. пр. Хр.) (обр. 3.38)
Аверс: Глава на жена с вдигнати и превързани с тения коси, надясно.
Реверс: ΟΔΗΣΙΤΩΝ (хоризонтално – долу)
Великият бог, полулегнал наляво. Държи рог на изобилието в лявата ръка. Над него амфора с устието надолу. Кръгла контрамарка – монограм на Одесос върху тялото на Великия бог.
Музей „Старинен Несебър", инв. № XXVII, Æ, диаметър – 16/17 мм, тегло – 5,10 г.
Библиография: Топалов 1999, 112, 126-127.
39. Маронея (След 189/188 г. пр. Хр.) (обр. 3.39)
Монетата е силно износена и с корозирала повърхност.
Аверс: Глава на Дионис с бръшлянов венец, надясно.
Реверс: ΔΙΟΝΙΣΟΥ (вертикално в дясното поле)
ΣΩΤΗΡΟΣ (вертикално в лявото поле)
MAPONIT (в отреза)
Дионис в цял ръст, обърнат наляво. Държи грозд в дясната ръка и тирс? в лявата. Под грозда – монограм .
Музей „Старинен Несебър", инв. № XXVII, Æ, диаметър – 27/30 мм, тегло – 14,14 г.
Библиография: Shönert-Geiss 1987, Tafel 76, 1406-1410.
40. Октавиан Август (12 г. пр. Хр. – 14 г. сл. Хр.) (обр. 3.40)
Отсечена в неизвестна монетарница (Пергам?).
Аверс: Глава на Август, надясно. Зрънчест кръг.
Реверс: Козирог надясно, с глава наляво. На гърба му – рог на изобилието. В отреза – AVGVSTVS. Зрънчест кръг.
Музей „Старинен Несебър", инв. № XXVII, Æ, диаметър – 23 мм, тегло – 6,29 г.
Библиография:RIC I 1984, 81-86.
41. Реметалк II (21-26 г.) (обр. 4.41)
Аверс: ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟV
Гологлав бюст на Тиберий, надясно. Зрънчест кръг.
Реверс: ΒΑΣΙΛΕ/ Ω/ Σ ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟV
Бюст на Реметалк II с диадема, надясно. Зрънчест кръг.
Музей „Старинен Несебър", инв. № XXVII, Æ, диаметър – 19 мм, тегло – 3,63 г.
Библиография: Юрукова 1992, № 169.
42. Реметалк II (21-26 г.) (обр. 4.42)
Аверс: ΚΑΙΣΑΡΟΣ/ Σ.....
Гологлав бюст на Тиберий, надясно. Зрънчест кръг.
Реверс: ΒΑΣΙΛΕΩ/ Σ ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟV
Бюст на Реметалк II с диадема, надясно. Зрънчест кръг.
Музей „Старинен Несебър", инв. № XXVII, Æ, диаметър – 18 мм, тегло – 3,48 г.
Библиография: Юрукова 1992, № 170.
43. Реметалк II (21-26 г.) (обр. 4.43)
Варварска имитация с варваризирани надписи и изображения.
Аверс: .ΙΛΞΖΙΑΛΟ

Гологлав бюст на Тиберий, надясно
Реверс: .ΛΙΝΛΣΟ/ ΙΛΣVΛΙΖΙV
Бюст на Реметалк II с диадема/тения (?), надясно
Музей „Старинен Несебър“, инв. № XXVII, Æ, диаметър – 19 мм, тегло – 4,83 г.
Библиография: Юрукова 1992.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Герасимов 1955а: Т. Герасимов. Преполовени антични монети от Aquae Calidae. – Известия на Археологическия институт, 20, 1955, 579-581.

Герасимов 1955б: Т. Герасимов. Колективни находки на монети през 1951, 1952, 1953 и 1954 година. – Известия на Археологическия институт, 20, 1955, 602-611.

Димов 2016а: К. Димов. Десет бронзови дихалка на Аполония Понтика <morskivestnik.com/compass/news/2015/102015/102015_85.html>.

Димов 2016б: К. Димов. Пореден дихалк на Аполония Понтика<morskivestnik.com/compass/news/2016/062016/062016_59.html>.

Драганов 2000: Д. Драганов. Монетите на македонските царе. Част I: От Александър I до Александър Велики, Ямбол, 2000.

Драганов 2001: Д. Драганов. Монетите на македонските царе. Част II: От Филип III Аридей до Персей, Ямбол, 2001.

Дражева, Момчилов 2013: Ц. Дражева, Д. Момчилов. Археологически проучвания на обект „Късноантична и средновековна крепост „Акве калиде – Терма“, Бургаски минерални бани, кв. Ветрен, Бургас. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 424-426.

Дражева и др. 2009: Ц. Дражева, Д. Момчилов, Г. Колев, Др. Гърбов. Сондажни археологически проучвания на обект „Късноантична и средновековна крепост „Акве калиде – Терма“, Бургаски минерални бани, кв. Ветрен, Бургас. – В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 476-479.

Карайотов, Кияшкина, Господинов 2000: И. Карайотов, П. Кияшкина, К. Господинов. Бургас. Вечното пристанище. Бургас, 2000, 26-38.

Момчилов, Класнаков 2015а: Д. Момчилов, М. Класнаков. Археологическо проучване на обект „Късноантична и средновековна крепост Акве калиде – Терма“, Бургаски минерални бани. – В:Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 905-908.

Момчилов, Класнаков 2015б: Д. Момчилов, М. Класнаков. Археологическо проучване на обект „Късноантична и средновековна крепост Акве калиде – Терма“, Бургаски минерални бани, кв. Ветрен, гр. Бургас. – В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 333-336.

Момчилов и др. 2016а: Д. Момчилов, М. Класнаков, М. Николов, К. Господинов, Р. Димитрова, Я. Русев, Н. Шаранков. Спасително археологическо проучване на територията на обект „Късноантична и средновековна крепост Акве калиде – Терма“, Бургаски минерални бани, кв. Ветрен, гр. Бургас по „Интегриран проект за подобряване и развитие на инфраструктурата за питейни и отпадъчни води на кварталите Банево, Ветрен и Мин. бани“. – В:Археологически открития и разкопки през 2015 г. София, 2016, 771-774.

Момчилов и др. 2016б: Д. Момчилов, М. Класнаков, Я. Русев, Н. Шаранков, М. Вичева. Спасително археологическо проучване на обект „Сектор музейна сграда“ в границите на „Късноантична и средновековна крепост Акве калиде – Терма“, Бургаски минерални бани, кв. Ветрен, гр. Бургас. – В:Археологически открития и разкопки през 2015 г. София, 2016, 774-778.

Николов 2016: М. Николов.Спасително археологическо проучване на обект: ВиК и ел. захранване накафетерияв територията на крепостта Акве калиде, кв. Ветрен, гр. Бургас. – В:Археологически открития и разкопки през 2015 г. София, 2016, 779-783.

Топалов 1999: С. Топалов. Одесос. Принос към проучване монетосеченето на града IV-I в. пр. Хр. София, 1999.

Филов 1910а: Б. Филов. Aquae Calidae (Ай-

тоските лъджи). – Пряпорец, № 122, 12 май 1910.
Филов 1910б: Б. Филов. Находки в Айтоските бани. – Известия на Българското археологическо дружество, 1, 1910, 216-217.
Юрукова 1992: Й. Юрукова. Монетите на тракийските племена и владетели.Т. 1. София, 1992.
Karayotov 2009: I. Karayotov. The Coinare of Mesambria.Vol. 2. Bronze Coins of Mesambria. Burras, 2009.
Kiachkina, Karayotov 1997: P. Kiachkina, I. Karayotov. Aquae Calidae – centre de la culture Thrace. – In: Tracia Pontica VI.1. Proceedinrs of the InternationalSymposium, Sozopol, 18-24 Sept. 1994.Созопол, 1997, 125-130.
RIC I 1984: C. Sutherland, R. Carson. The Roman Imperial Coinage from 31 BC to AD 69. Vol. 1. London, 1984.
SNG 1993: Sylloge nummorum Graecorum, Great Britain. Vol. 9. British Museum. Part 1: The Black Sea. London, 1993.
Schönert-Geiss 1987: E. Schönert-Geiss. Die Münzprägung von Maroneia. Berlin, 1987.
Paunov 2015: E. Paunov. The coin assemblage from the sacred spring of Aquae Calidae in Thrace: main problems, patterns and conclusions. – Известия на Бургаския музей, 5, 245-255.

COINS FROM AQUAE CALIDAE IN THE COLLECTION OF THE MUSEUM OF ANCIENT NESSEBAR

Stoyanka Dimova

(Summary)

The subject of this article is a collective find of 43 bronze coins, discovered in the catchment of Burgas Mineral Baths during the temporary running dry of mineral spring in 1994. They are bought by the Museum of Ancient Nessebar from Kliment Atanasov from Burgas. They are inventoried as a collective find with inv. № XXVII.

The chronological frameworks of Aquae Calidae find we are considering covers the time from the first half of the 4th c. BC to 26 AD. The most numerous, 16 pcs. are coins of Messambria. The coins of Apollonia in the find are 5 pcs. The coinage of Philip II of Macedon (359-336 BC) is represented in the find with 5 coins; of Alexander III "the Great" (336-323 BC) with 1 coin; of Lysimachus (323-281 BC) with 9 pcs. There is 1 coin of Thracian king Seuthes III (320 / 315-310 BC). The coins of Odessos, 1 pc. (№ 38) and Maroneia, 1 pc. (№ 39), are of interest. The coin of Octavian Augustus (12 BC - 14 AD), (№ 40) and 3 pcs. of coins of Remetalk II (21-26) of the type „Head of Tiberius / Head of Remetalk II", (№ 41, 42, 43), are the latest. The coin under № 43 is a barbaric imitation of this type.

Analyzing the collective find, we come to the conclusion that in the period 4th-2nd c. BC the thermal spring at Aquae Calidae had been used very actively. Another peak period in its exploiting was from the beginning to the middle of the 1st c. AD, just before the construction of Roman thermae during the reign of Emperor Nero.

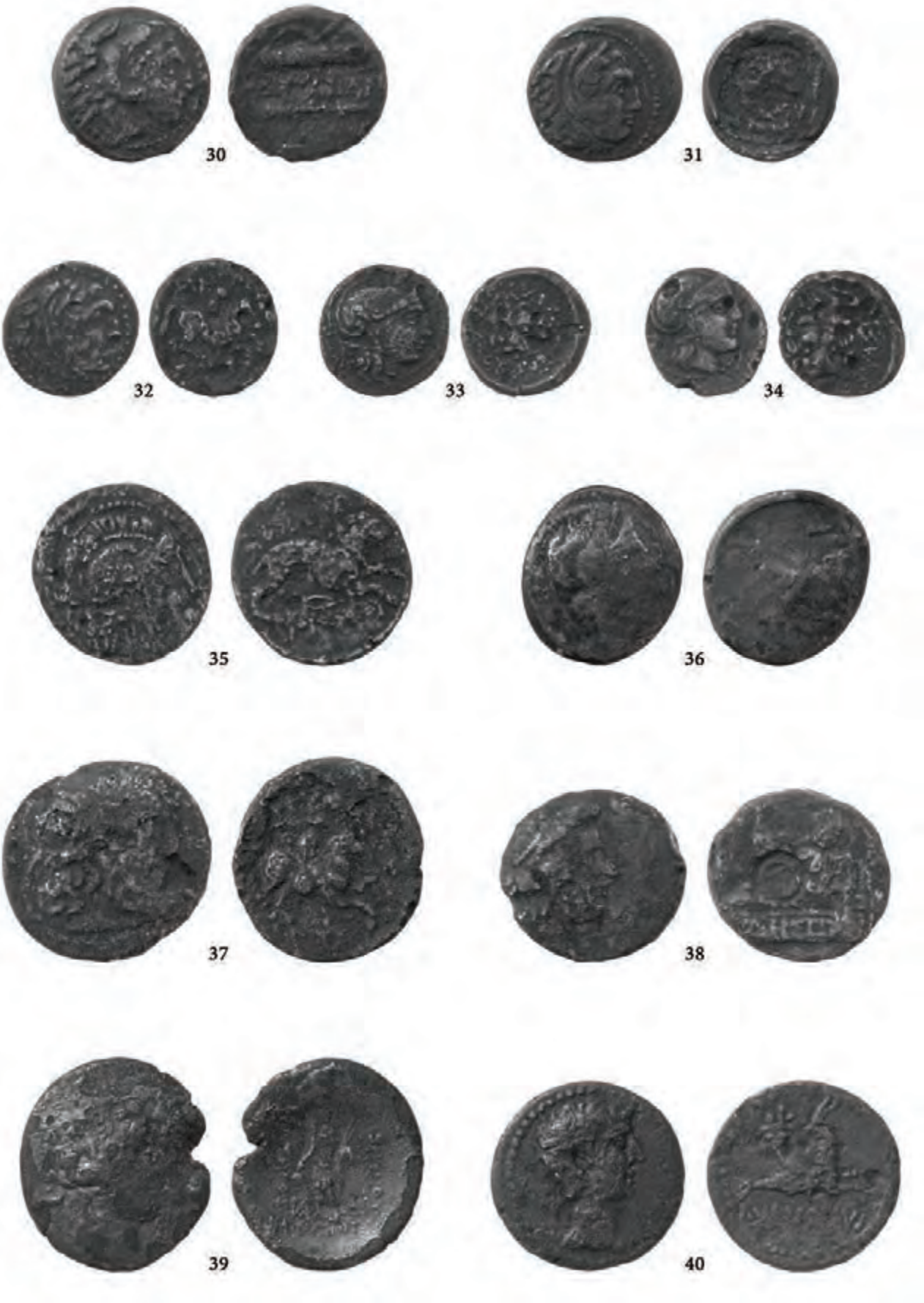
The introduction of this find into scientific circulation will enrich the information about the chronology and coin circulation of Aquae Calidae.



Обр. 1. Акве калиде. Колективна находка от 43 бронзови монети



Обр. 2. Акве калиде. Колективна находка от 43 бронзови монети



Обр. 3. Акве калиде. Колективна находка от 43 бронзови монети



Обр. 4. Акве калиде. Колективна находка от 43 бронзови монети

ПЕЧАТИТЕ ОТ АКВЕ КАЛИДЕ – РАЗКОПКИ 2015-2016 Г.

Иван ЙОРДАНОВ

В публикувания през 2015 година сборник в памет на Цоня Дражева бяха включени всички намерени в Акве калиде средновековни печати – български и византийски – 26 екземпляра. Разкопките продължиха и след тази дата, ръководени от доц. дин Димчо Момчилов[1]. Сред многобройните археологически материали са и 14 византийски печата, предмет на настоящото съобщение.

1. Печат на неизвестна императрица (X-XI в.)

Съхранява се в Регионален исторически музей – Бургас, п.инв. № 166. Намерен е при разкопки в Акве калиде на 21.03.2015 г. в кв. H-G на дълбочина 0,30-0,60 м. Отпечатъкът е сравнително добре съхранен, неточно центриран. Отделни полета са неотпечатани или изтрити, което затруднява четенето и идентифицирането на императрицата. Размери: на ядрото 28-31 мм, на зрънчестия кръг 25 мм и дебелина 3 мм. Тегло 9,90 г (обр. 1).

Лице. Бюстово изображение на Богородица с нимб, мафорион и химатион. Доколкото може да се види, ръцете ѝ са поставени пред гърдите в молитвен жест. От двете ѝ страни сигла: М-П || .. Около изображението кръгов надпис:

+ΘKERΟΗΘ'ΤΗ. . . . . = + Θ(εοτό)κε β(οήθει) τi [σi δ(ούλf)]

Опако. Бюст на императрица с тривърха стема, от двете страни на която се спускат пропендули, завършващи с три перли. Облечена е в дивитисион, препасан с лорос и панелна украса, съставена от един едър скъпоценен камък, поставен в средата, и четири по-малки в ъглите. В дясната ръка държи кълбо, увенчано с кръст, а в лявата – скиптър, завършващ на върха с три бисера.

От надписа с името са запазени само някои букви: . . . . . ΔO . . . OVCTA

Непълният надпис и липсата на точни паралели ни изправят пред проблема коя е тази императрица. Необходимо е да привлечем кратка информация за статуса на императрицата във византийското общество и в ранговата йерархия, както и за представянето ѝ върху печатите.

Изображенията на жени върху византийските печати са редки. В малкото известни случаи се касае до жени императрици или майки на малолетни императори.

Подобно на василевса императрицата във Византия е смятана за стояща над всяка земна йерархия. Приемало се е, че в целия земен свят преди нея е единствено императорът. За подчиненото на религиозните символи и стереотипи мислене на ромеите императрицата в идеологически план се съотнася към василевса така, както Богородица към Исус Христос, от което произтича и по-високото положение на императрицата майка от това на императрицата съпруга на управляващия император. Императрицата се ползва с правото на почти всички имперски символи и регалии, които са запазени само за императора – пурпурния цвят, короната и т.н. (Brehier 1949, 27-32; Constantin Porphyrogénète 1967, 11-14, comm. 21-31; Grierson 1973, 10-13; Кънев 2007, 37-42).

За разлика от императора, който от времето на Ираклий възприема гръцката тит-

[1] *Използвам възможността да му благодаря за предоставените печати и информация.*

ла βασιλεύς (ὕ ρλεδ 812 γ. βασιλε†ς τ™ν >Ρωμαίων), византийската императрица и след ранновизантийския период продължава да носи римската титла *августа*. Това се отнася и за овдовелите императрици, като, ако в определен момент има няколко августи едновременно, първенствуваща роля сред тях заема императрицата майка, а след нейната смърт (или постъпването ѝ в манастир), мястото ѝ се заема от съпругата на царстващия василевс. Понякога титлата се носи и от императорски дъщери или сестри, какъвто е случаят с Текла – дъщеря на Теофил и сестра на Михаил III, или пък този със Зоя и Теодора – дъщерите на император Константин VIII. Що се отнася до последните две, това е съвсем закономерно с оглед на тяхното положение на единствени наследници на последния мъжки потомък на свързаната близо два века с престола Македонска династия. След 1028 г. те са законните владетелки на Ромейската империя и трима от следващите василевси дължат трона на брака си с по-голямата сестра Зоя. Впрочем през 1055-1056 г., по време на самостоятелното си управление, Теодора отказва да се омъжи и така да осигури на Византия легитимен император. Тя дори се титулува в мъжки род като *автократор и василевс на ромеите*. Такъв прецедент има и преди това – два века и половина по-рано императрица Ирина (797-802), след като сваля и ослепява собствения си син Константин VI (780-797), също приема титлата *василевс* (Кънев 2003, 350-351).

Съпругата на императора не става автоматично августа. Това става чрез специална церемония в т.нар. Августеум, описана подробно в гл. 49 на книгата за церемониите на Константин VII Багренородни (Constantin Porphyrogénète 1967, 11-17), където тя получава своята корона от ръцете на императора в присъствието на патриарха и други висши сановници. Това може да стане в деня на коронацията на съпруга ѝ или няколко дни по-късно, на рождения ѝ ден или след раждането на първото им дете. Августата няма право да сече монети и образът ѝ да се поставя върху държавния печат. Това, че е съпруга на императора, не я прави негова съуправителка (Grierson 1973, 12-13). Тя не участва в управлението на Империята, но участва в огромен брой дворцови церемонии. При нея са на служба голям брой дворцови служители – евнуси и придворни дами. Върху печатите е упоменат нейният трапезит и епикерний и пр.

На коя императрица е печатът, намерен в Акве калиде? От надписа е запазено: . . . . . ΔΟ . . . OVCTA. Буквите . . . . . ΔΟ биха могли да са от името ѝ, например: .ΟΕΟ]ΔΟ[ΡΑ ΑVΓ]OVCTA или . . . . ΕΝ]ΔΟ[Ξ(ατω) ΑVΓ] OVCTA. Известни са печати на Теодора като самостоятелна императрица, но те са различни. При тях на лицевата страна е представен бюст на Христос, чийто земен наместник е тя (Zacos 1972, no. 90). При нашия печат е представена Богородица и би следвало да приемем, че се отнася до съпруга или майка на император.

Друга възможност предлагат достигналите до нас печати на Теофано, майка на малолетните императори Василий II и Константин VIII, която през 963 г. след смъртта на съпруга си Роман се опитва да съхрани трона за своите малолетни синове и в един, макар и кратък, период е първи регент като императрица майка. Те имат сходна иконография. На лицевата страна бюст на Богородица Светоспасителка, но с ръце, вдигнати в оранс. На опаката страна бюст на владетелка – близко до нашето изображение, но все пак различно. Различен е и надписът (Zacos 1972, no. 72).

Няма как обаче да разчетем името ѝ от наличните букви. Те са по-подходящи за името Теодора, при което остава да приемем, че този печат, ако е на Теодора, то ще е в един по-ранен период, например в 1042 г., когато тя е съимператор на сестра си Зоя.

2. Оловен тетартерон на Алексий I Комнин (1081-1118)

Съхранява се в Регионален исторически музей – Бургас, АКМ 455/16. Намерен е при разкопки в Акве калиде на 7.10.2016 г. Размери: 15-16 мм, дебелина 2 мм, тегло 2,2 г. Добре

центриран отпечатък, като че ли е окръглен (обр. 2).

Непубликуван.

Лице. Бюст на Исус Христос с нимб, хитон и химатион, с дясна ръка благославя, а в лявата държи евангелие.

Опако. Бюст на Алексий със стема, дивитисион и хламида, представен във фас. В дясната ръка държи скиптър, а в лявата кълбо, увенчано с кръст. Вдясно от владетеля част от името му:

ΑΛ .....

Въпросът, който възниква, е относно предназначението на тази по същество оловна монета[2]. Ако досегашните екземпляри са случайни находки и би могло да се приеме, че са фалшификати, то настоящият е намерен при редовни археологически разкопки и преди почистването му е бил определен като печат. Дали не е храмова монета, хвърляна за здраве в извора!

3. Μιχα[λ Μανάστρας πρωτονωβελίσσιμος **(XI/XII в.)**

Съхранява се в Регионален исторически музей – Бургас, АКк 454/16. Намерен е при разкопки в Акве калиде на 7.10.2016 г. Размери: 16-17,5 (16) 3 мм, тегло 5,58 г. Добре центриран отпечатък. Отлично съхранен, което позволява да се направят корекции в разчитането на вече публикувания паралел (обр. 3).

Непубликуван.

Паралели. Друг екземпляр, отпечатан чрез същия булотирион, се съхранява в частна колекция. Метричните му данни са много близки до нашия. II-32; III – 521; Поради непълния отпечатък фамилното име е погрешно разчетено. Новият екземпляр внася яснота по този въпрос.

Лице. Бюст на Богородица Оранта, не носи медальон. Над вдигнатите в оранс ръце сигла:

M-P || ΘV . : M(ήτη)ρ Θ(εο)‡..

Опако. Петредов надпис:

+ KER'Θ'| MIXAIΛ | At'N1REΛI |CIMWTOMA | NACTPH

. . . . . | . IXAIΛ | . . . 1REΛI | . IMWTOM . | . ACTPH

+K(ύρι)ε β(οή)θ(ει) Μιχαρλ (πρω)τ(ο) νουβελισίμ¥ το Μαναστρη

Според корекцията, която предлага новият екземпляр, собственикът на печата е Михаил Манастър, протонобелисим. С имената на същия са известни други две групи печати: протовест или протовестиарий (Jordanov 2009, nos. 268-270) и като частно лице (Jordanov 2009, nos. 1975-1977, 1977a). Настоящият печат, вероятно най-късният, ни съобщава неговата титла – *протонобелисим*. Това е рангът, който притежават и другите военачалници от обкръжението на Алексий I Комнин в края на XI в.

Кой е този Михаил Манастър?

В „Алексиадата" на Анна Комнина на няколко пъти се съобщава името на полуварварина Манастър (ΜοναστρΑς) в качеството му на един от пълководците и съратниците на император Алексий I.

Съвсем накратко ще спомена събитията, в които той е участвал (Skoulatos 1980, no. 139):

През 1090 г. заедно с Уза и Синесий защитава Русион срещу печенегите (Alexiad. II, 121.12).

На 29 април 1091 г. по време на битката срещу печенегите при Левунион участва със свои воини и във военния строй е вдясно от куманите, които в този момент са съюзници на византийците (Alexiad. II, 141.16).

През 1095 г. по време на нашествието на куманите Манастра (за него Анна Комнина добавя, че този полуварварин има голям военен опит) заедно с Михаил Анема е поставен под командването на Константин Евфорвин и е получил заповед, щом куманите преминат проходите на Зигум (Zygum), да бъдат нападнати. Отново по време на тази кампания на Уза (от сарматите), на скита Караджа и на полуварварина Манастра е поверена важна роля да заблудят куманите относно числеността на ромейската армия (Alexiad. II, 194.16; 204.8).

Прави впечатление, че Манастър твърде често е във военни кампании заедно с други-

[2] *Подобни екземпляри вж. у Hendy 1999, 200, 239, no. 42.*

те варварски вождове и най-често с Уза.

По време на обсадата на Никея, завладяна от селджуките през 1096 г., той попада в плен заедно с Радомир. За Манастра Анна Комнина отново уточнява, че той е полуварварин и разбира езика на тюрките. Те успяват да убедят турците, че ще бъдат откупени от императора и освободени (Alexiad. III, 14.11; 15.1,29).

През 1103 г. е отправен заедно с други воини в Киликия, за да се противопостави на намеренията на Боемунд Тарентски. Отначало е под командването на Мануил Вутомит, а когато последният се завръща в Константинопол, Манастър остава с голяма войска, за да охранява тези територии (Alexiad. III, 41.21,27).

През 1104 г. е изпратен начело на сухопътна армия, а Кантакузин – начело на флот, за да отвоюват Лаодикея от Боемунд. След завладяването на Лаодикея Манастра начело на конница завладява цяла Киликия (Alexiad. III, 48.16,20).

През 1112 г. е съобщен като управител на Пергам и региона. На него и други местни стратези е поверена безопасността на Изтока (Alexiad. III, 154.28).

През 1113 г. участва в разгрома на селджуките от ромейската войска начело с императора при Akrokos. Манастра заедно с Константин Гавра командва авангарда на византийците (Alexiad. III, 169.1).

Това е последното сведение за Манастра. Този воин, полуварварин, участва активно във военните кампании на император Алексий I Комнин повече от 23 години. Кариерата му протича от началник на група войници до пълководец, командващ цели военни кампании, и управител на невралгични региони от Империята. Бил е не само военен, но и дипломат.

Въпросът, който ни интересува, е дали е възможно да се идентифицира собственикът на представените тук печати с Манастра от „Алексиада“.

Трябва да имаме предвид начина на писане на Анна Комнина, това, че назовава в повечето случаи героите на своето произведение само чрез патронимите или характерните им имена дори и в случаите, когато те са ромеи. А когато те са варвари, е практика тя да ги нарича с езическите им имена, въпреки че, за да са на служба в Империята, е било задължително тяхното покръстване и получаване на християнски имена, при което езическото е оставало като патроним.

Не е изключено и собственикът на представените печати да е бил номад, преминал на служба в Империята. При светото кръщение той е получил името на архангел Михаил, когото е представил за свой патрон върху едната група печати. Ако приемем, че собственикът на трите групи печати е едно и също лице, длъжността му протовестиарий се вписва добре в неговата кариера. Възможно е в края на активната си военна служба да е бил удостоен с тази почетна длъжност като доверен човек на императора.

Дали Михаил Манастър и Манастра от „Алексиада“ са едно и също лице, не можем да отговорим категорично. Факт е обаче, че Михаил Манастър за продължителен период от своя живот е кореспондирал с адресати, живеещи или пребиваващи в българските земи. Не можем да отговорим и на въпроса кой е бил получател на неговата кореспонденция в Акве калиде.

4. Κωνσταντηνος Μουσέλες πρωτοσπαθάριος μυστογράφης καρ κριτ\ς **(края на XI в.)**

Съхранява се в Регионален исторически музей – Бургас, АКк 408/16. Намерен е при разкопки в Акве калиде на 3.10.2016 г. Размери: 17-18 (15) 5 мм, тегло 6,66 г. Добре центриран и пълен отпечатък. Добре съхранен, с висок и отчетлив релеф на аверса (обр. 4).

Непубликуван.

Няма познати паралели.

Лице. Бюст на Богородица Оранта с медальон на гърдите. Над вдигнатите в оранс ръце сигла: Μ-Π || ΘV : Μ(ήτηρ) Θ(εο‡).

Опако. Петредов надпис:

. KER’ Θ’| . WNA’СП’Θ’Р’| . VСТ’ГРАФ’ | . . PIT . TWN | . 1СЕΛЕ

.[+]K(ύρι)ε β(οή)θ(ει) [K]ων(σταντίν¥) (πρωτο)σπαθ(α)ρ(ί¥) [μ]υστ(ο)γράφ(¥) [(καρ) κ]ριτ(ί) τ™ν [M]ουσελέ

Фамилията Муселе има арменски произход от *мушел, мушет*. Нейни представители са засвидетелствани във византийските наративни източници още от VIII в. Имат своето присъствие и през X-XI в. (Каждан 1975, № 1).

Сред тях не е засвидетелстван Константин. В колекция „Оргидан" се съхранява частен печат на Константин M1CTΛHC, каквото фамилно име е непознато. Във връзка с това А. Каждан допуска, че вместо буквата Н е изписана погрешно Т и че всъщност се отнася до M1CHΛHC (Каждан 1975, № 1). Това са неубедителни аргументи. Ежедневната практика показва, че по печатите твърде често са изписани неизвестни от другаде фамилни имена.

Константин Муселе притежава титлата *протоспатарий* и длъжностите *мистограф* и *съдия*, които в случая са свързани с централната администрация на столицата. Титулът му е от твърде нисък ранг във времето, когато се датира печатът.

Би могло да се потърси връзка между собственика на печата Константин Муселе и Теодора Муселина мистографиса, известна от нейн печат, съхраняван в колекцията на Дъмбъртън Оукс (DO 58 106 891) (Laurent 1981, no. 148) По-вероятно е тя да е негова съпруга, отколкото дъщеря, както допускат Льоран и Шейне. От трите възможни позиции на съпруга си тя е предпочела да изпише на печата си – мистографиса, която е най-престижната[3].

В сферата на хрумванията би могло да се допусне, че тя се е лекувала в Акве калиде и кореспонденцията на Константин Муселе е била адресирана до нея.

5.<Iωσ[ϕ πατρίκιος, πραιποσήτος, β΄πρωτοσπαθάριος καρ β΄σακελλάριος **(средата на X в.)**

Частно притежание. Произхожда от Акве калиде. Размери: 27-30 (?) 3 мм, тегло 17,58 г. Голямо разлато ядро. Покрит с дебела жълта патина или окис, под които прозират буквите. Някога е бил пълен и добре центриран отпечатък (обр. 5).

Непубликуван.

Лице. Между два зрънчести кръга е изписано: + KEROHΘEITWC.... . W

В средата кръстообразен монограм, съдържащ името IWCHΦ. В четирите отреза: OΐT-PIK' || ΠP'Π-WC'T'

Опако. Надписът е продължен между два зрънчести кръга. В средата равнораменен кръст. Всяко от раменете завършва с малка сфера. В средата пресечка X; в четирите полета: K'RA-CIΛ || CAK'-ΛAP'

+ K(ύρι)ε βοήθει τ© σ[© δούλ]¥ <Iωσ[ϕ πατρικ(ί¥) πρ(αι)πωσ(ή)τ(¥) βα[σιλικ]© προτωσπα[θαρ]ί¥ κ(αρ) βασιλ(ικ©) σακ(ε) λαρ(ί¥)

Другите два екземпляра са намерени в Преслав и се датират веднага след 945 г., при което, ако намирането му е автентично, веднага възниква въпросът кой ще е бил получателят на тези кореспонденции. В Преслав е обяснимо – до българската администрация. Но до кого в Аква Клиде? По това време тук е българска територия. Навярно там се е лекувал някой от кореспондентите на Йосиф Вринга – българин или византиец!

Собственикът на печата, с който най-малко два пъти е била изпратена кореспонденция до българската столица и веднъж в Акве калиде, е Йосиф, патрикий, препозит, императорски протоспатарий и императорски сакеларий. Датира се най-общо в средата на X в. От това време е известна личност с тези позиции във византийската администрация.

Отнася се до известния царедворец и евнух Йосиф Вринга[4].

За пръв път името му се съобщава в 945 г.

У Продължителя на Теофан за 945 г. се съобщава следното:

„... Боголюбивият и прекраснолюбивият василевс Константин намерил подобен на себе си по нрав патрикий и препозит Йосиф (в държавната служба той бил човек разсъ-

[3] *За нея вж. Jordanov 2009, no.744.*

[4] *За личността му вж. Guilland 1967, 206.*

дителен, с ум по-бърз от птица) и го назначил отначало като сакеларий, а после като друнгарий на флота, който му отдал в пълно подчинение“ (Продолжатель Феофана 1992, 184).

По-нататък името на същия Йосиф се съобщава преди смъртта на Константин VII в 959 г. и във връзка с възцаряването на Роман II (959-963):

„... на смъртния си одър василевсът назначил своя син Роман за автократор и го поверил на патрикия и препозита Йосиф, когото с клетви задължил да предпазва сина му чрез своята опитност“ (Продолжатель Феофана 1992, 192).

След възцаряването си василевсът „... Като управител и пръв в синклита той избрал и назначил препозита и друнгарий на флота Йосиф, когото скоро издигнал в паракимомен, и му връчил цялата власт и грижа за поданиците“ (Продолжатель Феофана 1992, 193).

По-нататък при царуването на Роман II и след смъртта му паракимоменът Йосиф Вринга има ключови позиции в управлението на Империята, но след възцаряването на Никифор II Фока (963-969) той слиза от историческата сцена.

Върху представения по-горе печат Йосиф притежава титлите *патрикий*, *препозит* и *императорски протоспатарий* (предназначени за евнуси) и длъжността *императорски сакеларий*. В контекста на привлечените сведения в тези си позиции той ще е бил непосредствено след 945 г. Именно в това му качество в Преслав и в Акве калиде е била получена негова кореспонденция. До кого и по каква причина е била изпратена кореспонденцията му до Преслав, е обяснимо, това е илюстрация на отношенията между двете страни, по-трудно е да отговорим до кого и по какъв повод е писал Йосиф Вринга в Акве калиде. Най-напред следва да отговорим на въпроса за принадлежността на Акве калиде. Ако е част от Империята, няма нищо смущаващо, но ако е чат от България, до кого е писал Йосиф Вринга – до лекуващ се тук представител на българската аристокрация, или до византиец, възстановяващ се тук.

6. <Ιωάννης Χουσένης **– частно лице от края на XI в.**

Съхранява се в Регионален исторически музей – Бургас, п. инв. № 248. Намерен е при разкопки на Акве калиде на 2.09.2015 г. Размери: 21-25 (23) 3 мм, тегло 8,50 г. Добър отпечатък, отлично съхранен, леко наранен при разкопките (обр. 6).

Непубликуван.

Паралели. Друг екземпляр, отпечатан със същия булотирион, се съхранява в колекцията на Националния исторически музей – София, инв. № 28683. Намерен е в Пловдивско по посока на Родопа. Великолепен отпечатък, от който има отчупени фрагменти (Jordanov 2009, no. 2082). Взаимно се допълват с нашия екземпляр..

Извън страната в непубликуваната колекция на Г. Закос се съхраняват други два екземпляра, отпечатани са чрез същия булотирион[5].

Лице. Права фигура на св. Георги, с дясната ръка се подпира на дълго копие, а в лявата държи щит, опрян в земята. Вертикален надпис от двете страни на светията:

Ξ-ΐ́-Γ-ΞΙ-Ρ || .....:

. . . . . || ΓΕ-WP-Γ

>Ο Εγιος Γεώργ[ιος].

Опако. Четириредов надпис:

TONXOV | . . NHNIW | . APTVC | . . EOOIC

TONXOV | . ENHNIW | MAPTVC | . KEOOIC

Τ{ν Χου[σ]ένην <Ιω(άννην), Μάρτυς, [σ]κέποις

Собственикът на печата <Ιωάννης Χουσένης, който е изпратил своята кореспонденция до неизвестен за нас адресат в Акве калиде и неуточнено място в Пловдивско, е непознат от изворите. Името Χουσένης има арабски произход – от Husayn производно на Хасан – и означава скъп, чудесен. Като мюсюлманско име е засвидетелствано и във византийски извори (Moravcsik 1958, 348). <Ιωάννης Χουσένης е навярно арабин или

[5] *Съхранява се в Института по византинистика в Париж, no. 1446.*

по-вероятно селджук, преминал на служба във Византия, където е бил покръстен и е приел името Йоан, а неговото мюсюлманско име е останало като патроним. Друга възможност е Хусенис да е било бащиното му име, което се е превърнало в патроним (Cheynet 1987, 57-67).

Датировката на печата е краят на XI в., когато тук са получени други 22 кореспонденции, и е трудно да се отговори кой е получателят – представител на администрацията или лекуващи се.

7. Βαπτιστός (края на XI в.)

Съхранява се в Регионален исторически музей – Бургас, п. инв. № 35. Намерен е при разкопки на Акве калиде на 28.02.2015 г. От участъка под улицата. Размери: 15-16 (10) 3 мм, тегло 3,68 г. Добре центриран и добре съхранен отпечатък (обр. 7).

Паралел. В колекцията на Ермитажа се съхранява друг екземпляр, отпечатан чрез същия булотирион (М-9294) (Wassiliou-Seibt 2016, no. 2427).

Лице. Триредов надпис:

СΦΡΑ | ΓΙCΕΙ | -ΜΙ –

Опако. Триредов надпис:

Τ1RΑ | ΠΤΙC | Τ1

Σφραγρς ειμρ το‡ Βαπτιστου

Името Βαπτιστής е производно на βαπτίζω (кръщавам) Кой е този Баптист и до кого в Акве калиде е писал, е въпрос, който си задаваме неднократно.

8. Монограмен (VI в.)

Съхранява се в колекцията на Регионален исторически музей – Бургас, АКк 237. Намерен е при разкопки на обект Акве калиде на 26.07.2016 г. Размери: 10-15 (?) 7 мм, тегло 7,25 г. Непълен отпечатък върху малко ядро с правоъгълна или трапецовидна форма (обр. 8).

Непубликуван.

Лице. Неясно изображение, като че ли крила на орел!

Опако. Блок монограм, от който не мога да извлека името на собственика.

9. Монограмен (XI-XII в.)

Съхранява се в колекцията на Регионален исторически музей – Бургас, АКк 472. Намерен е при разкопки на обект Акве калиде на 11.10.2016 г. Размери: 28-29 (19) 4 мм, тегло 16,76 г. Въпреки голямото ядро не е добре центриран. Някои от буквите в монограма не са съхранени, което допълнително затруднява разчитането му (обр. 9).

Непубликуван.

Лице. Бюстово изображение на Богородица Оранта с медальон на гърдите. Над вдигнатите в оранс ръце сигла М-П || ΘV.

Опако. Кръстообразен монограм: горе W или Ψ; вдясно ΐ́; вляво ?; долу вляво К или ; вдясно П или лигатура от О и П.

Поради тази неяснота е трудно да съм категоричен относно името на собственика. Един от вариантите е ΠΑΚ1PIANW.

10. Анонимен метрически печат (края на XI в.)

Съхранява се в колекцията на Регионален исторически музей – Бургас, АКк 057. Намерен е при разкопки на обект Акве калиде на 16.06.2016 г. Размери: 12-15 (12) 3 мм, тегло 3,01 г. Добре центриран отпечатък въпреки малкото ядро. Леко разместване на матриците и отместване на отпечатъка на реверса. Леко отворен по канала на аверса. Добре съхранен отпечатък (обр. 10).

Непубликуван.

Паралели. Близки по текст, но все пак различни са: Jordanov 2009, nos. 2456, 2457.

Лице. Четириредов надпис:

+ ΕΚΤΗC | ΓΡΑΦΗC | ΓNWPI | ZE

Опако. Триредов надпис:

. | ΤΟΝΓΕ | . ΡΑΦΟ | ΤΑ

+<Εκ τ\ς γραφ\ς γνώριζε τ{ν γε[γ] ραφότα

11. Анонимен метрически печат (края на XI в.)

Съхранява се в колекцията на Регионален исторически музей – Бургас, АКк 509/ 16. Намерен е при разкопки на обект Акве калиде на 18.10.2016 г. Размери: 19-20 (15) 3 мм, тегло 3,01 г. Добре центриран, но зле съхранен отпечатък. Голяма част от буквите са изтрити, което затруднява точното идентифициране с този вид анонимни печати (обр. 11).

Непубликуван.

Лице. Четириредов надпис:

+ OV | СФРА | ГІСЕ . | . .

Опако. Четириредов надпис:

ΤΗΝΓΡ | . . ΗΝ | RΛ . . . | ΕΙ

Oı σφραγρς ε[rμι] τ[ν γρ[αφ][ν βλ[έπων νό]ει

12. Анонимен иконографски печат (края на XI в.)

Съхранява се в колекцията на Регионален исторически музей – Бургас, АКк 520/16. Намерен е при разкопки на обект Акве калиде на 19.10.2016 г. Размери: 24-26 (21) 4 мм, тегло 9.,32 г. Добре центриран, но зле съхранен отпечатък. Прояден от корозия, която е отнела част от него. Изображенията, доколкото са съхранени, са великолепни, свидетелстват за опитен гравьор. В досегашната си практика не съм срещал такива (обр. 12).

Непубликуван.

Лице. Богородица седи на престол с ниско облегало, държи пред себе си медальон с лика на Христос. Титули: М-П || . .

Опако. Част от права фигура на Архангел Михаил с добре оперени криле.

13. N. (втора половина на XI в.)

Съхранява се в колекцията на Регионален исторически музей – Бургас, АКк 513/16. Намерен е при разкопки на обект Акве калиде на 18.10.2016 г. Размери: 23-25 (22) 5 мм, тегло 15,21 г. Добре центриран и пълен отпечатък въпреки малкото ядро. Аверсът е отчетлив и релефен. Наранено с острие е главата на Богородица. Отпечатъкът на реверса е плитък и буквите са неясни, което прави разчитането им невъзможно на този етап (обр. 13).

Непубликуван.

Лице. Бюст на Богородица Оранта с медальон на гърдите. Над вдигнатите в оранс ръце титули: М-П || V.

Опако. Шестредов надпис от деформирани букви.

14. Фрагмент от печат, датиран във втората половина на XI в.

Съхранява се в колекцията на Регионален исторически музей – Бургас, АКк 59/15. Намерен е при разкопки на обект Акве калиде през 2015 г. Фрагмент от някога може би добър отпечатък (обр. 14).

Непубликуван.

Рекапитулация

При разкопките в Акве калиде през 2015-2016 г. са намерени 13 византийски оловни печата и 1 от частно лице, което прави до известна степен несигурно свързването му с обекта. Те се разпределят, както следва:

VI-VII в. – 1 екз.

X в. средата – 1 екз.

Края на XI-XII в. – 12 екз.

Към тях добавяме данните от предишните години – 26 екз.:

VI-VII в. – 1 екз.

X в. (средата – последна четвърт) – 5 екз.

XI-XII в. – 34 екз.

Въпросът, който възниква, е до кого е била адресирана скрепената с тях кореспонденция. Дали до техни близки, намиращи се на лечение тук, или до местен представител на властта? Навярно има и от двата вида, но концентрацията на печати от XI-XII в. ги свързва с намиращzия се тук гарнизон. От третата четвърт на XI в. северната граница на Византия – р. Дунав, е преодоляна от нахлуващите номадски народи и Империята дислоцира гарнизоните си на юг от Стара планина. Един от тези гарнизони ще се е намирал в Акве калиде (Термопол). Този извод се подкрепя и от сведението на Анна Комнина за войната срещу куманите в 1093 г. (Alexiad. II, 193.27).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Каждан 1975: А. П. Каждан. Армяне в составе господствующего класса Византии, XI-XII вв. Ереван, 1975.

Кънев 2003: Н. Кънев. Императорското семейство във Византия (IX-XII в.). – В: Епископ Константинови четения, 8. Шумен, 2003, 342-355.

Кънев 2007: Н. Кънев. Титли и рангова йерархия във Византия през IX-XI в. (по данните на сфрагистиката). Дисертация за при-

съждане на образователната и научна степен „доктор“. София, 2007.
Продолжатель Феофана 1992: Продолжатель Феофана. Жизнеописания византийский царей. Перевод и коментарии Я. Н. Любарский. Санкт-Петербург, 1992.
Alexiad.: Anna Comnène. Alexiade, I-III. Ed. B. Leib. Paris, 1937-1945.
Brehier 1949: L. Brehier. Le monde byzantin. Les institutions de l'empire byzantin. Paris, 1949.
Cheynet 1987: J.-C. Cheynet. Du prénom au patronyme: les étrangers à Byzance (Xe-XIIe siècles). – Studies in Byzantine Sygillography, 1, 1987, 57-67.
Constantin Porphyrogénète 1967: Constantin Porphyrogénète. Le livre des cérémonies, 2. Trad. et commentaire par A. Vogt. Paris, 1967.
Grierson 1973: Ph. Grierson. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. Vol. III.1. Washington, 1973.
Guilland 1967: R. Guilland. Recherches sur les institutions byzantines, 1-2. Berlin-Amsterdam, 1967.
Hendy 1999: M. F. Hendy. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. Vol. 4. Washington D.C., 1999.
Jordanov 2009: I. Jordanov. Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. Vol. 3, Part 1-2. Sofia, 2009.
Laurent 1981: V. Laurent. Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin. T. 2: L'administration central. Paris, 1981.
Moravcsik 1958: G. Moravcsik. Byzantinoturcica: I. Die Byzantinische Quellen der Geschichte der Turkvolker; II. Sprachreste der Turkvolker in den byzantinischen Quellen. Berlin, 1958.
Skoulatos 1980: B. Skoulatos. Les personnages byzantins de l'Alexiade. Analyse prosopographiqu et synhese. Louvain, 1980.
Wassiliou-Seibt 2016: A.-K. Wassiliou-Seibt. Corpus der byzantinischen Siegel mit metrischen Legenden. Teil 2. Siegellegenden von Ny bis inclusive Sphragis (Wiener Byzantinische Studien, 28/2). Wien, 2016. no. 2427
Zacos 1972: G. Zacos. Byzantine Lead Seals, 1. Basel, 1972.

THE SEALS FROM AQUAE CALIDAE, 2015-2016 EXCAVATIONS

Ivan Yordanov

(Summary)

14 new seals found during the excavations at Aquae Calidae are published. Together with the already published ones, they exceed 40 specimens. They are distributed chronologically as follows:
6th-7th c. – 1 specimen;
10th c. (the middle - last quarter) – 5 specimens;
11th-12th c. – 34 specimens.
The question that arises is whom the correspondence sealed with them has been addressed to, whether to some relatives being treated here, or to a local government official? Probably there are of both types, but the concentration of seals of the 11th-12th c. is associated with the garrison located here. Since the third quarter of the 11th c., the northern border of Byzantium, the Danube River was overcome by the invading nomadic peoples and the Empire deployed its garrisons south of the Balkan Mountains. One of these garrisons would be located in Aquae Calidae (Thermopolis). This conclusion is supported by Anna Komnina's account on the war against the Cumans in 1093.



Обр. 1. Акве калиде. Печат на неизвестна императрица. X-XI в.



Обр. 2. Акве калиде. Оловен тетартерон на Алексий I Комнин. 1081-1118 г.



Обр. 3. Акве калиде. Печат на Михаил Манастър, протонобелисим. XI/XII в.



Обр. 4. Акве калиде. Печат на Константин Муселе, протоспатарий, мистограф и съдия. Края на XI в.



Обр. 5. Акве калиде. Печат на Йосиф (Вринга), патриций, препозит, имп. протоспатарий и имп. сакеларий. Средата на X в.



Обр. 6. Акве калиде. Печат на Йоан Хусенис – частно лице. Края на XI в.



Обр. 7. Акве калиде. Печат на Баптист. Края на XI в.



Обр. 8. Акве калиде. Монограмен печат. VI в.



Обр. 9. Акве калиде. Монограмен печат. XI-XII в.



Обр. 10. Акве калиде. Анонимен метрически печат. Края на XI в.



Обр. 11. Акве калиде. Анонимен метрически печат. Края на XI в.



Обр. 12. Акве калиде. Анонимен иконографски печат. Края на XI в.



Обр. 13. Акве калиде. Неразчетен печат. Втората половина на XI в.



Обр. 14. Акве калиде. Фрагмент от печат. Втората половина на XI в.

АПОДИТЕРИУМИ ИЛИ КУЛИ? РЕЗУЛТАТИ ОТ АРХЕОЛОГИЧЕСКО ПРОУЧВАНЕ В АКВЕ КАЛИДЕ ПРЕЗ 2015 Г.

Милен НИКОЛОВ

Проучванията през лятото на 2015 г. се наложиха поради инвестиционно намерение от страна на Община Бургас, включващ изграждане на довеждаща инфраструктура, облагородяване на терена около османската баня и изграждане на кафетерия (Николов 2016, с. 779-783). Изкопите за каналите бяха прокопани на дълбочина от 0.5 до 1.6 м. При проучването им се регистрираха археологически структури от късната античност, средните векове, XVIII-XIX и XX в. Каналите са 3 на брой, наименовани от нас като Западен, Северен и Южен **(обр. 1)**.

Тук ще спрем нашето внимание на южния изкоп за ВиК инфраструктура, при проучването на който се добиха изключително ценни данни за термите в древния град. Той е дълъг 27 м. и върви от южния край на Северния изкоп на изток в протежение на 8 м., след което се ориентира на ЮИ. Тук се разкри ситуация, която промени коренно представата ни за Акве калиде през периода на късната античност.

От запад на изток проучихме:

1. Строителна платформа (обр. 2). Ориентирана е север-юг, с отклонение на запад. Горното й ниво – разхлабен градеж, се установи на дълб. 0.45 м. от съвременния терен. Лицата й се проучиха при дълб. 1.25. Пълнежът е от по-дребни камъни и хоросан. Площадката е широка 2.6 м. Датировка на платформата – от XVIII-XIX в.

2. Югозападен ъгъл от сграда с монументален градеж (обр. 3, 4, 5). Сгради с подобен градеж са открити в северния и южния край на източната стена на античната баня, и са тълкувани досега от техните проучватели без особена аргументация като аподитериуми. Новооткритата от нас сграда е ориентирана приблизително по посоките на света, с отклонение на СЗ. От западната стена е проучена дължина от 3.4 м., от южната – 3.25 м. Между крайните им точки (съответно от север на първата и изток от втората) се оформи профил.

Сградата е изградена от масивни каменни блокове, достигащи размери 2.4 х 0.6 х 0.5 м. Това са преизползвани строителни елементи от по-ранен монументален градеж – по почти всички от тях има гнезда за свързващи клинове. Откъм вътрешно лице на южната стена са запазени 3 реда, а от вътрешното лице на западната стена – 4 реда блокове. Запазената височина на южната стена е 1.8 м., а на западната – 2.25 м. Стените са изградени от по два реда в ширина, като общата дебелина е 1.1 м. Блоковете откъм лицата на стените изглеждат на суха зидария, но това не е така. В скритите части, при средата на стените, е положен здрав бял хоросан със ситен чакъл, върху който лягат блоковете.

Най-долния ред от камъните маркира ходовото ниво – той е по-грубо направен, с много залепен бял неоформен хоросан. Той стъпва върху субструкция. При южната стена тя е от камъни и бял хоросан, но при западната това е цял каменен блок. Така е образувана строителна платформа, стъпваща от своя страна върху пласт от здрав бял хоросан, положен върху сива пръст.

Стратиграфия: Профилът е висок 3.85 м. **(обр. 6, 7).** На дълбочина 30.38 м. се достигна до подпочвена вода. Установи се, че на горното ниво на строителната платформа в

профила съответства пласт, образуван от хубав жълт пясък – това е подравняването на терена след полагането на платформата **(обр. 9)**. Под този пласт пясък има дебел до 0.45 м. пласт с няколко фрагмента керамика от VI в., и фолис в лошо състояние, който може да се определи с точност – той е на император Юстин II, отсечен в десетата година на неговото управление в Никомедия. Има нищожна вероятност тази монета да е попаднала тук при ваденето на пода; но съпоставена с керамиката, открита под пласта пясък става ясно, че сградата на тази постройка с монументален градеж е от VI в., по-вероятно – след средата на столетието.

Над пясъчния пласт има пласт с дебелина 1.2 м., с материали отново от VI в., вкл. и две монети отсечени също от имп. Юстин II. В долното му ниво има добре очертано ниво от разбит под – тухли с размери 0.32х0.32х0.05 м., които са били слепени за пода с дебел хоросан **(обр. 10)**.

Пластът е запечатан от тънък горял пласт. Следващият е с дебелина до 0.1 м., образуван от червена глинеста пръст – изглежда, това е изравнителен пласт. Следва ниво с дебелина ок. 0.2-0.25 м., в който се открива нарядко керамика от кр. XI- XIII в. То е запечатано при дълб. 1.4 м. от тънък пласт от горене, върху който има тънък до 0.1 м. слой от жълта пръст. Над него има насип с материали от античността до наши дни.

Разкопките през 2015 г. имаха авариен характер и бяха съсредоточени върху сравнително малка площ, но резултатите от тях са безценни. Благодарение на тези проучвания стана известна трета монументална структура, градена от каменни блокове. Така при реконструкция на банята може много ясно да се види, че тези правоъгълни помещения, открити в североизточния, югоизточния, а сега – и при югозападния ъгъл на античната баня, по всяка вероятност са кули. В полза на това говори тяхното разположение – в ъглите на банята, и техния много здрав градеж. В такъв случай е налице нещо твърде нехарактерно в късноантичната традиция – укрепена баня. При реконструкция става ясно, че тя е правоъгълна по план, с дължина 71 и широчина 56.50 м. **(обр. 8)**. Тя твърде много напомня за късноантичните квадрибургии особено в Северна Африка от времето на Юстиниан (Bajenary 2010, p. 244, pl. 14; p. 259, pl. 29; p. 260, pl. 30; p. 265, pl. 35). Тук все пак бихме искали да посочим, че по план ъгловите кули на банята в Акве калиде са почти идентични с ъгловите кули на крепостта Лимиса **(обр. 11)** в сев. Африка (Pringle 1981, p. 553, fig. 5d,).

В полза на хипотезата за укрепена баня са и историческите данни от епохата. Нека да припомним думите на Прокопий Кесарийски: „Обаче на това място, останало от старо време неукрепено, по-раншните императори гледали с пренебрежение, ако и в съседство с него да са се поселили много варварски племена и да го посещавали болни, които с риск за живота си получавали там облекчение на болките си. Сега обаче император Юстиниан го е оградил със стени и е направил лекуването им безопасно“. До настоящият момент този текст се тълкуваше в смисъл че императора е укрепил цялата площ на Акве Калиде, която възлиза на 36 декара. Но той е двусмислен – може да се тълкува по друг начин, именно – че Юстиниан е укрепил само банята. В този случай стои въпросът – как тогава да се датират крепостните стени на обекта?

Друг особено важен момент е точното датиране на строежа на фортификацията на банята. Както стана ясно малко по-горе, има възможност по текста на Прокопий Кесарийски той да се постави при управлението на Юстининан. Но археологическите данни показаха абсолютно недвусмислено, че строежът на проучената от нас югозападна кула е не по-рано от 574-575 г. В случая е редно да се доверим на археологическите данни и да поставим фортификацията на банята във вида, в който в момента я проучваме, във времето на управлението на император Юстин II. Тук е нужно да уточним, че укрепването на банския комплекс изглежда е станало единно, с единен строителен план. Това обаче не означава, че банския комплекс е от това време.

Напротив, по всичко изглежда че той е много по-ранен, просто ок. 574-575 г. е бил укрепен.

И най-накрая, редно е да се промени и самата терминология, която се използва в момента по отношение на коментираните монументалните кули с квадров градеж. Досега те са определяни без обосновка като тепидариуми или аподитериуми (Дражева, Момчилов 2013, 424; Момчилов 2015, 331; Момчилов, Класнаков, Русев, Шаранков, Вичева 2016, 776). Тепидариумът е всъщност отоплено до 40-45 градуса помещение, предназначено за подготовка на тялото преди същинските горещи процедури във банята. Това помещение се отоплява от хипокауст. При югоизточната коментирана кула, както и при проучената от нас през 2015 г. такава, хипокауст напълно липсва. Но има нещо много по-важно – тепидариумът е обикновено в централната част на термите, това е голямо помещение, от което се влиза в различните отделения на банята. Аподитериумът от своя страна е съблекалнята на банята, където гражданите са съблечали своите дрехи и откъдето са влизали в тепидариума. Важно е да отбележим, че аподитериума е първото помещение след входа на банята. С оглед на това, считам че е много рисковано да продължат да се използват термините тепидариум и аподитериум по отношение на ъгловите кули на термите в Акве калиде.

В резюме можем да направим следните изводи:

1. Тълкуваните до този момент като аподитериум и тепидариум ъглови помещения на термите в Акве калиде по всяка вероятност са кули. Те са единно изградени заедно със стени, които се явяват крепостни стени на банята.
2. Тези стени и кули са изградени по времето на Юстин II, ок. 575 г. Мощните каменни блокове от андезитен туф са преизползвани от по-стари градежи, за което свидетелстват гнездата от сглобки по тях.
3. Термите като такива са много по-ранни, но във вида, който ги откриваме сега, са от втората половина на VI в. Басейните и хипокауста вътре във укрепеното пространство изглежда са ранните структури от по-ранната римска баня.

В резултат на всичко казано дотук следва да се поставят следните проблеми, които на първо време следва да бъдат разрешени:

1. Датиране на крепостните стени на Акве калиде. При положение че фортификацията на банята е от 574-575 г. най-рано, то дали крепостните стени на самата крепост са по-късни или по-ранни от тази дата?
2. Датиране на басейните на банята. Те попадат в укрепената площ след 574-575 г., но очевидно са много по-ранни от тази дата.

Само продължаването на археологическите проучвания и публикуване на резултатите от тях, ще дадат данни за решаването на тези важни въпроси.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Дражева, Момчилов 2013: Ц. Дражева, Д. Момчилов. Археологически проучвания на обект „Късноантична и средновековна крепост Акве калиде-Терма“, Бургаски минерални бани, кв. Ветрен, Бургас. АОР през 2012, С. 2013, 424

Момчилов, Класнаков, Русев, Шаранков, Вичева 2016: Д. Момчилов, М. Класнаков, Я. Русев, Н. Шаранков, М. Вичева. Спасително археологическо проучване на обект: „Сектор музейна сграда“ в границите на „Късноантична и средновековна крепост Акве калиде-Терма“, Бургаски минерални бани, кв. Ветрен, Бургас. АОР през 2015, С. 2016, 776

Момчилов 2015: Д. Момчилов. Акве калиде-Терма: пресечна точка на епохи, народи и култури (по археологически данни). В: Сб. България в европейската култура, наука, образование и религия. Ч. 1. Шумен 2015, 327-340

Николов 2016: М. Николов. Спасително археологическо проучване на обект: ВиК и ел. захранване на кафетерия в територията на

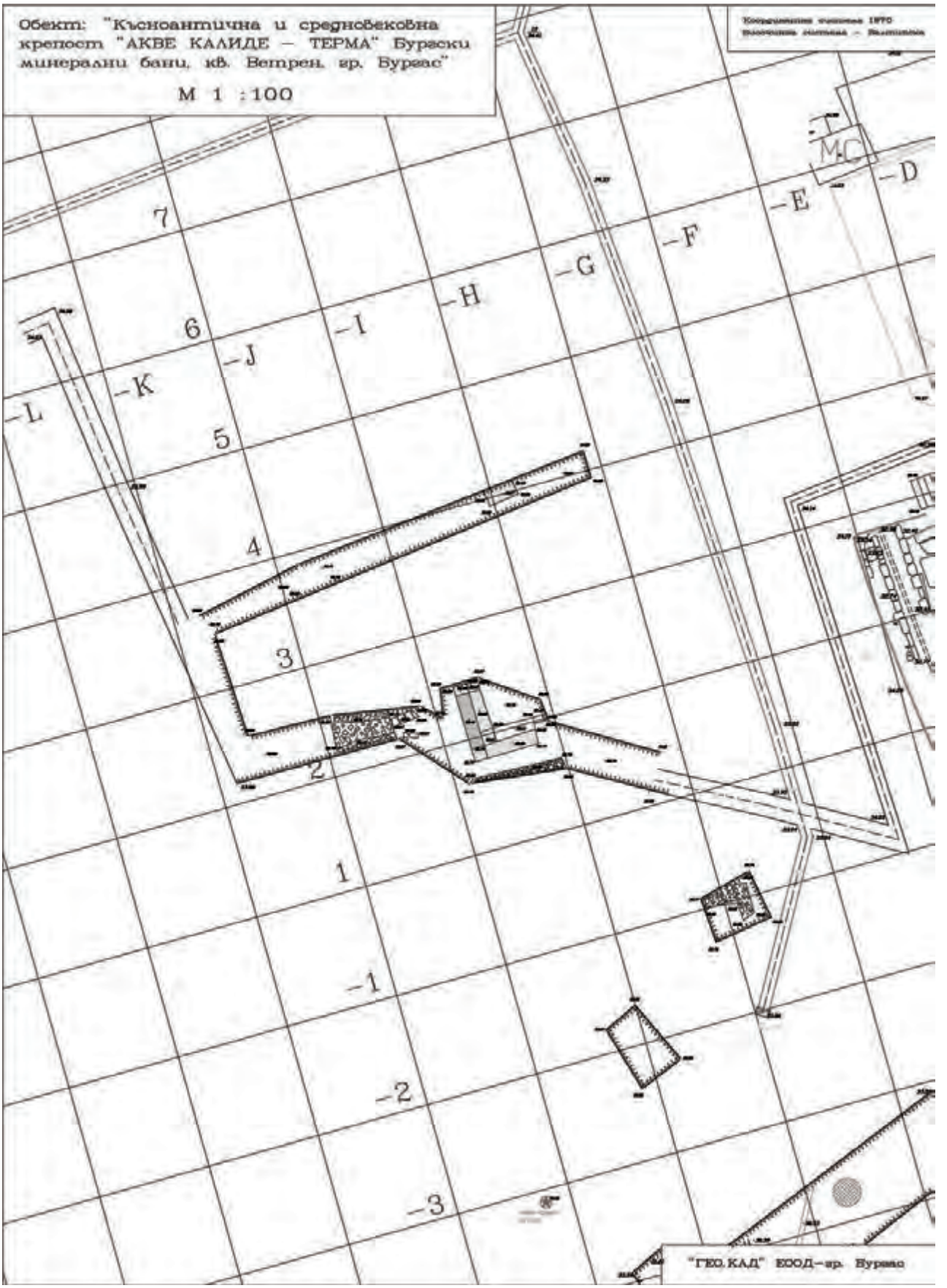
крепостта Акве калиде, кв. Ветрен, гр. Бургас. АОР през 2015, С. 2016, 779-783
Bajenary 2010: C. Bajenary. Minor fortifications in the Balkan-Danubian area from Diocletian to Justinian.
Pringle 1981: D. Pringle. The defence of Byzantine Africa from Justinian to arab conquest. Part 2 (= BAR International Series 99 (ii))

APODYTERIUMS OR TOWERS? RESULTS OF ARCHEOLOGICAL INVESTIGATION IN AQUAE CALIDAE IN 2015

Milen Nikolov

(Summary)

The survey of the construction works for a sewer system and a visitor center with café on the territory of antique and medieval fortress Aquae Calidae, concluded the presences of several archaeological structures from the period of the Late Antiquity, the Middle Ages and the eighteenth-nineteenth century. Most important was the discovery of a third apoditerium inside the public bath complex of Aquae Calidae. The research covered the southwestern corner of the facility, preserved in height to 2.25 m. The construction consists of reused large stone blocks with size of 2.4x0.6x0.5 m, preserved in 4 rows. The floor was laid over a layer of yellow sand. Underneath there was a layer of gray-brown soil where were found several fragments of ceramics from the Late Antiquity and a coin of Emperor Justin II and his wife Sofia minted in 575/6 AD.



Обр. 1 – План на разкопките през 2015 г.



Обр. 2 – Строителна платформа западно от новооткритата кула



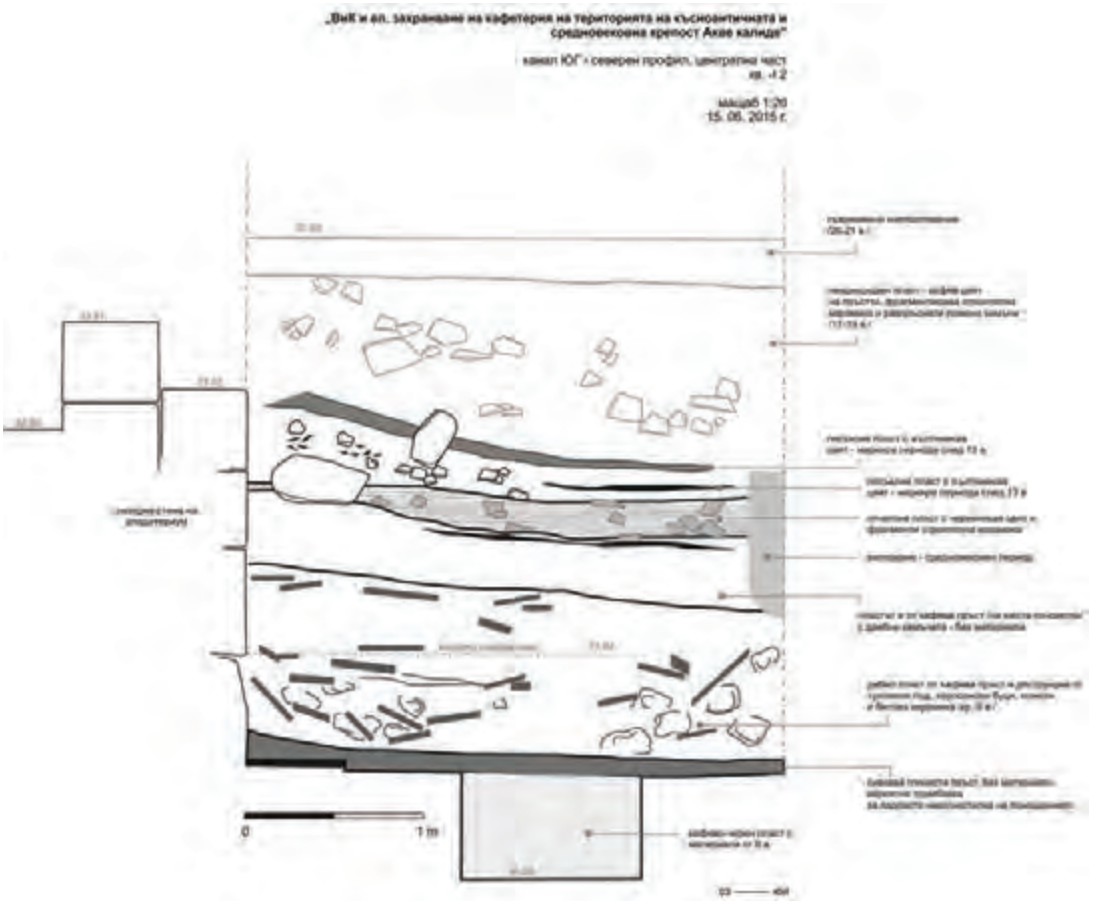
Обр. 3 – Новооткритата кула от изток



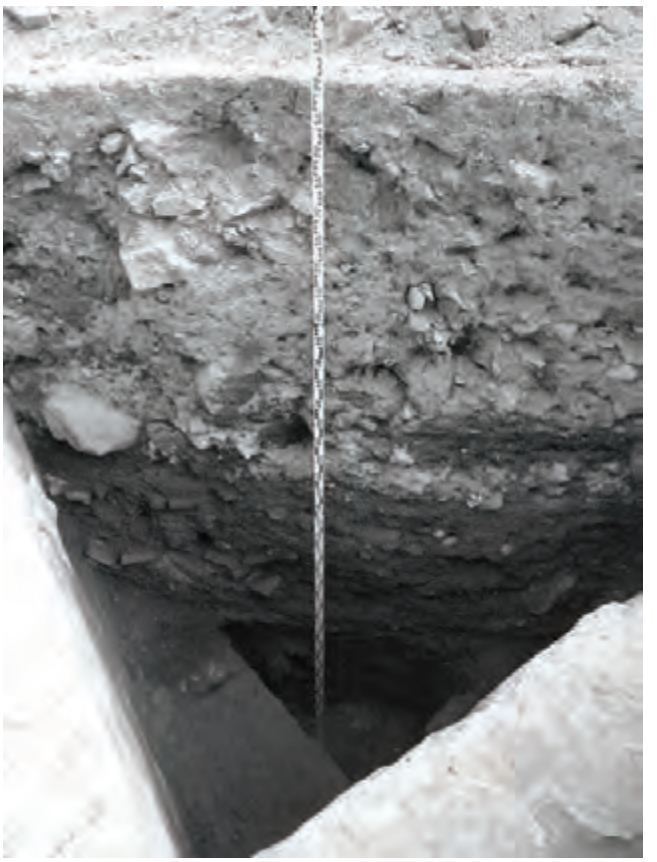
Обр. 4 – Кулата от север



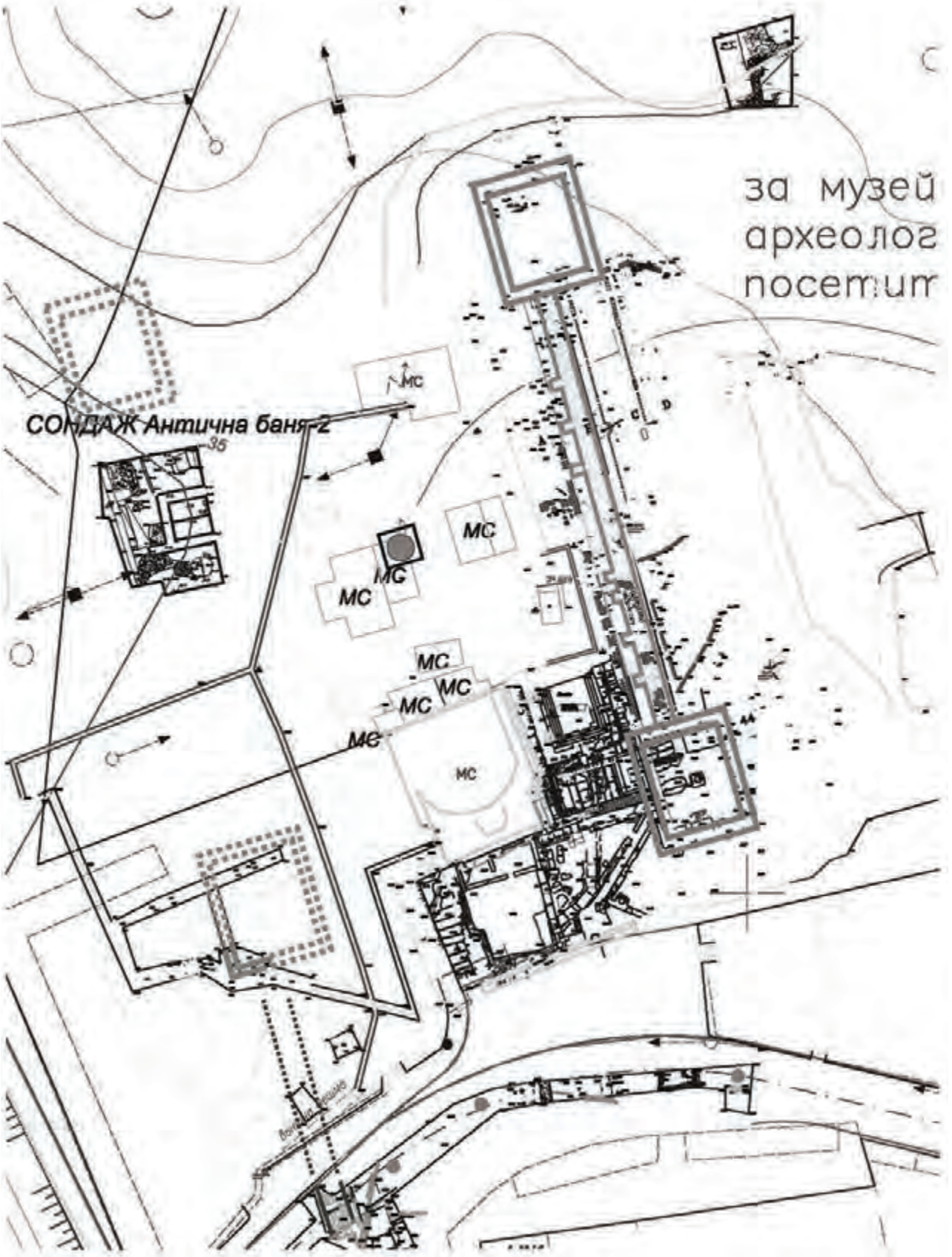
Обр. 5 – Вътрешно лице на западната стена на кулата



Обр. 6 – Чертеж на централния профил



Обр. 7 – Снимка на централния профил



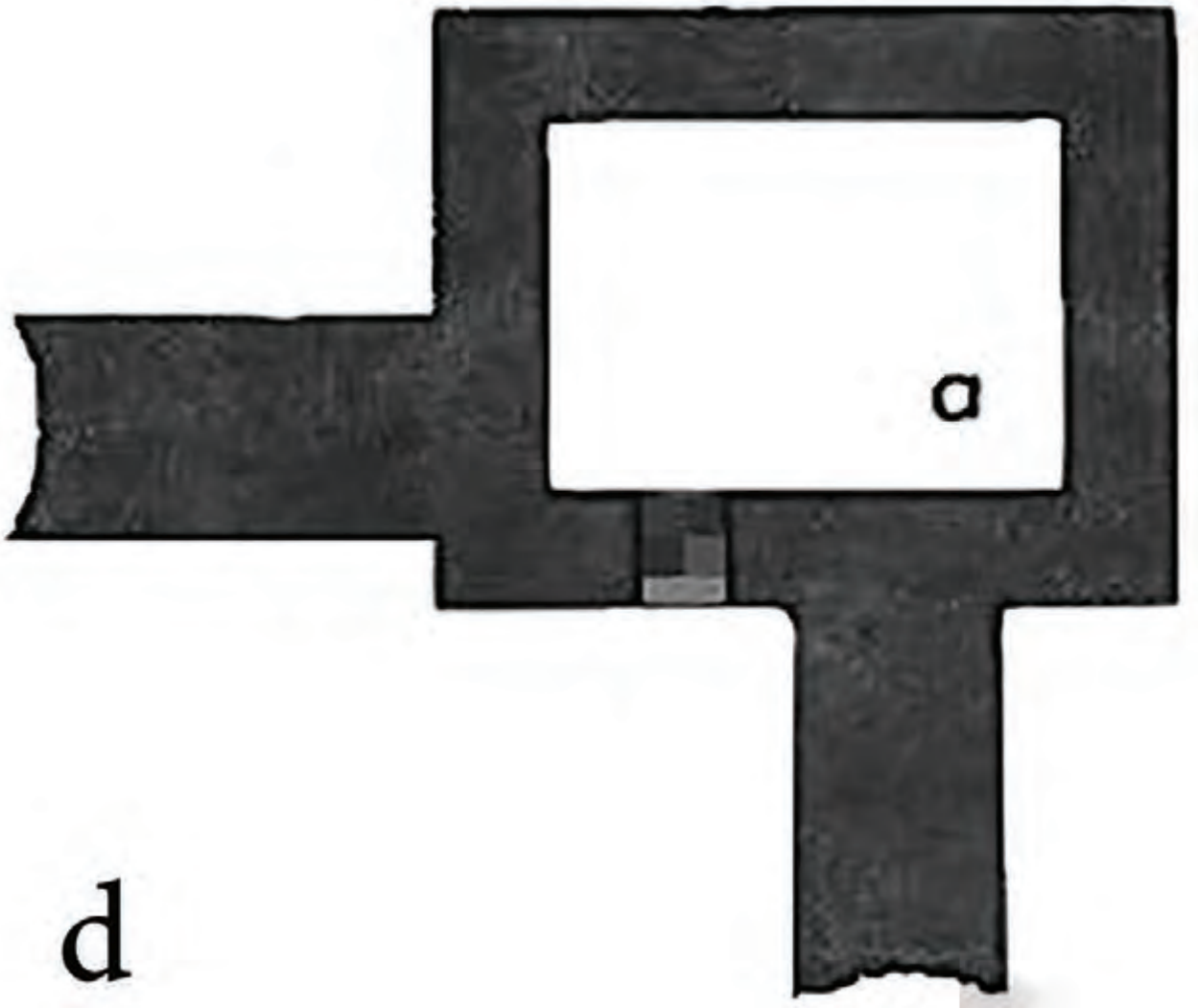
Обр. 8 – Възстановка на четирите кули на банята; в центъра – минералния извор



Обр. 9 – Пласт от жълт пясък, върху който е имало под от тухли



Обр. 10 – Тухли от разбития под на кулата кулата, първо ходово ниво



Обр. 11 – План на ъглова кула на крепостта Лимиса, сев. Африка (по Pringle 1981)

АРХИТЕКТУРЕН ОБЛИК, ФУНКЦИОНАЛНО РЕШЕНИЕ, ПЕРИОДИЗАЦИЯ НА РАЗКРИТИТЕ СТРУКТУРИ ОТ БАНСКИЯ КОМПЛЕКС АКВЕ КАЛИДЕ, БУРГАСКИ МИНЕРАЛНИ БАНИ

Васил Г. ДОНЧЕВ

Красивият и загадъчен свят на римските бани/терми от векове служи за вдъхновение на многобройни художници, писатели, изследователи. Причините за това са разностранни: замисълът зад сложното функционално зониране на тези сгради е безпрецедентен за времето си (технологичното усвояване на водонепропускливо третиране на повърхностите, каптирането на студени и топли водни източници, а дори и хипокаустовото подово отопление са само част от комфорта на римските бани). Решаващо за тяхното въздействие е премисленото и изхождащо от натрупания практически опит еволюиращо с времето функционално разпределение на помещенията, което превежда посетителя през басейни с различна температура в определена последователност, предлагаващи цялостна грижа за тялото. Архитектурата на римските бански сгради стъпва върху богато и многостранно балнеоложко познание. Многобройните археологически проучвания на подобни обекти от различни краища на Империята дават добра възможност за проследяване на развитието на римската банска архитектура. От първоначално ограничените, предвидени за лична хигиена сгради се развиват почивни центрове за населението на големия град: големи представителни комплекси за спорт, игри, къпане и социални контакти (Heinz 1983).

Римската балнеология е предшествана от гръцката – към гимназионите, палестрите и центровете за физическо и духовно възпитание се строят плувни басейни и парни бани с помещения за масаж и почивка, въведено е хипокаустовото отопление, осигуряващо благоприятна и равномерна температура във всички сезони. Гръцката хигиенна култура е възприета от италийците, като още през II в. пр. Хр. частните терми са включени в строителната програма на големи вили по крайбрежието, а в Кампания някои частни лица и градове отрано използват многобройните топли извори от вулканичен произход.

При термите на Помпей вече се наблюдават основните групи помещения, които превръщат обществената баня в здравен център: палестра със съблекални и помещения за почивка, открит плувен басейн (натацио) и групата на отоплените къпални помещения със съблекални (аподитериум), до които най-често има студена баня (фригидариум) и парна баня (судаториум). В планово и пространствено отношение тези ранни терми спадат към редовия тип: в къпалните помещения се влиза и излиза по определен ред (обр. 1).

Един от най-старите комплекси е този на термите Стабии. В западната част на централната палестра е откритият плувен басейн със съблекални и помещения за почивка от двете страни, в източната част зад колонада – крилото с баните. Двете отделения, между които са отоплителните инсталации, се наричат мъжка и женска баня. Те се състоят от една и съща поредица помещения: аподитериум – тепидариум (хладка баня) – калдариум (топла баня). До кръглия фригидариум се стига от преддверието на мъжката баня, група от четири самостоятелни бани със собствен вход –

както от палестрата, така и директно от улицата. Обемната и пространствена програма е функционална и прегледна, посетителят има възможност да съчетае спорт и къпане.

Въпреки че в Рим по времето на Август е имало около 170 обществени бани на частна основа (чисто комерсиални комплекси или дарения, направени за престиж), населението в големите градове се е нуждаело от централна организация на важните услуги, към които се отнасят и обществените бани. Затова от началото на императорския период термите с различно отоплени плувни и къпални басейни спадат към държавните заведения във всички градове в Империята и се включват в плановете за цялостна организация на живота в големия град. Пространствените програми, техниката и размерите се разрастват до представителния мащаб на официалната държавна архитектура. За големите комплекси се развиват различни типове, като се изхожда най-често от редовия, обичайно с характерната за римската архитектура тенденция към осова симетрия. Удвояването на групите помещения, понякога и на целия комплекс, води до двоен редови тип. Неговите недостатъци се избягват с развитието на пръстеновидния тип: при непрекъснат преход от едно помещение в друго пътят, тръгващ в две посоки, излиза отново в началото.

От столичния град строителството на терми и балнеоложкото дело се разпространяват в цялата Империя, стимулирани от силно развитите римска строителна организация и техника. Освен строежа на терми във военните лагери и цивилните градове се каптират и минерални извори, като до тях се изграждат съответните балнеолечебници.

Показателна за архитектурата на централната сграда на римските лечебни бани е тази в Баденвайлер, Германия, построена ок. 70 г. сл. Хр. при Веспасиан (обр. 2). Симетричният план показва компактен двустранен комплекс от редови тип. Ядрото му се намира непосредствено зад каптирания извор и се състои от група с четири къпални зали с големи термални плувни басейни. Две вити стълби ги свързват с успоредната група от малки помещения, включващи отделна студена и отделна топла баня, както и обща парна баня. Строгото разделяне на тези групи помещения в средната ос се съчетава с два оградени входни двора. От двете страни на вестибюла има съблекални, като северните се отоплявят при студено време.

Римляните от всички обществени слоеве превръщат къпането и физическото възстановяване в начин за разнообразно прекарване на свободното време, което дава възможност на държавата да печели сигурен престиж чрез мащабни социални инициативи. Още при Август започва традицията на императорските терми.

Големият и малкият императорски тип възприемат повечето предимства на различните типове и ги обединяват в голям комплекс. Огледално разположени еднакви групи от второстепенни помещения и специални бани фланкират двустранно централната група на големите плувни зали. Наличието на перистили и покрити галерии позволява на всеки от многобройните посетители да използва пълноценно различните възможности за лична хигиена, спортуване, физическо и психическо разтоварване и духовно развитие, както и за приятно прекарване на времето: самостоятелно или в компания.

За първообраз на големия императорски тип се смятат първите терми с осово-симетричен план, изградени ок. 64 г. сл. Хр. – т.нар. Терми на Нерон (обр. 3.1-2). Образцово развитие на този тип е реализирано при откритите през 109 г. сл. Хр. Терми на Траян, където за пръв път в симетричната система се включват и околните градини. Огромните сгради на Термите на Каракала и Термите на Диоклециан видоизменят и обогатяват този тип. В провинциите също се създават сходни комплекси (Картаген, Лептис Магна, Трир). Пространствената програма предлага многообразни възможности за физически и психически отдих, свързани със социални контакти. Посетителите имат на разположение: самостоятелни бани, помещения за масаж

и почивка (за лична хигиена); големи зали със степенувана температура от фригидариум през тепидариум до калдариум (за общо къпане); натацио и палестра, открити градински площи (за спорт); покрити галерии и коридори, градини с нимфеуми, павилиони, таберни (за срещи и разговори); библиотеки и лекционни зали (за духовно развитие).

Освен художественото оформление с мозайки, мраморни интарзии (опус сектиле), стенописи и строителни орнаменти, има и отделни произведения на изкуството, предимно оригинали и копия на именити гръцки скулптори.

Експлоатацията и поддръжката на големите комплекси са възможни само в рамките на общата организация на живота в големия град и неговите технически съоръжения и услуги: водопровод, канализация, строеж на улици, императорски и градски учреждения. Стопанисването на къпалните изисква и работна сила, графици за редовна доставка на гориво, отопление, почистване и контрол.

Строителната техника по превъзходен начин решава конструктивните проблеми по овладяване на големи строителни маси и премостване на широки пространства. Тромавата масивност на по-ранните сгради при термите бива заменена от по-лека и ефирна структура. Развитето на техниката на летия бетон спомага за разработването на системи за разпределение на натиска върху няколко точки чрез цилиндрични и кръстати сводове с големи подпорни разстояния.

Прецизно съгласуваната височина на отделните групи сгради позволява стъпаловидно подпиране в зоните с най-силен сводов натиск. В централната зона залите са много високи, с големи подпорни разстояния и широки отвори. По-ниският външен пръстен от по-малки засводени помещения и масивни външни стени създава противотежест. Видимите места като надлъжните фронтове на фригидариите срещу откритите плувни басейни се отличават с екстремно удебеляване на големите стълбове или се подсилват с подпорни арки.

Формиращата сила за типизация в римския императорски период се основава на съвършеното владеене на строителната техника, която с новите строителни програми все повече се отделя от гръцките първообрази. В големите терми в цялата си пълнота се разгръщат принципите на римската архитектура: рационалност, икономичност, пространствено оформление, осовост, симетрия и монументалност. Големият императорски тип обединява пространствените поредици и комбинации на другите типове комплекси.

Пример за многостранност и яснота са Термите на Диоклециан, построени като народна баня в североизточната част на града. Те са разположени сред градински комплекс 356/316 м – ок. 11 ха. Венец от екседри и павилиони изолира откритото пространство от градските квартали.

Надлъжната ос (ос на симетрия) преминава в обичайната от Термите на Траян посока североизток – югозапад: от входната врата през средата на голямата екседра към централната група на големите къпални зали. Тя се пресича с напречната ос във фригидария, който изпълнява ролята на цела медия, главен възел на всички пътища и зрителни посоки.

Големият осов кръст се допълва от успоредни оси в надлъжна и напречна посока. Най-важните преминават странично на надлъжната ос („суха ос“) през аподитерия и палестрата и странично на напречната ос („мокра ос“) през малките къпални зали.

Потокът от посетители от главния вход се разпределя в две посоки: към градината или към двата входа встрани от открития плувен басейн (натацио). Единият от двата успоредни пътя води през покритата галерия встрани от плувния басейн в общите помещения между палестрата и фригидария, другият – през вестибюла в аподитерия и оттам в палестрата, към сепциалните бани и помещенията за почивка или странично към плувния басейн. Напречни връзки позволяват произволни преходи или кръгово движение.

Симетрията и осовостта са не само есте-

тическа, но и функционално-практическа система. Наред с четливостта на архитектурата тя дава възможност за лесна ориентация в комплекс от сгради с големина на градски квартал.

Сегашната Бургаска област преминава под римска власт през 46 г. сл. Хр. като част от новосъздадената провинция Тракия след анексирането на бившето Одриско царство от император Клавдий. Тракия първоначално е прокураторска провинция (управлявана от прокуратор – върховен главнокомандващ и съдия), а след 107-109 г. сл. Хр. е сенатска провинция (управлявана от избиран ежегодно от Сената проконсул). Към I в. сл. Хр. (управлението на император Нерон) можем да отнесем установяването на римски бански комплекс в Акве калиде, който след преустройство по време на управлението на император Траян (II в. сл. Хр.) е станал привлекателна балнеолечебна дестинация за посетители от целия Балкански полуостров (намерени са автономни монети от Томи, Одесос, Месемврия, Аполония, Виза, Константинопол, Хераклея и др.). Тук е била първата станция на римския път от Айтос до Кабиле, намираща се на 12 мили от началната точка. Като част от развилото се селище сградата на термите преминава през периоди на пристрояване и преустройство (обр. 7). През Късната античност Акве калиде става известен като Терма или Термополис (от гръцки – „топъл град“). През VI в., по времето на управлението на император Юстиниан, комплексът е разширен и укрепен с крепостни зидове, а скоро след това (583 г.) аварският хаган опустошава цялата околност при обсадата на Айтоската крепост, но пощадява баните (Делирадев 1953). Вероятно в началото на византийската реконкиста в края на VII или след средата на VIII в. (при императрица Ирина) тук са осъществени сериозни архитектурни промени, при които е извършено частично прекрояване на укрепеното пространство и тогава е изграден частично проученият мощен крепостен зид с дебелина от 2,50 м. Комплексът е разрушен заедно с целия град от латинските рицари на крал Хайнрих през есента на 1206 г., а функционирането на сградата в следващите векове е ограничено и изместено в посока север и северозапад.

През XVI в., при властването на султан Сюлейман (1520-1565), който оценява лечебните качества на водата на това място, банята е възстановена като модерен за времето си хамам при относително същото местоположение и много по-малки размери под формата на четириъгълна каменно-тухлена сграда с голямо кубе с отвори за светлина и пара. Това здание, заобиколено от развалини, отломъци от тухли, късове от дялан камък, основи от сгради, е описано от Константин Иречек в неговите „Пътувания по България“ (Иречек 1899) във втората половина на XIX в. Същото малко по-късно (през 1910 г.) прави и бъдещият професор Богдан Филов (Филов 1910). Последната сграда на банята продължава да функционира през целия XX век.

Съвременните организирани мащабни археологически проучвания на късноантичната и средновековна крепост Акве калиде-Терма при Бургаските минерални бани започват под ръководството на ас. Цоня Дражева през 2008 г. и продължават без прекъсване до 2017 г. включително. По информация от Регионалния исторически музей – Бургас, за периода са разкрити: част от римската баня, построена през I-II в.; фрагменти от крепостната стена; отделни сгради от периодите на Античността, Късната античност и Средновековието (Дражева, Момчилов 2012; Дражева, Момчилов 2013). Напълно или частично са проучени източната стена на римската баня, три съблекални и два фригидариума – басейни за студена вода, както и на системата от канали, която ги захранва и отводнява. Едновременно с продължаващите археологически проучвания са разработени, първо, подробен устройствен план, както и концепция за консервация, реставрация, експониране и социализация (от арх. Юлий Фърков), а впоследствие в три последователни етапа през 2014-2017 г. е изпълнен разработеният от арх. Константин Пеев проект „Консервация, рес-

таврация, експониране и социализация на археологически структури от късноантичната и средновековна крепост Акве калиде-Термополис“.

Обобщените резултати от приключените до момента дейности включват: нова чешма за минерална вода на мястото на естествения водоизточник на минерална вода и на оригиналното ѝ местоположение; ажурна пиацета над експонираната археологическа структура – зоната на руините на античния бански комплекс Акве калиде; консервация, реставрация, експониране и социализация на средновековната баня „Сюлейман Кануни каплъджа“; благоустрояване в зоната на общественото обслужаване – богато озеленена и благоустроена паркова среда с алеи, фонтани, пейки и сграда, помещаваща в себе си магазин с кафетерия, с места за консумация на открито, с поглед към банята и археологическите структури; напълно консервирани, частично реставрирани и експонирани изцяло проучени югоизточен аподитериум (съблекални) и част от източната стена на римската баня (Пеев 2017).

Открит през 2014 г. фрагмент от строителен надпис, датиран между 60 и 68 г. сл. Хр., вероятно представя строеж на баня от името на император Нерон, с което като долна граница на първоначалното изграждане на римската баня се приема втората половина на I в. сл. Хр. (управлението на Нерон) (Момчилов и др. 2016).

Функционалното решение на сградата спрямо проучените до момента археологически структури отнася банята към типа с осово-симетричен план от времето на император Нерон (първообраз на големия императорски тип). Освен при изградените ок. 64 г. сл. Хр. в Рим т.нар. Терми на Нерон образцово развитие на този тип е реализирано при откритите през 109 г. сл. Хр. Терми на Траян, където за първи път в симетричната система се включват и околните градини. Огромните сгради на Термите на Каракала и Термите на Диоклециан видоизменят и обогатяват този тип. В провинциите също се създават сходни комплекси (Картаген, Лептис Магна, Трир).

Вероятно по времето на управление на император Траян (98-117) в плановата схема настъпва преустройство. В този условен общ първи строителен период (I-II в.) на банския комплекс Акве калиде сградата е съдържала: палестра със съблекални и помещения за почивка, група на отоплените къпални помещения със съблекални (аподитериум) и студена баня (фригидариум). В този си вариант разпределението съдържа два басейна, разделени от обща стена и улей помежду си (обр. 4). Единият басейн е кръгъл, с диаметър 10,60 м и дълбочина 1,30 м, с околовръстно разположени и оформени от мрамор места за сядане. Той е заобиколен с площадка и заема централно място в квадратна зала с ниши (фириди) за статуи или полагане на вещи в ъглите. Другият е правоъгълен, с размери 12 х 7,80 м и дълбочина 1,30 м. Надлъжно от двете му страни са разположени площадки от дялани андезитни плочи, от които по пет реда мраморни стъпала може да се сяда на различни дълбочини в топлата вода (Ангелов 1939).

Комплексът представлява характерна римска лечебна баня от осово-симетричен тип, изградена в духа на държавната архитектура и строителните програми за подобен вид големи представителни комплекси за балнеолечение през разглеждания период.

Вторият установен строителен период на банския комплекс може да бъде отнесен относително към IV-VI в. През VI в., по времето на управлението на император Юстиниан, комплексът е разширен и укрепен с крепостни зидове. Цялостно сградата е с по-малка площ, съдържа отново два басейна (и двата правоъгълни, по-малки, с размери 10 х 6,50 м, и двата с подове от грубо дялани дебели андезитни плочи) (обр. 5). Стените на банята са изградени от „недялани андезитни камъни и ред тухли с варов разтвор“ (Ангелов 1939)..

След разрушенията, причинени на банския комплекс и целия град от латинските рицари на крал Хайнрих през есента на 1206 г., балнеолечебната сграда изживява пореден (ус-

ловно трети) строителен период, разположен времево през XI-XII в. Сградата е изместена на север, получила е нов тракт от север, като отново е част от укрепен комплекс (обр. 6).

Върху все още наличните към XVI в. останки от античната римска баня османските турци изграждат хамам с много по-малки размери. Днес тази сграда е консервирана, реставрирана, експонирана и социализирана като част от общия културно-туристически обект редом с експонираната археологическа структура, част от античния бански комплекс Акве калиде.

Гореизброените вече експонирани обекти са в процес на социализация – проектирани са указателни табели, подготвят се и подходите към обектите, като се изчаква приключването на археологическите разкопки за обособяването им. Съгласно общата концепция за експониране и социализация на комплекса на следващ етап се предвижда да се реализира сграда за Археологически музей и реплика на римска баня, която да бъде дискретно рамкирана от лапидариума. Видими са резултатите от заложените цели на проекта – чрез недоловима намеса в средата да се експонират и социализират запазените археологически структури на Акве калиде-Термополис; да бъде създадена съвременна среда за развитието на туристическите дейности по социализацията на старините.

Освен планираното доизграждане на необходимата инфраструктура във и извън рамките на обекта перманентен процес е и поетапното внедряване на повече съвременни информационни средства за интерактивна комуникация. За оптималната социализация на археологическия обект са нужни и последващи мерки – поради продължаващите проучвания отворен остава въпросът за допълване на комплекса от функции на вече оформения комбиниран обект, мярка, която да е съобразена както с високата му културна стойност, така и с традиционното предназначение и цялостната концепция за градско развитие на района.

Извършените до момента дейности по реставрация, консервация, адаптация, експониране и социализиране, включващи експониране на археологически структури от Античността и възможност за посетителите да разгледат уникалните находки без риск за опазването на оригиналната субстанция, са съобразени с безпрепятствено продължаване на археологическите проучвания на многопластовите културно-исторически наслагвания. Предстои да бъдат консервирани разкритите: източен ранновизантийски корпус на банята; антични и късноантични водопроводи; фригидариум (студен басейн); малък ранновизантийски басейн; част от фортификацията (Момчилов, Класнаков 2015а; Момчилов, Класнаков 2015б).

След приключилото археологическо изследване на участъците северно и южно от турската баня, в района на приемния туристически център с кафене и пространството на музея, по естествен начин се налагат следните насоки за тяхното продължаване: обръщане на основните археологически изследвания на север, включващи продължаване проучванията на вече частично разкритите фригидариум и тепидариум, непосредственото пространство северно от османската баня (след отстраняването на старите стопански постройки), проучване на част от северната крепостна стена (в близост до асфалтовото шосе за кв. „Банево“ и източно от вече разкритата част), проучване на част от източната крепостна стена в посока от юг на север и др.

Макар Бургаска област да е силно наситена с паметници на архитектурното наследство (Несебър, Созопол, Дебелт и др.), това не важи в такава степен за самия град Бургас и неговата община. Като се имат предвид тези обстоятелства, банският комплекс Акве калиде освен общите си културно-исторически характеристики притежава допълнителна стойност, която предполага обособена специфична роля в цялостната културна политика на местната власт. Късноантичната и

средновековна крепост Акве калиде-Термополис е приоритетен обект за община Бургас, който, бидейки подходящ за социализация и насищане със съвременни функции, дава възможност за възпитаване на уважение към културно-историческото наследство както у подрастващи, така и у възрастни чрез запознаване в реална обстановка с разкритите археологически структури и дейностите по консервацията, реставрацията и социализацията. Подходящата социализация и придаване на бъдещи функции на зоната са предпоставка за рядък досег до автентично архитектурно наследство, повишаване на достъпността до историчския обект и атрактивността му, както и по-цялостно развитие изобщо на района на Бургаските минерални бани.

След изпълнение на всички проучвателни, проектни и консервационно-реставрационни дейности се очаква превръщането на целия исторически обект в модерен културно-туристически център - атрактивна и привлекателна дестинация, която би допринесла за подобряването, обновяването и развиването на туристическия продукт в община Бургас и популяризирането ѝ като място на древна култура.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Ангелов 1939: Б. Ангелов. Хидрологични и археологични бележки за околността на гр. Анхиало. – Водоснабдяване и канализация, 3, 1939, 1.

Делирадев 1953: П. Делирадев. Принос към историческата география на Тракия. София, 1953.

Дражева, Момчилов 2012: Ц. Дражева, Д. Момчилов. Археологически проучвания на обект „Късноантична и средновековна крепост „Акве калиде – Терма“, Бургаски минерални бани. – В: Археологически открития и разкопки през 2011 г. София, 2012.

Дражева, Момчилов 2013: Ц. Дражева, Д. Момчилов. Археологически проучвания на обект „Късноантична и средновековна крепост Акве калиде – Терма“, Бургаски минерални бани, кв. Ветрен, Бургас. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013.

Иречек 1899: К. Иречек. Пътувания по България. Пловдив, 1899.

Момчилов, Класнаков 2015а: Д. Момчилов, М. Класнаков. Археологическо проучване на обект „Късноантична и средновековна крепост „Акве калиде – Терма“, Бургаски минерални бани. – В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015.

Момчилов, Класнаков 2015б: Д. Момчилов, М. Класнаков. Археологически проучвания на обект „Късноантична и средновековна крепост „Акве калиде – Терма“, Бургаски минерални бани, кв. Ветрен, гр. Бургас. – В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015.

Момчилов и др. 2016: Д. Момчилов, М. Класнаков, М. Николов, К. Господинов, Р. Димитрова, Я. Русев, Н. Шаранков. Спасително археологическо проучване на територията на обект „Късноантична и средновековна крепост Акве калиде – Терма“, Бургаски минерални бани, кв. Ветрен, гр. Бургас по „Интегриран проект за подобряване и развитие на инфраструктурата за питейни и отпадъчни води на кварталите Банево, Ветрен и Мин. бани“ . – В: Археологически открития и разкопки през 2015 г. София, 2016.

Пеев 2017: К. Пеев. „Акве калиде – Термополис“ – поглед в древността. – Архитектура, 2017, 6.

Филов 1910: Б. Филов. Aquae calidae (Айтоските лъджи). – Пряпорец, 1910, 122.

Heinz 1983: W. Heinz. Römische Thermen – Badewesen und Badeluxus im Römischen Reich. München, 1983.

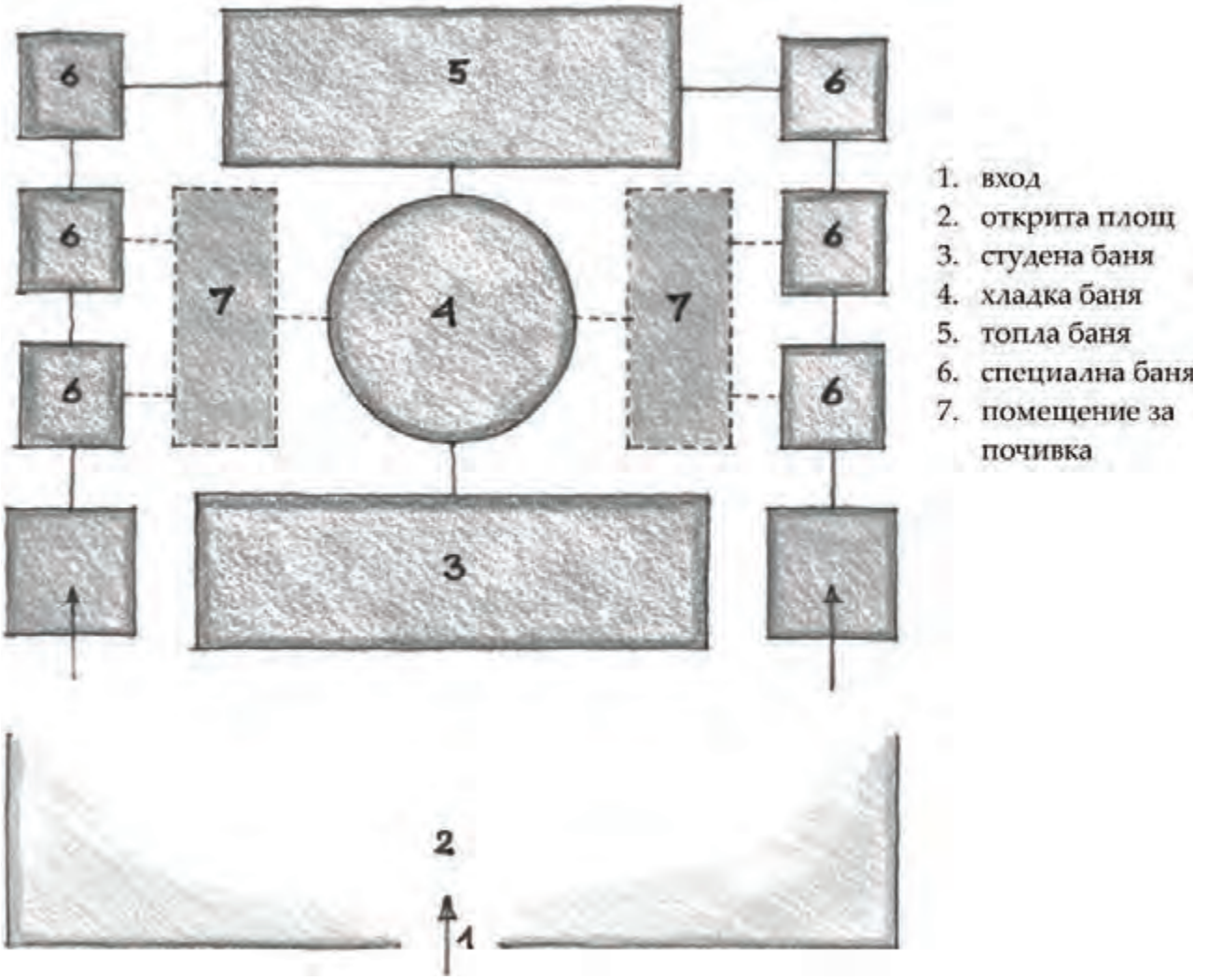
ARCHITECTURAL ASPECT, FUNCTIONAL SOLUTION,PERIODIZATION OF THE DISCOVERED STRUCTURES OF THE BATHING COMPLEX AQUAE CALIDAE, BURGAS MINERAL BATHS

Vasil G. Donchev

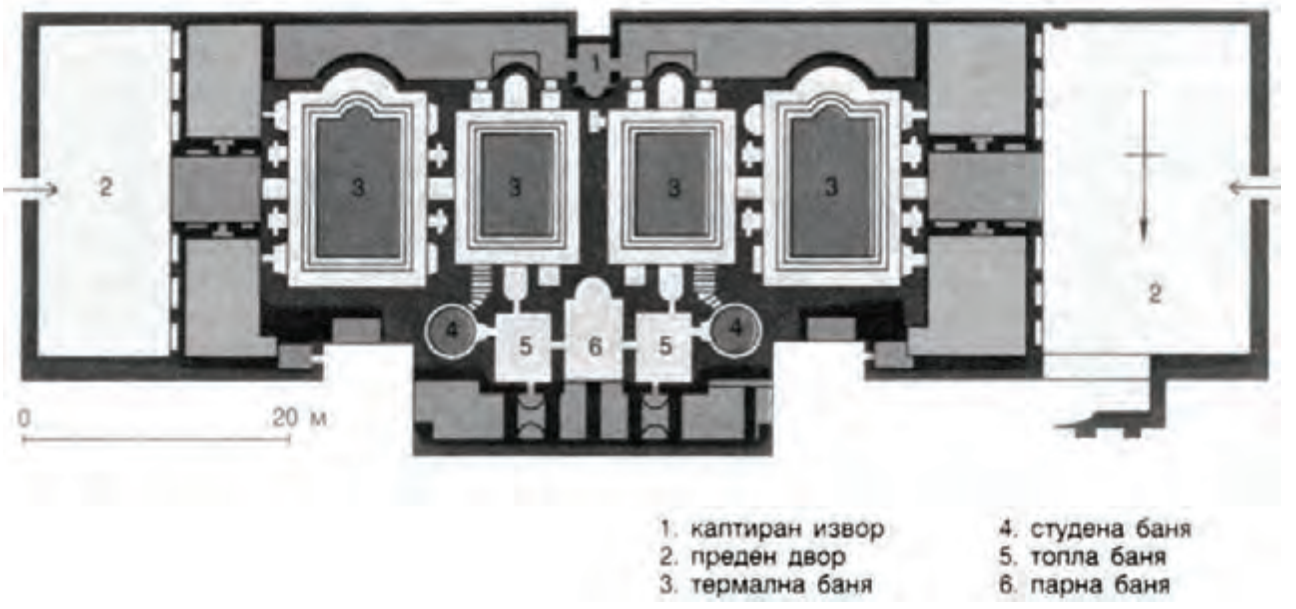
(Summary)

The present article aims at a more detailed study of the development of architectural aspect, applied functional solutions and determination of the periodization of the discovered structures of the bathing complex Aquae Calidae, Burgas Mineral Baths.

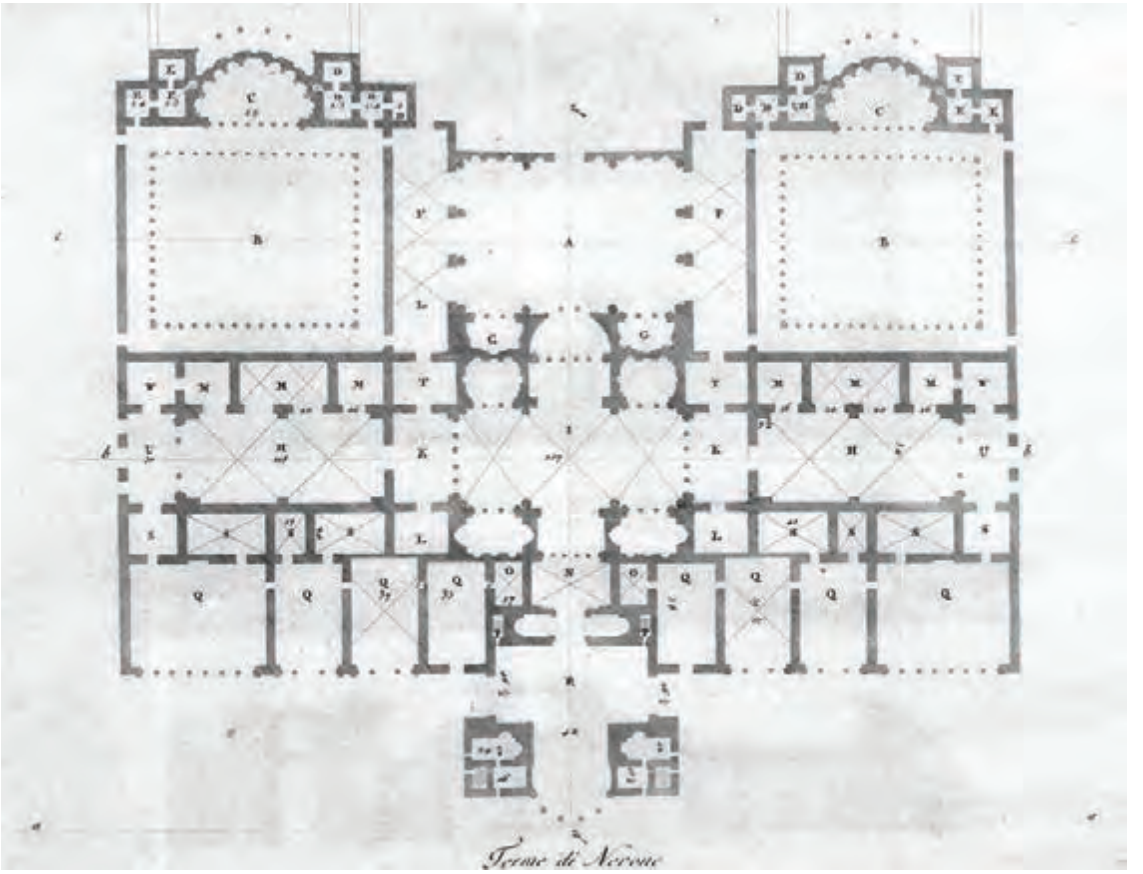
The origin and development of balneology in the Roman Empire are treated: prototypes, prerequisites, standardization and typology. The historical development of the Balkan lands as part of the Empire is traced, which determines the time context of the construction of the thermae at Aquae Calidae. The historical and archeological data on the construction and the subsequent reconstructions of the complex are summarized, including its reconstruction in Ottoman times, reaching the testimonials of Irecek and Filov of the late 19th and early 20th c. The results of the organized archeological studies of the site since 2008 are presented in detail. Based on all available information, a hypothesis for periodization of the buildings of the thermae at Auae Calidae in three conditional construction periods with the respective functional solutions is suggested. Summarizing the goals achieved with already completed stages of architectural design, guidelines are given for the future development of the site in the direction of conservation, restoration and socialization, as well as its tourist recognition within the frameworks of the municipal policy for preservation of cultural and historical heritage in the region.



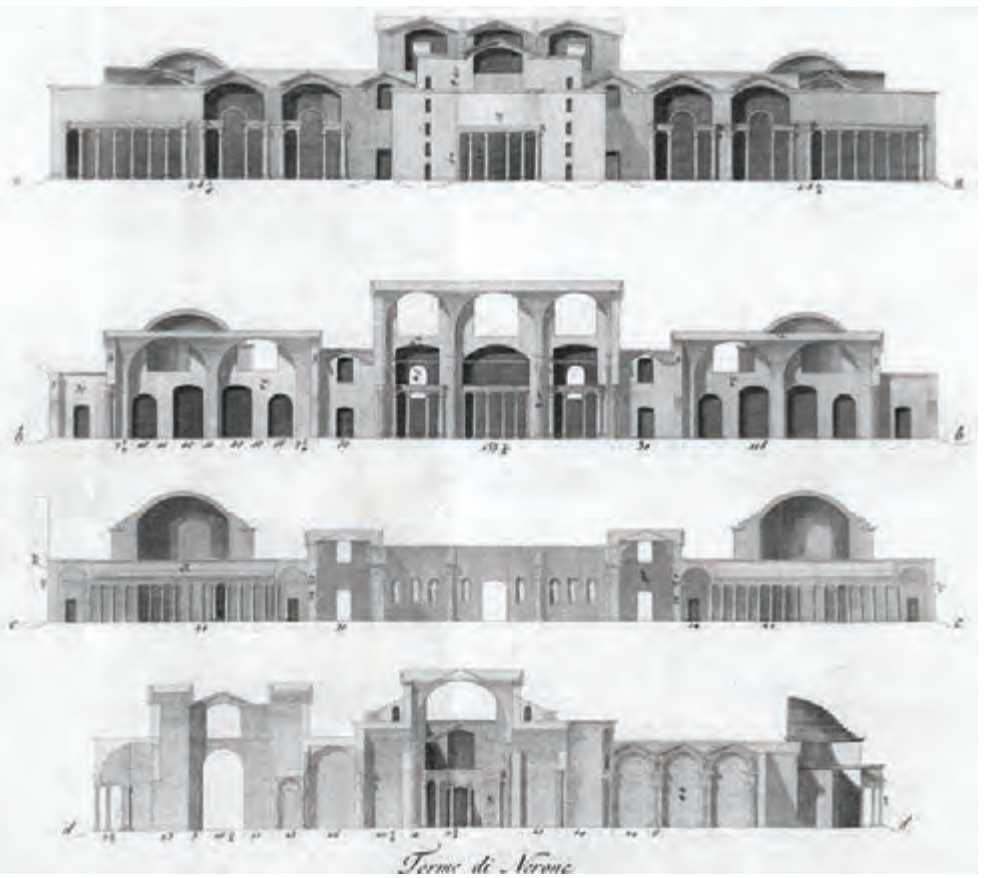
Обр. 1. Схема на комплекс от терми



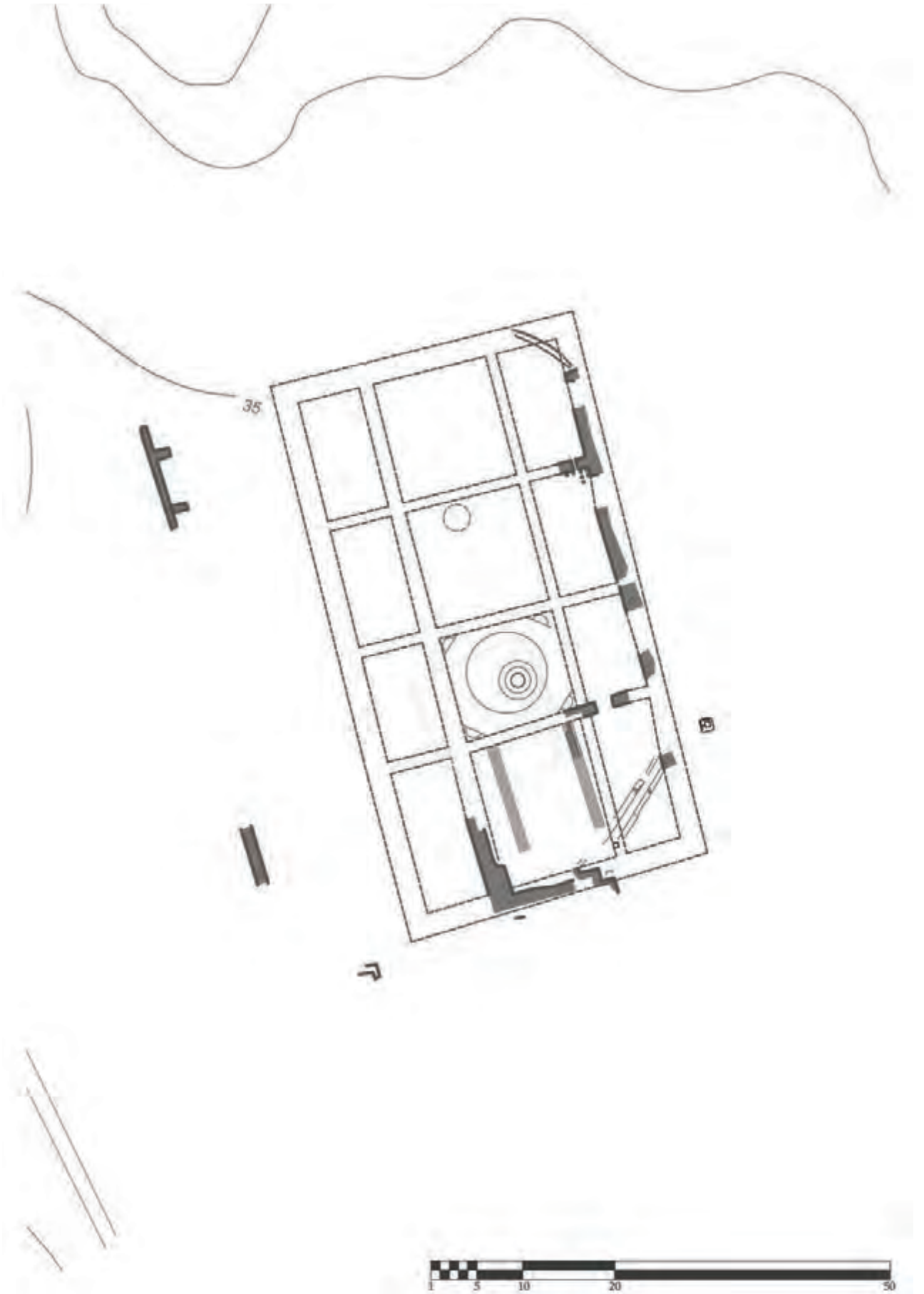
Обр. 2. Баденвайлер. Схема на римската баня



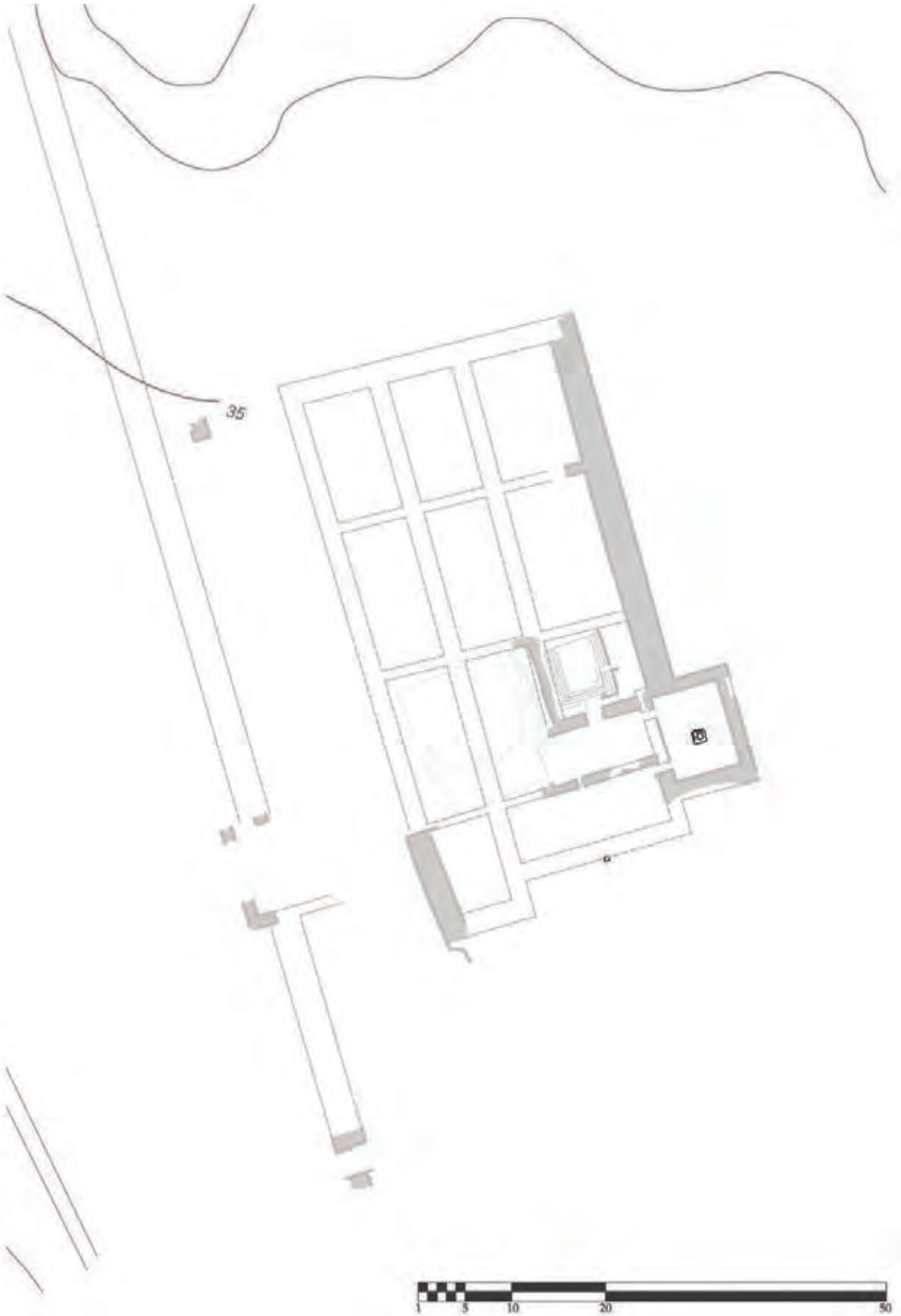
Обр. 3. Рим. Термите на Нерон, ок. 64 г. сл. Хр.: 1 – архитектурен план;



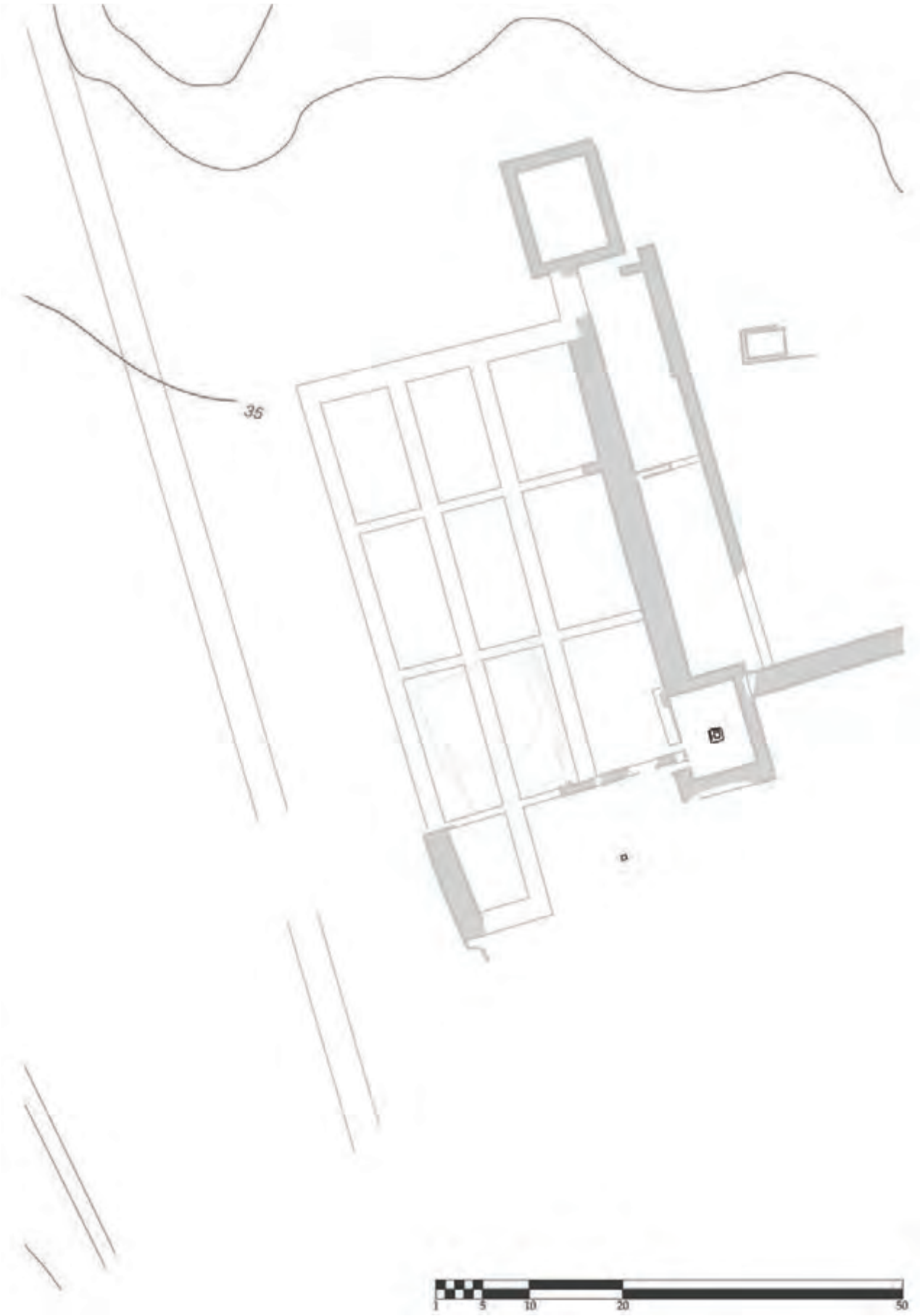
Обр. 3. Рим. Термите на Нерон, ок. 64 г. сл. Хр.: 2 – разрези (по Антонио Паладио)



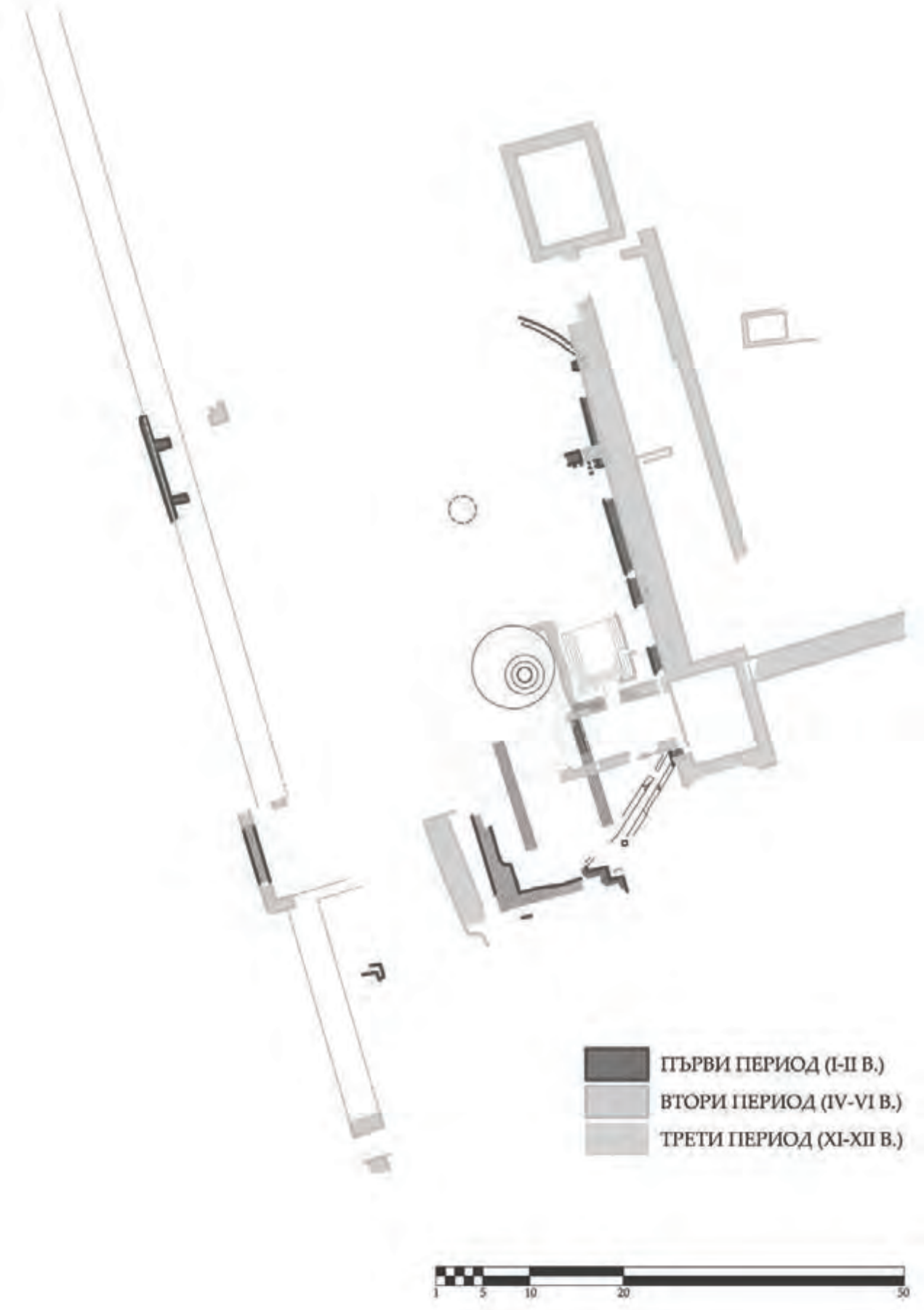
Обр. 4. Акве калиде, Бургаски минерални бани. Бански комплекс. Схема на разкритите структури и хипотеза за планово решение. Първи строителен период (Рим I-II в.)



Обр. 5. Акве калиде, Бургаски минерални бани. Бански комплекс. Схема на разкритите структури и хипотеза за планово решение. Втори строителен период (Рим IV в./Византия VI в.)



Обр. 6. Акве калиде, Бургаски минерални бани. Бански комплекс. Схема на разкритите структури и хипотеза за планово решение. Трети строителен период (Византия XI-XII в.)



Обр. 7. Акве калиде, Бургаски минерални бани. Бански комплекс. Сборна схема на археологическите структури и периодизация

КЕРАМИЧНИТЕ ЛУЛИ ОТ АКВЕ КАЛИДЕ В КОНТЕКСТ НА ОБЩОТО РАЗПРОСТРАНЕНИЕ И УПОТРЕБА НА ЛУЛИ В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ ПЕРИОДА XVII – XIX В.

Владислав ТОДОРОВ

Археологическият комплекс „Акве калиде“ се намира на територията на бургаските минерални бани, на 15 км северозападно от центъра на гр. Бургас, между селата Ветрен и Банево. Още през Античността на това място възниква архитектурен комплекс, обусловен от съществуването на лековита минерална вода. Той продължава да се развива и през Средните векове до 1206 г., когато средновековната баня е опожарена от латинските рицари. През XVI в. върху нейните руини е построена нова, която съществува и днес (Момчилов, Класнаков 2015, 905). По всяка вероятност около банята от XVI в. е съществувал комплекс от сгради, който не е запазен. В съвремието теренът е силно компрометиран от множество вкопавания, в резултат на което най-късните стратиграфски пластове са силно нарушени. Лулите, включени в настоящата публикация, са намерени при редовни археологически разкопки от 2013 до 2015 г. Открити са в терена непосредствено източно и южно от късната баня, в нарушени от множество съвременни вкопавания пластове. В резултат от това преобладаващата част от лулите са силно фрагментирани, което значително затруднява тяхното датиране и типологическо определяне.

Количествено-качествени характеристики. В настоящата публикация са включени 33 бр. лули. От тях 30 бр. (90%) са датирани на базата на археологически паралели у нас и в чужбина: в XVII в. – 2 бр. (6%); в края на XVII и XVIII в. – 3 бр. (9%); в края на XVIII – началото на XIX в. – 3 бр. (9%); от първата четвърт на XIX до последната четвърт на XIX в. – 6 бр. (18%); от средата на XIX до последната четвърт на XIX в. – 16 бр. (49%).

Ранната употреба на керамични лули в българските земи би трябвало да се постави в началото на XVII в., когато тютюнът и пушенето навлизат в Османската империя (Robinson 1985, 151). Първите лули имат проста форма и изглеждат силно повлияни от западноевропейските. Чашката, в която се поставя тютюнът, наподобява пресечен конус. В долната си част тя постепенно изтънява, като под прав или тъп ъгъл плавно преминава в дълга тръбичка. Обикновено тези лули имат бял цвят. За пушенето им не е било необходимо допълнително приспособление (обр. 1.1).

Формата на първите лули в Османската империя изглежда сходна. Различават ги късата тръбичка и правият или остриият ъгъл между нея и чашката. За пушенето им е било необходимо да се прибави допълнителна тръбичка (обр. 1.2). Конфигурацията от керамична лула, тръбичка и включения по-късно наустник е известна като чибук. Този тристепенен модел пристига от Изток или Северна Африка още в началото на XVII в. (Robinson 1985, 153-154). Пушенето на тези лули е засвидетелствано в изображения от същата епоха (обр. 2). Два екземпляра (6%) с описаната форма са открити при археологическите проучвания на Акве калиде (кат. № 1, 2; обр. 7.1, 7.2). Подобни лули се срещат в почти всички публикувани у нас колекции: Варна (Станчева 1972, 88, обр. 11), Шумен (Сиракова 1989, табл. 1.1); Провадия (Хараламбиева 1986, 143,

табл. I.1-I.3); Велико Търново (Илчева 1975, 181, табл. 1.3, 1.4); Никопол (Аспарухов 1993, табл. 1.5). Лулите с тази форма спадат към тип I.1 (Todorov, Markov 2010, fig. 3-4)[1].

Почти две десетилетия след въвеждането на тютюна пушенето в Османската империя е забранено. В началото на 1633 г. избухва голям пожар в Истанбул, за който са набедени пушачите. Унищожени са 4/5 от града. Събитието предизвиква голяма вълна от недоволство. Това дава повод на султан Мурад IV (1623-1640) да издаде ферман, с който забранява употребата на кафе и тютюн. Затворени са всички заведения в Империята (Мантран 1999, 249).

Строгата забрана е отменена при управлението на Мехмед IV (1648-1687) (Странски 1950, 255). Пушенето продължава да печели нови привърженици. Това стимулира производството на лули, което се превръща в изкуство. Геометричният дизайн при оформянето им значително се усложнява. Традиционните за началото на XVII в. бели лули с конусовидни чашки изчезват, за до отстъпят място на по-сложно оформени и богато украсени образци. Това разнообразие е видимо още преди края на XVII и особено през XVIII в. За него свидетелстват голямото количество лули, открити при археологически разкопки[2]. Промяната на формата и украсата е видима и при лулите, открити в Бургаските минерални бани.

Към този период – края на XVII – XVIII в., се отнасят три екземпляра (9%). От първия е запазена част от тръбичката със специфичното за периода оформяне на накрайника (кат. № 3, обр. 7.3). Подобна е известна от крепостта Азак (Гусач 2016, 237, № 304). Втората лула от периода (кат. № 4, обр. 7.4) е добре запазена и качествено изработена. Аналогична е известна също от Азак (Гусач 2016, 126, № 122). Третата (кат. № 5, обр. 7.5) е произведена от глина, добила тъмносив цвят след изпичането. Врязаната геометрична украса има плитък релеф, като на отделни места е заличена още преди изсъхването на глината. Точен аналог на тази лула не е известен, но подобна е позната от Гърция (Robinson 1983, 275, № 16, T 53). Би могло да се допусне, че тя е продукт на малка работилница, която е произвеждала за местния пазар. Формално-технологичните белези дават известно основание лулата да се датира в началото на XVIII в.

През втората половина на XVIII и особено през XIX в. големите производствени центрове в Европа и Османската империя налагат определени форми и модели на лули, които са разпространени в по-голямата част на Средиземноморието и Черноморието. В началото на XIX в. особено популярни стават лулите, чиято основа на чашката е с форма на приплесната полусфера, а устието обикновено е оформено като осмостенна призма. Те почти винаги имат светлокафява излъскана повърхност. В минералните бани са открити 3 бр. лули (9%) с описаната форма (кат. № 6-8, обр. 8.6-8.8). Срещат се в публикуваните колекции на лули у нас от Варна (Станчева 1972, 84, обр. 6), Велико Търново (Илчева 1975, 183, табло II.15), Провадия (Хараламбиева 1986, 145, табл. III.17 и 18), Русе (Сиракова 1987, 241, таб. II.6; Тодоров 2007, 192, табл. I.2, V.66), Шумен (Сиракова 1987, 93, табл. I.4; Божилова, Сиракова 1991, 168, табл. I.2), София (Станчева, Николова 1989, 137, обр. 6), Силистра (Тодоров 2010, 817, фиг. 7.10). Лулите с описаната форма спадат към тип IX.

След първата четвърт на XIX в. кафявите лули са изместени от червени с лещовидна (дисковидна) основа на чашката и хиперболоидно устие. В настоящата публикация са включени шестте екземпляра (18%) от тази група (кат. № 9-14, обр. 8.9-9.14). Изисканата форма и богатата украса на тези лули обуславят тяхната продължителна употреба. Засвидетелствани са в изображения от първата четвърт на XIX в. (обр. 3) до последната четвърт и дори края на същото столетие

[1] *Типологията е разработена на основата на стереометрични форми от Владислав Тодоров.*

[2] *Изказвам благодарност на колегите от музеите в София, Пловдив, Шумен, Русе, Видин, Силистра, Варна, Бургас, Каварна, Балчик, Поморие, Созопол и Китен за възможността да се запозная с непубликуваните колекции от керамични лули.*

(обр. 4)[3]. Лулите с лещовидна основа на чашката са широко използвани в България. Регистрирани са във Варна (Станчева, 1972, 91, обр. 16, 17), Велико Търново (Илчева 1975, 182, табл. I.5-I.9), Провадия (Хараламбиева 1986, 145, табл. IV.27-VI.30), Русе (Сиракова 1987, 241, таб. III.2-III.6; Тодоров 2007, 192, табл. 1.13-2.14), Шумен (Сиракова 1989, 93, табл. II.2), София (Станчева, Николова 1989, 139, обр. 10), Никопол (Аспарухов 1993, табл. 2.14-2.22), Пловдив (Тодоров, Топалилов 2009, 201, фиг. 4.4-4.5). Лулите с лещовидно оформена основа на чашката спадат към тип XIII.

Около средата на XIX в. се появяват лули с камбановидно оформена чашка. Те са особено разпространени в България през втората половина на XIX в. Използват се почти до последната четвърт или края на XIX в., когато луладжийският занаят у нас постепенно замира. Лулите от тази група са най-многобройни (16 бр. – 49%) сред откритите при разкопки в Акве калиде (кат. № 15-30, обр. 9.15-12.30). Намират се във всички публикувани колекции в България: Варна (Станчева 1972, 90, обр. 14, 15), Велико Търново (Илчева 1975, 182, табл. I.11-I.12; II.13-II.14), Провадия (Хараламбиева 1986, 146, табл. V.33-V.36), Русе (Сиракова 1987, таб. 242, VI.1-IV.2; Тодоров 2007, 191, табл. 1.5-I.11, табл. 3.27-3.33, табл. 5.58-5.65, табл. 6.67-6.71), Шумен (Сиракова 1989, 94, табл. II.6), София (Станчева, Николова 1989, 140, обр. 12), Пловдив (Тодоров, Топалилов 2009, 201, фиг. 4.1, 5.15), Силистра (Тодоров 2010, 815, фиг. 7.5). Лулите с камбановидно оформена чашка спадат към тип V.

Наред с големите производствени центрове на лули в много селища работят и по-малки работилници. Тяхната продукция обикновено се придържа към наложената на пазара мода, но лулите им се отличават със собствен стил. Вероятно на такива работилници принадлежат екземплярите с каталожни номера 31-33 (обр. 13.31-13.33). Липсващите им части затрудняват тяхното датиране. Вероятно един от екземплярите (кат. № 31; обр. 13.31) трябва да се отнесе към втората половина на XIX в. Основание за подобно датиране дава сходството във формата на лулата с тези от най-многобройната група, а именно камбановидното оформяне на чашката и издължената тръбичка.

Украса: Върху 30 бр. (90%) от лулите, включени в настоящата публикация, е нанесена украса. Тя е релефна и врязана. Релефната е изработвана при оформянето на лулите в калъп и заема предимно накрайниците на тръбичките (обр. 5.13-5.17). Врязаната украса е нанасяна посредством замба след формуването на лулата и преди изпичането. Обикновено се състои от геометрични фигури (линии, кръгове, триъгълници, елипси, спирали и др.) или стилизирани растителни изображения (обр. 5.1-5.9). Най-често тя изпълва по-големите орнаментални полета на чашките на лулите, но се среща и върху тръбичките (обр. 5.10-5.12).

Печати: През XVIII и особено през XIX в. все по-често върху лулите се поставят печати – марки на производителите. Сред тях най-разпространени са надписите на арабица. Те обикновено съдържат лично име или дума със символично значение. Срещат се и изображения на птици, оръжия или стилизирани растения (цветя и листа). Върху девет лули от Акве калиде (28%) се откриват печати. Осем от тях съдържат надпис на арабица, а един (кат. № 6, обр. 6.5) – стилизирано листенце. Четири от печатите имат плитък релеф и не могат да бъдат разчетени (кат. № 17, 25, 29 и 30). Останалите четири спадат към две от групите печати – съдържащи лично име и дума със символично значение.

Печати, съдържащи лично име:

Среща се върху една лула (кат. № 16, обр. 6.1). Чете се [Avermanoglu] '*Син на Аверман*'. Печати със същото съдържание са известен от Провадия (Хараламбиева 1986,

[3] *Възможно е един от екземплярите (кат. № 9; обр. 8.9) да има по-ранна дата. Диаметърът на лещовидната основа на лулата е значително по-малък от тези на останалите лули от групата. Близки паралели на лулата с кат. № 9 са известни от Азак (Гусач 2016, 97), където подобна е датирана в XVII-XVIII в., и от Коринт (Robinson 1985, 174 -C13, Plate 48) с датировка XVIII в.*

146), Русе (Тодоров 2007, 195, 217 прил. 9.1), Силистра (Тодоров 2010, 820, фиг. 5.2, 821), Тулча (Румъния) (Costea 2013, 277-278, №№ 45-47)

Печати съдържащи дума със символично значение:

При две лули се среща персийската дума [*yekta*] със значение *„един единствен, несравним, изключителен“* (кат. №№ 26, 27, обр. 6.2, 6.3). Печатите с цитираното съдържание, са сред най-разпространените. Известни са от Велико Търново (Илчева 1975, табл. IV-VII), Провадия (Хараламбиева 1986, 146), Никопол (Аспарухов 1993, 61 - № 55, 144) Силистра (Тодоров 2010, 820 фиг. 5.1, 821), Русе (Тодоров 207, 196,217 прил. 9.5 - 9.7), Тулча (Румъния) (Costea 2013, 274-277, № 37, 44), Азов (Русия) (Гусач 2016, 313 – № 433, 315 – № 435).

При една лула се среща арабската дума [m*ü*leyin] със значение ‘*отпускащ, успокояващ*’ (кат. № 15, обр. 6.4). Печат с това съдържание не е известен от публикуваните досега колекции.

***

Макар и малка, колекцията от лули, открити в Акве калиде, по нищо не отстъпва на големите колекции, съхранявани в музите на София, Варна, Стара Загора, Силистра, Русе и много други. В хронологически аспект екземплярите, разгледани в настоящата публикация, обхващат времето от началото на XVII в, когато пушенето на глинени лули бързо си проправя път в българските земи, до края на XIX в., когато напълно изчезва. Сред лулите от Бургаските минерални бани се откриват най-разпространените форми, които се срещат не само по българските земи и в пределите на Османската империя, но и в значителна част от Средиземноморието и Черноморието. На този етап няма сведения за местно производство. Основната част от разгледаните образци са вносни. Всичко това показва, че лулите от Акве калиде не правят изключение от общите тенденции в разпространението и употребата на керамични лули през трите столетия на тяхната употреба.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Аспарухов 1993: М. Аспарухов. Колекция лули от калето в Никопол. – Известия на музеите от Северозападна България, 21, 1993, 47-69.

Божилова, Сиракова 1991: П. Божилова, И. Сиракова. Лули за чибуци от фонда на отдел „Етнография“ при Исторически музей – Шумен. – Годишник на музеите от Северна България, 17, 1991, 165-174.

Гусач 2016: И. Гусач. Курительные трубки из раскопок османской крепости Азак. Азов, 2016.

Илчева 1975: В. Илчева. Глинени лули от Велико Търново. – Годишник на музеите от Северозападна България, 1, 1975, 179-199.

Мантран 1999: Р. Мантран. Османската империя през XVII в.: Стабилизация и упадък. – В: История на Османската империя. София, 1999, 241-278.

Момчилов, Класнаков 2015: Д. Момчилов, М. Класнаков. Археологическото проучване на обект „Късноантична и средновековна крепост Акве Калиде – Терма“, Бургаски минерални бани. – В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 905-908.

Сиракова 1987: Глинени лули за чибуци от фонда на ОИМ – Русе. – Годишник на музеите от Северна България, 13, 1987, 237-245.

Сиракова 1989: И. Сиракова. Глинени лули за чибуци от Шуменската крепост. – Годишник на музеите от Северна България, 15, 1989, 91-95.

Станчева 1972: М. Станчева. Колекцията от лули във Варненския музей. – Известия на народния музей – Варна, 8 (23), 1972, 81-99.

Станчева, Николова 1989: М. Станчева, Т. Николова. Нови проучвания върху глинените лули от Сердика. – В: Сердика. Археологически материали и проучвания. 2. София, 1989, 133-141.

Странски 1950: И. Странски. Появата на тютюна в българските земи и приспособяването му към местните условия. – Известия на Биологическия институт, 1, 1950, 253-280.

Тодоров 2007: В. Тодоров. Керамични лули

от обект „Sexaginta prista“ края на XVIII – началото на XX в. – Известия на Регионален исторически музей – Русе, 11, 2007, 188-219.
Тодоров 2010: В. Тодоров. Характеристика на колекцията керамични лули от Силистра. – В: Studia archaeologica Universitatis Serdicensis. 5. София, 2010, 813-826.
Тодоров, Топалилов 2009: В. Тодоров, И. Топалилов. Керамични лули от Пловдив. – Годишник на Регионален исторически музей – Пловдив, 11, 2009, 201-210.
Хараламбиева 1986: А. Хараламбиева. Лули за чибуци от градския музей в Провадия. – Известия на народния музей – Варна, 22 (37), 1986, 141-147.
Costea 2013: I. Costea. Pipe de lut cu inscripţii şi mărci din colecţia I.C.E.M. Tulcea. – Peuce, 11, 2013, 255-290.
Robinson 1983: R. Robinson. Clay tobacco pipes from the Kerameikos. – Mitteilungen. Atheniche Abteilung, 98, 1983, 264-285.
Robinson 1985: R. Robinson. Tobacco pipes of Corinth and of the Athenian Agora. – Hesperia, 54, 1985, 2, 149-203.
Todorov, Markov 2010: V. Todorov, N. Markov. Ottoman tobacco pipes from the National Museum of History in Sofia. – Journal of the Académie internationale de la pipe, 3, 2010, 131-139.

КАТАЛОГ

Лулите в настоящия каталог са подредени по хронологически принцип (от най-ранните към най-късните) и по степен на запазеност. За да бъде избегната субективността, определянето и описанието на цветовете е извършено по Munsell Soil Color Book (2013). В текстовата част на каталога са посочени следните данни: каталожен номер и номер на образа, в който се намира съответната лула в настоящата публикация; музеен инвентарен номер; състояние; описание; размери; описание на печата или неговото транскрибиране и превод, ако съдържа дума.

Кат. № 1; обр. 7.1; инв. № 012/13. Чашката липсва. Тръбичката има овално сечение, накрайникът е с форма на пресечен конус. Глината е равномерно изпечена, добила цвят в лома WP 7.5YR _/1/9.5/ (white). Външната повърхност е изгладена, с цвят WP 7.5YR _/2/9/ (pale yellowish pink).

Запазена височина – 2,2 см; запазена дължина – 4,0 см.

Кат. № 2; обр. 7.2; инв. № 090/13. Чашката липсва. Тръбичката е с овално сечение, накрайникът има форма на пресечен конус. Глината е добре пречистена, равномерно изпечена, добила цвят WP 10YR _/2 8.5/ (vary pole brown)

Запазена височина – 2,1 см; запазена дължина – 3,6 см.

Кат. № 3; обр. 7.3; инв. № 073/13. Чашката липсва. Тръбичката е с осемстенно сечение, накрайникът има форма на тор, върху който стъпва пресечен конус. Глината е добре пречистена, неравномерно изпечена. Цветът в по-голямата вътрешна част на лома има цвят GLEY1 7/N (light grey), а в по-тясната външна и по цялата външна повърхност – WP 10YR _/2 9/ (pale orange yellow). Украсата е релефна, състои се от косо нанесени насечки по сферичната част на накрайника на тръбичката.

Запазена височина – 2,4 см; запазена дължина – 3,8 см.

Кат. № 4; обр. 7.4; инв. № 188/15. Липсва малък фрагмент от устието. Основата на чашката има елипсоидна форма, устието е хиперболоидно. Тръбичката е с кръгло сечение, а накрайникът има форма на приплесната полусфера, върху която стъпва пресечен конус. Глината е добре пречистена, неравномерно изпечена. Цветът в по-широката вътрешна част на лома има цвят GLEY2 7/1 5PB (light bluish grey), а във външните части – WP 7.5YR _/2/8 (pinkish white). Външната повърхност е силно захабена, а оригиналният цвят WP 10YR _/1/8 (white) е запазен само на определени места по тръбичката. Украсата е

врязана геометрична. Състои се от редове с триъгълници и вписани кръгове по основата на чашката и накрайника на тръбичката, както и от линии с врязани насечки по тръбичката и основата.

Височина – 3,4 см; дължина – 5,4 см.

Кат. № 5; обр. 7.5; инв. № 290/14. Липсва фрагмент от устието. Основата на чашката има полусферична форма, устието е хиперболоидно. Тръбичката е с кръгло сечение, а накрайникът има форма на отрез от сфера. Глината е добре пречистена, неравномерно изпечена. Цветът във вътрешната част на лома е 5YR 7/4 (pink), а във външната – GLEY1 6/N (grey). Външната повърхност е необработена, с цвят GLEY1 5/N (grey). Украсата е врязана геометрична. Състои се от редове с триъгълници и по устието на чашката неправилни елипси с вписани кръгове, нанесени по тръбичката, както и линии с врязани насечки по тръбичката. В резултат от лошото качество на изработка украсата по основата на чашката не личи.

Височина – 2,9 см; дължина – 4,5 см.

Кат. № 6; обр. 8.6; инв. № 292/14. Липсва значителна част от чашката, основата на която има форма на приплесната полусфера, а устието – на призма. Тръбичката е с овално сечение, а накрайникът е оформен като пресечен конус. Глината е добре изпечена, с цвят в лома 5YR 6/6 (reddish yellow), откриват се зрънца ситна слюда и песъчинки с ниска концентрация. По външната повърхност е нанесена ангоба с цвят 7.5YR 7/4 (pink). Украсата е врязана растителна и релефна. Растителната се състои от стилизирани цветя, нанесени по високата част на основата и ниската част на устието. Релефната наподобява канелюри, нанесени по накрайника на тръбичката.

Запазена височина – 3,1 см; дължина – 4,9 см.

Печат: стилизирано листенце (обр. 6.5).

Кат. № 7; обр. 8.7; инв. № 156/15. Липсва значителна част от чашката и от тръбичката. Глината е добре пречистена и равномерно изпечена, с цвят в лома 10R 6/6 (light red). По външната повърхност е нанесена ангоба с цвят 5YR 6/4 (light reddish brown).

Украсата е врязана растителна. Състои се от стилизирани цветя, нанесени по високата част на основата на чашката.

Запазена височина – 2,2 см; дължина – 3,8 см.

Кат. № 8; обр. 8.8; инв. № 205/14. Чашката липсва, от нея е запазена малка част от основата. Тръбичката има овално сечение. Глината е равномерно изпечена, с цвят в лома 5YR 6/6 (reddish yellow). Открива се ситно натрошена слюда с висока концентрация. По външната повърхност е нанесена ангоба с цвят 10YR 7/3 (very pale brown). Украсата е релефна и врязана геометрична. Релефната наподобява канелюри, нанесена по края на тръбичката. Врязаната украса се състои от чертички (насечки), нанесени по задния край на тръбичката.

Запазена височина – 3,0 см; дължина – 5,0 см.

Кат. № 9; обр. 8.9; инв. № 146/15. Основата на чашката е лещовидна, а значителна част от устието липсва. Тръбичката има кръгло сечение. Глината е добре пречистена и равномерно изпечена, с цвят в лома 2.5YR 6/8 (light red). Външната повърхност е полирана и има същия цвят, както в лома. Украсата е врязана геометрична. Състои се от вертикални линии (насечки), нанесени в два реда в основата на чашката.

Запазена височина – 3,4 см; дължина – 7,2 см.

Печат: стилизирана мида.

Кат. № 10; обр. 8.10; инв. № 48/15. Основата на чашката е лещовидна, а устието – хиперболоидно, част от което липсва. Тръбичката не е запазена. Глината е добре пречистена и равномерно изпечена, с цвят в лома 10R 5/6 (red). Външната повърхност е полирана и има същия цвят. Украсата е врязана, геометрична и растителна, нанесена по основата на чашката. Геометричната се състои от хоризонтални и диагонални линии, а растителната – от стилизирани лилии.

Запазена височина – 2,9 см; дължина – 3,9 см.

Кат. № 11; обр. 9.11; инв. № 208/14. Основата на чашката е лещовидна, а устието – хиперболоидно, част от което липсва. Тръбичката не е запазена. Глината е добре пречистена и неравномерно изпечена. Във вътрешната част на лома цветът е GLEY2 6/1 5PB (bluish grey), а във външната – 7.5R 5/6 (red). Външната повърхност е силно отмита, но личат следи от ангоба с цвят 7.5R 5/6 (red). Украсата е врязана, геометрична и растителна, нанесена по основата на чашката. Геометричната се състои от хоризонтални и диагонални линии, а растителната – от стилизирани лилии.

Запазена височина – 2,0 см; дължина – 3,8 см.

Кат. № 12; обр. 9.12; инв. № 152/15. Чашката липсва, от нея е запазен малък фрагмент от лещовидно оформената ѝ основа. Тръбичката е с осмостенно сечение. Глината е добре пречистена и равномерно изпечена, с цвят в лома 10R 5/6 (red). Външната повърхност не е обработена и има цвят 10R 4/6 (red). Украсата е релефна растителна. Състои се от стилизирани палмети, разположени по дължина на тръбичката.

Запазена височина – 3,6 см; дължина – 4,3 см.

Кат. № 13; обр. 9.13; инв. № 247/14. Чашката липсва, от нея е запазена малка част от лещовидно оформената ѝ основа. Тръбичката е с кръгло сечение, а накрайникът има форма на отрез от сфера. Глината е добре пречистена и равномерно изпечена, с цвят в лома 10R 6/6 (red). Външната повърхност е полирана, с цвят 10R 6/8 (light red). Украсата е релефна геометрична. Състои се от плътни линии, разположени перпендикулярно на тръбичката.

Запазена височина – 2,7 см; дължина – 3,7 см.

Кат. № 14; обр. 9.14; инв. № 291/14. Част от устието на чашката липсва. Основата ѝ е изградена от седем малки приплеснати сфери. Тръбичката има осмостенно сечение, а накрайникът е биконичен, като на всяка негова страна е изрязана фасетка. Глината е добре пречистена и неравномерно изпечена. В средата на лома цветът е GLEY1 7/N (light grey), във външните му части – 2.5YR 6/6 (light red). По външната повърхност личат следи от силно отмита ангоба, която има цвят 7.5R 4/6 (red). Украсата е врязана, от нея е запазена малка част в основата на устието, поради което не може да бъде описана.

Запазена височина – 3,3 см; дължина – 6,0 см.

Кат. № 15; обр. 9.15; инв. № 154/15. Чашката е изцяло запазена, с камбановидна форма и фасетирана повърхност. Тръбичката има кръгло сечение, а накрайникът е тороиден. От него липсва малка част. Глината е добре пречистена и равномерно изпечена, добила цвят в лома 5YR 6/6 (reddish wellow). Външната повърхност е излъскана, с цвят 10R 5/6 (red). Украсата е релефна и врязана. Релефната изпълва накрайника на тръбичката, като наподобява стилизирани палмети. Врязаната украса се състои от ромбове, които са поставени във всяка фасетка на чашката, триъгълници и кръгове между палметите и врязани плътни линии перпендикулярно на протежението на тръбичката.

Запазена височина – 3,8 см; дължина – 6,2 см.

Печат: кръгъл, с диаметър 6,0 мм, в който е отпечатана арабската дума [m*ü*leyin] със значение ‘*отпускащ, успокояващ*’ (обр. 6.4).

Кат. № 16; обр. 10.16; инв. № 409/14. Чашката има камбановидна форма, като липсва малка част от устието ѝ. Тръбичката е с кръгло сечение. Глината е равномерно изпечена, добила цвят в лома 10R 5/6 (red), откриват се ситни люспи от сребриста слюда. Външната повърхност е излъскана с цвят 10R 4/6 (red). Украсата е врязана геометрична. Състои се от къси черти (насечки), нанесени в четири линии, перпендикулярни на протежението на тръбичката.

Запазена височина – 4,1 см; дължина – 6,6 см.

Печат: кръгъл, с диаметър 7,0 мм, в който е отпечатан на арабица текстът [Averman oglu] ‘*Син на Аверман*’ (обр. 6.1).

Кат. № 17; обр. 10.17; инв. № 266/14. Чашката има камбановидна форма, като по-голя-

мата част от устието липсва. Тръбичката има кръгло сечение. Глината е добре пречистена и равномерно изпечена, добила цвят в лома 2.5YR 6/8 (light red). Външната повърхност е ангобирана с цвят 7.5R 5/6 (red). Украсата е врязана геометрична. Състои се от къси чертички (насечки), нанесени в три линии, перпендикулярни на протежението на тръбичката.

Запазена височина – 4,2 см; дължина – 6,2 см.

Печат: кръгъл, с диаметър 5,0 мм, не се чете.

Кат. № 18; обр. 10.18; инв. № 149/15. Чашката има камбановидна форма, като по-голямата част от устието липсва. Тръбичката има кръгло сечение. Накрайникът има форма на пресечен конус, в който са изрязани фасетки. Глината е добре пречистена и равномерно изпечена, добила цвят в лома 5YR 6/8 (reddish yellow). Лулата е горяла, в резултат от което цветът на външната повърхност не може да бъде определен. Украсата е врязана геометрична, състои се от две свързани разтеглени спирали.

Запазена височина – 3,3 см; дължина – 4,9 см.

Кат. № 19; обр. 10.19; инв. № 249/14. Чашката има камбановидна форма, като по-голямата част от устието липсва. Тръбичката има кръгло сечение, част от нея липсва. Глината е добре пречистена и равномерно изпечена, добила цвят в лома 7.5YR 5/6 (strong brown). Външната повърхност е излъскана с цвят 10R 5/6 (red). Украсата е врязана – геометрична и растителна. Състои се от орнаментални полета, маркирани с линии, изпълнени със стилизирани листенца.

Запазена височина – 3,4 см; дължина – 4,4 см.

Кат. № 20; обр. 10.20; инв. № 203/14. Чашката има камбановидна форма, като част от устието липсва. Тръбичката не е запазена. Глината е добре пречистена и равномерно изпечена, добила цвят в лома 7.5YR 6/6 (reddish yellow). Външната повърхност има същия цвят. Украсата е врязана – растителна и геометрична. Чрез врязани кръгове, линии и островърхи елипси е изобразено стилизирано цвете, което изпълва централната част на чашката.

Запазена височина – 3,0 см; дължина – 3,5 см.

Кат. № 21; обр. 11.21; инв. № 248/14. Чашката има камбановидна форма, част от нея липсва. Тръбичката има кръгло сечение, накрайникът не е запазен. Глината е равномерно изпечена, добила цвят в лома 5YR 6/6 (reddish yellow), откриват се ситни люспи от сребриста слюда. Външната повърхност е излъскана с цвят 5YR 5/6 (yellowish red). Украсата е врязана растителна. Посредством различни по големина кръгове е изобразено стилизирано цвете, нанесено на чашката на лулата.

Запазена височина – 3,8 см; дължина – 4,0 см.

Кат. № 22; обр. 11.22; инв. № 148/15. Чашката липсва, запазена е малка част от основата. Тръбичката има кръгло сечение. Глината е равномерно изпечена, добила цвят в лома 5YR 6/4 (light reddish brown), в който се откриват дребни люспи сребриста слюда и песъчинки с ниска концентрация. Външната повърхност е силно отмита, с цвят 7.5YR 7/4 (pink). Украсата е врязана. От нея е запазена малка част на основата на чашката.

Запазена височина – 3,7 см; дължина – 5,2 см.

Кат. № 23; обр. 11.23; инв. № 153/15. Чашката липсва, запазена е малка част от основата. Тръбичката е с кръгло сечение. Накрайникът е коничен, с изрязани фасетки. Глината е равномерно изпечена, добила цвят 10R 7/6 (light red). В лома се откриват дребни песъчинки с ниска концентрация. Външната повърхност е ангобирана с цвят 7.5R 5/6 (red).

Запазена височина – 2,9 см; дължина – 4,5 см.

Кат. № 24; обр. 11.24; инв. № 19/15. Чашката има камбановидна форма, като по-голямата част от нея липсва. Тръбичката е с кръгло сечение. Глината е равномерно изпечена, добила цвят 2.5YR 7/6 (light red). В лома се откриват дребни люспи от сребриста слюда

с ниска концентрация. По външната повърхност личат бледи следи от червена ангоба, на която нюансът на цвета не може да бъде определен по използваната скàла. Украсата е врязана геометрична. Състои се от тънки къси чертички, нанесени в две линии, перпендикулярни на дължината на тръбичката.

Запазена височина – 3,5 см; дължина – 3,8 см.

Кат. № 25; обр. 11.25; инв. № 312/14. Чашката липсва, тръбичката има кръгло сечение, накрайникът има форма на пресечен конус, върху основата на който са изрязани фасетки. Глината е равномерно изпечена, добила цвят 7.5YR 7/4 (pink). В лома се откриват дребни камъчета с ниска концентрация. Външната повърхност е ангобирана с цвят 7.5YR 4/1 (dark grey). Украсата е врязана геометрична. Състои се от две тънки линии, нанесени перпендикулярно на дължината на тръбичката, и врязани дъги в горната част на всяка фасетка на накрайника на тръбичката.

Запазена височина – 4,1 см; дължина – 5,8 см.

Печат: с кръгла форма и диаметър 7,0 мм. В него е поставен текст на арабица, който не може да бъде прочетен поради слабия релеф.

Кат. № 26; обр. 12.26; инв. № 294/14. Чашката липсва, тръбичката има кръгло сечение. Глината е добре пречистена, неравномерно изпечена, добила цвят във външните части на лома 2.5YR 7/6 (light red), в средата – GLEY1 7/N (light grey). Външната повърхност е ангобирана с цвят 7.5R 5/8 (red). Украсата е врязана геометрична. Състои се от къси плътни линии, нанесени в два реда перпендикулярно на дължината на тръбичката.

Запазена височина – 3,3 см; дължина – 3,3 см.

Печат: с кръгла форма и диаметър 7,0 мм, в него е отпечатана персийската дума [yekta] със значение '*един-единствен*, *несравним*, *изключителен*' (обр. 6.2).

Кат. № 27; обр. 12.27; инв. № 151/15. Чашката липсва, тръбичката има кръгло сечение. Глината е добре пречистена, равномерно изпечена, добила цвят в лома 7.5R 5/6 (red). Външната повърхност е ангобирана и излъскана, с цвят 7.5R 5/6 (red). Украсата е врязана геометрична. Състои се от къси плътни ромбчета, нанесени в една линия перпендикулярно на дължината на тръбичката, и втора линия от тънки чертички (насечки), нанесени перпендикулярно на тръбичката в самия ѝ край.

Запазена височина – 3,2 см; дължина – 3,3 см.

Печат: с кръгла форма и диаметър 7,0 мм, в него е отпечатана персийската дума [yekta] със значение '*един-единствен*, *несравним*, *изключителен*' (обр. 6.3).

Кат. № 28; обр. 12.28; инв. № 250/14. Чашката липсва, тръбичката има кръгло сечение, накрайникът е оформен като пресечен конус. Глината е неравномерно изпечена, добила цвят във вътрешната част на лома GLEY2 7/1 5PB (light bluish grey), а във външната – 2.5YR 6/8 (light red). Външната повърхност е ангобирана с цвят 7.5R 5/6 (red). Украсата е врязана геометрична. Състои се от напречни къси черти, нанесени в една линия, перпендикулярна на дължината на тръбичката, и от две плътни линии със същата ориентация.

Запазена височина – 3,0 см; дължина – 2,9 см.

Кат. № 29; обр. 12.29; инв. № 204/14. Чашката липсва, тръбичката има кръгло сечение, накрайникът има форма на пресечен конус, върху основата на който са изрязани фасетки. Глината е добре пречистена, равномерно изпечена, добила цвят в лома 2.5YR 6/8 (light red). Външната повърхност е силно отмита, личат следи от ангоба с цвят 7.5R 5/6 (red). Украсата е врязана геометрична. Състои се от две тънки линии, нанесени перпендикулярно на дължината на тръбичката, и врязани дъги в горната част на всяка фасетка на накрайника на тръбичката.

Запазена височина – 5,0 см; дължина – 6,6 см.

Печат: с кръгла форма и диаметър 7,0 мм, поради отмиването на външната повърхност текстът не може да бъде прочетен.

Кат. № 30; обр. 12.30; инв. № 267/14. Чашката липсва. Запазени са част от тръбичката и прилежащият към нея накрайник, който има формата на отрез от сфера. Глината е равномерно изпечена, добила цвят в лома 2.5YR 6/8 (light red). Външната повърхност е ангобирана с цвят 7.5R 5/6 (red).

Запазена височина – 2,8 см; дължина – 3,0 см.

Печат: с кръгла форма и диаметър 4,5 мм, обезличен, не може да бъде прочетен.

Кат. № 31; обр. 13.31; инв. № 147/15. Основата на чашката е оформена от две части – кълбов свод, върху който стъпва тор. Устието на чашката е хиперболоидно, част от него липсва. Тръбичката има кръгло сечение в тясната част и осемстенно – в широката част. Накрайникът е оформен като отрез от сфера. Глината е добре пречистена, неравномерно изпечена. Цветът в средната част на лома е 10YR 4/1 (dark grey), а във външните части – 5YR 7/6 (reddish yellow). Външната повърхност е ангобирана с цвят 10R 5/8 (red).

Запазена височина – 3,8 см; дължина – 5,7 см.

Кат. № 32; обр. 13.32; инв. № 207/14. Основата на чашката е полусферична, по-голямата част от нея липсва. Тръбичката е къса, с кръгло сечение. Накрайникът е тороиден. Глината е равномерно изпечена, с цвят в лома 5YR 5/6 (yellowish red) и висока концентрация на ситни люспи сребриста слюда. Външната повърхност е със същия цвят. Украсата е врязана геометрична и релефна растителна. Релефната изпълва външната част на накрайника и се състои от линия стилизирани чашелистчета. Врязаната геометрична се състои от къси линии (насечки) в един ред, нанесен на прехода между тръбичката и тороидния накрайник.

Запазена височина – 2,4 см; дължина – 3,4 см.

Кат. № 33; обр. 13.33; инв. № 155/15. Основата на чашката е полусферична, по-голямата част от нея липсва. Тръбичката е къса, с кръгло сечение. Накрайникът е коничен. Глината е добре пречистена, равномерно изпечена, с цвят в лома 7.5R 4/4 (week red). Външната повърхност е излъскана с цвят 7.5R 4/6 (red). Украсата е врязана геометрична и релефна растителна. Релефната изпълва външната част на накрайника и се състои от фигури, наподобяващи зърна на кафе. Врязаната геометрична се състои от къси линии (насечки), нанесени в диагонални редове по основата на чашката, в един ред на прехода между накрайника и тръбичката и две врязани линии, нанесени перпендикулярно на дължината на тръбичката.

Запазена височина – 2,9 см; дължина – 3,8 см.

THE CERAMIC PIPES FROM AQUAE CALIDAE IN THE CONTEXT OF GENERAL CIRCULATION AND USE OF PIPES IN BULGARIAN LANDS IN THE PERIOD OF 17TH – 19TH C.

Vladislav Todorov

(Summary)

The archeological complex of Aquae Calidae is located within the territory of Burgas Mineral Baths, 15 km northwest of the center of Burgas, between the villages of Vetren and Banevo. Already in antiquity, an architectural complex emerged at this place, subject to the existence of healing mineral water. It continued to develop as well in the Middle Ages until 1206, when the

medieval bath was burned by Latin knights. In the 16th c. a new one was built on its ruins, which still exists today. Most probably, there was a complex of buildings around the bath of the 16th c., which has not been preserved. Nowadays, the terrain is heavily compromised by numerous excavations, as a result of which the latest stratigraphic layers are heavily trespassed. The pipes included in present publication have been found during regular archeological excavations. They were found in the terrain immediately east and south of the late bath, in layers trespassed by numerous contemporary excavations.

33 pcs. of pipes are included in this publication. 30 pcs. of them (90%) are dated on the basis of archaeological parallels from Bulgaria and abroad: in the 17th c. - 2 pcs. (6%); at the end of the 17th c. and in 18th c. - 3 pcs. (9%); from the end of the 18th c. to the beginning of the 19th c. - 3 pcs. (9%); from the first quarter of the 19th c. to the last quarter of the 19th c. - 6 pcs. (18%); from the middle of the 19th c. to the last quarter of the 19th c. - 16 pcs. (49%):

On 30 pcs. (90%) of the pipes there is decoration. It is embossed and incised. The embossed one is made when forming the pipes in a mold and occupies mainly the shank ends (fig. 5.13-5.17). The incised decoration is made by means of graver, after the molding of the pipe and before baking. It usually consists of geometric shapes (lines, circles, triangles, ellipses, spirals, etc.) or stylized plant images (Figs. 5.1-5.9). Most often it fills the larger ornamental fields of the bowls of the pipes, but it is also found on the shanks (Fig. 5.10-5.12).

Nine of the pipes (28%) have stamps of the manufacturers. Eight of them contain an inscription in Arabic, and one (cat. № 6, fig. 6.5) - a stylized leaflet. Four of the stamps have a shallow relief and cannot be read (cat. №№ 17, 25, 29 and 30). The other four belong to two of the groups of stamps - containing a personal name, and a word with a symbolic meaning.

Stamps containing a personal name:

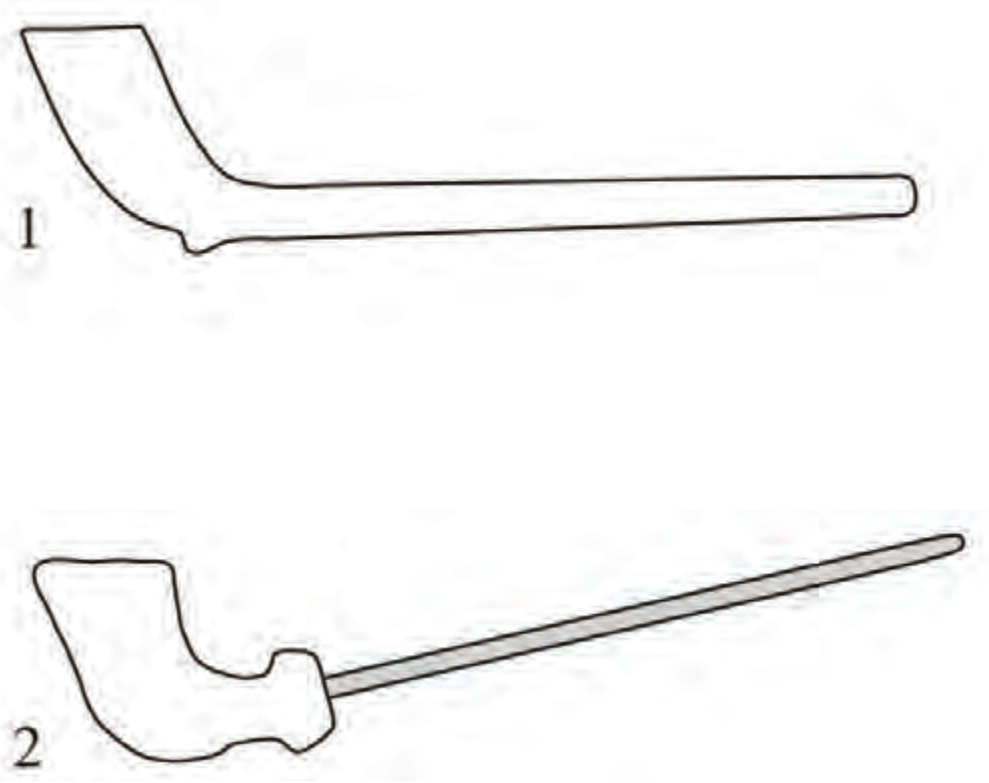
It is found on a pipe (cat. № 16, fig. 6.1). It reads [Avermanoglu] „Son of Averman".

Stamps containing a word with a symbolic meaning:

The Persian word [yekta] meaning „one and only, incomparable, exclusive" is found in two pipes (cat. №№ 26, 27, fig. 6.2; 6.3).

The Arabic word [müleyin] meaning „relaxing", „calming" is found on a pipe (cat. № 15, fig. 6.4). Stamp with this content is not known from the published collections so far.

In chronological aspect, the specimens considered in the present publication cover the time from the beginning of the 17th c., when the smoking of clay pipes quickly made its way in Bulgarian lands, to the end of the 19th c., when it completely disappeared. Among the pipes from Burgas Mineral Baths the most widespread forms are revealed, which are found not only in Bulgarian lands and within the Ottoman Empire, but also in a significant part of the Mediterranean and Black Sea Coast. At this stage there is no evidence of local production. The main part of the samples considered are imported. All this shows that the pipes from Aquae Calidae are not exception to the general trends in the distribution and use of ceramic pipes during the three centuries of their use.



Обр. 1. Ранни образци на керамични лули от началото на XVII в.: 1 – западноевропейска лула; 2 – османска лула



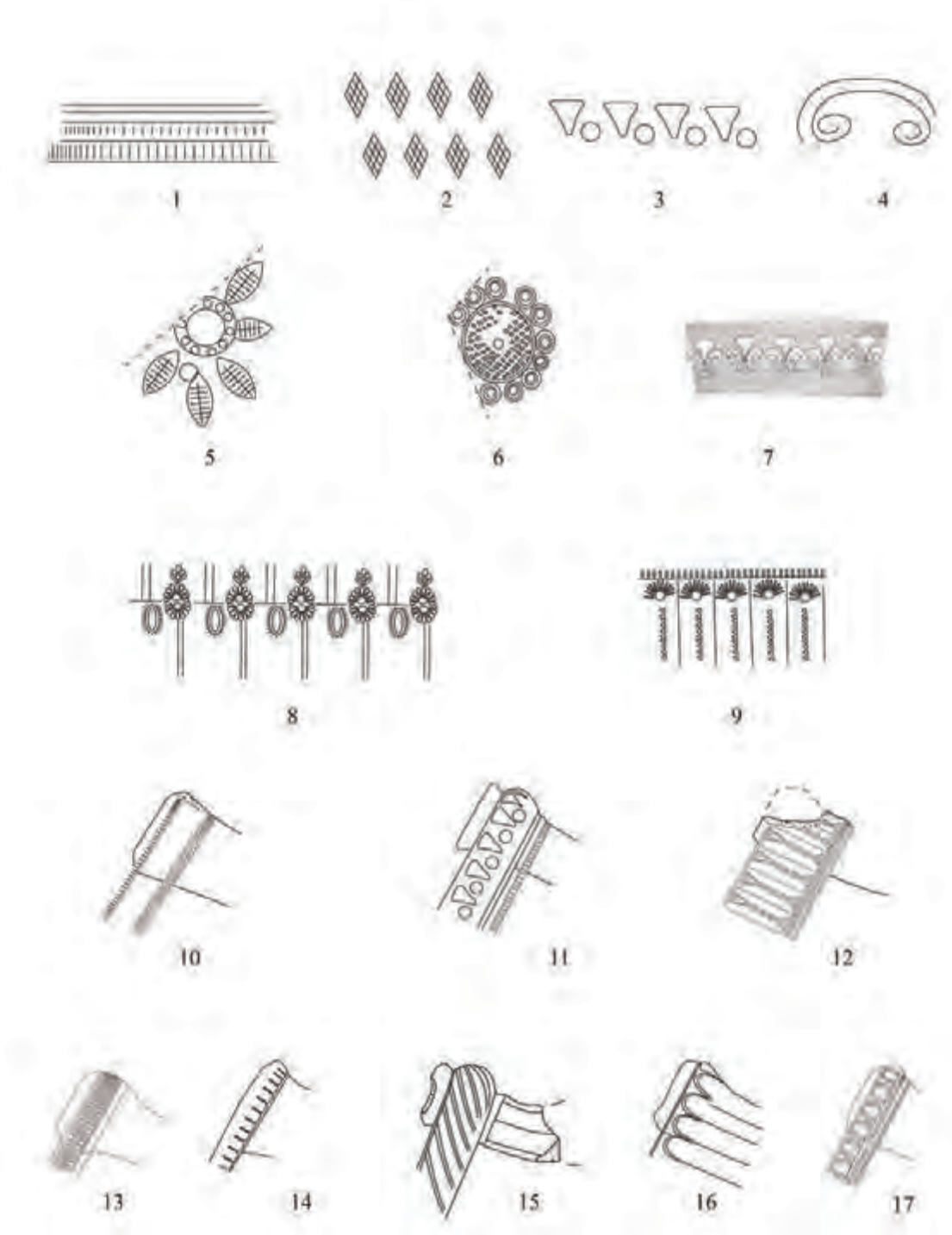
Обр. 2. Албум с турски миниатюри от XVII в. (Ein Türkisches Miniaturenalbum aus dem 17. Jahrhundert. Ed. F. Taeshner, Hanover, 1925, I. Pl. 34, no: Robinson 1985, Pl. 34)



Обр. 3. Ото Магнус. Костюми и обичаи на хората в съвременна Гърция (Otto Magnus Freiherr von Stackelberg. Costumes et usages des peuples de la Grèce moderne. Rome, 1825, Pl. XXVIII, "Archonte grec", no: Robinson 1985, Pl. 43)



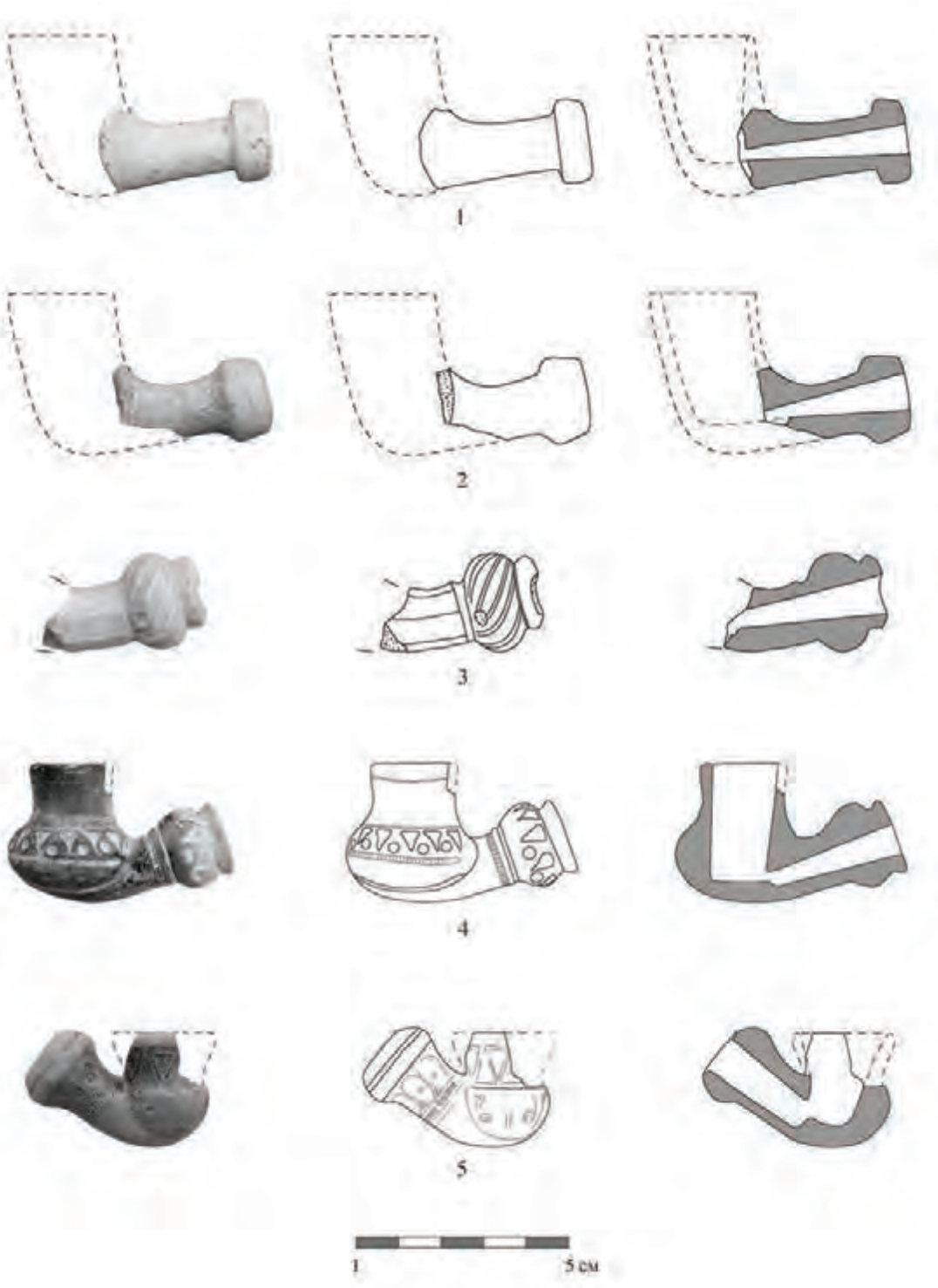
Обр. 4. Жан Льоконт дю Нуи (Jean Lecomte du Nouÿ). Търговец в Кайро, 1870 г. (детайл)



Обр. 5. Врязана и релефна украса, нанесена по чашките и тръбичките на лулите: 1-9 – врязана украса по чашките; 10-12 – врязана украса по тръбичките; 13-17 – релефна украса по тръбичките



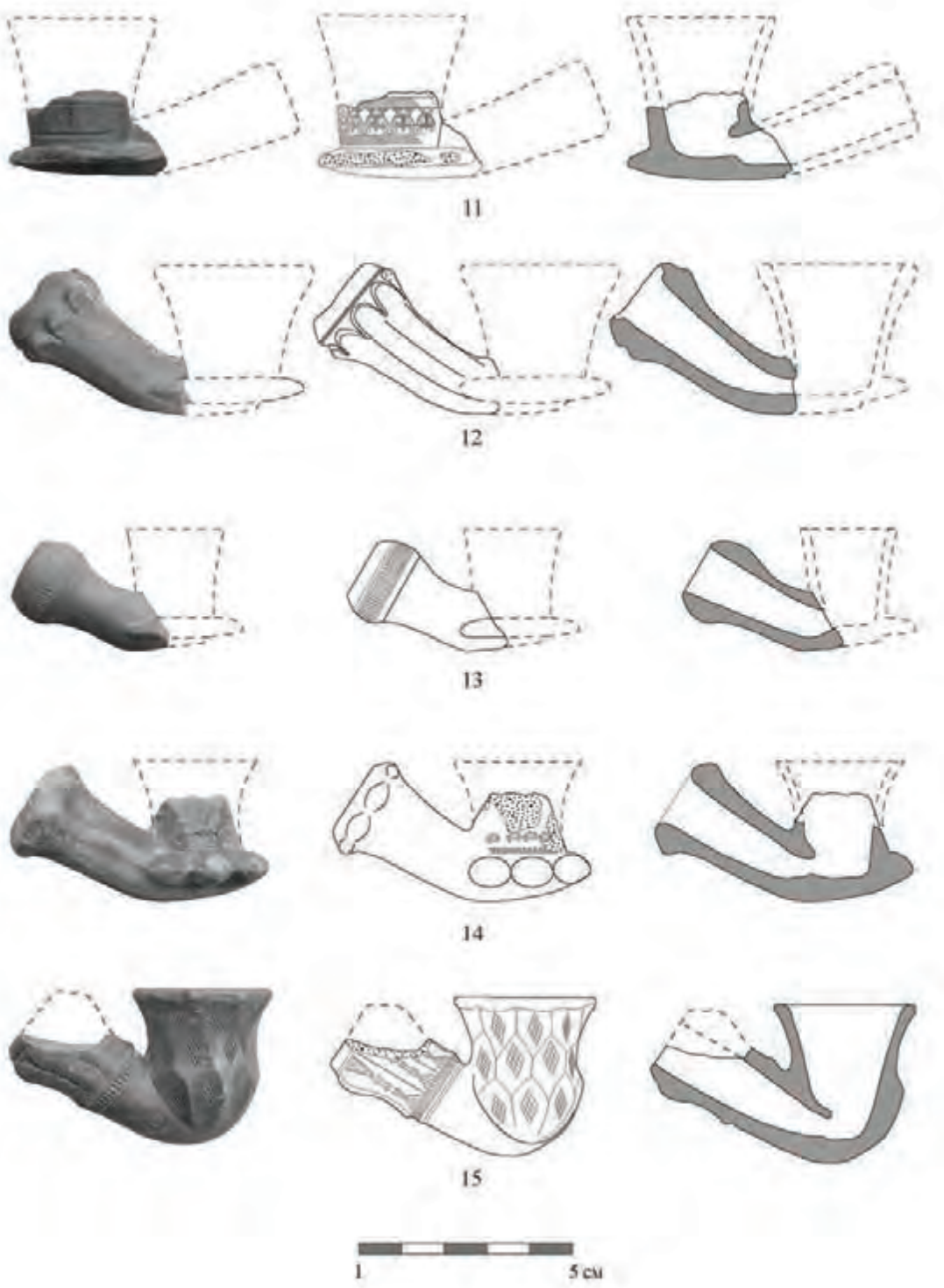
Обр. 6. Печати – марки на производители, с текст на арабица: 1 – [Averman oglu] 'Син на Аверман'; 2 – [yekta] 'един-единствен, несравним, изключителен'; 3 – [yekta] 'един-единствен, несравним, изключителен'; 4 – [müleyin] със значение 'отпускащ, успокояващ'; 5 – стилизирано листенце



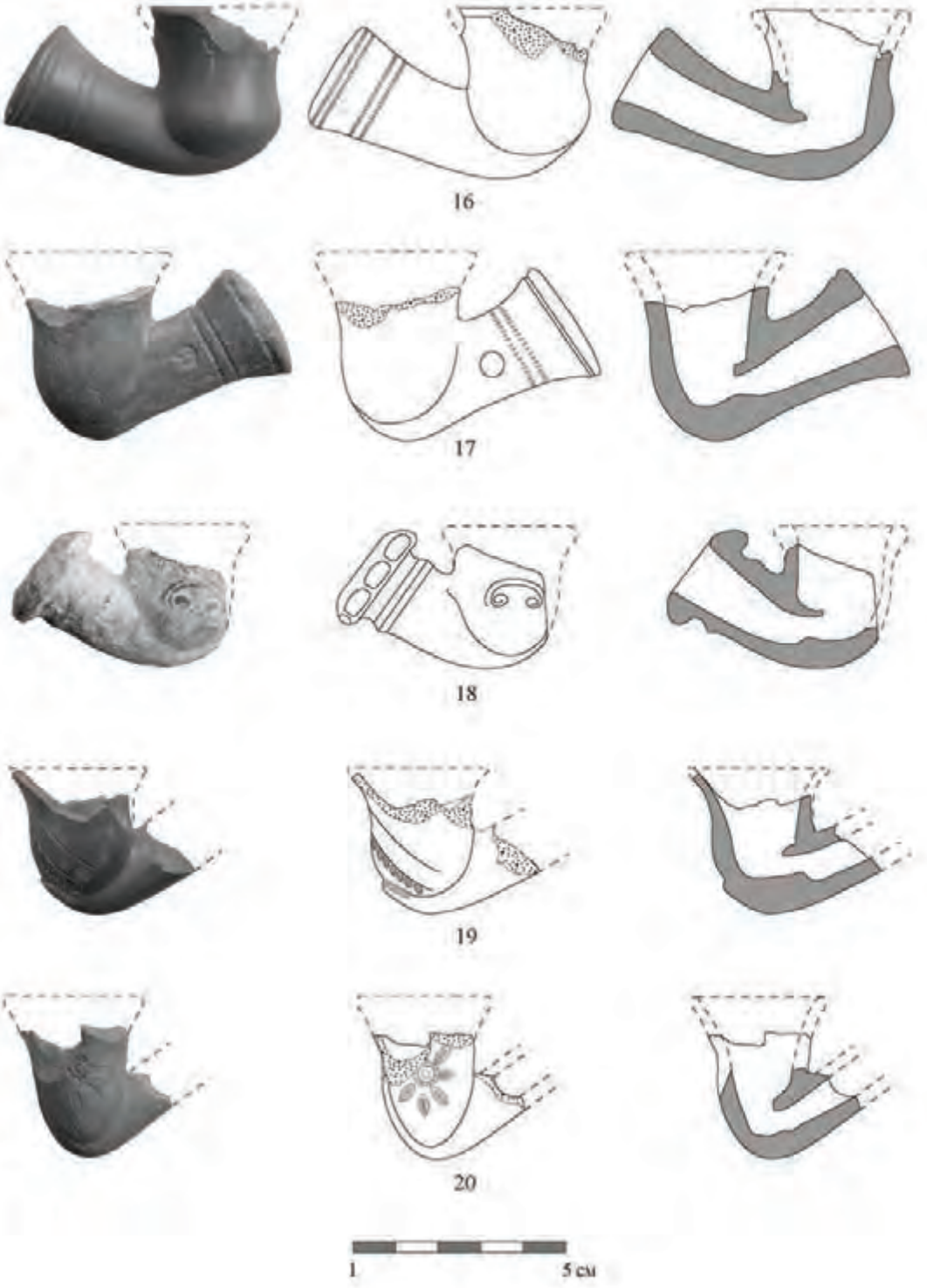
Обр. 7. Акве калиде. Керамични лули: 1-2 – началото на XVII в.; 3-5 – края на XVII – начало на XVIII в.



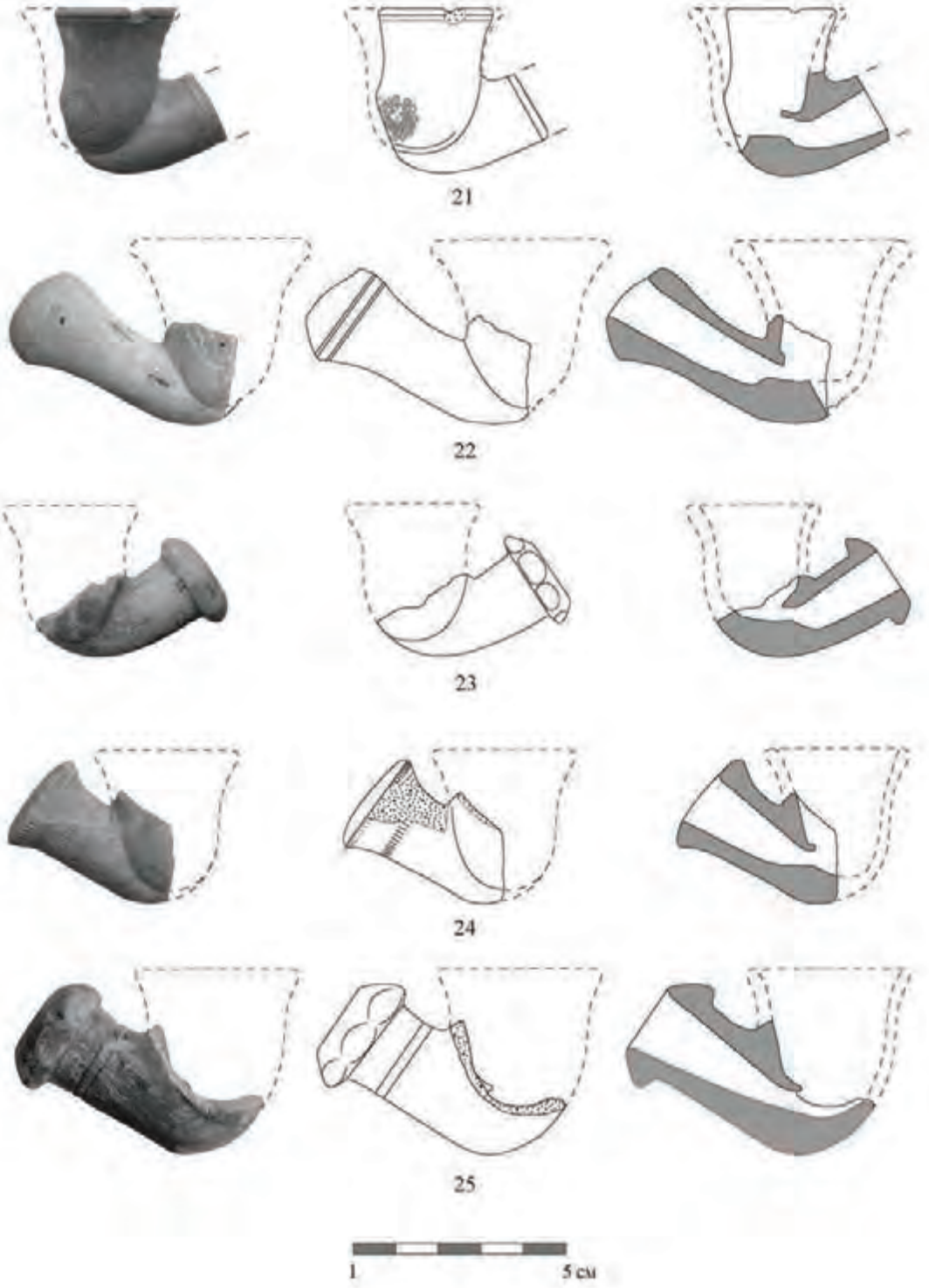
Обр. 8. Акве калиде. Керамични лули: 6-8 – началото на XIX в.; 9-10 – първа четвърт на XIX – последна четвърт на XIX в.



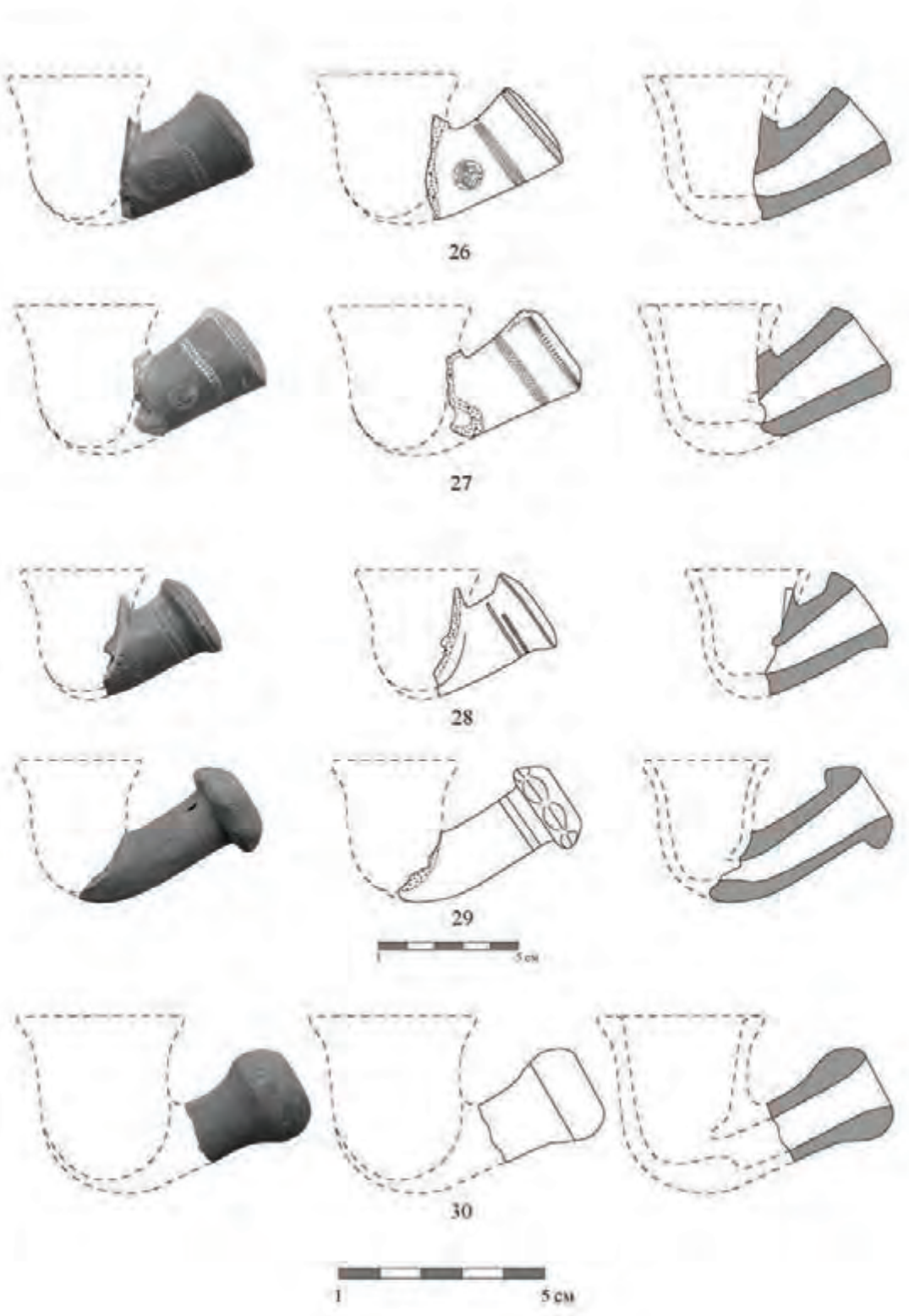
Обр. 9. Акве калиде. Керамични лули: 11-14 – първа четвърт на XIX – последната четвърт на XIX в.; 15 – средата на XIX – последна четвърт на XIX в.



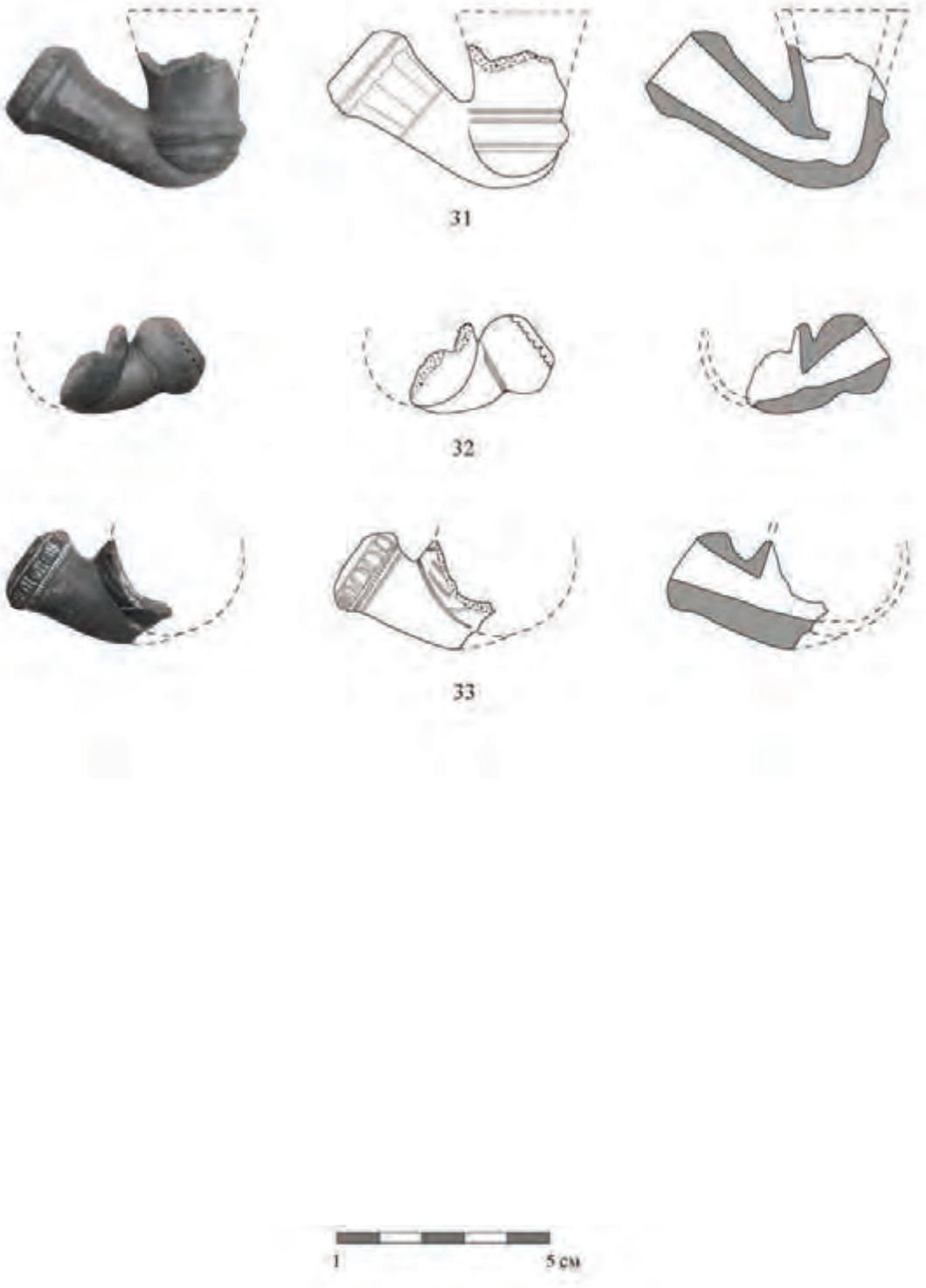
Обр. 10. Акве калиде. Керамични лули: 16-20 – средата на XIX – последната четвърт на XIX в.



Обр. 11. Акве калиде. Керамични лули: 21-25 – средата на XIX – последната четвърт на XIX в.



Обр. 12. Акве калиде. Керамични лули. 26-30 – средата на XIX – последната четвърт на XIX в.



Обр. 13. Акве калиде. Недатирани карамични лули

ИЗСЛЕДВАНЕ И ВИДОВО ДИФЕРЕНЦИРАНЕ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИ КОСТЕН МАТЕРИАЛ ОТ ОБЕКТ АКВЕ КАЛИДЕ – БУРГАСКИ МИНЕРАЛНИ БАНИ (СЕЗОН 2008-2012 И 2013 Г.)

Димитър КОСТОВ

Методи за диференциране

Видово определяне на дългите кости и костите на главата от домашни и диви бозайници по France (2009).

Методи за видово определяне на кости от говедо и ЕПЖ (Цалкин 1960; Цалкин 1961).

Методи за видово диференциране на кости от овца и коза (Boessneck, Müller and Teichert 1964).

Методи за диференциране на домашна от дива свиня (Bull and Payne 1982; Payne and Bull 1988).

Метод за определяне на минимален брой индивиди по Bökönyi (1970).

Методи за определяне височината при холката (Matolski 1970).

Метод за определяне степента на запазване на костите (Метод на Behrensmeyer 1978).

Събраният археозоологичен материал от Акве калиде – Бургаски минерални бани ми бе предоставен за обработване през 2013 г. от проучвателите на обекта.

Изследваните кости принадлежат на осем вида домашни и диви бозайници. От домашните животни са намерени и определени шест вида – говедо, овца, коза, свиня, куче и кон. Дивите бозайници са представени от елен и сърна. Открити са единични кости от птици и една бедрена кост на човек (табл. 1).

Видово диференцирани са 381 бр. кости и костни фрагменти (*Number of Identified Specimens* – NISP) от горепосочените видове. От тях 363 бр. са от домашни бозайници, което се равнява на 95,26% от всички кости. Останалите 15 бр. кости и костни фрагменти принадлежат на дивите представители – или 3,95% от общия брой кости. Костите от птици и човек са общо 3 бр., или 0,79% от общия остеологичен материал. Всички кости и костни фрагменти принадлежат на 58 индивида (*Minimum Number of Individuals* – MNI). В процентно отношение те се подразделят, както следва: домашни бозайници – 86,21%, диви бозайници – 10,34%, птици и човек – 3,45% (табл. 1).

Домашни животни

Говедо

Говедото е представено със 176 кости и рога (табл. 2 и 3) от 20 млади, израснали и възрастни индивида. Израсналите животни са с големи размери, като рогата са с обхват при основата 27 см и дължина 36 см (обр. 1.1), подпетните кости са с дължина 24-25 см, бедрените кости са с дължина 42 см, дължина на подбедрените кости 44 см (обр. 1.2). Установихме, че височината при холката на тези животни е между 150 и 160 см (Matolski 1970). Върху някои от костите има следи от термична обработка. Един шиен прешлени (VI шиен) е със следи от остър предмет. Най-вероятно следата е оставена от нож при разфасоване на трупа.

Една подбедрената кост от говедо, принадлежаща на възрастен индивид, е с екзостози около горната (проксимална) епифиза (обр. 1.3). Те са предизвикали полуподвижност на ставата и куцота при животното.

Овца

Овцата е представена с една кост от израс-

нал индивид (табл. 3).

Коза

Козата е представена със 72 кости и рога (табл. 2 и 3) от 7 млади и възрастни индивида. Определени са множество останки от рога. Всичките са били допълнително фрагментирани, като са нарязани на по-дребни парчета (обр. 1.4).

Свиня

Домашната свиня е представена с 31 кости (табл. 2 и 3) от 5 млади и израснали индивида.

Куче

Домашното куче е представено с 14 кости (табл. 2 и 3) от 5 израснали и възрастни индивида (обр. 1.5).

Кон *(Canis lupus familiaris)*

Домашният кон е представен с 69 кости (табл. 2 и 3) от 12 млади и възрастни индивида. Една от бедрените кости е добре запазена, като измерихме височина при холката от 137 см (Kiesewalter 1988). Един индивид е от мъжки пол на възраст 5 години.

Една открита бедрена кост на кон е от много старо животно с износена медиална ставна повърхност на кондила и множество екзостози по нея (обр. 1.6).

Диви животни

Благороден елен

Еленът е представен с 13 кости и рога от 4 индивида (табл. 3; обр. 2.1 и 2.2).

Сърна

Сърната е представена с две подбедрени кости от два индивида (табл. 3).

Едната кост е с екзостози около долната (дистална) епифиза, което е предизвикало полуподвижност на ставата и куцота при животното (обр. 2.3).

Птици

В археозоологичния материал от сезон 2008-2012 г. са открити и две птичи кости (табл. 2; обр. 2.4). Птицата е била водоплаваща, но поради минималния брой кости не може да се причисли към даден вид.

Човек

В остеологичния материал от сезон 2013 г. е открита и една бедрена кост от човек. Липсват епифизите. Принадлежи на индивид на около 15-18-годишна възраст (табл. 3; обр. 2.5).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Цалкин 1960: В. Цалкин. Изменчивость метаподии и ее значение для изучения крупного рогатого скота древности. – Бюллетень Московского общества испытателей природы, отдел Биологии, 65, 1960, 1, 109-126.

Цалкин 1961: В. Цалкин. Изменчивость метаподии овец. – Бюллетень Московского общества испытателей природы, отдел Биологии, 66, 1961, 5, 115-132.

Behrensmeyer 1978: A. Behrensmeyer. Taphonomic and ecological information from bone weathering. – Paleobiology, 1978, 4, 150-162.

Boessneck, Müller and Teichert 1964: J. Boessneck, H. Müller and M. Teichert. Osteologische Unterscheidungmerkmale zwischen Schaf *(Ovis aries Linné)* und Ziege *(Capra hircus Linné)*. – Kühn-Archiv, 78, 5-129.

Bökönyi 1970: S. Bökönyi. A new method for the determination of the number of individuals in animal bone material. – American Journal of Archaeology, 74, 291- 292.

Bull and Payne 1982: G. Bull and S. Payne. Tooth eruption and epiphysial fusion in pigs and wild boar. – In: B. Wilson, C. Grigson and S. Payne (eds). Ageing and Sexing Animal Bones from Archaeological Sites (British Series 109). Oxford: British Archaeological Reports, 1982, 55-71.

France 2009: D. France. Human and nonhuman bone identification. A color atlas. CRC press. Taylor and Francis group, 2009, 725.

Kiesewalter 1988: L. Kiesewalter. Sklettmessungen an Pferden als Beitrag zur theoretischen Grundlage der Beurteilungslehre des Pferdes. Dissertation. Liepzig.

Matolsci 1970: J. Matolsci. Historische Erforschung der Körpergrösse des Rindes aufgrund von ungarischem Knochenmaterial. – Zeitschrift für Tierzüchtung und Züchtungsbiologie, 87, 1970, 89-137.

Payne and Bull 1988: S. Payne and G. Bull.

Components of variation in measurements of pig bones and tooth, and the use of measurements of distinguish wild from domestic pigs remains. – Archaeozoologia, 2, 1988, 1-2, 27-66.

RESEARCH AND SPECIES DIFFERENTIATION OF ARCHAEOLOGICAL BONE MATERIAL FROM AQUAE CALIDAE SITE, BURGAS MINERAL BATHS (SEASON 2008-2012 AND 2013)

Dimitar Kostov

(Summary)

381 animal bones were studied and species differentiated. Only one of the bones has been identified as human. The „Minimum number of individuals" is also determined - 58. All bones belong to nine (9) species of domestic and wild animals. Bones of cattle occupy the largest share of the total number - 46.19%, followed by goat - 18.90%, horse - 18.11% and pig - 8.14%. Wild animals are mostly represented by deer - 3.41%. Single bones of deer and birds have been found and identified.

Key words: bones, fragments, differentiation, archaeo-osteology

Таблица 1. Брой определяеми кости и минимален брой индивиди от Акве калиде (сезон 2008-2012 и 2013 г.)

Видове	Брой определяеми кости (NISP)	%	Минимален брой индивиди (MNI)	%
Говедо	176	46,19	20	34,48
Овца	1	0,27	1	1,72
Коза	72	18,90	7	12,07
Свиня	31	8,14	5	8,62
Куче	14	3,67	5	8,62
Кон	69	18,11	12	20,69
Елен	13	3,41	4	6,90
Сърна	2	0,52	2	3,46
Птица	2	0,52	1	1,72
Човек	1	0,27	1	1,72
Общо:	381	100,00	58	100,00

Таблица 2. Археозоологичен материал от Акве калиде (сезон 2008–2012 г.)

Видове кости	Говедо	Коза	Домашна свиня	Куче	Кон	Птица
Рог	1	30	–	–	–	–
Череп	2	3	1	–	–	–
Горна челюст	–	2	3	–	–	–
Долна челюст	6	4	5	–	–	–
Атлас	2	–	–	–	–	–
Шийни прешлени	3	–	–	1	–	–
Гръдни прешлени	3	4	–	1	2	–
Поясни прешлени	2	–	–	–	–	–
Ребра	3	–	2	–	3	–
Лопатка	4	4	1	–	–	–
Ключица	–	–	–	–	–	1
Раменна кост	9	5	3	–	–	–
Лъчева кост	1	5	1	–	–	–
Лакътна кост	2	–	2	–	–	–
Киткови кости	1	–	–	–	–	–
Подкиткови кости	–	1	–	–	–	–
1-ва фаланга	5	–	–	–	–	–
2-ра фаланга	2	–	–	–	–	–
Таз	1	2	1	1	–	1
Бедрена кост	7	1	2	–	2	–
Подбедрена кост	9	2	4	–	–	–
Скочна кост	6	1	–	–	–	–
Петна кост	2	–	2	1	1	–
Тарзални кости др.	1	–	–	–	–	–
Подпетни кости	5	–	–	–	–	–
Общо:	77	64	27	4	8	2
MNI	6	4	3	1	1	1

Таблица 3. Археозоологичен материал от Акве калиде (сезон 2013 г.)

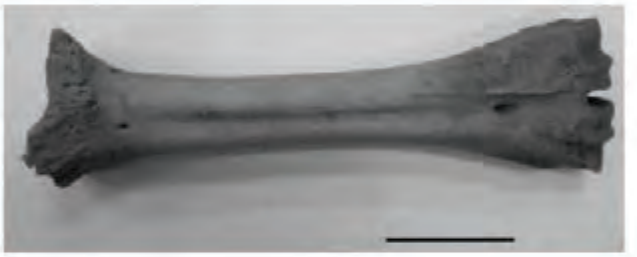
Видове кости	Говедо	Овца	Коза	Домашна свиня	Куче	Кон	Благороден елен	Сърна	Човек
Рог	12	–	–	–	–	–	1	–	–
Череп	12	–	1	–	2	1	–	–	–
Горна челюст	–	–		–	–	1	–	–	–
Долна челюст	3	–	1	2	3	5	1	–	–
Атлас	3	–	–	–	–	–	1	–	–
Аксис	1	–	–	–	–	–	–	–	–
Шийни прешлени	5	–	–	1	–	2	–	–	–
Гръдни прешлени	4	–	–	–	–	15	–	–	–
Поясни прешлени	2	–	–	–	–	–	1	–	–
Ребра	6	–	–	–	–	1	–	–	–
Лопатка	7	–	–	–	–	6	1	–	–
Раменна кост	8	–	–	–	2	5	–	–	–
Лъчева кост	5	–	2	–	–	1	–	–	–
Лакътна кост	2	–	–	–	–	–	–	–	–
Подкиткови кости	4	–	1	–	–	–	–	–	–
Таз	2	–	2	–	–	6	1	–	–
Бедрена кост	7	–		1	3	8	3	–	1
Подбедрена кост	7	–	1	–	–	8	3	2	–
Скочна кост	1	–	–	–	–	–	–	–	–
Петна кост	–	–	–	–	–	2	–	–	–
Подпетни кости	8	1	–	–	–	–	1	–	–
Общо:	99	1	8	4	10	61	13	2	1
MNI	14	1	3	2	4	11	4	2	1



1



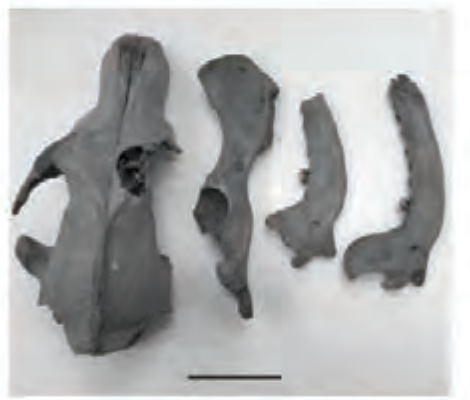
2



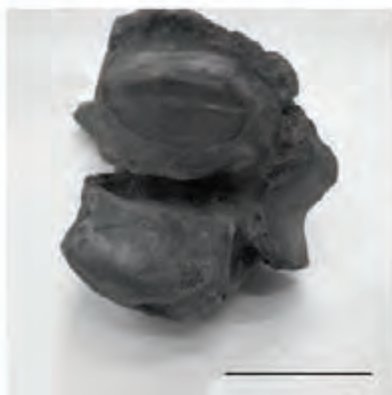
3



4

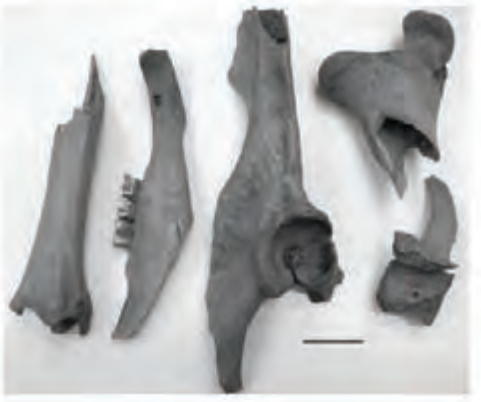


5



6

Обр. 1. Избрани образци от археологическия костен материал



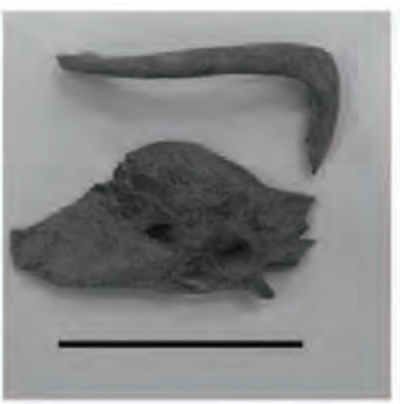
1



2



3



4



5

Обр. 2. Избрани образци от археологическия костен материал

УЧАСТНИЦИ В ТОМА:

д-р Атанас ОРАЧЕВ
Сдружение „Черноморска Странджа“
ул. „Нептун“ 3
8280 Ахтопол, България
e-mail: aso_1953@abv.bg

арх. Васил ДОНЧЕВ
„Гебуплан“ ЕООД
ул. „Възраждане“ 7
8000 Бургас, България
e-mail: arch.donchev@gmail.com

Владислав ТОДОРОВ
Институт по експериментална морфология, патология и антропология с музей към БАН
ул. Акад. Г. Бончев, бл. 25
1113 София
e-mail: vladislavtodorov@abv.bg

доц. д-р Димитър КОСТОВ
Тракийски университет – Стара Загора
Студентски град
6000 Стара Загора, България
e-mail: d_kostov62@abv.bg

доц. д.н.а. Димчо МОМЧИЛОВ
Университет „Проф. д-р Асен Златаров“ – град Бургас
бул. “Проф. Яким Якимов” 1
8010 Бургас, България
e-mail: d.momchilov@abv.bg

проф. д.и.н. Иван ЙОРДАНОВ
Национален археологически институт с музей – БАН, Филиал Шумен
ул. „Ген. Тошев“ 4
9701 Шумен, България
e-mail: ivanjordanov@abv.bg

гл. ас. д-р Мария МАНОЛОВА-ВОЙКОВА
Регионален исторически музей – Варна,
отдел „Археология“
бул. „Мария Луиза“ 41
9000 Варна, България
e-mail: mara_manolova@yahoo.de

д-р Милен НИКОЛОВ
Регионален исторически музей – Бургас
ул. „Славянска“ 69
8000 Бургас, България
e-mail: milennko75@gmail.com

ас. Мирослав КЛАСНАКОВ
Регионален исторически музей – Бургас
ул. „Славянска“ 69
8000 Бургас, България
e-mail: miro_klasnakov@abv.bg

гл. ас. д-р Мирослава ДОТКОВА
Национален археологически институт с музей – БАН
ул. „Съборна“ 2
1000 София, България
e-mail: md09@abv.bg

проф. д.и.н. Стела ДОНЧЕВА
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“
9700 Шумен, България
e-mail: donchevastela@yahoo.com

Стоянка ДИМОВА
Музей „Старинен Несебър“
ул. „Месамбрия“ 2А
8230 Несебър, България
e-mail: taniadimova1968@abv.bg

